

Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon

Szerkesztette
Bódi Ferenc és Fábián Gergely

BÓDI FERENC – FÁBIÁN GERGELY
HELYI SZOCIÁLIS ELLÁTÓRENDSZER MAGYARORSZÁGON

Szerkesztette Bódi Ferenc és Fábíán Gergely

Lektorálta Csoba Judit, Thomas R. Lawson és Pálné Kovács Ilona

Szerzők:

Balácsi Ildikó

Bódi Ferenc

Bódi Mátyás

Bruder Emese

Fábíán Gergely

Fekete Attila

Fónai Mihály

Giczey Péter

Horváth Zsuzsanna

Húse Lajos

Kulcsár László

Laki László

Lawson, Thomas R.

Obádovics Csilla

Soelter, Eric R.

Szabó Andrea

Szoboszlai Katalin

Takács Péter

Thomas R. Lawson és Eric R. Soelter tanulmányát fordította Bódi Mátyás,
az eredetivel összevetette Kulcsár László és Bódi Ferenc

A borítót Fekete Attila fotóinak felhasználásával Kovács Mariann tervezte

Bódi Ferenc – Fábián Gergely

Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2016

A kötetben Balázsi Ildikó, Bódi Ferenc, Bódi Mátyás, Fekete Attila, Kulcsár László, Obádovics Csilla, Bruder Emese által írt és szerkesztett tanulmányok az INNOTARS_08-1-2008-0093 sz. kutatás (A terület- és településfejlesztés forrásallokációjának társadalmatisága) eredményeként születtek, amelyeket 2011-ben a folyó 81667. számú OTKA kutatásunk során átdolgoztunk.

Nemzeti
Fejlesztési Ügynökség

OTKA

DOI 10.5484/Bodi_Fabian_Helyi_szocialis_ellatorendszer

ISBN 978-963-318-560-5

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Tartalom

Thomas R. Lawson – Eric R. Soelter: A jóléti állam fejlődésének szociokulturális modellje	7
Bódi Ferenc: A szociális ellátórendszer kifejlődése Magyarországon, történeti háttér, nemzeti sajátosságok.....	21
Bódi Ferenc – Bódi Máttyás: A népesség fogyás, elöregedés – kisiklott fejlődési pályák	39
Bódi Ferenc – Bódi Máttyás: Hol vannak a választók?	53
Fónai Mihály: A települési problémák és a lakossági szükségletek lehetséges hatása a helyi politikára.....	73
Bódi Ferenc – Giczey Péter: Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon és napjainkban	95
Bódi Ferenc: A komplex válság elemei és hatása a vidéki társadalmakra	115
Bódi Ferenc – Horváth Zsuzsanna: Árnyékok és kísértetek a vidéki helyi szociális ellátásban	129
Obádovics Csilla – Bruder Emese – Kulcsár László: A gazdasági és szociális helyzet területi egyenlőtlenségei a vidéki Magyarországon – hasonlóságok és eltérések.....	143
Fábián Gergely – Takács Péter: A válság és az egyenlőtlenségek alakulása – egy lokális példa	159
Fábián Gergely – Szoboszlai Katalin – Hüse Lajos: A „kamatos pénz”	181
Bódi Ferenc – Fekete Attila: A kereslet és kínálat változása az alapszintű oktatásban 1988–2009.....	203
Balázs Ildikó – Bódi Ferenc: Iskolai teljesítmény – iskolai átszervezés 2006–2009	221
Fekete Attila: Iskolák a határon	247
Laki László – Szabó Andrea: A fiatalok szerint a magyar világ... ..	263
Bódi Ferenc – Fekete Attila – Bódi Máttyás: A fejlesztési források abszorpciója az apró-, kis- és középvárosok erőterében...281	
Bódi Ferenc – Fekete Attila: Magad uram, ha nincs szolgád	299
Melléklet	316
Szerzők.....	398

A jóléti állam fejlődésének szocio-kulturális modellje

Jelen tanulmányunkban elméleti keretet kívánunk kidolgozni egy olyan modell segítségével, amelyet eddig még nem alkalmaztak a jóléti államok vizsgálatakor. Tanulmányunkban jóléti államnak tekintünk minden olyan országot, melyek bizonyos jólétet biztosítanak állampolgáraiknak, tehát nem csupán a hagyományos értelemben vett (Észak-Amerika, Nyugat-Európa) jóléti államokat soroljuk ebbe a csoportba. A jóléti államokról szóló tanulmányok többsége, de különösen a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok jellemzően a gazdasági és politikai megközelítést állítják a középpontba, és nem foglalkoznak a társadalmi, kulturális aspektusokkal. Számos, a jóléti államot vizsgáló kutatásnak vannak továbbá olyan hiányosságai is, melyek az adott tudományág specifikus elméleti megközelítéseiből fakadnak, azaz abból, hogy a jóléti államnak csupán bizonyos jellemzőit állítják a középpontba, ezáltal megnehezítve a jóléti rendszerek átfogó elemzését.

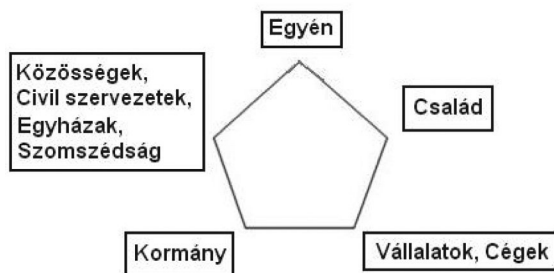
A következőkben ismertetett modell megkísérli kiküszöbölni a fent említett hiányosságokat, miután az elemzésbe történelmi, kulturális és ideológiai szempontokat is bevonunk, melyek eddig ritkán kerültek be a nemzetközi összehasonlító kutatásokba. További eredménye megközelítésünknek, hogy az eltérő szemléletek közelebb kerülhetnek egymáshoz a tudományágak között s azokon belül is. A fenti modell a sajátos kulturális eszmerendszerek és történelmi tapasztalatok ellenére elősegíti az országok közti komplex vizsgáldást. Végül azt a feszültséget tárgyaljuk, amely a globalizáció totalitása és a civil társadalmak, valamint az eltérő kultúrák, ideológiák és történelem okozta színterek között fenn áll. Ez a feszültség lényeges alkotóeleme a „jóléti állam” specifikumát meghatározni kívánó tudományos kísérletünknek.

Minden nemzetállamon belül jellemzően öt főbb cél létezik, amelyek elérését valamilyen szinten a társadalom elengedhetetlennek tartja: *1. oktatás, 2. biztonság, 3. egészség, 4. gazdasági szerkezet, 5. társadalombiztosítás.* E célok elérésének felelőssége nemzetállamokon belül különböző szegmensek között osztható fel (1. ábra). Az egyes célok elérésének felelősségét (százalékban kifejezve) minden nemzetállam sajátos úton jelöli ki a különböző szereplők, például a központi kormányzat és a helyi önkormányzatok között. Mindazonáltal az egyes célok különböző szegmensekhez vagy alszegmensekhez való besorolása időről-időre változik. Az Egyesült Államok például a fent említett célok elérését kezdetektől fogva az egyén felelőségeként határozta meg, az 1930-as nagy gazdasági világválság idején azonban a felelősség jelentős része a szövetségi államra tolódot. A különböző célokat egyenként vizsgálva, elsősorban a szövetségi állam feladata a nemzetbiztonság, a helyi önkormányzatoké az oktatás (felsőoktatás szintjéig), míg a gazdasági, jóléti biztonság már az egyén felelősége. Ebben a tanulmányban nem foglalkozunk részletesen azzal, hogy a különböző nem-

zetállamok a feladatokat miként osztják meg százalékosan a különböző szereplők között, ahogyan ennek történelmi változásai sem képezik írásunk tárgyát. Ugyanakkor fontos észrevennünk, hogy ezek a célok közősek minden nemzetállam tekintetében, továbbá, hogy a történelem, kultúra és ideológia fontos szerepet játszik annak meghatározásában, ki a felelős a jólét biztosításáért. Mi a *jólét* (welfare) kifejezést használjuk dolgozatunkban, hasonlóképpen használják más kutatók a *közjó* (commonweal) fogalmát is, általánosan használt a mindennapi társadalom tagjai számára a közjavak (common good) kifejezés is.

1. ábra

Ki a felelős a jólét biztosításáért?

Forrás: szerzők

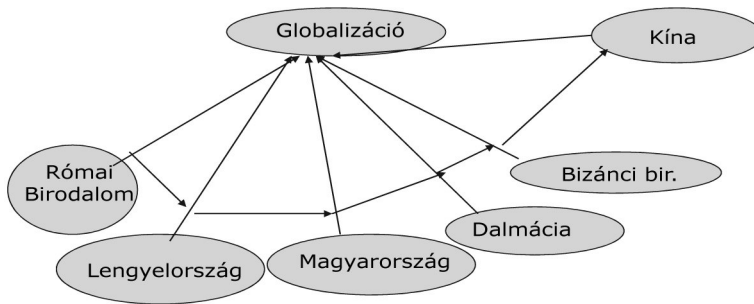
Tekintsük át a nemzetállam szociokulturális modelljét, valamint annak a jólétre gyakorolt hatását. A jóléti államokat is magukban foglaló nemzetállamok egzak határokkal rendelkező területi egységek, melyeken belül a fent említett célok eléréseért folyik a küzdelem. Napjainkig a nemzetállamok történelmi fejlődésében két dimenzió, a *határok* és a *korlátok* játszottak szerepet, míg újabban egy harmadik dimenzió is előtérbe került, melynek részletesebb taglalására később kerül sor. A *globalizáció* nemzetállamokra gyakorolt hatása szorosan összefügg az állam fent említett dimenzióival és azok határaival. Bár tudjuk, hogy a nemzetállamok határai az időben folyamatosan változnak, szűkülnek vagy tágulnak, azonban most annak érdekében, hogy a globalizációt leírhatóvá tegyük, feltételezzük, hogy az államok statikus képződmények, változatlan határokkal. Továbbá a jelenlegi diskurzusban a globalizációnak nem tulajdonítunk egyértelműen rossz vagy jó hatásokat, inkább egy végbemenő folyamatnak tartjuk.

A globalizáció egyik példaként feltételezzük, hogy adott két, közös határszakasszal rendelkező A és B nemzetállam, valamint hogy B nemzetállam terjeszkedik A nemzetállamhoz képest, ami B államnak A-ra, annak kultúrájára, ideológiájára, civil szférájára, politikai és gazdasági rendszerére gyakorolt folyamatos és egyre erősödő nyomásgyakorlásával jár. A nyomás és az abból származó kultúra transzfer nem csupán közvetlen fizikai érintkezés útján fejt ki hatását, hanem olyan kommunikációs csatornákon keresztül is, amelyek kezdetben megkövetelik az információ fizikai közvetítését, gyakorlatilag két dimenzióban. Napjainkban azonban az információ-

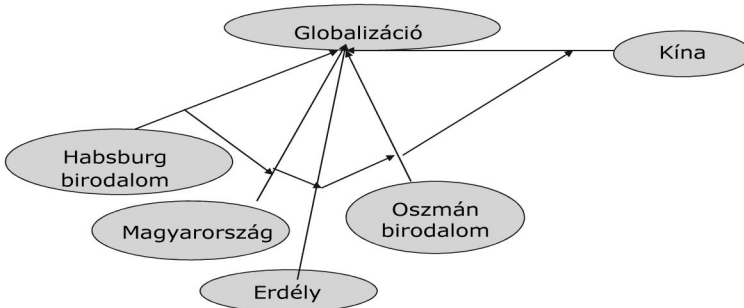
nak és a kommunikációnak nincs szüksége fizikai közvetítésre, ugyanis az internet és a globálisan használható telefonok segítségével a nemzetállamok határai többé nem csupán kétdimenziósak. A globalizáció a harmadik dimenzióban zajlik, és ezzel együtt exponenciálisváltozásokat okozott a terjedési sebességben, a nemzetállamok közötti távolságok csökkentésében, valamint a nemzetállamok funkciójában oly módon, hogy a közbeeső államok vagy korlátozó területhatárok (földterület vagy tenger) többé nem funkcionálnak elválasztó határvonalként. Mindazonáltal a globalizáció végbemehet oly módon is, hogy egy nemzetállam kisebb-nagyobb mértékben saját kultúrájával vagy annak különböző termékeivel árasztja el a többi államot.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a különböző kulturális behatások gyakran nyernek új formát a nemzetállam kultúráján belül, illetve idomulnak ahhoz. Számos esetben a hatások oly módon alakulnak át, hogy többé nem lehet kimutatni annak egy másik nemzetállamból származó eredetét. (Melléklet: 1-6. ábra)

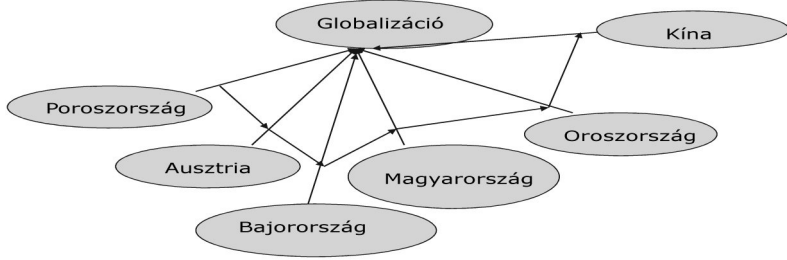
900-1400

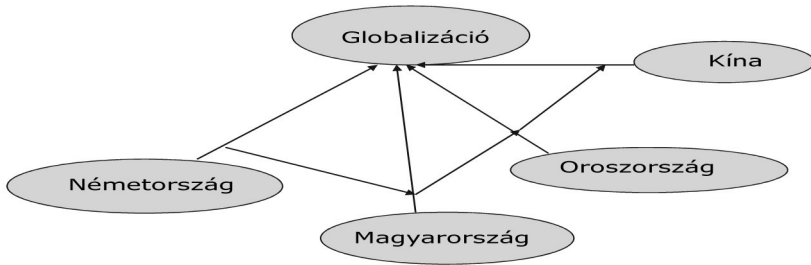
1400-1700

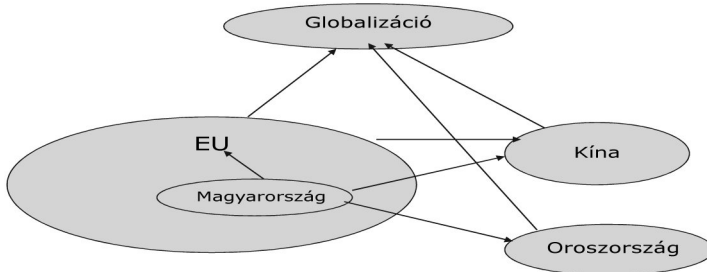
1700-1900

1900

2000

A nemzetállam kultúrája, ideológiája és történelme a globalizációs folyamatokkal ellentétesen ható tényezők, mely dinamikus feszültséget generál napjaink globális társadalmában. Ebben a tanulmányban a globalizáció teljes körű vizsgálata helyett, a globalizáció folyamatára, mint a nemzetállamok és azok jóléti rendszerének vizsgálatakor felmerülő egyik kritikus tényezőre tekintünk.

Minden nemzetállam rendelkezik civil társadalommal, de a globalizáció tempójának és a határok átjárhatóságának köszönhetően a civil társadalmak alapjaiban változtak meg a nemzetállamokon belül. A multinacionális szerveződések (non profit szervezetek, civil szervezetek, közalapítványok) megjelenésével a legtöbb esetben a civil társadalom határai elmosódtak olyan módon, hogy azok történelmileg, kulturálisan és ideológiailag többé nem kötődtek egy nemzetállamhoz. Ugyanez mondható el a számos nemzetállamban működő multinacionális vállalatokról is, melyek érdekeltsegeik, profitjuk érdekében a nemzetállamok jóléti intézkedéseit szükségszerűen kijátsszák, épp ott ahol működnek. (Lawson 2000).

Szociokulturális modellünk kifejtése kísérlet a jóléti államok országok közötti vizsgálatának teljes körű értelmezésére, amely segítségével az alsóbb kormányzati szintek vizsgálatára is lehetőség nyílik, ugyanakkor olyan lényeges különbségeket okozó tényezőkre is rávilágítunk, mint az egyes nemzetállamok történelme, ideológiája vagy kultúrája. A modellbe Esping-Andersen munkásságából vettük át a *jóléti rendszer* fogalmát (Esping-Andersen 1990, 1999). Ezek a munkák egy széles körben alkalmazott, különböző szociálpolitikai indikátorokat alkalmazó jóléti rendszer hipotézist dolgoztak ki, melyek segítségével konzervatív-liberális és szociáldemokrata jóléti rendszerekbe sorolhatjuk az államokat. A szociokulturális megközelítés során Alesina és Glaeser közgazdászok (2004) munkáira támaszkodunk, akik arra a következtetésre jutottak, hogy a közgazdaságtan önmagában nem képes kielégítő magyarázatot adni az Egyesült Államok és Európa szegénység elleni programjai közötti különbségekre. A jóléti rendszerekről alkotott hipotézis a jóléti államok osztályozásának legelfogadottabb rendszere (Kumar et al. 2003). Az általunk javasolt szociokulturális modellben eltérünk a makroszintű összehasonlításokhoz használt megközelítéstől (Esping-Andersen 1990, 1999) amely ugyan társadalmi gazdasági értelemben meghatározta, mi zajlott a nemzetállamok között. Ugyanakkor Alesina és Glaeser (2004) leíró elemzésében rámutat arra is, hogyan alakultak ki ezek a különbségek a politikai intézményekkel való szociokulturális interakció következtében.

Következésképpen ez a modell egyesíti az előbb felsorolt két fontos szempontot a jóléti állam vizsgálatának tágabb, egyben minden részletre kiterjedő szemléletmódjában. Így a politika, a közgazdaságtan és a kultúra körkörös kölcsönhatása hangsúlyos szerepet kap a modellben.

Pfau-Effinger (2005) elméleti analitikus munkája úgy határozza meg a kultúrát, mint „kollektív jelentések rendszerének a szerkezete, amely által az emberiség a valóságot definiálja”. Ezt az elméleti alapvetést is beépítettük a modellbe úgy, hogy számos, a családdal, a szociális szerkezettel, a szegénységgel, a munkával, az egyenlőtlenséggel és a kormányzati szerepvállalással kapcsolatos kulturális nézetet is számításba vetünk. A modell makró szintű közelítése figyelembe veszi a jóléti rendszereken belül fellelhető különbségeket (társadalmi és gazdasági értelemben), illetve megmutatja azt

is, miként kapnak szerepet a szociokulturális tényezők, s ezek mint állnak kölcsönhatásban a politikai szereplőkkel. A kultúra és az ideológia terjedése ezen modell nyomán lényegi alkotóelemmé válik, amelyek hatással vannak a nemzetállam minden területére. A szociális ellátás egyéni szintjének az elméleti vázba történő beemelése rámutat a makró szintű elemzés korábbi korlátaira.

A szociális jóléti rendszerek (beleértve a nyugdíjat, a társadalombiztosítást, stb.) vizsgálata lehetséges a jóléti rendszerek makro szerkezetének megismerésével (Esping-Andersen 1990, 1999). Ugyanakkor, a makro rendszerszemlélettel a szociális ellátás egyéni szintű összehasonlítását már nem végezhetjük el teljes sikerrel. A fenti modell problémáit kiküszöbölendő dolgoztuk ki saját modellünket, mely a szociális ellátórendszerek vizsgálatát, s annak az egyén szintjére való lebontását teszi lehetővé.

A történelem, az ideológia és a kultúra együttesével elméletünk új értelmezési keretet kapott. Ne feledjük, hogy a nemzetállamok többsége alapvetően a különböző ideológiák és kultúrák konfliktusainak eredményeképpen jött létre. A globalizációról szólva taglaltuk. A tovább élő ideológiák bemerültek, asszimilálódtak a létrejövő „új nemzetállamok” kultúrájába, míg végül ez az összevegyült ideológia lett a nemzetállamok politikájának „új” alapja (mely nem szakadt el korábbi gyökereitől). A gazdasági szférából érkező különböző hatások alapján, a politikai rendszeren belül fejlődött ki az az ideológia, mely a szociálpolitikai folyamatok motorját képezi. Csupán gondoljunk arra, a kulturális eltérések alapján Németország, Franciaország, Anglia és az Egyesült Államok nagyon különbözőek. Hasonlóképpen e jóléti államokon belül a múlt meghatározó elemeinek befogadásának mértéke eltérő, beleértve a görög filozófiát, a római jogot (Jusztiniánusz kódex), a kereszténységet, a filozófiát (társadalmi szerződés, erkölcsfilozófia, politikai gazdaságtan), valamint a szegénység történeti percepcióját (Hegel és Marx). A jóléti államok, valamint azok szociálpolitikájának történelmi fejlődése ezen ideológiai áramlatok mentén, azok hanyatlásán vagy virágzásán keresztül érthető meg. Az elméleti perspektívák összetett kölcsönhatása, melyek jelen vannak a modell megfelelő *(a) gazdasági, (b) kormányzási, valamint (c) történelmi, ideológiai, kulturális* részleteiben, mind rendkívül fontosak egy teljes körű, mindenre kiterjedő, országok közötti vizsgálat esetén.

A jóléti állam szociokulturális modellje (2. ábra) ugyan meglehetősen összetett, azonban az egyes kölcsönhatások dinamikus vizsgálata a jobb megértését szolgálja. A modell először is tükrözi a globalizáció és a civil társadalom folyamatait, melyeket már korábban tárgyaltunk. Az egyes alkotóelemek a modell külső gyűrűjében találhatóak, melyek az óramutató járásával megegyezően mozognak, ezzel kifejezve a modell időbeliségét.

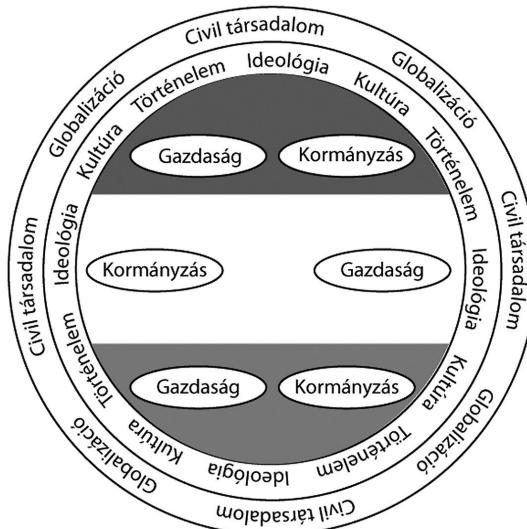
A civil társadalom alappilléreit általában a 2500 évvel ezelőtt élt, ókori görögöktől eredetektetik, így az óramutató irányába haladva kialakult a társadalom és a civil társadalom. A civil társadalom hamarosan egy nemzeteken túlmutató képződménnyé változott, amely valószínűleg meghaladja az egyes nemzetállamok kormányzó képességét. A globalizáció sebessége a globális piacgazdaság jelentős növekedésének eredményeként megnőtt, majd a globális gazdaság jelentős mértékben felgyorsítja modellünk külső gyűrűjének sebességét, elmosva ezzel a civil társadalom és a globalizáció szerkezetének különbségeit. Ebben a szituációban a külső gyűrű extrém mér-

tékű feszültséget gerjesztene az egész rendszerben, ez a hatás leginkább a globalizáció és a nemzetköziesedő civil társadalom, valamint a nemzetállamokba beágyazódott ideológiai, kulturális és történelmi (hosszú változások eredményeként létrejött) hagyományok között nyilvánulna meg, sűrűlőds formájában. Ez a feszültség a modellben a történelem, a kultúra és az ideológia óramutató járásával ellentétes mozgásában fejeződik ki, amely így ellentétes a globalizációnak az óramutatóval megegyező irányú mozgásával.

A modell gyűrűjében található *történelem, kultúra és ideológia* nem kizárólag a globalizációval ellentétes tényezőként definiálhatók, mivel ezek folyamatos szerepet töltenek be a modellben. A nemzetállam minden aspektusára – gazdaság, politikai és szociális intézmények, sőt személyes kapcsolatok – hatással vannak ezek a tényezők. A modell külső (gyűrű) és belső része közötti összhang képviseli a nemzet-, vagy egészen pontosan a jóléti államok fejlődési folyamatát.

A független nemzetállamok kialakulásának bemutatására megfelelő módszer, ha színekkel egészítjük ki elméleti vázunk körkörös modelljét. A nemzetállamok zászlóinak szimbolikája alkalmas arra, hogy bizonyos mértékig visszatükrözze az állam történelmi fejlődését, így a brit Union Jack kék, piros és fehér színei, az Egyesült Államok lobogójának sávjai és csillagai, vagy éppen a német zászló piros, fekete és arany színei, melyek a középkori császárokat idézik. Ahogy a 4. ábrán láthatjuk, egy adott nemzetállam sajátos „modellje” rajzolódik ki a nemzet zászlajának színeiből, amelyek kifejezik annak történetiségét.¹ Ezek a 12–13. századi címerből származó színek az erőt, a hűséget és a reményt képviselik. A példázatban használt zászló szimbolizálja az eszmék történelmét, illetve egy bizonyos ország kultúráját.

4. ábra

Forrás: szerzők

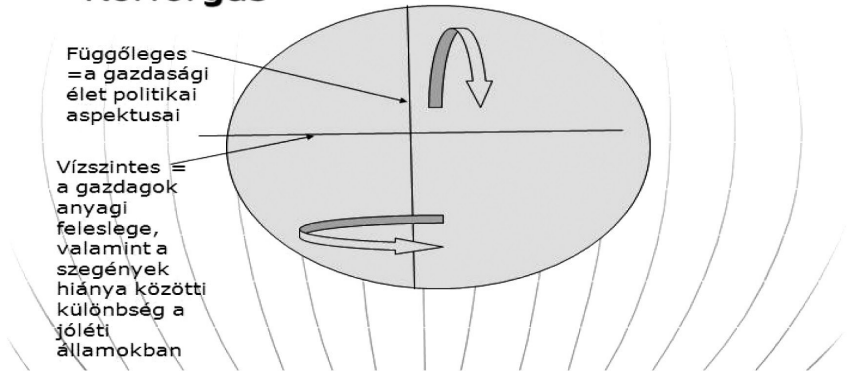
¹ Színes ábra esetén látszana, hogy a színek megegyeznek Magyarország zászlajának színeivel (piros, fehér, zöld).

Immáron magunk mögött tudva a modell külső (gyűrű) részéről szóló értekezésünket, a belső részekre koncentrálunk, amely kifejezi azt a mozgatóerőt, mellyel a kormányzati szféra és a gazdaság szféra rendelkezik egy adott jóléti államban. Itt a két szféra (kormányzati és gazdasági) többszörösen szerepel a modellben, melyek külön-külön saját állandó pályájukon mozognak. E két szféra (5. és 6. ábra) meghatározó befolyással bírnak a nemzetállamokra.

5. ábra

Gazdasági Szféra

■ Körforgás

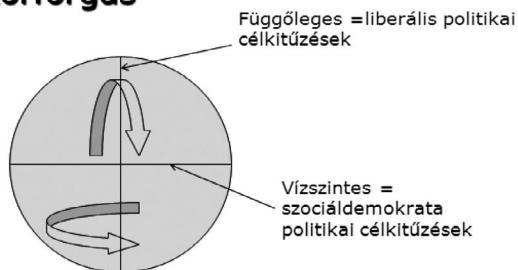

Forrás: szerzők

6. ábra

Kormányzati szféra

■ Körforgás

Forrás: szerzők

A globalizálódott piacgazdaság, s az ebben szerveződő gazdasági szféra formálja azt a gazdaságpolitikai mintát, melynek politikai aspektusai a szféra modelljének vízszintes tengelyén találhatóak. A függőleges tengely a gazdaságot ábrázolja, amely mentén a szegények (forrás-) hiánya, valamint a gazdagok (forrás-) többlete jelenik meg. A modell elméleti vázának gazdasági dimenziója összekapcsolódási pontnak számít a két tényező között.

A kormányzati szféra (5. ábra) a jóléti államra gyakorolt gravitációs húzóerőként jelenik meg. Mint ahogy a newtoni gravitáció sem, így a politika sem látható ugyan, de hatása megcáfolhatatlan. Ennek megfelelően a kormányzati szféra egy sor politikai tényezőt ölel fel. A kormányzati szféra áttekintésének egyik egyszerű módja a függőleges tengelyen elhelyezkedő liberális politikai célkitűzések, valamint a vízszintesen elhelyezett szociáldemokrata törekvések mérlegelés, összevetése. A kormányzati rendszerek hatásait, valamint a politikák megjelenítésének eszköztárát is magában foglalhatja ez a kormányzati modell. A történelem, az ideológia és a kultúra hosszú időn átívelő hatásai a nemzetállamokon belül mindkét szférát (gazdaság, kormányzat) jelentős mértékben formálták. E tényezők ereje a modell részeinek átforgalmazásában jól kitapinthatók.

A modellben mindenütt érvényesül a gazdaság és a kormányzat szerepe. A gazdaság és a kormányzat képzeletbeli röppályája a liberális demokrácia és a szociáldemokrácia eszmei befolyásának mértéke szerint kerül egy-egy korban meghatározásra. Ezek az összekötő kapcsok a nemzetállamok történelmének, kultúrájának és különböző ideológiáinak termékei, melyek beazonosítását, azaz a nemzetállamok egyes politikai ideológiákhoz kötődését Smith, Mill, Marx és mások társadalmi szerződés elméleteihez való viszonyunk alapján értékeljük. Ezek a szférák így a liberális demokratizmus vagy a szociáldemokrácia irányába húzzák a nemzetállamokat, mely eszmék relációjában az emberi természet értelmezése az önzés és az önzetlenség között ingadozik. A liberális demokratizmus visszatükrözi a szabad egyének piaci tevékenységén alapuló gazdaságba vetett hitét, ugyanakkor a politikában egy erős központi kormányzatot, egy viszonylag gondoskodó képviseleti politikai rendszert tart kívánatosnak. A szociáldemokrácia haszonelvű (utilitarista) alapelvekre épül, amely egyenlőségjelet tesz az egyén boldogulása és a közösség boldogulása közé.

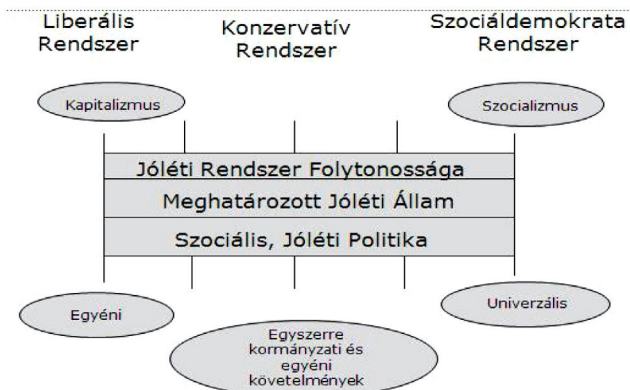
Amennyiben modellünket mozgásba hozzuk, egy adott államon belüli, az ideológiák közötti változások híven tükrözik a társadalmi és kulturális tényezők sokszínűségét. Például a XIX. század USA-jában a telepések örökségeként értelmezhető liberális demokratizmus erősen hatott, amelyet nyers és kiforratlan individualista eszmék formáltak. A liberális demokrácia durva alkalmazásának eredményeként, a „szociális elnyomásaként” is emlegetett folyamatot némiképp csillapította az 1900–1920 közötti progresszív időszak, mikor is az Államok szociálisabb alapelvek felé fordultak, míg a nagy gazdasági világválság idején megtörtént a döntő elmozdulás a szociáldemokrácia irányába – *New Deal* (fordító). Az 1980-as években az inga már újra a liberális demokrácia felé lengett politikai és gazdasági téren – *neoliberális fordulat* (fordító).

Ahogy azt már korábban megjegyeztem, a jóléti állam meghatározásához használt modellünk alapjai az Esping-Andersen (1990) által felállított elméleti vázon nyugszanak. A klasszikusok munkájában a jóléti államok közötti különbségeket a

munkaerőpiac árucikké történő alakításának hatékonysága, valamint a társadalmi rétegződés következményeként létrejövő társadalmi szerkezet szintjei közötti távolságok határozták meg. Alesina és Glaeser (2004) szélesebb nézőpontból közelíti a jóléti államokat, illetve mutatja be azok közötti különbséget, mivel figyelembe veszi a történelmileg kialakult szocio-kulturális kölcsönhatások erőterében kialakult politikai intézményeket is. A modell elméleti váza tehát magyarázatul szolgál dinamikus hatások egyesítésére, a négyszögletű modellen keresztül, melynek tetejére a jóléti állam folytonosságát helyeztük (7. ábra). A modell tetején lévő építőkockák meghatározzák a politikai intézmények, valamint a gazdasági rendszer makroszintű hatását a jóléti államra. Mindezek mellett a történelmi, a kulturális, valamint ideológiákból eredő hatások vektorai fenntartják a folytonosságot. Magyarán a jóléti állam azonosítható liberális, konzervatív vagy szocialista demokráciaként, annak megfelelően, hogy melyik elem kerül tartós szerepbe. A jóléti állam átfogó meghatározásához azonos mértékben fontos a jóléti politika súlya, valamint az állam jóléti intézkedései közötti különbségek egyéni szintű vizsgálata is. *Valamely jóléti államot nem lehet pusztán aszerint leírni, hogy mekkora és milyen rendszerek befolyásolják, hanem azáltal is értelmezni kell, hogy egy adott jóléti állam miként alkalmaz az egyén szintjén ideológiai mintákat egy adott aktuális szolgáltatás kapcsán.* A 7. ábrán a jóléti állam mikro- és makroszintű értelmezését diagramon ábrázoltuk. Ahogy a politika mikroszintjén látható, egyfajta összhang van a jóléti politika és maga a rendszer között. A liberális rendszerek (kapitalizmus) a szociálpolitika tekintetében az egyénre helyezik a felelősség súlyát. A modellben középen található a konzervatív felfogás, amely egyszerre ajánl egyéni és kormányzati felelősséget. A modell másik végén helyezkedik el a szociáldemokrata politika, mely univerzális intézkedéseket ajánlana, mindenkinek egyenlő mértékben. A modell lenti részei tartalmazzák azokat az elemeket, melyek a mikroszintű jóléti modellre vonatkoznak. Maga a politikaalkotási folyamat nagyon fontos tényező, mivel minden jóléti államon belül meghatározott módon zajlik a különböző (a gazdasági és a politikai szféráiból induló) eszméknek a mindennapokba történő átültetése. A politikaalkotási folyamat, illetve azok mindennapi alkalmazása ugyanis minden nemzetállamon belül különböző, tekintve, hogy azok törvényalkotási, jogi és közigazgatási rendszere, továbbá azok működtetése is eltérő lehet. Ezt a politikaalkotási folyamatot a globalizáció, a történelem, a kultúra és az adott nemzetállam ideológiája orientálja, amelyek, mint ahogy azt a 7. ábra is mutatja, közvetett és közvetlen módon a jóléti állam meghatározásából erednek.

A modell másik kritikus eleme a *jóléti kultúra*, mely a modellben feltüntetett tényezők kölcsönhatásának eredőjeként értelmezhető. Az egyes nemzetállamok számára meghatározza a jólét fogalmát, melynek segítségével a globalizáció, a történelem, a kultúra, az ideológia, vagy éppen a kormányzás és a gazdaság kérdéseire tud válaszokat adni. Lényegében a jóléti kultúra megegyezik azzal, amit az állampolgárok jóléti szolgáltatásként élnek meg abban a nemzetállamban, ahol élnek. Ehhez egyetlen dologra van szükség, megnézni egy adott nemzet történelmét, hogyan változott maga a jólét, illetve a gyermekek, anyák, idősek, háborús veteránok, fogyatékkal élők jóléte. Ide tartozik annak kérdése is, hogy miként határozzuk meg magát a szegény embert, illetve, hogy besorolhatjuk-e rossz, semleges vagy jó kategóriába. A jóléti kultúra

7. ábra

Forrás: szerzők

meghatározásában tehát fontos szerepe van az ideológiai hatásoknak, a kultúrának, de ugyanígy a politikai és gazdasági szférának is.

Napjaink zavaros gazdasági és politikai korszakában a nemzetállamok számos kihívással szembesülnek, különösen azok a sajátos történelemmel bíró államok, melyek fel-le ingáznak ebben a bizonyos kontinuumban, hogy meghatározhassák saját jövőbeli helyzetüket. Ezek a mozgások soha nem szűnnek meg, mivel a globalizációs és gazdasági problémák, a ki- és bevándorlás, ideológiai konfliktusok egyre erősebbé válnak, a nemzetállamok újra megpróbálják meghatározni saját magukat. Az új kihívások, mint az *előregedő népesség* vagy a *környezeti problémák*, arra kényszerítik a nemzetállamokat, hogy újraértékeljék jóléti helyzetüket, továbbá magának a jóléti államnak az újbóli meghatározása is napjainkban zajló folyamat. Mi jelenti a jólétet a jövőben, és kinek a felelőssége lesz? Modellünket nem azért dolgoztuk ki, hogy vele jóslatokat fogalmazzunk meg. Egy elméleti vázlat építhetünk, melynek segítségével olyan kvantitatív tényezőket fejleszthetünk, melyek képesek lesznek a jövőbeli folyamatok modellezésére. Végül, ez a modell remélhetőleg segítségül lehet egy átfogóbb és pontosabb, országok közötti, jóléti államokat vizsgáló összehasonlító munkához.

IRODALOM

- Alesina, A. – Glaeser, E. L. (2004) *Fighting poverty in the US and Europe: A world of difference*. New York: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *Three worlds of welfare capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of post-industrial economies*. New York: Oxford University Press.
- Kumar, S. – Anheier, H. – Alfredson, L. (2003) Social Services in Europe: Current debates and policy issues, In (eds. H. Anheier – S. Kumar) *Social services in Europe*:

An annotated bibliography (pp. 433–446) Frankfurt: Institute for Social Work and Social Education.

Pfau-Effinger, B. (2005) Culture and welfare state policies: Reflections on a complex interrelation. *Journal of Social Policy*, 34(1), 3–20.

Lawson, T. (2000) A structural model of socio-political governance with an example of application in the United States. *Public Management: an International Journal of Research and Theory*, 2(3), 417–435.

A szociális ellátórendszer kifejlődése Magyarországon, történeti háttér, nemzeti sajátosságok

A két világháború közötti időszak

A két világháború közötti időszakban és az azt megelőző dualizmus kori Magyarországon – a nyugat-európai folyamatokkal megegyezően, de attól eltérő ütemben – fejlődött ki a szociális gondoskodás jogi és intézményi háttere. Fokozatosan épült ki a munkásvédelem, valamint a nyugdíj- és betegebiztosítás rendszere, akciók keretében indult el a lakástámogatás és jelent meg a szegénygondozás intézménye. Ebben a korszakban jelentős szerepet kapott a megelőző egészségvédelem, amely nem kimondottan a szegények kezelésére, hanem elsősorban az aktív dolgozó rétegek védelmében létesült. Mai szóhasználatnál élve sikerágazatnak minősült a közegészségügy, amely jól szervezetten és viszonylag rövid idő alatt tudta felvenni a harcot a fertőző betegségekkel, járványokkal, csecsemőhalandósággal.

A közép-európai régióban, a hajdani Monarchia területén Ausztria után Szlovéniával és Nyugat-Szlovákiával együtt a halálozási mutatókat illetően a legkedvezőbb utódállamnak számított a Magyar Királyság, bár a csonka Magyarországon belül jelentős regionális eltérések voltak. Az Észak-Dunántúl és a Duna-Tisza köze jobb viszonyokról tanúskodott, mint a Dél-Dunántúl, Budapest, Észak-Magyarország, illetve a Tiszántúl népessége. A korabeli statisztikai elemzők felhívták a figyelmet az alacsonyabb halálozási ráta és az alacsony analfabétizmus közötti szoros kapcsolatra.

A Teleki Pál Intézet elemzéseiben a következők olvashatók: „A magasabb életkor elérésében a külső körülmények közül elsősorban az egészségügyi, lakás- és táplálkozási viszonyok, valamint a kulturális haladottság, az orvosok és kórházak száma játszanak szerepet, a belső tulajdonságok közül az erőteljes és ellenállóképes fizikum. E téren fontosabbnak látszanak a külső körülmények, s éppen ezért a halálozási arányszámot bizonyos mértékben a műveltség, a kulturális haladottság fokmérőjének is szokták tartani.” (Róna 1993)

Különösen a két világháború közötti időszakban a szociális kérdés kezelése szorosan összekapcsolódott a művelődés, oktatás és képzés kérdéskörével. A kor egyik legjobb ismerője, *Czettel Jenő* tudós és politikus is összekapcsolta a szociális kérdést a kulturális viszonyok javításának gondolatával. A *Magyar Gazdák Szemléje, Szövetkezés* című folyóirat hasábjain és parlamenti beszédeiben a következő témák köré rendezte a vidék szociálpolitikáját, közel negyed százados munkássága során:

1. a birtokpolitika kérdései (szociális földprogramok, földosztás),
2. a falu- és tanyavilág kultúráképességének kezelése (a tanyai és falusi kultúra védelme és a nevelés-oktatás kérdése),
3. vidéket érintő mozgalmak kezelése (népfőiskola, ifjúsági és kulturális mozgalmak) (Czetler 1995).

Szociális föld- és lakásépítési program

A társadalom zömét kitevő parasztság megélhetésének alapját hagyományosan a föld biztosította, mindamelllett, hogy a gazdasági érveken túl az egész magyar társadalom eszmiségében a földnek különlegesen kiemelt státusza volt. A földéhség hajtotta a közép- és módos paraszt családok százezreit a tengerentúlra, a föld miatt szerveződtek a földmunkások a különböző politikai mozgalmakba a XIX. század végén és a XX. század elején. A vesztes háború, a vörös és a fehérterror felszaggatta a régi idők hagyományain nyugvó legitim politikai hatalom szövődékét. Ezért a társadalmat, ezen belül a legnagyobb létszámú társadalmi réteget, a parasztságot valamilyen módon földhöz, tulajdonhoz kellett juttatni, hogy a háborús károkat (hadiözvegyek, rokkantak) enyhíteni tudják.

1919 után két földreform koncepció versengett egymással. Az egyik a *Nagyatádi Szabó István* nevével fémjelzett tervet, amely inkább a birtokos parasztnak kedvezett, a földnélkülieket pedig lényegében kizárta volna a földosztásból. A Nagyatádi féle földreform célja az életképes birtokok kialakítása, illetve megerősítése volt. A másik elképzelés *Rubinek Gyula* nevéhez köthető, amely az agrárszocialista mozgalmak több évtizedes tapasztalatára épült. Célja az volt, hogy lehetőleg gyorsan lecsendesítse Trianon és a kommün keltette társadalmi viharokat, de úgy, hogy lehetőleg azért kímélje a nagybirtokokat is. A végül megvalósuló földreform elérte, hogy a nincstelen tömegek ezáltal kisebb parcellákhoz jutottak és ezzel kismértékben, de tulajdonossá váltak, s számolt azzal a ténnyel is, hogy a házhelyeken lakások épülnek majd, ezzel is olcsóbb lakhatási körülményeket teremtve a szegényparasztság számára. A kis parcellákon pedig a saját élelmezésükhöz szükséges növényeket is meg tudták termelni. Ezzel ugyan „életképtelen” birtokok tízezreit hozták létre, de éhes tömegeknek nyújtottak jövőképet és megélhetési minimumot anélkül, hogy a társadalom meghatározó elitjének, a földbirtokos rétegeknek az érdekeit sértették volna.

Az ötlet politikailag fölöttébb sikeres volt, mivel a konszolidációs politika ezek után legbiztosabban a vidéki Magyarországra támaszkodhatott. Földreform címén összesen 1.120.214 katasztrális hold földet osztottak szét.¹ Ebből a földből 427.059 darab törpe- és kisbirtokot létesítettek. A földreform 58.598 katasztrális holdnyi terülből 259.733 darab házhelyet mért ki. További 838 községben kishaszonbérletek céljaira igénybe vettek 155.907 katasztrális hold földet. Ezzel együtt a földreform végeredményeként 1.275.548 katasztrális hold földet osztottak szét. Az *Országos Földbirtokrendező Bíróság* 1930. december 31-i, a földbirtokreform lezárását összegző adatai

¹ Egy katasztrális hold = 0,56 hektár.

szerint összesen 411.561 egyén részesült valamilyen jogcímen földjuttatásban (Kerek 1939).

Ezt a hatalmas népességet (családtagokkal együtt legkevesebb 1,5 millió fő) nem kizárólag a parasztság alkotta. A földreform során juttatásban részesült 186 ezer mezőgazdasági munkás és egyéb föld nélküli, továbbá 115 ezer törpe- és kisbirtokos (Buday 1930). A földreform a paraszti társadalomra, különösen a törpe- és kisbirtokos rétegre volt jelentős hatással, száma a húszas, harmincas években megduplázódott.

A falusi lakásépítés állami hiteltámogatására először a századelőn figyelhetünk fel a Viharsarokban, 1907-ben. Igazi változást azonban az 1920-as földreform hozott, amelynek eredményeképpen 260 ezer házhely került kiosztásra a falvakban 1920 és 1939 között. A házhely akciót követte az *Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet*, amely e célra hosszú lejáratú kölcsönöket biztosított. Az akciónak köszönhetően 1938-ig 41 ezer lakás épült fel falun. A lakáshiány enyhítésében jelentős szerepet kapott az *Országos Nép- és Családvédelmi Alap*, amely további 8 ezer lakás felépítésében nyújtott hathatós segítséget, főleg nagycsaládosok részére. A 30-as évek végére az állami iparvállalatok négytizedének voltak kolóniái. Budapest térképén ma is jól látható a szabályos mértani rendben épített Wekerle-telep, amely 1927-re készült el, s amelynek 20 ezer lakója zömmel szakmunkás volt, akik kétszobás, olcsó bérű kertvárosi lakásokban lakhattak. A vállalati kolóniák központjában iskolákat, óvodákat, templomot, könyvtárat, művelődési házat, egészségházat is emeltek. A telepek nagy része azóta lepusztult (Diósgyőr, Ózd), de vannak városok, amelyek képesek voltak megóvni ezeket az ipari műemlékeket (Dunakeszi Magyarság, MÁV járműjavító munkástelep).

Munkásvédelem, beteg- és nyugdíjbiztosítás

A 19. században jelennek meg az első törvényes munkásvédelemről szóló törvények (1884. XIV. tc. Ipartörvény), az 1890-es években az első önszegélyező és vállalati társ-pénztárak, amelyek a kor követelményeinek messzemenően megfelelő betegsegélyező és rokkantpénztárak voltak, de ezen intézmények még valamennyien a gyár- és bányaiparban foglalkoztatott munkás- és alkalmazotti rétegeknek nyújtottak szolgáltatást. A dualizmus kori Magyarország törvényhozása a betegbiztosítás terén először az 1907. évi törvény ((XLV. tc.) keretében érinti a mezőgazdaságban foglalkoztatottakat, egészen pontosan a nagybirtokokon dolgozó, uradalmi központok kolóniáiban élő gazdasági cselédeket. Az említett törvény betegség esetén biztosította az érintettek számára az ingyenes gyógykezelést 45 napon át, ennek költségeit pedig a munkaadókra hárította. A Bismarck-féle biztosítási rendszer a nagyipari munkásokat vonja be elsőként a biztosítási körökbe (a munkásmozgalom szorításának köszönhetően). Az 1891. évi XIV. törvény Magyarországon is a munkások, és kiemelten a nagyipari munkások részére tette először kötelezővé a betegbiztosítást. Ennek köszönhetően 1892 és 1896 között sok, már nem csak önkéntes segélypénztár alakult a törvény szellemében. Az 1900-ban felállított *Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegély Pénztárnak* az utolsó békeévben, 1913-ban összesen 727

ezer tagja volt. A két világháború között gyorsan fejlődő és terjeszkedő nyugdíj-alapok ellenére (OTI, MABI) az agrár-falusi népesség e tekintetben nem kapott hathatós segítséget, és ebből kifolyólag nem is tudott semmilyen alaphoz önkéntes alapon társulni. Ezen a helyzeten lényegesen még az 1936-os és 1938-as beteg- és nyugdíjbiztosítást érintő törvények sem változtattak. A második Világháború előtti években ugyan már mód nyílt a mezőgazdasági munkások számára is, hogy csatlakozzanak az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet (OMBI) öregségi biztosítási alapjához, de ebből a lehetőségből a nők és a két holdnál kevesebb földdel rendelkezők ki voltak zárva. Fontos itt megjegyezni, hogy Magyarország még a két világháború közötti időszakban is többségében paraszti társadalom volt, amelyben 1,3 millió mezőgazdasági munkás, 600 ezer gazdasági cseléd, 1,8 millió törpe birtokos, 750 ezer kisbirtokos paraszt, 100 ezer szakmunkás (!), 1,9 millió ipari, közlekedésben dolgozó segédszemélyzet, 500 kisiparos, ugyanennyi tisztviselő és 200 ezer napszámos élt. Az ország teljes népessége akkor (1930-as adóstatistika szerint) 8,7 millió volt (Kovács 1986).

Szociális közegészségügy

Az 1876: XIV. tc. állami feladatnak nyilvánította a közegészségügyet, és előírta a központi állam és a helyi közigazgatás vonatkozó kötelezettségeit. A törvény lényegében az utóbbira bízta az egészségügy hatósági feladatainak ellátását. A községi hatóságok általában hathatósan léptek fel a fertőző betegségek ellen, ezzel is hozzájárulva ahhoz, hogy a falusi népesség körében növekedett a várható élettartam és csökkent a csecsemőhalandóság. Említést érdemel a falusi közegészségügy terén a Zöldkereszt mozgalom, amely 1934-ben indult, és hatókörébe tartoztak az egészségvédelmi körök, tüdő- és nemibeteg-gondozó intézetek. 1938-ban a szolgálat munkája másfélmillió embert érintett, és a hatezernél kisebb lélekszámú településeken átfogta az egészségvédelem minden ágát. A nagyobb településeken ugyanezt a tevékenységet a Stefánia Szövetség látta el, amely alapításakor (1916) társadalmi egyesület volt, de később hatósági feladatokat is átvett. 1938-ban már 169 anya- és csecsemővédő intézetet tartott fenn az ország nagyobb városaiban.

Mindezek mellett 1898 óta az állam fizette a szegény betegek ápolási díját. A járványok megfékezésében az Országos Közegészségügyi Intézet 1926 után jelentős sikereket könyvelhetett el, különösen a tuberkulózis, a veszettség és a nemibetegségek visszaszorítása terén. A harmincas évek végére épült ki a fertőző betegségek kezelésére az országos gondozóhálózat, több új kórház épült, illetve bővült új szárnyakkal és osztályokkal. 1938-ban 304 kórház működött, ötvenezer férőhellyel, akkor tízezer lakosra számítva 54 kórházi ágy jutott. A harmincas évek elejétől az egészségügy a Belügyminisztérium fennhatósága alatt működött, szakmai véleményező szervezete az *Országos Közegészségügyi Tanács* volt.

Szegénygondozás

A szegénygondozás első adminisztratív kezelésére a polgári jogalkotásban az 1871-es községi törvényben akadunk, amely a kéregetés, koldulás intézményét szabályozza. Később az ezen törvényt kiegészítő BM rendelet toloncsabályzata a csavargással és prostitúcióval együtt a koldulást is megtiltja. Ezzel egy időben rendelet írta elő a községek számára a *szegényalapok* létrehozását. A szegénygondozás területén a különböző karitatív segélyszervezetek jeleskedtek, többnyire felekezeti alapon szerveződtek, és a század elején már négyszáz működött belőlük, ezek sorát erősítette a Magyar Vöröskereszt Egylet 1879-től. A segélyezés-politika szervezésének élére 1931-ben az *Egri Normát* meghirdető ferences rend állott, és vált több városban is elfogadottá. Az ezzel párhuzamosan meghirdetett *Komáromi Norma* azonban, amely a falusi szegény népesség, sokgyermekesek, cselédek és napszámosok minimális munkabéretét, családi pótlékát, természetes segélyezését irányozta elő, nem terjedt el. A vidék ezen a területen is gazdátlanabb és elmaradottabb maradt a várossal szemben. Összefoglalva, a második világháborúig érzékelhetően jóval fejletlenebb a hazai agrár-szociálpolitika a városi szociális gondozáshoz képest (Gyáni 1994). A városoknak a megyék és járások igazgatása alá beszorított községekkel szemben nagyobb mozgástere volt. Ebben a korban majd minden nagyobb népességű és iparral rendelkező város viszonylag önálló várospolitikát alakíthatott ki. Pécs, a Dél-Dunántúl legjelentősebb városa, haladó szegénységpolitikát alakított ki. Esztergár Lajos pécsi polgármester szervezte meg az első országos ínségnyhítési munkaprogramot (Esztergár 2008). Nevéhez fűződik a *Pécsi Norma*, amely a produktív szociálpolitika elvei szerint a szegények segélyezése helyett állandó megélhetési forráshoz juttatásukat és önálló gazdálkodásra nevelésüket helyezte előtérbe. A munkaképes állástalanokat ínségmunka-programok keretében foglalkoztatták városi kommunális munkákon, a tehetős polgárok, üzlet- és műhelytulajdonosok úgynevezett koldulás-megváltási díjat fizettek. Az állástalan diplomásoknak a városi törvényhatóság ügyosztályainál, szakirányú hivatalainál teremtettek munkaalkalmakat időszaki váltásokkal, emellett a városi szegénységügyi tevékenység adminisztratív és gyakorlati lebonyolításában foglalkoztatták őket (Magyar Katolikus Lexikon, Pécsi Norma).

Vidékpolitika a két háború között

Az I. világháború és az azt követő békediktátum utáni konszolidációs időszaknak a vidéket érintő politikáját az ország megcsonkításával járó gondok enyhítése dominálta. A korábban egy természeti egységhez, a Kárpát-medencéhez tartozó ország szét-töredezett, gyenge, koraszülött nemzetállamokra hullott szét. A megmaradt ország elveszítette korábbi vásárvonalait, az új országhatárok mentén peremtájak alakultak ki. A Monarchia méreteihez kifejlődött Budapestet többségében gazdaságilag elmaradott, városhiányos, túlnyomórészt agrárvidék övezte. 1930-ban minden második településen ötszáznál kevesebben éltek, a települések száma meghaladta a 3400-at, a

lakosság 11%-a apró- és kiskisfalvakban élt. A 8,6 milliós népességből 1,8 millió külterületi lakos volt, azaz tanyán élt. Több város elvesztette vonzáskörzetét (Sátoraljaújhely), illetve több vonzáskörzet városától vált meg (Abaúj) 1920 után. A határon belül maradt ipari kapacitás elveszítette nyersanyagbázisát, világhírű malomiparunk pedig elveszítette piacát. Megindult a mezőgazdaság szerkezetének átalakítása. Fejlődött a gyümölcs, zöldség, fűszernövény, hús és tej exportunk, és ezzel egy időben épültek fel a gyümölcs- és zöldség konzervüzemek (Kecskemét, Nagykőrös, Szeged, Gyula). A hazai gazdaságpolitika homlokterében az import kiváltása állott. Ennek érdekében fejlesztette fel a Dunántúli- és Északi-középhegységekben a bányászatot, valamint a nehéz- és gépipart. A hagyományosan rurális területek iparosítása nem indult el, mivel annak útját állta a helyi szakképző intézmények fejletlensége, illetve a szakképzés teljes hiánya (Kulcsár–Molnár 2000).

Az elemi oktatás terén viszont jelentős előretérés történt. Az Alföld program keretében *Klebelsberg Kunó*² minisztersége alatt létrehozták a tanyasi iskolahálózatot. A vidéket öt kilométer sugarú körökre osztották, a helyi törvényhatóságokat és a birtokosokat kötelezték, hogy létesítsenek népiskolákat. Három év alatt ötezer tanyai tanterem épült a kor legmodernebb államaiban honos építészeti megoldással, téglából, nagy ablakokkal és palatetővel fedetten, az iskolák mellett pedig modern tanári lakások is épültek. 14 éves korra emelték a tankötelezettséget, és 1927-ben népművelési programot dolgoztak ki, mivel a felnőtt lakosság körében még mindig jelentős mértékű volt az analfabetizmus (10% körüli) (Glatz 1990).

A szocialista szociálpolitika alapvető jellemzői

Az ideológia mindenk felett

Winston Churchill szerint a kommunizmus az irigység ideológiája. A brit politikusnak nem volt módja megtapasztalni azt a társadalmat, amely ezen ideológia uralma alá kerül, de állítását Kelet-Európa XX. századi történelme alátámasztja. Magyarországon 1948 után a teljes hatalomba feltört kommunista vezetők mindent a saját ideológiájuk alá rendeltek. Így voltak a szociálpolitikával is. Ellentétben a nyugaton a háborút követően formálódó modern szociális jóléti államokkal, a keleti térség Szovjetunió alá gyűrt kis államaiban a szociális igazságtalanság és egyenlőtlenség bonyolult gubancát nem aprólékos jogi és gazdasági tettekkel igyekeztek megoldani, hanem forradalmi módon (minden jogfolytonosságot felrúgva) a primitív egyenlőség eszméjét hirdető erőszak politikájával akarták átvágni.

A kulcsszavak ez időben *az államosítás és az állami tervbürokrácia*. Ennek alapján a földosztás során minden száz katasztrális holdnál nagyobb birtokot felosztottak,

² Klebelsberg Kunó (1875–1932) vallási és közoktatási miniszter 1922–1931 között. Nevéhez fűződik az MTA törvény, amely megteremtí az akadémia függetlenségét, létrehozta a Magyar Közgyűjtemények Tanácsát, egyetemeket épített Pécsen, Debrecenben és Szegeden, Európa nagyvárosaiban létrehozta a Collegium Hungaricumokat, megteremtí a nyolcosztályos népoktatás törvényi alapjait, reformjaival megújítja a középiskolai oktatást és a tanítóképzést.

minden tíz alkalmazottnál többet foglalkoztató céget államosítottak. A nagyobb lakásokból a lakókat vidékre telepítették, a polgári származásúakat „bélistázták”, azaz állásukból eltávolították. Az egyházi személyeket és a kommunisták számára nem megbízhatóakat internálták, gyűjtőtáborokba hurcolták. A gazdagságot, a „kizsákmányoló rétegeket” pár év alatt szinte teljesen megszüntették, de ezzel együtt nem számolták fel a nyomort és a szegénységet. A „munkásosztály diadala” megszüntette ugyan hivatalosan a szegénységet és a munkanélküliséget, de nem tudott igazi gazdájává válni a kisajátított termelő és kényelmi javaknak.

Az ország termelő tulajdonát csaknem teljes egészében (98%) bíró új adminisztráció fennhangon hirdethette: *„Aki nem dolgozik, ne is egyék!”* A Páli bölcelet parafrazisa azt jelentette, hogy ebben az országban mindenkinek van lehetősége a munkára, sőt ez nem csak lehetőség, de kötelesség is. Aki szegény, az csak önhibájából lehet szegény, s mivel aki szegény, csak kerüli a munkát, ezért meg kell büntetni, de mindenképp meg kell vetni. A szociális juttatások rendszeréből valóban mindenki egyenlően részesedhetett, bár *Orwell* kifejezésével élve *„Minden ember egyenlő, de vannak egyenlőbbek”* elv a szociális szférában különösen érvényesült (lakáskiutalások, kórházi kezelések, iskoláztatás).

Az élet nem habostorta, avagy a puding próbája az evés

A magyar szociológia klasszikussá vált műve, *Az új lakótelepek szociológiai problémái* (Szelényi–Konrád 1969) rámutatott az egyenlőnek hirdetett, de valójában rendkívül differenciáló elosztás ellentmondásosságára. A mű bemutatja, hogy a szociális juttatásként kezelt lakáskiutalások zömét a magas társadalmi státuszú és magas kereseti színvonalon élő csoportok szerezték meg, akik megfelelő lojalitást tanúsítottak a munkahely, a párt és a népi demokrácia iránt. A központból irányított jóléti elosztásnak jellemzője volt a kor kabaréiban is előszeretettel emlegetett lakáshiány, és egyáltalán a *hiány*, ami a hatvanas és hetvenes éveknek talán a legjellemzőbb szava (Kornai 1982). Az alacsony és stabil árak mellett csak a hiány volt stabilabb tényező. A kor sajátos szociokulturális rítusa volt a hiánycikkek beszerzése, a pult alatti árusítás, a csúszópénz, a kenőpénz. Az egész rendszer egy sajátos és kettős erkölcsre épült, amelyben mindenki tudta, hogy a másik tudja, de mégsem tett úgy, hogy látszódjon, hogy tudja (Hankiss 1983).

*„Azok a boldog szép napok”
(Paternalizmus, redisztribúció, reciprocitás, azaz az államszocialista jóléti rendszer keleti)*

Az árak mellett természetesen a bérek is alacsonyak voltak, mert az alacsony bérek ellenében sok mindent természetben kaptak meg a dolgozók: az iskolát, az egészségügyi ellátást, a kultúrát, stb. közjavaknak tekintették, azaz a társadalom elvileg ingyenesen, vagy igen csekély díjazás ellenében férhetett hozzá. Az egyenlőség csak elvileg

működött, mivel a közjavaknak tekintett javak igazából kvázi piaci javak voltak. A hiánycikkeket vagy szolgáltatást akkor és csak akkor kapta meg valaki, ha ezért valamilyen módon többlet áldozatokat hozott, például a hivatalos árnál többlet fizetett érte. Ezt persze nem minden esetben pénzben kellett leróni, hanem más hasonló hiánycikk, szolgáltatás is biztosíthatta a csereszkozt. A kölcsönösségnek (reciprocitásnak) egész tekintélyes „piaca” alakult ki, amely hálózati rendszerekre jellemzően működtette a társadalmi újraelosztó rendszer egészét, mintegy elfedve annak hiányosságait. Kvázi ez tartotta életben, s ez tudott olykor akár irracionális befektetések árán is erőforrásokat mobilizálni oda, ahová a tervezgazdaság elsődleges redisztributív rendszere forrásokat már nem tudott mozgósítani.³

A legfontosabb média ebben a szociokulturális allokációban a hatalom volt, illetve a befolyás, amely láncolatainak végén szűkebb csoportok, oligopolisztikus hálózatok patrónusai ültek. A legnagyobb „Familiapater” az államot megtestesítő Párt⁴ volt, mint egy hegeli abszolútum; elvont objektiváció, de mégis hús-vér szereplő lett, ha egy-egy konkrét tranzakció működésbe indult.

A szocializmus fentiekben vázolt álnoksága ellenére Magyarországon tagadhatatlanul kiépült egyfajta szociális ellátó rendszer, amely különösen a hetvenes évek közepétől kezdve egy európai, közepes színvonalú ellátási mechanizmust tudott működtetni. Kialakult az állami nyugdíj és egészségügyi ellátás, az ingyenes oktatás, egészen az óvodától az egyetemig. Bevezették a családi pótlékot, a gyermekgondozási segélyt, az ingyenes fekvő- és járóbeteg gondozást.⁵ A szociális ellátórendszer igazából sosem tudta maradéktalanul ellátni a feladatát, s amikor az ország gazdasági és morális válságba került, ennek gyengeségei hamar kiütköztek. *Bogár László* közgazdász „Egy modernizációs csapda anatómiája” című munkájában rámutatott: a hatalmát legitimálni törekvő politika a gazdaság és társadalom erőforrásait túlzott mértékben mérítette ki, s miután belső tartalékait már elpazarolta, külső erőforrásokat vett igénybe. 1973-tól mérsékelten, majd 1979-től egyre növekvő, 1985-től pedig robbanásszerű növekedéssel a magyar állam külföldi, elsősorban magánbankok által nyújtott hiteleket vett fel változó kamatlábakkal, s mint később kiderült, igen kedvezőtlen feltételek mellett. A hitelek célja a népgazdaság gyors növekedési pályára állítása volt, amelynek látnos célja a politikai legitimáció erősítése volt (Bogár 1989).

³ A kor szociokulturális hátterét a reciprocitás, valamint a redisztribúció játékszabályai határozták meg. A két fogalmat Kornai János: *A hiány* (Budapest 1982) című munkájából, valamint Polányi Károly: *The Great Transformation* (New York, 1944) tanulmányából kölcsönöztük.

⁴ Magyarországon 1949-től 1989-ig egypártrendszer volt, amelyet az Alkotmány is deklarált. Az egyeduralgó párt 1956-ig a Magyar Dolgozók Pártja, majd később a Magyar Szocialista Munkáspárt nevet viselte, amelyből alakult a rendszerváltás idején a Magyar Szocialista Párt, amely három alkalommal nyerte meg a választásokat: 1994-ben, 2002-ben és 2006-ban.

⁵ A korszak minden ellentmondása ellenére olyan szociális ellátórendszert hozott létre, amely egyedülálló volt Európában keleten és nyugaton egyaránt. Megszervezte az idősök házigondozását, a szociális étkeztetést, a gyermekvédelmi intézményrendszert; egészségügyi iskolát, a napközit, a gyermekvárosokat, valamint a kötelező és általános teljes foglalkoztatást.

1. tábla. Külföldi bruttó adósságállomány az évvégén (milliárd USA dollárban)

1970	1973	1979	1985	1989	1990	1995	2000	2005	2010
1,0	2,1	10,5	14,0	20,4	21,3	39,2	25,4	59,8	97,8

Forrás: Economic Survey of Europe in 1991–2011. UN. ECE.

A történelem fonákja, hogy a hitelállomány abnormális méreteket meghaladó növekedésével egyidőben, 1979-től kezdve, folyamatosan csökkent a reálbér színvonala Magyarországon.

A „go and stop” gazdasági stratégia, a restrikcióra és fejlődésre váltakozva építő gazdaságpolitika a nyolcvanas évek második felére az országot jelentős és tartós gazdasági válságba sodorta. A politikai elit és a beruházási erőforrásokért versenyző gazdasági elit a „tervalku”, a hiány és a torz piaci viszonyok teremtette kényszerpályáról már nem tudott letérni.

A nyolcvanas évek elejétől kezdve az értelmiség soraiban megindult új szellemi áramlatok kikezdi a volt szocialista rendszer hivatalos krédóját. Az egyre erőteljesebb társadalomkritikát meghirdető új politikai nemzedék az állampárt hatalmával szemben megteremti az alternatív mozgalmakat, s hamarosan politikai szervezeteit, pártjait is. Összetett külpolitikai tényezők, valamint a belső gazdasági- és morális válság eredményeként 1989–1990-ben a szocialista rendszer összeomlik, és létrejön a magyar plurális parlamenti demokrácia.

Rendszerváltoztatás utáni évek, a múlt öröksége

„Isten bizonyára nagyon szereti a szegényeket, azért teremtett belőlük oly’ sokat.”

(angol mondás)

Magyarországon a parlamenti demokrácia, a lassan alakuló piacgazdaság intézményrendszere számára az egyik legnagyobb kihívás épp az volt, hogy a gazdasági és társadalmi átalakuláson a felkészületlen országot minél kisebb szenvedés és áldozat árán vezesse át. A feladat nem volt könnyű, és nem volt veszélytelen vállalkozás, hiszen a mai napig az egymást váltó kormányok sem tudtak megbirkózni számos, még megoldásra váró társadalompolitikai kérdéssel.

Az országos szinten megjelenő politika nem tudta megnyugtatóan megosztani feladatát a helyi és regionális szintekkel. Nem tudta hatékonyan és fenntarthatóan definiálni a helyi szociális ellátáshoz szükséges hatásköri, illetékességi minimumot: intézményi hálót, szervezeti kereteket. A korábbi politikai rendszerben leülepedett kulturális örökséget nem tudta felszámolni.

A második fejezetben (Egyenlőtlenségek) rámutatunk, a kvázi állami szinten finanszírozott, de helyben igazgatott alapoktatási-nevelési rendszer fenntartási krízisére (óvoda-, iskolabezárás és iskolai teljesítmények). Külön fejezetben taglaljuk, hogy miként működik a mozaikos, töredezett önkormányzati rendszerbe épített helyi szociális ellátás, amely illegitim szükségleteket elégít ki, s hosszútávon nem a

fenntartható helyi társadalmat erősíti. (Lásd segélyezési rendszer visszasságai: járadékos ország csapdája, uzoraspírál, stb.) A korábbi rendszerhibák lényegében túlélték a szocializmus összeomlását. Nem változott sokat, de legalábbis nem eleget az egészségügyi rendszerünk, még mindig a betegségeket kezeljük drágán, nem pedig az olcsóbb és hatékonyabb prevenciók rendszereinek felállítására törekszünk. Az alábbi fejezetekben a kereslet-kínálat (LOSS módszertan) elemzés segítségével rámutatunk a helyi ellátási rendszerben fennmaradt és tovább szélesedő egyenlőtlenségekre is.

A történelemben példa nélküli kelet-európai rendszerösszeomlás és újjáépítés sikerét, illetve sikertelenségét nem kívánjuk értékelni Magyarország példáján, de dióhéjban felvázoljuk azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek jellemezték a rendszer-váltó ország helyi szociális ellátórendszerének társadalmi-gazdasági környezetét. Az alábbiakban támaszkodunk *After Revolution, Before Reform* (Bódi-Fábián-Giczey 1996) című tanulmányunkra, amely 1996-ban a Louisville-i Egyetemen jelent meg. A rendszerváltást követően felbukkantak az eddig rejtett szociális problémák (pl. hajléktalanság, drogfüggőség, stb.), illetve újak is keletkeztek (háborús és gazdasági menekültek, alacsony foglalkoztatás, szegénység növekedése, stb.). A társadalom különböző rétegei egyre jobban eltávolodtak egymástól, a távolság növekedése mellett az esélye is csökkent annak, hogy egy alsóbb társadalmi rétegből valaki följebb kerüljön, illetve, hogy a szegényebb réteg helyzete idővel javuljon. A társadalom tömegeinek elszegényedése és a felemelkedés esélytelenségének növekedése mögött súlyos gazdasági folyamatok húzódtak meg, és ezt tetézte az a tény, hogy a társadalom potenciális teljesítőképesége is évről évre csökkent. Az ország a kontinentális előregedés üteménél nagyobb mértékben öregedett.

2. tábla. Hatvan év felettek és tizenöt év alattiak aránya a teljes népességen belül (%)

korcsoportok	1970. év	1980. év	1990. év	1998. év	2009. év
60 év felettek aránya	17,1	17,1	18,9	19,7	22,5
15 év alattiak aránya	21,1	21,9	20,5	17,0	15,2

Forrás: KSH T-STAR 2009

A kedvezőtlen gazdasági folyamatokat több hátrányos demográfiai tény kísérte. A népesség korösszetételének megváltozásából, azaz a lakosság öregedéséből kifolyólag a nyugdíj-biztosítási rendszerek beérése következtében a nyugdíjkiadások automatikusan növekedtek. Továbbá az egészségügyi ellátás – melyet az idősebbek az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben vesznek igénybe – költségei is feltartóztathatatlanul emelkedtek. Nyilvánvaló volt, hogy a jóléti rendszer változatlan fenntartása esetén, s a spontán folyamatok eredményeképp előbb-utóbb *válságos helyzet alakul ki* — állapította meg a *Nemzetközi Kék Szalag Bizottság*,⁶ a magyar jóléti rendszer reformjáról szóló jelentésében már 1995-ben (Andorka-Kondratas-Tóth).

⁶ A Kék Szalag Bizottság nemzetközi kezdeményezés, amelyet Paul Marernek, az Indianai Egyetem professzorának szervezésében hoztak létre a 90-es évek elején.

Tovább tallózva a fenti riportban: Magyarországon a nyolcvanas években jelentőssé vált a szegénység, és ekkor már nem mutatott csökkenő tendenciát, viszont a rendszerváltás után a GDP csökkenése és a jövedelemegyenlőtlenségek növekedése erősödött, amely már veszélyeztette a korszerű piacgazdaság és a demokratikus politikai rendszer megszilárdulását. Világossá vált, hogy ha a demokratikus politikai rendszer fenn akar maradni, jóléti védőhálóra van szüksége, a szocialista korszakból örökölt szociálpolitika pedig nem volt alkalmas az ilyen védőháló biztosítására. Egyrészt a szociális kiadások összességükben igen magasak voltak, másrészt itt volt a világon az egyik legmagasabb a társadalombiztosítási járulékok szintje (a bérjárulékok tekintetében a belgák, az adóelvonások terén a dánok és a svédek előznek meg minket), és a meglehetősen magas személyi jövedelemadó is akadályozta a gazdaság fellendülését (Andorka–Kondratas–Tóth). Pedig a gazdaság élénkítése végső soron a szegénység és más szociális problémák mérséklésének egyik alapvető előfeltétele lehetne. Végül a rendszerváltás azt a korábbi rendszerhibát sem oldotta meg, hogy *a szociális kiadások jelentős része változatlanul elfolyt a jobb módú rétegekhez, tehát nem azoknak jutott, nem azokon segített, akiknek erre a legnagyobb szükségük volt (Manchin–Szelényi 1998)*. A kilencvenes években a politika joggal féltetett attól, hogy egy öregedő és egyre rosszabbodó egészségi állapotú országban a szociális kiadások csökkentése kiszámíthatatlan és ellenőrizhetetlen folyamatokat indít el. A rendszerváltoztatás előtt kvázi ingyenes, vagy jelképesen térített szolgáltatások és gyógyszerek térítési díjának emelése a szegény rétegeket teljesen kizárta a szolgáltatások rendszeréből (másfélmillióra tehető azoknak a száma, akiknek de facto nem volt kapcsolata az egészségügyi ellátórendszerrel), mivel a jövedelmek teljesen leszádkadtak a térítési díjaktól.⁷ Az egész gazdaságra kiható folyamatos reálbér- és jövedelemcsökkenés pedig szűkítette a belső piacot, ami tovább csökkentette az ország gazdasági teljesítményét, ezzel együtt a költségvetés és a társadalombiztosítás bevételi lehetőségét is.

Az adósságszapsdából a kormányok a mai napig nem vezették ki az országot, aminek következtében az államháztartás legjelentősebb kiadási tétele továbbra is a külső és belső adósságra kifizetett kamatok maradtak (például a 2001–2002-es költségvetésben előirányzott személyi jövedelemadóból származó nettóbevétel egészét felémésztette az adósságtörlesztés főösszege).⁸ A gazdaságélénkítésre, a felhalmozásra, a szociális rendszer reformjára ezért nem jutott elegendő pénz, és az államháztartáson belül a lakosságot tovább nyomasztották a magas járadék- és adóterhek.

A jóléti rendszer fenntartása fontos, ugyanakkor feltétlenül szükség van a jelenlegi rendszer egyes részeinek alapvető reformjára is. Ezeket az intézkedéseket az alábbi pontokba foglalta a fent nevezett Kék Szalag Bizottság: 1. *a szociális kiadások összegének igazodnia kell a magyar gazdaság teljesítőképességéhez*; 2. a szociálpoliti-

⁷ A gyógyszerekre 1991-hez képest 1996-ban hétszer többet költött az ország lakossága, mivel a készítményeken 90%-os TB támogatás volt, tehát nem piaci elvek szerint fogyasztott a lakosság, hanem gyógyszer túlfogyasztó volt.

⁸ T/11020. számú törvényjavaslat a Magyar Köztársaság 2003. évi költségvetésének végrehajtásáról (XLI.), a központi költségvetés kamat elszámolási, tőke visszafizetési, adósság- és követeléskezelési költségei, Budapest.

ka semmi esetre ne gyengítse, inkább erősítse a piaci rendszerben lévő ösztönzőket, amelyek a társadalom tagjait munkavállalásra, megtakarításra és az adók megfizetésére ösztönzik; 3. a kormányzat a jövőben kisebb szerepet játsszék a szociális támogatások elosztásában és a szociális szolgáltatások nyújtásában (Andorka–Kondratas–Tóth 1995).

1. Nem lehet többet elkölteni, mint ami befolyt a forrásoldalon, de ez egyben azt is jelenti, hogy a források bővülésével enyhíteni kell a megszorításokat, azaz a többletkiadásokat teljesíteni kell a társadalom felé, de az újraelosztás semmi esetre se váljék a mindenkori kormány vagy politikai elit hatalmi legitimációjának nyers eszközévé.
2. A szociális juttatásokat nem drágán fenntartható és rossz hatékonysággal működő újraelosztó rendszereken (társadalombiztosítási önkormányzat) keresztül kell el-, illetve visszajuttatni a címzettekhez, hanem ott kell hagyni, ahol a jövedelem képződött, azaz a családoknál, illetve kisebb közösségeknél (vállalkozásoknál, nonprofit szférában). Szociális adópolitikát, azaz negatív adóztatást kell alkalmazni azoknál, akik képesek önmagukról és a családjukról gondoskodni, és a támogatásokat ténylegesen azokra kell fordítani, akik öngondoskodásra képtelenek (rokkantak, idősek, betegek).
3. Az elosztást a kormányzat csak elvekben és fővonalakban alakítsa ki, a végrehajtási szintek közelítsenek az igénybe vevők irányába, azaz a lokalitás, a szubjektumok felé, mindezzel együtt áttekinthető, monitoringozott és kemény korlátok között kialakított közpénz-elosztást feltételezve.

Alacsony jövedelmek, romló életszínvonal, rosszul működő szociális védőháló

1950-hez viszonyítva a reáljövedelem-index 1989-ig 3,8 szorosára nőtt. A hetvenes évek második felétől azonban az életszínvonal javulása lassulni kezdett, majd teljesen megállt, sőt néhány mutató kezdett romlani is. A reálbérlétszám 1978-ban érte el a csúcspontot, attól fogva 1998-ig folyamatosan csökkent. Ezzel szemben az egy főre jutó reáljövedelem ingadozott, sőt a nyolcvanas években 13%-kal nőtt is, amit a *második gazdaságból* származó kiegészítő jövedelmek segítettek elő. 1988-ban végzett családhasználati felvételek szerint a felnőtt férfiak 81%-a, a felnőtt nők 70%-a vett részt valamilyen jövedelemkiegészítő tevékenységben. Az időmérleg vizsgálatok feltárták továbbá, hogy az összmunkaidő egyharmadát töltötték a felnőtt lakosok a *második gazdaságban* és alig kétharmadát az *első gazdaságban*, illetve „szocialista szektorban” (Falussy–Harcza). A második gazdaság a keleti tömbben egyedül hazánkban jött létre. A „gulyás kommunizmus” tette Magyarországot a Kelet nyugatjává. Ez biztosította a lakosság tömegeinek azt a relatív felemelkedését, amelyben lassan, de biztosan haladhatott, ennek a típusú fejlődésnek azonban kemény ára volt: a *túlhajszoaltság*, a normális mértéken felüli *stressz*, a *gyermektelenség* és a *családok szétesése*, s végül a társadalmi normák vesztése, az *anómia*.

Ezzel egy időben megindult egy gyors jövedelem-differenciálódás. A népesség jelentős része a létminimum alá csúszott. Abszolút szegénységben 1982-ben a lakosság

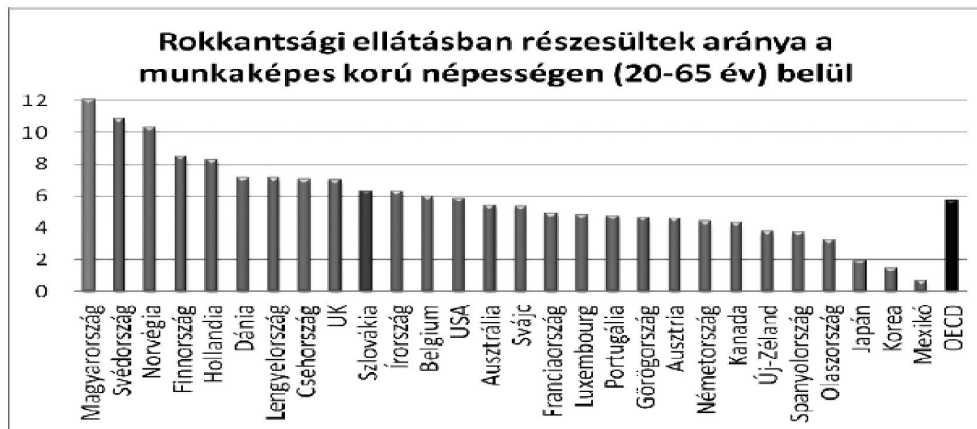
10%-a élt, 1992-re a népesség 18%-a, 1993 tavaszára 25%-a került (Andorka 1997a). Az ezredforduló után már a népesség háromtizede élt a létminimum alatt (KSH). Az alsó kvintilisben a halmozottan hátrányos populáció tömörül, amelynek szocio-profilja: *alacsony iskolai végzettség, inaktív vagy kereső háziasszony, alkalmi munkás, munkanélküli, vidéki falun lakó, szakképzetlen, paraszt, idős korú nyugdíjas, cigány etnikumú jellemzőkkel írható körül.*

A nyugdíjak reálértéke minden kategóriában és mutatót tekintve 1980-tól kezdve csökkent. 1990-től négy év alatt a munkanélküliségi ráta szinte a nulláról elérte a 14%-ot (Bódi–Obádovics 2000). Ez a fogalom a rendszerváltás előtt ismeretlen volt (Kulcsár–Bódi–Obádovics 2010). A pénzben nyújtott szociális juttatások, mint a gyermekgondozási segély vagy a családi pótlék hamar inflálódottak, ugyanakkor a rendszer több területen viszonylag bőkezűen és pazarlóan bánt a pénzzel. Elég korán és arányait tekintve magas kezdő nyugdíjakat fizettek ki (elérhette az előző évek átlag keresetének 75%-át), de ez nem tette lehetővé a nyugdíjak indexálását. Így, aki több éve nyugdíjas volt már, annak a nyugdíja a kilencvenes években évről évre 15–20%-ot veszített reálértékéből (Andorka 1997b). A nyugdíjak indexálása az ezredforduló után valósult meg. Az ingyenes orvosi ellátásban is sok torzulást okozott a hálapénz rendszere, amely rendkívül megosztotta az orvosi társadalmat.

Az ezredfordulóra a munkanélküliség az európai országok átlag szintjére csökkent, sikerült megőrizni a nyugdíjak vásárló értékét (az előző év bázisán) azzal, hogy az éves infláció mértékéhez kötötték a nyugdíjak emelését. 2000 után ugyan megindult a reáljövedelem lassú növekedése, a jövedelmek közötti különbség egyre nagyobb lett. Az alacsony jövedelem különösen jellemző a több gyermekes családok tagjaira. A kilencvenes években megszülető gyermekek 63,4%-a a legalsó két jövedelem kvintilisbe született (Andorka 1997c). 2008-ban hozzávetőleg hárommillió ember élt a KSH által közzétett létminimum (66.271 Ft/hó/fő) alatt. Ez az érték a gyerekes családokban már 40, háromgyerekeseknél 60, a négy- és többgyerekesek közt pedig 80 százalék. Az összlakosságból 12%, a gyermekek közül 19%, vagyis 420 ezer gyermek élt a szegénységi küszöb alatt (KSH jelentés).

Ha mindehhez hozzávesszük az oktatási rendszer problémáit is, akkor azt látjuk, hogy a szegénységben élő gyerekek 25–30 százalékának esélye sincs olyan képzésre, amely ugyanazokat az indulási és megélhetési lehetőségeket biztosítaná felnőttkorára (UNICEF 2005). A szegény gyerekkor tehát nemcsak az anyagi javak hiányát jelenti, hanem azt is, hogy a szegény gyermek előtt lezáródnak azok a lehetőségek, amelyek felnőttként alkalmassá teszik a társadalomba történő sikeres beépülésre. Ezáltal a szegénység újratermelődik és lefelé menő szegénységi spirál alakul ki. A gyermekszegénység a szülők rossz életkörülményeivel függ össze, amelynek egyik fő oka az alacsony foglalkoztatottság. A gyermekek 15%-a él ma olyan családban, amelyben nincs aktív kereső, míg a négygyermekes családok 35%-ában nincs aktív kereső (!), s ez 2004 óta 2, illetve 4 százalékpontos növekedést jelentett (2008 KSH jelentés).

1. ábra

Forrás: OECD

Az aktív korú, de inaktív keresettel rendelkezők jelentős része rokkantnyugdíjas. Az ország a rokkantnyugdíjasok arányát tekintve az OECD országok sorában vezető országgá vált.⁹

Humán tényezők, iskolázottság, szakképzés

Az iskolai végzettség szintje a teljes népességben belül a hetvenes évekig emelkedett, de azután a növekedés megtorpant. Ennek egyik oka volt az a rövidtávú és önző iskolapolitika, amely attól tartva, hogy a diplomás tömegeknek nem tud „íróasztalt” biztosítani, a középiskolákban és az egyetemeken bevezette a *numerus clausus*-t. A félelem háttérben az 1968-as nyugat-európai és észak-amerikai diákzavargások álltak (Andorka 1995). Az 1980-as években mind a felsőfokú beiskolázási arányokat, mind a fiatal felnőtt korcsoportokban a felsőfokú végzettségűek arányát tekintve Európában csak Albániát előztük meg. A rendszerváltozás után az új adminisztrációnak ezen a téren sikerült elmozdulnia, hiszen több iskolát alapítottak (az egyházi iskolák száma gyarapodott) és a korlátozások is megszűntek, de az elmúlt évtizedek hatását nem sikerült felszámolni. A jelentős felsőiskolai reformot nem követte nagyobb tőkebefektetés, így a magyarországi egyetemek és főiskolák súlyos pénzügyi problémákkal küzdenek, aminek következtében a diplomák tömeges kibocsátása – különösen az önköltséges szakokon – csökkentheti a diplomák értékét.

A visegrádi (V4) országok közül Magyarország költ legtöbbet szociális védelemre és legkevesebbet oktatásra, azaz a túlzottan köti le a költségvetési forrásokat, nem pedig a megelőzés. A szociális költségek mértéke meghaladja a térségben megszokottat, de ennek belső arányai is kedvezőtlenül alakultak: a közösségi terekben szerveződő

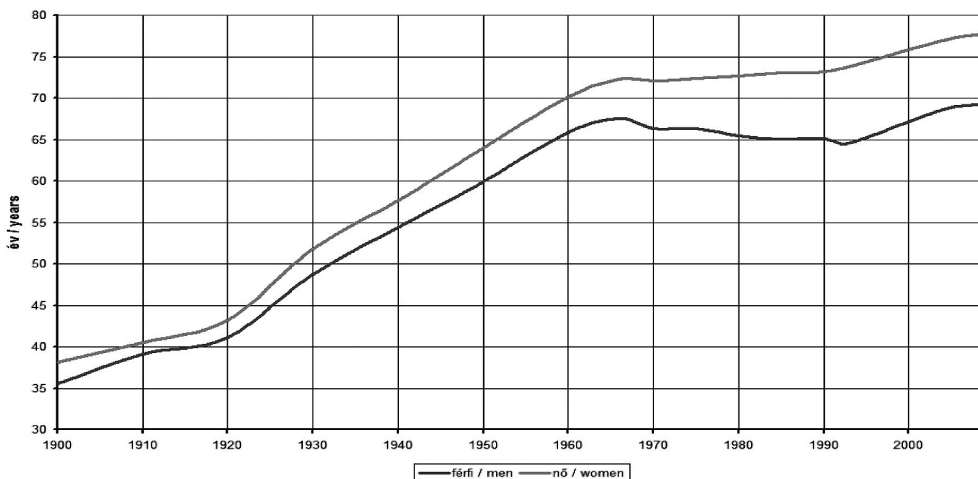
⁹ Széll Kálmán Terv (2011) 20. oldal.

szociális ellátórendszer intézményei sorra zártak be az elmúlt évtizedben, s a rájuk fordított kiadások fajlagosan csökkentek, mialatt az individuálisan megszerezhető segélyek száma és a velük járó pénzek tömege folyamatosan nőtt.

Egészségügyi állapot

1965-ig, mindkét nemet figyelembe véve, a halandósági statisztikák javuló tendenciát mutatnak. A hatvanas évek közepétől azonban a férfiaknál megindult a várható élettartam csökkenése, melynek okai a következők: a hatvanas évekig a fertőző betegségek visszaszorításával sikerült a mortalitási indexeket leszorítani, elsősorban a csecsemőknél és fiataloknál (Józan 1994).

2. ábra. Várható élettartam Magyarországon 1900–2010

Forrás: KSH

Az 1965 utáni romlás oka a szív-érrendszeri és a daganatos betegségek gyakoribbá válása. A halandósági adatok romlásának társadalmi és életmódbeli okai a következők lehetnek: *egészségtelen táplálkozás, függőségek (alkohol, dohányzás), kevés testmozgás, túlzott stressz*. A várható élettartamot befolyásoló halandóság igen magas a 40–59 év közötti férfiaknál, ezen belül is különösen magas a mezőgazdaságban foglalkoztatottak és a vidéken, illetve a városi *slum*-ban élők körében.

Az országon belüli területi különbségek rendkívül eltérőek. A HSZI (szegénységi) index legmagasabb Észak-Magyarország és Észak-Alföld régiók kistérségeiben, s legalacsonyabb Észak-Dunántúl régió településein. (Obádovics–Bruder 2011)

Életmód, társas kapcsolatok, anómia

Az alacsony jövedelmek esetében már említettük, hogy az emberek élethelyzetük javítása érdekében a hivatalos munkaidőn túli pluszmunkákat vállaltak. Magyarországon 1965-től folyik időmérleg vizsgálat, mindegyik felvétel azt mutatja, hogy a magyar társadalom egyik legfőbb jellemzője, hogy a munkatevékenységgel eltöltött idő igen hosszú. Nyugaton keményen dolgozó, makacs és individuális személyiségűnek tartják a magyarokat.

Az individuális erőfeszítéseket azonban nem követte, nem követhette a helyi közösségek érdekében végzett önkéntes tevékenység megerősödése, mivel a kommunizmus előtt sűrűn létrejött civil szervezeteket betiltották vagy elsorvasztották, mint nemkívánatos „polgári és/vagy klerikális csökevényeket”. Az élet legapróbb részletét is kisajátító állampárt csak a legszűkebb intimitást engedte meg, aminek következtében a korábban (1945 előtt) szervesen kifejlődött helyi társadalmakban működő szakmai csoportok, korporációk, valamint mindennemű más szabad kezdeményezés és mozgalom betiltatott vagy elhalt (Gergely 1977).

Magyarországon az 1954-es 17,7-ről 1984-re 45,9-re nőtt az öngyilkossági mutató (Zonda–Veres–Juhász 2010). A század második felében az alkoholizmus és a depresszió „népbetegséggé” vált. Az anómia, amely több deviáns viselkedés forrása, Robert Merton fogalmát használva akkor lép fel, amikor az egyén a társadalmilag értékelt célokat nem tudja elérni társadalmilag elfogadható eszközökkel (Andorka 1997d). Magyarországon kettős erkölcs létezett: a hivatalos új, és a privát szférába visszaszorított régi. A régi eszmék változó intenzitású üldözése, majd elnéző tűrése, az évszázados értékek alattomos lekezelése (vallás, tradíció, nemzettudat) a társadalmi normák vákuumát, hiteltelenségét teremtette meg. Az ebben a társadalomban felnövő új generáció a hivatalos, de hiteltelen tekintélyek és a család privát értékei között kényszerült lavírozni. A korszak „szociálpszichológiai harakirijéről” *Gothár Péter* „*Megáll az idő*” című filmje jobb körkép bármilyen szociológiai elemzésnél. A nem autentikus lét teljes relativizmust teremtett az értékek világában, s egyben megteremtett egy sajátos hamis kommunikációt is: a szerepálcát (Hankiss 1985). Több tekintélyes magyar szociológus véleménye szerint az anómia volt a szocialista korszak sírásója. Tulajdonképpen a szocialista politikai rezsim nem a pénzügyi, gazdasági válságába, hanem a társadalom értékvesztésébe, az értékek káoszába bukott bele, a rendszer összeomlásának elsődleges oka az anómia volt (Andorka 1995).

IRODALOM

- Andorka R. (1995) A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges jövőbeli fejlődés 2005-ig. *Valóság* 1995, 2-3. sz.
- Andorka R. (1997a) Egyenlőtlenség, szegénység. In *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- Andorka R. (1997b) Kiemelt demográfiai csoportok: nők, idősek, fiatalok és gyermekek. In *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- Andorka R. (1997c) *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- Andorka Rudolf [1997d]: Deviánsviselkedés (Anómiaelméletek), Osiris In: *Bevezetés a szociológiába*, Budapest.
- Andorka R. – A. Kondratas – Tóth I. Gy. (1995) Jóléti rendszerek jellemzői és reformjának lehetőségei. *Közgazdasági Szemle* XLII. évf. 1. sz.
- Bódi F. – Fábrián G. – Giczey P. (1996) Still Crazy After All These Years. In (ed. Lawson, Th.) *Local Organization of Social Services*. University of Louisville, Kentucky, USA, Louisville.
- Bódi F. – Obádovics Cs. (2000) Munkanélküliség a vidéki Magyarországon. *Területi Statisztika* 3. (40) évf. 1. szám.
- Bódi F. (2010) Árnyékok és kísértetek a vidéki szociális ellátórendszerben. In *A Falu* XXV. évfolyam 3. szám Ősz.
- Bogár L. (1989) *Kitörési kísérletek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Buday B. (1930) *A földreform eredményei*. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) által gyűjtött adatok ismertetése. Budapest.
- Czetler J. (1995) *Mezőgazdaság és szociális kérdés*. Századvég Kiadó – Akadémiai Kiadó – A Jászságért Alapítvány – Püski Kiadó, Budapest.
- Esztergár L. (2008) Első Országos inszenyhitési program. In (szerk. Nyilas M.) *Szociálpolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest.
- Falussy B. – Harcsa I. (2000) *Életmód – Időmérleg (Időfelhasználás 1986. és 1999. őszén)*. KSH Budapest.
- Glatz F. (1990) Konzervatív reform – kultúrpolitika. In (szerk. Glatz F.) *Tudomány, kultúra, politika (gróf*
- Gergely J. (1977) *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890-1950)*.
- Gyáni G. (1994) *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. História Könyvtár, MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Hankiss Á. (1984) *Kötéltánc*, Magvető, Budapest.
- Hankiss E. (1983) *Társadalmi csapdák, diagnózisok*. Magvető, Budapest.
- Józan P. (1994) Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években. *Statisztikai Szemle*, 1994. 2. sz.
- Kerék M. (1939) *A magyar földkérdés*. Budapest.
- Klebelsberg *Kunó válogatott beszédei és írásai 1917-1932*). Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai J. (1982) *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács I. (1986) Magyarország – proletárország? In *A Kelet Népe (1935-1942)* Kosuth Könyvkiadó, Budapest.

- Kulcsár, László – Bódi, Ferenc – Obádovics, Csilla [2010]: Unemployment in the Hungarian Villages. In: Regional Aspects of Social and Economic Restructuring in Eastern Europe: The Hungarian Case (eds.: Kulcsár, László and J. Kulcsár, László) Hungarian Central Statistical Office, Budapest, (pp. 90-103)
- Kulcsár L. – Molnár M. (2000) *A magyarországi vidéket érintő politikák a 20. században*. Kézirat, Szent István Egyetem, Gödöllő.
- Magyar Katolikus Lexikon, Pécsi Norma*. (főszerk. Diós I, szerk. Viczián J.) Budapest, Szent István Társulat, 1993-2010.
- Manchin R. – Szelényi I. (1988) Szociálpolitika az államszocializmusban. In *Medvetánc (Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években)*. Minerva, Budapest
- Obádovics Csilla, Bruder Emese (2011): A vidéki Magyarország területi egyenlőtlenségei különböző nézőpontokból. *Gazdaság & Társadalom*, 2011. Vol 2., Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, p 74-92.
- Polányi K. (1944) *The Great Transformation*, New York.
- Rónai A. (1993) *Közép-Európa Atlasz, Gróf Teleki Pál Intézet, 1941*. Szent István Társulat – Püski Kiadó, Budapest.
- Szelényi I. – Konrád Gy.(1969) *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zonda T. – Veres E. – Juhász J. (2010) Az öngyilkosság, mint társadalmi anómia területi konzekvenciái. *A Falu XXV. évf. 4. szám*, Tél.

Népességfogyás, elöregedés – kisiklott fejlődési pályák¹

Magyarországon az elmúlt majd² 150 évben kiemelt jelentőségű volt a népességpolitika. Az első hivatalos, a fejlett világ követelményeinek is megfelelő népszámlálások ráébresztették a politikai döntéshozókat arra az alapvető nemzetstratégiai problémára, hogy a Kárpát-medencében élő népek közül a magyar nemzet mellett élő más népek gyorsabb népességnövekedést produkálnak. Ennek oka, hogy nálunk (magyar nemzetiségűek) elmaradt az a hirtelen csökkenő halálózási rátával és ugrásszerű népességnövekedéssel (a születések száma lényegében szinten maradt) jellemezhető demográfiai átmenet, amely a XIX. században az egész kontinensen mérhető hatású volt. A dualizmus korától kezdve így Franciaország mellett Magyarország volt az az állam, mely tudatos népességpolitikát vitt végig a XX. századon keresztül, teljesen függetlenül attól, hogy mely ideológia, vagy rezsim irányította az országot, habár hangsúlyeltolódások ennek függvényében nyilván érezhetőek voltak.² A 20. századi folyamatok nagyvonalakban megfeleltek a főbb európai és világtrendeknek, a második világháború után azonban több olyan esemény is bekövetkezett, melyek magyar demográfiai sajátosságokként jellemezhetőek. Az első világháború alatt hazánkban is drasztikusan visszaesett a gyermekvállalási hajlandóság, Franciaország kivételével még a nyugati államok hasonló mutatóját is sikerült alulmúlnunk (Tomka 2009). Ezzel szemben a második világháború éveiben alig csökkent hazánkban a fertilitás, amely magyarországi demográfiai sajátosság. Szintén egyedi jelenség volt az 1950-es és 1960-as évek első éveit jellemző „baby-boom” elmaradása Magyarországon, amely összefüggésben állhat a korábban említett tényezővel és számos pronatalista kormányzati intézkedéssel, melyet az 1950-es években hozott a pártállami diktatúra. A nyugati világ demográfiai trendjeihez az 1960-as évek elején tértünk vissza, mikor is általánossá vált az ún. „baby-bust” jelensége, magyarán a születések számának drámai hirtelenségű és mértékű csökkenése.

¹ A fejezet előzményének tekinthető: 15th LOSS Conference: Demographic Change, Debrecen University Medical Faculty, Nyíregyháza in Hungary 28 September 2010. Ferenc Bódi– Gergely Fábán – Péter Giczey: „Herder’s Predict Reality or Nightmare?” Jelen tanulmány az INNOTARS 2008 kutatás keretében jött létre, s az OTKA (61667 sz. szerződés) Válasz-Válság-Változás című kutatás keretében firssítettük és átszerkesztettük. Előző megjelenés: Bódi F. (2010) Népességfogyás, szegénység ördögi köre. In: A Falu XXV. évfolyam 3. szám Ősz. 21-33.

² „A néma forradalom” 1937-ben a Márciusi Front zászlóbontását követően jelent meg. Kovács Imre sötét tónusú írásában sorra vette a korabeli magyar társadalom deviáns tüneteit – a kivándorlást, az egykézést, a szektázást, a jelenségeket eredeti közelítéssel egy kitörni nem tudó, befelé pusztító forradalom egységes tüntesoraként értelmezte (Kovács 1989). További források: (Fülep 1984) (Féja 1984).

Az abszolút demográfiai mélypont 1963-ban következett be hazánkban, amikor Magyarországnak volt a legalacsonyabb termékenységi arányszáma az egész világon! Egyes kutatók azt sem zárják ki, hogy ebben a negatív demográfiai rekord megszületésében jelentős szerep hárult az 1956-os forradalom disszidens fiatal embertömegére, akik nagyjából a hatvanas évek elején léphettek volna gyermekvállalási korbá (L.Rédei 2006). Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy a hazai demográfiai folyamatokat hosszú időre befolyásoló tényezők közül kiemelendő az 1952-ben bevezetett abortusztilalom (Ratkó korszak), mely az 50-es évek közepére kisebb demográfiai csúcsot eredményezett a születések abszolút számát illetően, ugyanakkor felelős az 1960-as évek elején bekövetkezett demográfiai mélypontért is. Emellett a korszak gazdasági-társadalmi folyamatai is negatív hatással voltak a gyermekvállalási kedvre, gondolok itt a nagymértékű térbeli ingázásra, az erőszakos téjeszesítésre, extenzív iparfejlesztésre, stb.

Nem véletlen, hogy az ország akkori vezetése a demográfiai krízis súlyosságát belátva szakított a korábbi évek direkt és viszonylag keménykezdű népesség- és családpolitikájával, és a központi beavatkozás egy kevésbé közvetlen módját választotta. Először a családi pótlékot emelték meg jelentősen, 1965-ben, majd 1967-ben bevezették a gyermekgondozási segélyt (GYES), mely eleinte a gyermek 2,5, majd 1969-től három éves koráig járó viszonylag alacsony és egységes összegű juttatás volt (bevezetésekor 600 Ft, TSZ-tagoknak 500 Ft). A GYES bevezetését követően főleg az alacsonyabb iskolázottságú néprétegek körében nőtt a gyermekvállalási hajlandóság, mivel a fix összegű juttatás inkább a szerényebb jövedelmű nők számára volt méltányos alternatíva (Tárkányi 2003). Általánosságban kijelenthető, hogy a GYES bevezetése viszonylag nagyarányú és meredek, de rövidnek bizonyuló és átmeneti termékenység-emelkedéssel járt. A GYES bevezetésének, a közvetlen demográfiai indokokon túl, a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének feltételezett társadalmi méretű gondja is volt, illetve szándékosan az 1953-55-ös kohorshoz időzítették, akik ekkor kezdtek munkába állni (Tárkányi 2003). Ezt követően 1973-ban újra megemelték a családi pótlék összegét, valamint további kormányzati intézkedéseket foganatosítottak, melyek addigra konkrét családpolitikai csomaggá nőttek ki magukat, előidézve az újabb (1975-ös) gyermekvállalási hullámot, majd az azt követő folyamatos visszaesést.

1980-tól már természetes fogyás jellemezte Magyarország népesedési trendjeit, azonban ekkor már nem csak a kormányzat foglalkozott hazánk demográfiai krízisével. A 80-as években, a nyílt rendszerválság időszakában a formálódó demokratikus ellenzék hozta be a népesedési válság kérdését a köztudatba, de ekkor már nem kerülhetett sor olyan átfogó intézkedésre, amelyek korábban jellemezték a magyar népességpolitikát (az 1985-ben bevezetett GYED, mellyel inkább a magasabb jövedelmű anyák gyermekvállalását akarták serkenteni, már nem hozott jelentős áttörést). A népesség természetes fogyása ebben az időszakban is összeegyeztethető azzal az európai trenddel, amit összefoglalóan „második demográfiai átmenetként” emlegetnek. 1975-re a fertilitás majdnem minden országban az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá süllyedt, s ezután nem is emelkedett efölé (Tomka 2009).

A rendszerváltást követően a népesedési kérdés lekerült a politikusok napirendjéről. A választási kampányok során is szinte alig hallani az ország egyik legégetőbb problémájáról.

1. ábra. Magyarország főbb népesedési mutatói (a jelenlegi országterületre vonatkozóan).
Forrás: KSH Statisztikai Évkönyv 2003.

Hazánk demográfiai állapotára jellemző másik sajátosság a várható élettartam rendkívül alacsony értéke. A férfiak esetében 69, a nőknél 76 év a tőlünk gazdaságilag jóval elmaradottabb országcsoporthoz jellemző értéke (Románia, Albánia, Moldova). A várható élettartam időbeni alakulása is eltér a nyugati trendektől. Az 1950-es évektől ez az érték Magyarországon nem nőtt konstans módon, az 1970-es évektől például egészen a rendszerváltást követő évekig csökkent a férfiak várható élettartama. Ez közrejátszott abban is, hogy a demográfusok nem tudták előre jelezni a magyar népesség tartós fogyásának kezdetét (későbbre prognosztizálták). Hazánk férfi lakosságának rendkívül alacsony értékű várható élettartama elsősorban a középkorú férfi lakosság megdöbbentően rossz egészségügyi állapotának tudható be. A népesedési helyzetet tovább rontja a magas csecsemőhalandóság és az ország szörnyű mentális állapota, amit már a hatvanas években kimutatott Juhász Pál ideggyógyász professzor (a felnőtt lakosság közel fele mentálisan sérült) s ezzel a jelenséggel együtt járó magas öngyilkossági ráta (Zonda–Veres–Juhász 2010).

Az elmúlt másfél évszázadban Magyarország mint permanens felzárkózó ország a kor modernségét a teljes társadalom számára és területének egészében nem tudta maradéktalanul sikeresen adaptálni, annak vívmányait elérhetővé tenni. A dualizmus korában legmagasabb termékenységet mutató megyéiből két millióan vándoroltak ki Amerikába, mégpedig azok, akik viszonylag jól éltek, de még jobban kívántak élni, de

mindezt földhiány (a nagybirtok szorítása), az ipar- és városfejlődés távolsága vagy lakóhelyük periférikus helyzete nem engedte meg (Neményi 1911).

A két háború közötti korszakban teremtettek egy új rendet és eszmét, de ezt az új utat keresztbe törte minden idők legnagyobb háborúja. A második háború után az ország nem a saját útján kényszerült járni. Az erőltetett hadiipari fejlesztés következtében a falusi népességből közel másfél millióan költöztek a városokba és azok előterébe, és megindult a falvak elöregedése és kiürülése. A szocialista iparfejlődésnek súlyos árát a társadalom fizette meg a „korai öregséggel”, a várható élettartam csökkenésével, Európa legmagasabb öngyilkossági rátájával, romló betegségi mutatókkal, stb.

Az amerikai kivándorlást lényegében a belföldi távolsági ingázás váltotta fel. A társadalmat és a családokat kettészakító belső migráció az ötvenes évektől kezdve a társadalom újratermelő képességét gyengítette (növelte a magas halandósági rátához vezető szenvedélybetegség gyakoriságát és a mortalitási arányokat). Az akkori iparfejlesztés a két háború közötti emberi erőforrás-felhalmozás eredményeire épített, és lassan fel is emésztette azt. A humán tartalékok a nyolcvanas évek elejére kimerültek, a társadalom megújuló képessége meggyengült, amelynek legsúlyosabb következménye a népességfogyás és az elszegényedés lett.

A fenti tények kapcsán az „optimisták” úgy vélik, az ország milyen jól élhető lesz: „ha kevesen leszünk, kényelmesebben élünk” itt a határainkon belül. A „pesszimisták” pedig a herderi jóslat beteljesülését látják igazolódni.³

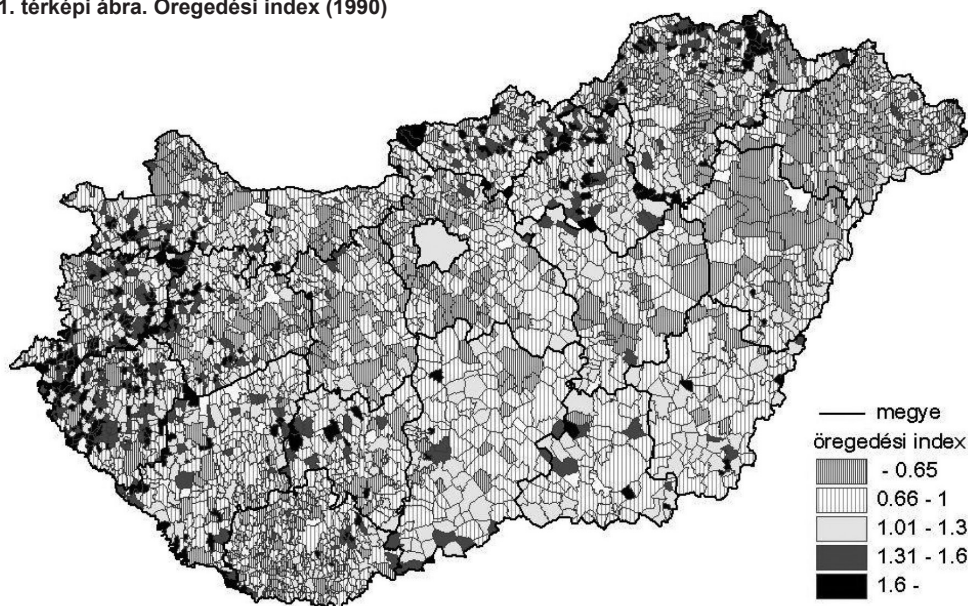
Az ország népessége minden bizonnyal soha nem csökken 9 millió fő alá, legfeljebb csak őslakosok lesznek annyian, akiknek a harmada addigra már nyugdíjas korú lesz.⁴ Az ország pedig lehet akár 12 millió fő lakóhelye is, de szélsőséges esetben jelenlegi népességének a kétszerese is élhet határain belül. A víz, termőföld és megújuló energia potenciálja körülbelül ennyi ember eltartására képes – a jelenben alkalmazható legmodernebb és leghatékonyabb agrárgazdaság teljesítményével számolva. (Kerekes 2007)

Feltevésünk, hogy az ország népessége 10 millió fő alá tartósan soha sem fog esni, mivel amennyi lakópolgárunk távozik az élők sorából, azt pótolja a beköltözők száma, akik lehetnek Kárpát-medencében lakó magyarok, magyarul beszélő vagy nem beszélő szomszédok, lehetnek EU polgárok, vagy kelet-európai és kontinensen kívül élő emigránsok, és így tovább. Azt semmi esetre sem tételezhetjük fel, hogy az ország egy üresedő föld lesz Európának az égtájak szerinti mértani közepén, ahol ma a németországi vendégmunkások kilenctizede rendszeresen ingázik, számos európai szárazföldi út és légi folyosó metszi egymást. Arra az „optimizmusra” tehát semmi okunk, hogy ha kevesebbek leszünk, több lesz az üres lakás, kevesebben fogunk araszolni a körüton és tolongani a villamoson, azaz javul a közjavakhoz való hozzáférésünk esélye.

³ J. G. Herder (1744-1803) Kant tanítványa, Goethe kortársa, a német felvilágosodás jelentős alakja, aki azt jóslta, hogy a magyarok el fognak tűnni a germán és szláv népek tengerében.

⁴ Az ENSZ 2010-es becslése szerint Magyarország népessége 2050-re 9,2 millió alá csökken. A KSH Népesedéstudományi Intézet előrejelzése borúlátóbb, mivel számításaik szerint negyven év múlva hazánk népessége 9 millió alá esik.

1. térképi ábra. Öregedési index (1990)

Forrás: VÁTI TeIR adataiból számolta Bódi Mátyas.

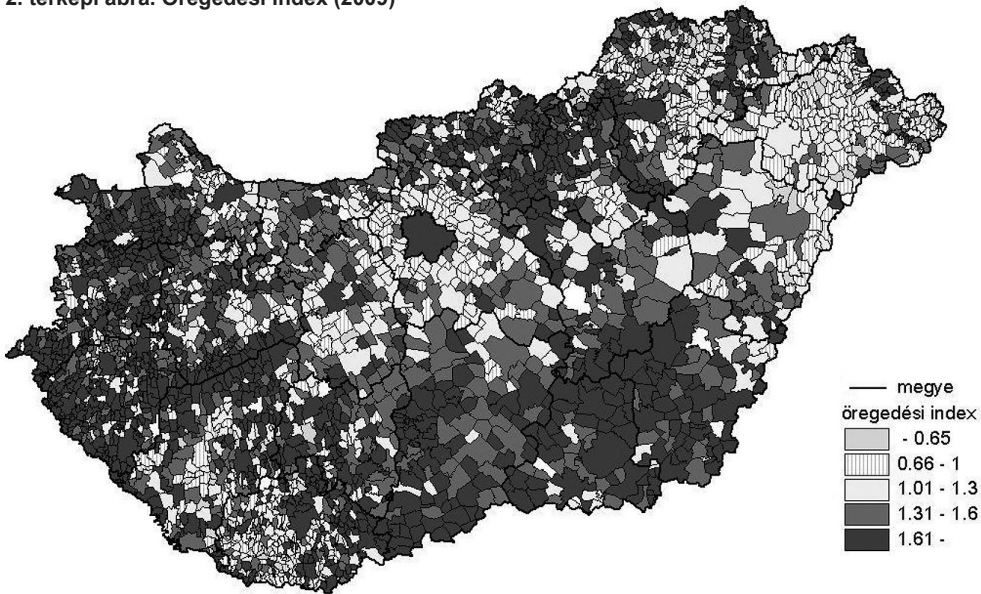
A közjóságokhoz való hozzáférréssel viszont már most gondok vannak. A közjót fenntartó intézmények alulfinanszírozottak. Működésük méretgazdaságossági tényezőktől is függ, hatékony és gazdaságos működésükhöz megfelelő számú kereslet kell, ezzel szemben megfelelő méretű és minőségű kínálat, a kínálat fenntartásához pedig közpénz. Elegendő forrást azonban csak olyan társadalom tud előállítani, amelyben elegendő számú aktívkorú él, s gazdaságilag aktív része olyan gazdaságot működtet, amelynek adóiból a közjóságok beszerezhetők és fenntarthatók.

Az ezredforduló utáni Európa egyik, ha nem a legnagyobb gondja, hogy gazdasági potenciálját az emberi erőforrások mentén csúcsra járatta. Keveset költ a jövőre, jelenére pedig többet, mint amit megengedhetne magának.⁵ Ezért kell most drámai korrekciókat végrehajtania Franciaországnak, az Egyesült Királyságnak, és minden bizonnyal Németország sem kerülheti el sorsát. Nyugaton a nyugdíj és jóléti rendszerek reformra értek. A jóléti társadalomnak fájó lépéseket olyan országokban teszik meg, ahol a várható élettartam 8–9 évvel hosszabb, mint hazánkban, az egyéneknek pedig jelentős korrekciós tartalékaik vannak.

Magyarországon a szociális rendszerek paradigmaváltásra várnak, amelyet komplexen kell kezelni, mivel a népesedési krízis, az elszegényedés és a gazdaságfejlesztés útjának helyes megválasztása nem választhatók el egymástól. Nem lehet egy intézkedéssel vagy politikai akarattal felszámolni az összefonódott és sokrétegű társadalmi és gazdasági válságot (Bódi 2009). Ehhez egy széles és hosszú távú program kell, sok

⁵ A K+F-re fordított kiadás messze elmarad az Egyesült Államoktól, Japántól és Kínától. Nyomasztó az EU volt peremországainak eladósodása (Portugália, Görögország, Írország, Spanyolország).

2. térképi ábra. Öregedési index (2009)

Forrás: VÁTI TeIR adataiból számolta Bódi Mátyás.

erő és igen erős legitimitás annak a politikának, amely ezt végezhetszi, mert ez az út kockázatokkal jár. A társadalmi-gazdasági válság makró- és mikroelemei, az ebből fakadó kérdések a következők:

1. Hogyan lehet *az alacsony gyermekszám* mellett fenntartani egy korábban is tömegesedett és alulfinanszírozott oktatási rendszert, amelyben csak az elmúlt években közel négyszáz iskolát és közel ugyanennyi óvodát zártak be? A demográfiai krízisre csak egy durva defenzív lépéssel lehetett válaszolni? Az elmúlt húsz évben 562 ezer iskoláskorú gyerekkel és 79 ezer óvodás korú gyermekkel kevesebb lakik az országban (1988–2009), azaz az iskoláskorúak száma az 1988-as báziséhoz viszonyítva 2009-re 61,5%-ra, az óvodás korúak lélekszáma pedig 83,5%-ra csökkent Magyarországon. (Melléklet: 8-9. térképi ábra és tábla)
2. 1988-hoz képest *másfélmillió munkahely szűnt meg*, s a megszűnteknek mindössze hatoda épült újjá. Az évezred első évtizedének végén közel 1,2 millió lakópolgár él nyugdíjszerű ellátásból, mialatt nem nyugdíjkorú, félmillió munkanélküliből négyszázezer fő tartós munkanélküli, ami Magyarországon lényegében azt jelenti, hogy tartósan szociális ellátott. Közel kétszázezer ember él rendszeres szociális segélyből, mert munkanélküliként már nem lehet nyilvántartani, de a nyugdíjkor nem éri el. Közel *kétfélmillió szociális járadékossal* szemben 4,3 millió adóbevalló él. A nyugdíjasok száma 1,7 millió fő, lényegében a szociális járadékosok tömegét el sem éri. A járadékosok közül a következő évtizedben félmillióan lesznek nyugdíjasok, szinte semmilyen megtakarítás és minimális

nyugdíj-jogosultág mellett.⁶ Az új nyugdíjas tömeg a jelenlegi szociális védőháló minden bizonnyal teljesen átszakítja. A szociális gátak átszakadása nem csak az elmerült rétegeket érinti, de a társadalom egészére hat, hiszen e szociális krízis kezelésének költsége mindenkire kihat (Bódi 2009, 20). (Melléklet: 7. térképi ábra)

3. Az ország kettészakad élhető és kevésbé élhető zónákra, amelyből nehezen lehet a társadalmi normák elfogadása mellett kitörni. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy az ország tradicionálisan magas termékenységgű zónájában (Bódi–Fekete 2001, 172) elhelyezkedő kilenc megye, három régió lakossága a legérintettebb a járadékos tömeg magas koncentrációjában. Tehát ott, ahol az öregedési index a kritikus 1,0 értéket nem lépte túl, a szociális járadékosok élnek túlsúlyban, azaz az adózókhoz (adóbevallókhoz) számított arányuk meghaladja a 60%-ot, kivéve Budapest agglomerációját, ahol kedvező a korösszetétel, és a szociális járadékosok aránya 20, de legrosszabb esetben is 40% alatti (településtől függően). A legtermékenyebb megyében folytatott iskolavizsgálatok (Gazsó 2008) pontosan megvilágítják a társadalmi zárványosodás összefüggéseit, az iskolai teljesítmények és családok társadalmi helyzete közötti kapcsolatot. Ez a szegénység rossz iskolai teljesítményt, a továbbtanulás hiányát, szakképzetlenséget és későbbi szociális függőséget idéz elő. Ebben a társadalmi zárványban a szegénység szegénységet szül, amelyből nincsenek legális egyéni kivezető utak, s a helyi társadalmak szintjén az elemi integráció kereteit feszegeti az anómia. Az ország kettészakadt egy sikeresen felzárkózó Sopron-Győr-Kecskemét-Szeged közötti „kékbanán” zónára, s vele szemben a folyamatosan lecsúszó dél-dunántúli, és különösen észak-alföldi és észak-magyarországi régiókra. A Kuznets-Williamson-olló az említett régiók között jelentősen kinyílt, ami egy sajátosan „kettős ország”, „kettős gazdaság” (Schumacher 1991), „kettős társadalom” (Castells 1991) negatív vízióját vetíti előre. Képzeljük el, hogy az ország egyik felén lakóparkok, modern tudásparkokra épülő ipari csodák épülnek, de legalábbis modern üzemek sorakoznak, reggelenként sűrű járatokon indulnak a munkások a munkahelyükre, a gyerekek jól működő iskolákban tanulnak, stb. Ezzel szemben az ország másik felében az emberek gettóban élnek, ahova nem szívesen megy be a rendőr, gyakoriak az összetűzések, különösen segélyosztás utáni napokban, amikor az uzsorások beküldik a végrehajtóikat. Az iskolákban valódi oktatás helyett szociális étkeztetés folyik, a középosztály elmenekült a településekről, a maradék, a lecsúszástól rettegők szélsőséges „önvédelmi” mozgalmakat szerveznek.
4. A „korai öregség” országának egyszerre kell szembenézni a hidegháború utáni kelet-európaisággal járó hátránnyal, a felkapaszkodó országokra jellemző kettészakadás veszélyével, s a felzárkózás célterületének, a nyugatnak a globális válságával. Hogyan tud szembenézni azzal a nyugati „patchwork” kultúrával (Greca 2010), amely sikertelen az emigránsok társadalmi integrációjában, s tehetetlen a periférikus csoportok integrációjában is? Hol találunk jó példákat, és milyen stratégiát kell kiépíteni?

⁶ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Statisztikai Évkönyv 2008. Budapest, 2009

Megoldási modellek és utak

Az erőltetett menetelésben, az újkapitalista átmenetben egy sajátos transzformáció történt, a korábbi beruházás-orientált és a felhalmozás bővületében élő szocialista gazdaságtan (Kornai 1982) követői jó és megértő partnerre találtak a neo-fordista szellemiségű, tőkeközpontú és a tőkebefektetést mindenáron előtérbe állító érdekcsoportok hazai érdekhordozóiban. Az átmenet központi kérdése a minél erőteljesebb tőkebeépülés és befektetésvonzó képesség erősítése volt, sokszor bármi áron (egész feldolgozó ágazatokat adtak el és számoltak fel). A kívülről jövő tőkére sokan úgy vártak, mint csodaszerre, amely egyszerre megoldja minden bajunkat. A tőkevonzó fejlesztések (vonalas infrastruktúra beruházások) csak a lakhatási költségeket növelték a lecsúszott térségekben, de a bezárt hajdani szocialista üzemek és szétesett mezőgazdasági szövetkezetek helyébe nem lépett be új ipar, új foglalkoztató. A gáz, csatorna, telefon megjelenése és az olcsó munkaerő mint költségelőnyök nem teremtettek befektetési bummot.

A tőke különösen elkerülte az ország azon részét, ahol a munkanélküliségi mutató az országos átlag kétszeresét is meghaladta. A kívülről várt innováció sem érkezett meg, még oda sem, ahol történtek termelő beruházások, mivel ezek a fejlesztések többségében nem voltak élvonalbeli termékeket gyártó üzemek (Lukovics 2007). Az újtőke nem eredményezett olyan túlcsoportulást (*trickle-down*), amely a környezet tudástermelését és lényegében termelési szerkezetét stimulálta, ösztönözte volna. A fejlesztések, amelyek hozzájárultak ugyan az export erősödéséhez, de nem épültek be a helyi gazdaságok szerves rendszerébe, a lokalitásokban egyfajta *kettős gazdaságot* teremtettek (Schumacher 1980). Számos esetben a helyi foglalkoztatást sem javították (távolsági ingázók – szlovákiai, romániai munkások beutaztatása), és az új cégek a helyi szociális ellátórendszerek fenntartásához sem járultak hozzá, hiszen a letelepedő üzemek olykor tízéves helyi adókedvezményeket csikartak ki (nem egyszer korrupció helyi döntéshozóktól).

A tudást termelő és magas szintű technológiát és tudást igénylő fejlesztések végül is nem az olcsó munkaerőt kínáló régiókban telepedtek le, hanem az ország humán erőforrás szempontjából fejlett térségeiben, Vas és Győr-Moson-Sopron megyékben. A „kékbanán” övezetben találtak elég innovációt, kreativitást, tudást és ipari munkához köthető fegyelmezett kvalifikált munkaerőt, valamint partnereket: iskolát, egyetemet, önkormányzatot. Magyarországon is igazolódott a chicagói iskola azon alaptétele (Schultz 1971), hogy nem a tanult emberek mennek oda, ahol dolgozhatnak, hanem a tőke telepszik le olyan környezetben, ahol kreatív emberek élnek nagy koncentrációban, s ezen újtőke elősegíti működésével a kreatív tőke helyi kibontakozását (Florida 2004).

A kreatív tőke letelepedése azonban feltételezi a magas iskolázottságot a helyben lakók körében, a térségben a szakképzés rugalmasságát és magas szintjét, a régiókban a tudásközpontok létét és hatékony működését. *Ab ovo* a jól működő egyetemek tehát iparvonzó tényezők. Az ipar képes egyetemeket fenntartani, amennyiben oda települ. Jó példa erre Győr, mint az ipari tőke lecsorgás pozitív esete – korábbi történet –,

vagy az Ingolstadt Katolikus Egyetem is, amely Bajorországban az Audi központja mellett épült a hetvenes években.

Alapkérdésünk: mit tehetünk a „kékbanánon” túli területekkel, ahol az aktívkorú szociális járadékosok tömege él erősen koncentrálnak az ország észak-keleti megyéiben, ahol a magyar társadalom fiatalosága zömében olyan családban nő fel, ahol a szegénység és munkátlanosság együtt járnak.⁷

A tőke elkerülte a leszakadt területeket, itt a neo-fordi fejlesztési modellek sem voltak alkalmazhatók; az olcsó munkaerő, az adókedvezmények és a kiépített infrastruktúra nem volt elég vonzó tényező. Az elmaradott területekre a fentiek ellenére – vagy épp ezért – a kormányzatok a helyi lobbikkal együttműködve jelentős közpénzeket allokáltak: Kisvárda, Mátészalka, Barcs, Marcali, Tokaj, stb. (Bódi 2010). A közberuházások a közintézmények és az infrastruktúra fejlesztésében testesültek meg, de nem váltották be a hozzájuk fűzött reményt, mivel a helyi gazdaságokra lényegében nem hatottak. A települési fejlettség mellett a társadalmi dinamika (foglalkoztatás, vállalkozások, tőkevonás, stb.) lényegében nem javult (Csatári 2006, Csatári–Farkas 2006, Fekete 2010). A fejlesztési célok gyakran pusztán a politikai lobbijátszmáknak alárendelve érvényesülhettek, ebből következően a politikai feltételrendszer között formálódott közberuházások inkább szolgálták presztízs érdekeket, mint helyi akaratot, vagy érdeket. Nem építettek az endogén erőforrások jobb kiaknázására. Ilyen kijáró-fejlesztési modell példája (Pálné 1999) a nemzetközi gyakorlatban különösen a latin országok vonatkozásában bőségesen megtalálható, értékelésük és kritikájuk ismert (Camagni 2002).

Járható fejlődési pályák keresése – az ördögi kör feltörése

Két évtizeden át megtapasztaltuk, hogy a leszakadt térségeket a piaci folyamatok nem járják át, az állami és politikai expanziók nem tudják kezelni. Vajon milyen ok-okozati lánc köti gúzsba és fékezi a társadalmi-gazdasági kibontakozást az ország válságos területein? A társadalmi eredetű gazdasági válságra nem klasszikus közgazdasági választ lehet adni, nem a tőke oldalán kell elindítani a felzárkózási folyamat kibontását, mert azok a költségelőnyök, amelyek előnynek tűntek, lényegében nem előnyök a neo-fordista fejlesztési modell számára sem. A munkaerő nem olcsó, mert jelen formájában használhatatlan (iskolázatlan, kulturálatlan, szakképzetlen). A kiépült infrastruktúra hiányos (rossz utak), és a meglévők is túl drágáknak bizonyulnak európai ár-összehasonlításban (gáz, telefon). Az ötezer kilométerről idepumpált gáz növeli energiafüggőségünket, amely már így is messze az EU átlag felett van, 52%-os.⁸

A regionális méretű lecsúszás hátterében egy körkörös oksági rendszer van, amely egy ördögi kört alkotva zárja le a továbblépés útját.

⁷ Az 1997-es gyermekvédelmi törvény után rendszeres gyermekvédelmi támogatásra szorult a kiskorú népesség (településként számolva) több mint 60%-a, azaz az egy főre jutó valamennyi családi bevétel összege nem érte el a minimál nyugdíj nyolctizedét.

⁸ A Nemzetközi Energia Ügynökség (IEA) adatai szerint az EU27 államaiban 43% az import energia aránya az energiamérlegben.

A helyi szociális ellátó intézmények elégtelen működése tovább gyorsította a társadalmi eróziót. A peremterületek lecsúszásának oka nem csak fiskális okokra vezethető vissza. Minden bizonnyal gyorsította a társadalom bomlását az iskolák rossz, elégtelen, és aránytalan finanszírozása, amely különösen a vidéki kis létszámú iskolák bezárásához vezetett. Azok a helyi önkormányzatok, amelyek saját forrás hiányában (saját bevétel és helyi adó hiányában) nem voltak képesek fenntartani az oktatási intézményeiket, ezért kényszertársulásokba vitték iskoláikat (Fekete 2009).

A helyi tudás, és az emberi erőforrás fejlődéséért felelős intézmények megszűntek, eltávolodtak a vidéki életvilágoktól. A helyi miliók igénytelenekké és iskolázatlanokká váltak, a lecsúszásért nem csak az iskolák lezüllése és megszűnése, de a családok szétesése és kontraproduktív működése is okolható. A nevelés hiánya, a normakövetés elmaradása, a kultúrához való kötődés gyengesége „kinevelt” egy új generációt, amelyben az előrejutás víziójában nem a tanulás és a munka, hanem a mások kárára történő előrejutás jelent meg.

Az állam kínálta szociális transzferek (az önkormányzatokon keresztül vagy azokat megkerülve) viszonylag széles hozzáférést biztosítottak (feltétel nélküli „alanyi jogon” járó járadékok) az aktívkorú, de nyugdíjszerű ellátást megkapó járadékosok számára.

A szociális ellátás közösségi terei (óvodák, iskolák, könyvtárak) tömegesen zártak be, ellenben az individuálisan hozzáférhető szociális ellátás (segélyek és járadékok) értéke és tömege növekedett (Bódi 2010). Ez a torz szociális rendszer a képzetlen és iskolázatlan tömegeket csak tovább ösztönözte arra, hogy ne dolgozzanak és ne tanuljanak (Bódi 2009). El kell ismerni, hogy a munka és a tanulás más elemi peremfeltételei sem álltak rendelkezésre azok ösztönzésére. A segélyezés-politika szükséges, de nem elégséges feltétele volt a helyi társadalmak lecsúszásának.

Elemi gond maradt a helyi gazdaság és foglalkoztatás teljes szétesése. A piaci folyamatok és a politikai akarat túlértékelése mellett számos esetben kimutatható a helyi gazdaságfejlesztés tudásának mérhetetlen hiánya is.⁹ A térség- és gazdaságfejlesztési tudás hiányát az EU csatlakozás sem mérsékelte, miután a helyi tudás, kreativitás és valódi innováció fogyatékoságát gyakorta európai uniós szlogenekkel leplezték.

⁹ Az ország vezető egyetemének geográfiai fakultásán a fiatal regionális elemzőknek elretentésül mutatják a silányabbnál silányabb kistérségi fejlesztési terveket, amelyeket nem egyszer egymástól másoltak át „pályázatró cégek”, s adtak tovább az ország különböző kistérségeinek.

A helyi gazdaság gyengesége két további tényezőt indukált. Egyrészt nem termelt elegendő helyi adót (iparüzési adó, turisztikai adó, kommunális adó, gépjárműadó, stb.), amelyet az önkormányzatok a helyi szociális ellátó szervezetek jobb működésére fordíthattak volna. A gazdaság további erőtlenségéből fakadóan nem keletkezett elegendő személyi jövedelemadó sem, amely a közkiadások fedezetét erősíthette volna (hiszen egy része visszakerült volna a helyi önkormányzatokhoz). Másrészt nem termelődött helyi munkából, vállalkozásból keletkező családi jövedelem sem, amely fizetőképes keresletet indukált volna és erősítené a családok keresletét a jobb piaci és közszolgáltatások iránt. *A társadalmi igények léte nem csak a helyi gazdaság működésének alapja, de minimális peremfeltétele a demokratikus társadalom működésének is, amelyben a közpénzek feletti diszpozíciót az igényes és kritikus társadalmi nyilvánosság kontrollálja.*

Egy kérdésünk maradt: a társadalmi csapdát fenntartó ördögi kört hol lehet feltörni, azaz mit kezdhetünk a lecsúszott térségek fejlesztése érdekében?

A fejlődési pályák teremtése (kísérleti modell)

Ma egy fogyó népességű kontinensen¹⁰ egy még erőteljesebben fogyó népességű ország számára a minőségre és a modern technológiára épülő gazdaságfejlesztés adhat megoldást. A népességfogyást pusztán népesedéspolitikával ma már nem lehet megállítani, mivel ennek történelmi gyökere mély és oka sokrétű.¹¹

Gondoljuk újra, hogy a korábbi évtizedek gazdaságpolitikáját milyen tévutak jellemezték. Milyen utakon jártak a sikeresebb útítársak, azok az országok, amelyek hasonló fejlettségben voltak, netán fejletlenebbek voltak, mint mi a múlt század elején? Milyen fejlődési utakat akartak azok a szellemi erők, amelyek külső hatalmak miatt itthon nem jutottak szóhoz? Elhallgattak vagy elüldözték, elhurcolták őket. Egy társadalomnak és az azt eltető gazdaságnak több rejtett erőforrása létezik. Először is a földrajzi térben élő közösségnek van egy materiális korpusza: ásványi anyagok, víz, talaj, éghajlati adottságok, stb., másodsorban van emberi potenciálja: iskolázottság, fegyelmezettség, integráltság, belsőszolidaritás, s harmadszor van adekvát és legitim vezetése, amely a közösség számára a lehető legjobb iránypontokat keresi a jövő horizontján. Figyelembe véve a sikeres országok fejlődési modelljeit (különösen Finnország példáját), és visszatekintve az 1990 előtti Magyarország utolsó legitim időszakára, a két világháború közötti kor progresszív szellemiségére, az alábbi iránypontok rajzolódhatnak ki.¹² „A minőség forradalma” enciklopédikus kötetek logikáját követve

¹⁰ World Population Prospects: The 2010 Revision.

¹¹ A gyermekszám csökkenésének okaként sorolja fel a demográfiai szakirodalom a modernizációt, s annak számos társadalmi integrációt leépítő hatását: a szekularizációt, a vidék elnéptelenedését, a gyors iparosodást (Andorka 1987). Az alábbiakban egy elöregedő társadalom lehetséges kitérészi vízióit vázoljuk fel, amely talán egy népesedési fordulatnak is lehet előkészítése, szükséges, de nem elégséges feltétele.

¹² Különös tekintettel Német Lászlóra, a két világháború közötti magyar progresszió egyik legnagyobb alakjára, akinek csorbítatlan és hamisítatlan munkáit az amerikai magyar emigráció kiválósága, Püski Sándor adta ki „A minőség forradalma” (Németh 1992) című kötetben.

a tudás, a tanulás, a termelés egységét megtartva az alábbiakban vázolhatnánk fel a jelen számára a legfontosabb iránypontokat:

- A felkapaszkodást technológiai szempontból semmi esetre sem a fejlett világnak a tegnapijához kell igazítani, még akkor sem, ha tegnapelőttjétől is elmaradtunk. A felzárkózást a holnaphoz kell igazítani. Ehhez pedig meg kell erősíteni K+F szektor egészét, különösen pedig azokat intézményeit és kutatócsoportjait, amelyek az ország földrajzi, természeti adottságait (víz-, talaj-, nap- és földhőenergia ipari, mezőgazdasági, gyógyipari és turizmus, kommunális hasznosítását) a lehető legmodernebb formában és legkörnyezetkímélőbb módon képes fejleszteni.
- Meg kell erősíteni a mérnökképzést, át kell alakítani a szakképzést, az eddigi sikeres tőkebefektetéseket bátorítani, de nem az olcsó munkaerőre épülő ipari beruházásokat erőltetni. A tudásalapú gazdaságfejlesztés nem csak mérnököket és szakmunkásokat kíván, de okos szakigazgatást és hatékonyan működő önkormányzatokat is, amelyek ágensei lehetnek egy-egy térségnek, s képesek egymással együttműködni.
- Az ország horizontális igazgatási rendszerében kooperatív szereplőkre és nem versengő önkormányzatokra van szükség. A fejlesztéseket, amennyire lehetséges, endogén erőforrásokra kellene építeni, ami modern technológiát telepít, s beépítve kötődik a tájhoz.¹³
- A kutatóintézetek fenntartása ma független attól az eredménytől, amit az adott terület megtermel. A földrajzi egységekhez (Balaton, Alföld, Dél-Dunántúl, Tisza) köthető intézetek, egyetemek kapcsolódjanak az adott régió társadalmához és gazdaságához, kapjanak olyan feladatokat, amelyek hosszú távú stratégiai célokat szolgálnak az ökológia és a gazdaság terén. Számos technológia szabaddalom, találmány és sok-sok helyi tudás nem kerül át a gazdaságba, mert korábban ágazati, most inkább monopóliumok érdekei ezen innovációkat egyszerűen le-törlik a jövő horizontjáról.
- A komparatív előnyökre építő gazdaságfejlesztés az okos tőkebefektetéseket részesíti előnyben, amely új fejlődési pályát nyit (*path creating*), ennek nélkülözhetetlen eleme az egyetem és a kutatás, de alapjait az iskolák adhatják.¹⁴ (Schienstock–Hamlainen 2001) Az iskolák a leszakadt térségekben missziót látnak vagy láthatnak el, ezért fontos, hogy azok fizikai közelségben legyenek a családokhoz. Az oktatás-nevelésbe be kell vonni az anyákat. Sok családban gond, hogy a szülőanya nem tud írni-olvasni, ezért nem tudja a gyermekét se-

¹³ Egy geotermiát hasznosító szárító és tartósító vagy motorokat gyártó modern üzem elköltöztetését, amelynek fűtése-hűtése helyben termelt megújuló erőforrásra épült, a beruházó többszörösen meggondolja, mivel a földhőt legfeljebb hét kilométerre tudja gazdaságosan szállítani.

¹⁴ A múlt század egyik legzseniálisabb állampolitikusa, Klebelsberg egy összeomlott országot az oktatása révén épített fel. Többen vádolták, hogy örült elképzeléseket akar megvalósítani (Balaton kutatót, Szegedi Egyetemet és ötezer tanyasi, falusi iskolát, de úgy, hogy az iskolaépületek különben legyenek a legelőkelőbb falusi kúriaépületénél is), azzal vádolták, hogy pazarló elképzelései tönkreviszik az akkori konszolidációt. A miniszter tetteit az idő igazolta: ha nincs Balaton kutató, azóta nincs Balatonunk, mert a kékalga egy halott mocsárrá változtatja a kontinens legszebb sekélyvizű tavát. Ha nincs a szegedi egyetem, nincs biológiai központ és talán nincs C-vitamin sem, és Szentgyörgyi Albert nem lesz Nobel-díjas.

gíteni. Az új nemzedék számára szociális híd kell, amely révén a társadalmon kívüliségből eljutnak a társadalomba.

- A falusi és külvárosi iskolákra azért is szükség van, hogy a tehetséget minél hamarabb felkarolják és támogassák. Szükség esetén olyan kiemelt támogatást kapjanak a jó tanulók és tehetséges gyermekek családjai, különösen a szülőanyák, hogy a gyermek a pénz hiánya miatt ne essen el a továbbtanulástól. A tehetségek számára különösen ösztönzővé kell tenni azokat a pályákat, amelyet a középosztály gyermekei kényelmi vagy presztízs okok miatt ma elkerülnek, de annak művelése fontos lenne az egész ország számára.
- A családoknak az elmaradott térségekben megélhetést biztosító munkahelyek kellenek, amelyek profitot termelnek, azaz helyi erőforrásokra (víz, talaj, zöldenergia környezet kímélő kiaknázására) épülő valódi vállalkozások, technológiájuk modern és termékük piacképes, vagy drágább távoli termékek importját váltják ki (gázfűtés). A termelő és gazdasági egységek lecsurgást idéznek elő (*trickle-down effect*), azaz nem csak zárt kerítések közé zárt ipari parkok, amelyek egy elszigetelt gazdaságot teremtenek (kettős gazdaság) a tájban, hanem abba szervesen beleszőnek. A teremtő tőke a környezetben termelt nyersanyagot dolgoz fel, helyi munkaerőt alkalmaz. Az új technológia hat a térségre, miután tanulást ösztönöz, szakképzést igényel, és modernsége a helyi társadalmat nyitottabbá teszi. Végül, de nem utolsó sorban hozzájárul a helyi szociális ellátórendszerek, ezáltal a helyi társadalom megújulásához, mert adót fizet, és hozzájárul a szakképzés modernizációjához.

IRODALOM

- Andorka R. (1987) *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.
- Bódi F. (2009) A komplex-válság hatása a vidéki társadalomra. In *A Falu XXIV. évfolyam* 3. szám, Ősz (11–22).
- Bódi F. – Fekete A. (2001) Népesedési folyamatok az ezredfordulón. In (szerk. Bódi Ferenc) *Helyi szociális ellátórendszer vidéken*. AGROINFORM Kiadóház, Budapest.
- Bódi F. – Fekete A. – Bódi M. (2010) A fejlesztési források abszorpciója az aprókis- és középvárosok erőterében. In (szerk. Fábián A.) *Párbeszéd és együttműködés. Területfejlesztési szabadegyetem 2006-2010*. Dialóg Campus Kiadó, Sopron (265–283).
- Bódi F. (2010) Árnyékok és kísértetek a vidéki szociális ellátórendszerben. In *A Falu XXV. évfolyam* 3. szám Ősz (61–72).
- Camagni (2002) On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*. 39, 13, 2395–2411.
- Castells (1991) Die zweigeteilte Stadt. In (et. Schabert, T.) *Die Welt der Stadt*. München (199–217).
- Csatári B. (2006) Változások az Észak-Alföld településeinek átalakulási dinamikájában. In *A Falu XXI. évf. 1. sz.* (51–62).

- Csatári B. – Farkas J. (2006) Kísérlet a vidéki terek új kategorizálására. In *A Falu XXI. évf. 4. sz.* (68–72).
- Féja G. (1984) *Magyar haláltánc*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Fekete A. (2008) Kedvezményezett települések Magyarországon 1994–2004. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest, 239–256.
- Fekete A. (2009) Iskolák a határon. *A Falu. Merítés (2001–2008)* Budapest.
- Fekete A. (2010) A gazdasági potenciál változása – módszertani megközelítés. *A Falu XXV. évf. 3. sz.*, 87–95.
- Florida, R. (2004) *Cities and creative class*. Routledge, New York, London.
- Fülep L. (1984) *A magyarság pusztulása*. Magvető, Budapest.
- Gazsó F. (2008) Közoktatás a zárványtársadalomban. In (szerk. Bódi Ferenc) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest.
- Greca, R. (2010) Demographic change in Germany – Challenge for programs and measures in social services. *Demográfiai Változások XV. nemzetközi LOSS konferencia* (2010. szeptember 28.).
- Kerekes S. (2007) *Környezetgazdaságtan alapjai*. Aula Kiadó, Budapest.
- Kornai J. (1982) *Hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács I. (1989) *A néma forradalom*. Cserépfalvi - Gondolat, Budapest.
- L. Rédei M. (2006) *Demográfiai ismeretek*. Egyetemi jegyzet, ELTE Földrajz Földtudományi Intézet, Budapest.
- Lukovics M. (2007) *A tudásalapú gazdaság típusainak lehetséges fejlesztési irányai Magyarországon*. SZTE GTK Közleményei.
- Neményi B. (1911) *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum kiadás, Budapest.
- Németh L. (1992) *A minőség forradalma*. Püski Kiadó, Budapest.
- Pálné Kovács I. (1999) *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Schienstoch – Hamalainen (2001) *Transformation of the Finnish Innovation System*. Hakapoino Oy, Helsinki.
- Schultz, T. W. (1971) *Investment in human capital: The Role of Education and of Research*, New York, Free Press.
- Schumacher, E. F. (1980) *Small is Beautiful*. Century Hutchinson Publishing Group Limited, London.
- Spéder Zs. (szerk.) *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, KSH NKI – Századvég (115–147).
- Tárkányi Á. (2003) A magyar család- és népesedéspolitikai európai összehasonlításban. In (szerk. Spéder Zs.) *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, KSH NKI – Századvég, 115–147.
- Tomka B. (2009) *Társadalmi integráció a 20. századi Európában: Magyarország esete. Demográfiai és családfejlődés*. Századvég, Budapest.
- Zonda T. – Veres E. – Juhász J. (2010) Az öngyilkosság, mint a társadalmi anómia területi konzekvenciái. *A Falu XXV. évfolyam, 4. szám (Tél)* (57–65).

Hol vannak a választók?¹

A választáskutatás térdimenziói – előzmények (választásföldrajzi közelítés)

A témakör magyarországi feldolgozottsága nem túlságosan gazdag. Meglehetősen kevés azon kutatók száma, akik a választási eredményeket azok földrajzi, térdimenziói mentén próbálják megragadni.

A politikai földrajz az elmúlt évtizedek pártállami rendszerében nem tartozott a hatalom által preferált tudományok közé (Hajdú 2006, Benkő 2008), de ugyanez elmondható általában a politikatudományról is. Az igazi áttörést az első szabad választások hozták, ahol a szavazópolgárok először fejezhették ki politikai véleményüket egy valóban pluralista pártpolitikai palettán, valóban demokratikus keretek között és teljes körűen.² Az első választást követően eleinte még e témában tapasztaltabb nyugati kutatók segítségével jelentek meg választásföldrajzi témájú írások.³ A későbbi választásokat követően azonban az *MTA PTI* és a *Századvég* műhelyeiben már megjelentek elemző, értékelő munkák átfogó választási kötetek formájában. Ezek a választási kötetek elsősorban politológiai-szociológiai körképek, de helyenként földrajzi megközelítésű munkákat is találhatunk bennük.⁴ Lényeges, hogy a kötetekben megyei bontásban is elvégezték a választási eredmények kiértékelését, társadalmi háttérének feltárását, igaz, az elemzések megközelítési módjában itt is eltéréseket tapasztalhatunk.⁵ Elsősorban retrospektív jelleggel jelentek meg művei *Hubai Lászlónak*, aki a XX. század első felében megtartott parlamenti választások elemzését végezte el,

¹ Jelen munka az NKTH támogatásával valósulhatott meg az MTA PTI kutatóműhelyében az INNOTARS2008 program keretében, amelynek vezető kutatói: Csatári Bálint MTA RKK, Vigvári András ÁSZ, Fekete Attila MTA PTI. A tanulmány korábbi megjelenése: Bódi F. – Bódi M. (2011) Hol vannak a választók? *Politikatudományi Szemle* 2011. 1. szám (51–74. oldal).

² Azok a kutatók, akik a hazai választásokat elsősorban annak területiségében próbálják megragadni, egyetértenek azzal, hogy az 1920-as választás volt az első, amely a mai magyar földrajzi térben játszódott le, így ezt tekintik minden hasonló témájú kutatás kezdetének. A két világháború között a választási rendszer azonban még jelentősen eltért a maitól, főleg ami a szavazások titkosságát illeti. A rövid koalíciós évek (1945–1947) két választása közül az első (1945) megközelítette ugyan a nyugati demokratikus normákat, de itt is csak erős fenntartásokkal beszélhetünk valódi demokratikus voksolásról (Hubai 2002).

³ Például Kenneth C. MARTIS – KOVÁCS Dezső – KOVÁCS Zoltán – PÉTER Sándor: *The Geography of the 1990 Hungarian Parliamentary Elections*. *Political Geography*, 1992/3. 283–305; KOVÁCS Zoltán – Alan DINGSDALE: *Whither East-European democracies? The geography of the 1994 Hungarian parliamentary election*. *Political Geography*, 1998/ 4. 437–458 (Hajdú 2006).

⁴ Például Kovács Zoltán (2000) *Voksok a térben. A magyar parlamenti választások földrajzi jellemzői*. In (szerk. Böhm A. – Gázsó F. – Stumpf I. – Szoboszlai Gy.) *Parlamenti választások 1998. Politikai szociológiai körkép*. MTA PTI – Századvég Alapítvány, Budapest.

⁵ Kiemelendő Csatári Bálint földrajzi szempontú megközelítése: Bács-Kiskun megye választásföldrajzi vázlat. In *Parlamenti választások 2002. Politikai szociológiai körkép*. MTA PTI – Századvég Kiadó, szerk. Böhm – Gázsó – Stumpf – Szoboszlai, Bp. 2003. 262–274.

történelmi-földrajzi szempontokat is figyelembe véve. Ezeket, illetve a rendszerváltozás utáni választások eredményeit összegezve, illetve azok részletes térképi megjelenítését mellékelve jelent meg a szerző gondozásában Magyarország XX. századi választási atlasza címmel egy átfogó kötetsorozat. Ez a munka azért kiemelendő, mert rengeteg választási térkép elkészítését kísérelte meg. *Benkő Péter* hazánk ún. politikai régiókutatásában elért eredményeire is nagyban támaszkodtunk, ui. a fent említett, az MTA PTI által kiadott kötetek mellett itt találtunk regionális (régió, megye) bontású választási elemzéseket. Ezeken kívül foltokban találhatunk még választási földrajzú témához valamelyest köthető munkákat hazánk aktuális Politikai Évkönyveiben is, elsősorban *Rechnitzer János* és a már említett Hubai László jóvoltából.⁶

A választások földrajzi megközelítésű kutatására több tényező is hatással van. A XX. század második felére már sokkal nagyobb figyelmet fordítottak egyes ok-okozati összefüggések feltárására, a választási eredmények és azok társadalmi háttérének vizsgálatára (Weiner 2010). A korábbi, csupán leíró jellegű monográfiák háttérbe szorultak, habár még mindig keletkeznek ilyen jellegű alapos művek (Hajdú 2006). Ehhez az áramlathoz csatlakoztak más hazai kutatók is, akik nem elégedtek meg egyszerű helyzetleíró értékelésekkel, hanem a választási eredmények mélyebb társadalmi okait is próbálták megfejteni. A kapott eredmény gyakran eltérő. Az egyes kutatók, talán szakmájukból kifolyólag, egyes tényezőknek eltérő jelentőséget tulajdonítanak. Hajdú Zoltán kiemeli, hogy a magyarországi, de akár európai példák is azt mutatják, hogy kevésbé direkt kapcsolatok vannak a múlt, a korábbi területi eredmények és a következő választás eredménye között (Hajdú 2006). Ezzel szemben Hubai László több tanulmányon keresztül elemzi a választási eredmények területi kontinuitását, amelyet a történelmi hagyományok továbbéléséből vezet le (Hubai 2004). Minden ember, akár elmegy szavazni, akár nem, egyéni életpályát fut be. Különböző tapasztalatokat szerez, különböző benyomások érik, melyek alapján egy saját belső képet alakít ki az őt körülvevő világról. Ebben jelentős szerepet kap az illető szűkebb és tágabb földrajzi környezete, iskolai végzettsége, életszínvonala és még sorolhatnánk. Véleményünk szerint minden más döntéséhez és választásához hasonlóan politikai döntéseinek meghozatalát is komoly mérlegelés előzi meg, amelyben közrejátszanak a társadalmi tényezők is, ezáltal jellegzetes területi képet adva.

A hazai választáskutatás egyik, valamelyest eltérő megközelítését képviselik azok a szerzők, akik kifejezetten a választásokon való részvételi arány társadalmi háttérét próbálták feltárni. A KSH által megjelentetett munkában (Angelusz–Tardos 2002) részletesen görcső alá vették azokat a társadalmi, gazdasági indikátorokat, amelyekről feltételezték, hogy befolyással lehetnek a választási hajlandóságra. Itt az iskolázottság, a településtípus és az életkor tűntek meghatározó faktornak. Ezt erősítette meg Hegedűs Gábor empirikus város- és választásföldrajzi vizsgálata, amelyben bizonyította azt az előzetes hipotézisét, amely szerint a szegényebb néprétegek körében alacsonyabb a választási hajlandóság (Hegedűs 2007).

⁶ Választási geográfia a 2006. évi parlamenti választásokon. In (szerk. Sándor P. – Vass L. – Tolnai Á.) Magyarország politikai évkönyve 2006-ról. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Bp. 2007. 931–963.

Arra teszünk kísérletet, hogy hazánk választópolgárainak választásokon való részvételi hajlandóságának okait közvetett bizonyítékokkal feltárjuk, és a rendszerváltást követő társadalmi tények tükrében próbáljuk megérteni annak térbeli eltéréseit. Elemzéseket végeztünk el az 1990 óta lebonyolított országgyűlési és önkormányzati választások kapcsán, vizsgálva azok társadalmi, térbeli jellegzetességeit. Mint azt majd látni fogjuk, a választások eredményei nem magyarázhatók csupán a voksolásokat megelőző kampányidőszakok hangulatával, bár befolyásoló erejük kétségkívül hatalmas (ld. 2002. évi országgyűlési választások). A választásokon való részvétel kapcsán például rendkívül figyelemreméltó területi jellegzetességekre lehetünk figyelmesek, melyek választási évről választási évre előbukkannak, s minden választási évben ismétlik magukat. *A választási aktivitás szintjének viszonya az országos átlaghoz már-már olyan településtípust meghatározó tényezővé kezd válni, mint a jövedelmi vagy az iskolázottsági mutatók.* Először a választásokon való részvételt vizsgáltuk a térben, majd az alacsony részvétel történelmi okait, végezetül egy lokalitásban megfogalmazott hipotézis országos kiterjesztését (Hegedűs 2007), valamint a korábbi években fogant hipotézisünk kvantitatív igazolását kíséreljük meg (Bódi 2006a).

Hat választás, egy eredmény – alacsony választói aktivitás Magyarországon

A választásokon való részvétel mértéke meghatározó jellemzője egy közösségnek, kifejezi, mennyire tartják fontosnak egy adott terület egység lakópolgárai, hogy véleményt nyilvánítsanak adott politikai kérdésekben, vagyis hogy milyen mértékben kívánnak cselekvő részesei lenni saját sorsuk alakításának. A politika oldaláról közelítve pedig fontos, hogy mekkora részvétel mellett tudott többséget szerezni a hatalomra került párt, mert ez is mutatja politikai legitimitációjának mértékét.

A választásokon való részvétel egyik sajátos jellemzője, hogy az országgyűlési és az önkormányzati választások adatai rendkívül eltérőek. Általánosságban megállapítható, hogy hazánk lakópolgárai sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az országgyűlési választásoknak. Még a legmagasabb részvételi aránnyal (53,1%) jellemezhető 2006. évi önkormányzati választás sem tudta felülmúlni azt az 1998-as országgyűlési választást, amely messze a legalacsonyabb részvételt (56,3 %) eredményezte.

Az országos átlagok mögött azonban komoly eltérések mutatkoznak, ha a különböző településtípusokra tekintünk. Az országgyűlési választások esetében évről évre megfigyelhető egyfajta szabályszerűség. Az adott választásra vonatkozó országos átlagot csak a legnagyobb települések, a főváros, valamint a megyei jogú városok haladják meg, illetve az ország legkisebb településein volt megfigyelhető az országosnál magasabb részvételi arány. Ezek többnyire az 500-nál kisebb lélekszámú aprófalvak, valamint az 1000 főnél kisebb népességű kistaluk.⁷ Ha a két legkisebb településka-

⁷ A településméret, illetve népességszám: állandó népesség számát vettük figyelembe a VÁTI TeIR éves adatok felhasználásával. A publikált adatok több más adattal együtt kerültek feldolgozásra az INNOTARS2008 kutatás keretében, ezért a településtípusok meghatározásánál nem a választói névjegyzéket vettük alapul, hanem azt az adatbázist, amelyből az adózók száma, a jövedelem mértéke, a segélyezettek száma, stb. adatokat is kinyertük (KSH T-STAR).

tégóriát nem vesszük figyelembe, akkor az a trend áll fenn, hogy a népességszám növekedésével párhuzamosan nő a választási aktivitás aránya. Ezt a trendet némileg megzavarja, hogy egyes 10 ezer főnél népesebb községekben előfordult, hogy nem egyszer jóval az országos átlag fölé emelkedett a részvételi arány. Főleg a 2006-os országgyűlési választás alkalmával volt ez szembetűnő, mindazonáltal arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezek a települések mára szinte kizárólag a budapesti agglomerációba tartozó, hirtelen nagy népességnövekedést produkáló új városok, volt községek (pl. Törökbálint, Budakalász). Mivel ezek a települések a főváros tágabb értelemben vett városi teréhez szervesen kapcsolódnak, országos szinten is kimagasló részvételi arányokat produkálnak, akárcsak maga Budapest.

A népesebb települések lakói tehát nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az országgyűlési választásoknak, mint az alacsonyabb népességszámú községek. Ebben az összefüggésben különösen érdekes lehet az aprófalvak társadalmának sajátos választói magatartása, amely, mint írtuk, teljesen eltér az országos trendtől. Másik szembeötlő eredmény, hogy nem csak a település népességszáma mutatható ki különbségtevő tényezőként. Az azonos lélekszámú község és város kategóriák tekintetében is eltérő választási részvételi adatokat kapunk. A városi jogállású településeken, igaz, nem sokkal, de nagyobb részvétel figyelhető meg, mint ugyanolyan lakosságszámú községek esetében. Elképzelhető, hogy ebben az esetben egyfajta városi magatartásforma, városi milió az, ami kihat az itt élők választási aktivitására, magyarán az adott település városiasodottsága is hatást gyakorolhat a vizsgált politikai magatartásra.

Az önkormányzati választások alkalmával évről évre egyre többen mentek el szavazni 2006-ig. Az önkormányzati választás esetében egészen más jellegű „szabályszerűség” figyelhető meg a vizsgált településtípusokban. Egy-két kivétellel ugyan, de általánosságban megfigyelhető, hogy a községek lakói nagyobb arányban vesznek részt a voksolásokon, mint városban élő honfitársaik. Az adott év önkormányzati választására jellemző országos átlagértéket a városok többnyire nem tudták meghaladni.⁸ Ebben az esetben is az aprófalvak népessége volt a politikailag legaktívabb társadalmi csoport. Elgondolkodtató az a tény, hogy nem volt olyan önkormányzati választás a rendszerváltás óta, amelyen az 500 főnél kisebb népességszámú falvakban legalább 70%-ot ne haladta volna meg a részvételi arány. Mellesleg ez a tény akkor válik igazán érdekessé, ha hozzátesszük, hogy ezeken a településeken a legtöbb esetben csak egy jelölt indult a polgármesteri székért, magyarán nem volt igazán tétje a voksolásnak,⁹ mivel érvényességi küszöb sincs. A községi jogállású települések választási aktivitása fordítottan arányos a település népességszámával. A kisebb községekben fontosabbnak tartják az önkormányzati választást, mint a népesebbekben, de a nagyobb köz-

⁸ Ez a megállapítás teljes mértékben csak az 1998. évi önkormányzati választásra igaz. 2006-ban és 2002-ben is csak Budapesten volt magasabb a részvétel az országos átlagnál, míg az összes többi vizsgált városi településkategória elmaradt attól. 1994-ben pedig a városi jogállású települések közül csak a 10 ezer főnél kisebb városok lakói mentek el szavazni az átlagot meghaladó mértékben.

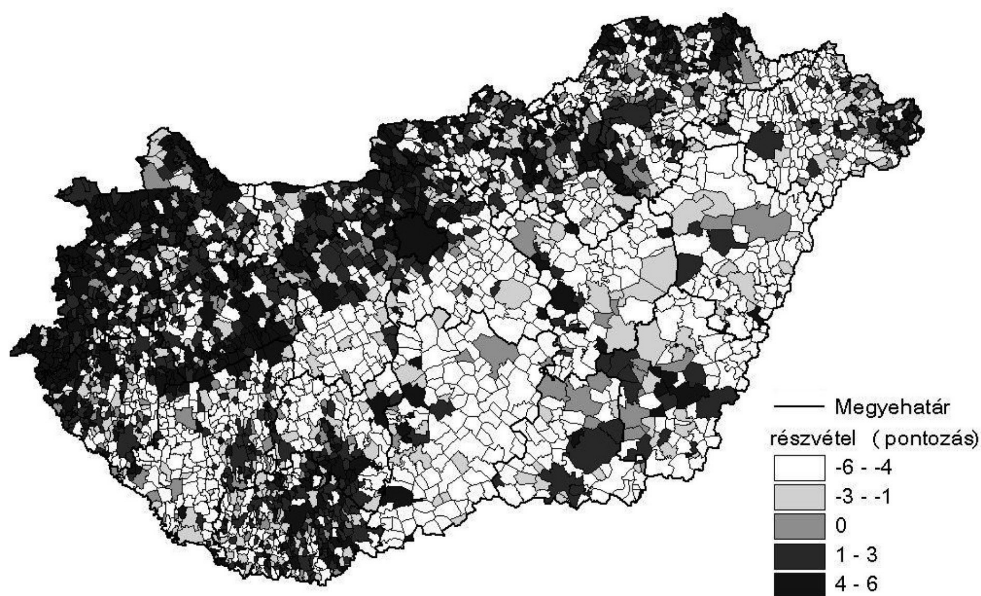
⁹ Az önkormányzati választás esetében a részvételi arányt a polgármester-jelöltekre leadott szavazatok alapján számoltuk 1994–2010 között. A 1990-es választási törvény szerint a polgármestereket 5000 fő feletti településen nem közvetlenül választhatták a szavazók, ezért a választási részvételi aktivitást 1990-ben a testületekre leadott szavazatok alapján számoltuk.

ségek lakói is aktívabbak, mint a városi választópolgár. Erősebb az érintettség érzése, kézzelfogható a személyes kötődés a jelölthöz, vagy azzal szemben.

Töprengésre adhat tehát okot az, hogy milyen társadalom jellemzi azokat a településeket, melyeneken lakóit csak a nagypolitika kérdései hozzák lázba, és meglehetősen érdektelenül szemlélik a szűkebb pátriájukban történő társadalmi eseményeket (pl. megyei jogú városok). Ugyanígy érdekes kutatási téma az is, hogy mivel magyarázható a községek viszonylagos érdektelensége a nagypolitikai csatározásokkal szemben, és miért tulajdonítanak nagyobb jelentőséget a helyi hatalmi kérdéseknek. Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni azokról a kisközösségekről (aprófalvak) sem, akik minden politikai kérdésben aktív szerepet vállalnak, legyen szó országgyűlési vagy önkormányzati választásról.

A választási aktivitás szempontjából a településméretnek, a település jogállásának, mint azt láthattuk, komoly különbségtevő hatása van. Ez megmutatkozik települési szintű vizsgálatokban is, de számos más olyan területi jellegzetesség is szembetűnik, amely nem magyarázható csupán a településcsoportok méretbeli, jogállásbeli különbségeivel.

1. térképi ábra. Választási aktivitás az országgyűlési választásokon 1990–2010.

(Forrás: Országos Választási Iroda adataiból számolta Bódi Mátyás)

Ha a választási aktivitás mértékét települési szinten, mindegyik választási évben megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy vannak olyan településcsoportok, amelyek mindegyik választási évben magas, illetve alacsony részvételt produkáltak. Különösen a 2002. és 2006. évi országgyűlési választás alkalmával különültek el élesebben az aktív és kevésbé aktív területek. (Melléklet: 37. sz. és 38. sz. térképi ábrák)

A politikailag magasabb aktivitással jellemezhető területek lehatárolásához egy összevont térképi ábrát készítettünk. Azt vizsgáltuk, melyek azok a települések, amelyek meghaladták az adott választásra jellemző átlagot, és melyek voltak az ettől elmaradók. Egy egyszerű pontozásos módszert alkalmazva¹⁰ az 1. számú térképi ábrán látható eredményt kaptuk. Magyarország települései egy durván Nagykanizsától Sátoraljaújhelyig húzódó délnyugat-északkelet tengely mentén válnak el a választási aktivitás tekintetében. Az általánosítás mögött természetesen jelentős kivételek, szívesen elkülönülő településcsoportok bújnak meg.

1. tábla. Az országgyűlési választások (1990-2010) részvételi arányai

	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Budapest	71,11	74,25	63,63	77,52	74,55	69,74
megyei jogú városok	67,54	71,11	59,18	73,40	70,14	65,61
városok *	63,63	68,66	54,63	69,30	66,82	63,37
városok 10 ezer fölött	63,92	69,07	55,36	70,31	67,77	64,19
városok 10 ezer alatt	61,54	66,65	51,84	66,21	64,11	61,36
községek**	61,55	65,22	52,05	66,28	64,11	61,71
községek 10 ezer fölött	60,99	67,51	56,74	67,26	71,45	69,38
községek 3000-9999	59,39	63,37	49,42	65,19	63,33	61,92
községek 1000-2999	60,8	64,51	50,82	65,38	63,25	60,79
községek 500-999	65,31	67,77	55,6	68,23	65,53	62,03
községek 500 alatt	70,4	71,9	61,76	71,89	67,73	64,14
Magyarország	64,99	68,92	56,26	70,53	67,83	64,36

Forrás: OVI adataiból számította Bódi Mátyás (* Budapest és a megyei jogú városok nélkül, ** jogállás szerint az összes község). A települések állandó népességére vonatkozó adatok forrása: VÁTI TeIR (T-STAR 2007)

Jól kirajzolódnak az aprófalvak csoportjába tartozó településhalmazok, melyek többnyire periférikus földrajzi helyzetű falvak Dél-Baranyában, a Cserehátban, a Zempléni hegység központi részein, illetve a Szatmári-síkság magyarországi részén. Ezzel együtt a nagyvárosok, megyeszékhelyek magas aktivitása is megfigyelhető a térképen az említett délnyugat-északkeleti tengelytől északra elterülő országrészben.

Kirajzolódnak olyan vidékek is, melyeknek magas választási aktivitása már nem a településmérettel hozható összefüggésbe. Ilyen például Nyugat-Magyarország, mely az ország többi részétől élesen elválik magas aktivitásával.¹¹ Hasonlóan magas akti-

¹⁰ Ha egy település meghaladta az adott választásra jellemző átlagot, akkor +1 pontot kapott, ha elmaradt attól, akkor -1 pontot. Mindegyik évre megállapítottunk egy átlagosnak nevezhető szűk sávot is, amely az adatsor 5 egyenlő részre való bontásával a középső sávot jelentette. Az ide tartozó települések 0 pontot kaptak. A hat parlamenti választást összegezve kaptak a települések egy aggregált pontértéket, mellyel a választási aktivitásukat kívántuk jellemezni. Különösen a szélső értékekre hívjuk fel a figyelmet, melyek alapján élesen elválnak hazánk települései.

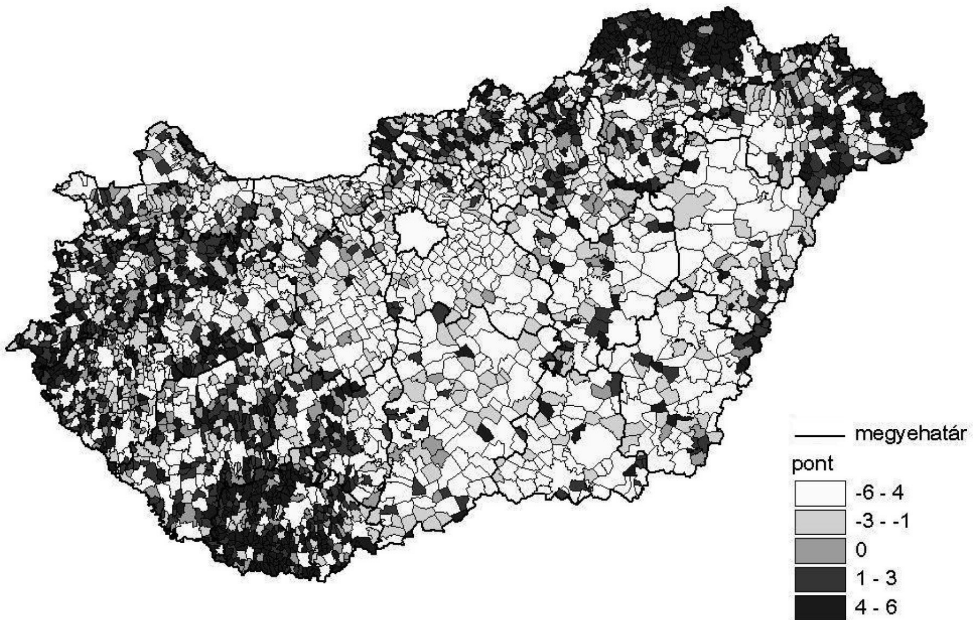
¹¹ Az 1990-es parlamenti választások óta folyamatosan jellemző az Észak-Dunántúli, Budapest és agglomerációjának magas voksolási hajlandósága.

vitással jellemezhető a főváros és annak tágabb városi (agglomerációs) tere, különös tekintettel a fejlettebb északi, észak-nyugati agglomerációs gyűrűre. Különösen gondolatébresztő és talán kevésbé kutatott a Balaton környékének éles kontúrja, amely mentén egy újabb „aktív zóna” rajzolódik ki. A meglehetősen idős korszerkezetű, magyar „sun-belt” övezet szinte szabályszerűen hozzásimul a „magyar tengerhez”.

A fent taglalt jelenség ellenpárjaként jelentkezik a nagypolitikával szembeni nagyfokú érdektelenség a halványan jelölt területeken, melyek összefüggően kirajzolják az Alföldet, bár itt is találunk kisebb aktív szigeteket, mint például a Viharsarok. Kevésbé éles elkülönüléssel, de hasonló jelenség tapasztalható a Dél-Dunántúlon is, azzal a különbséggel, hogy ott a nagyobb városok körül (Kaposvár, Pécs, Szekszárd, Dombóvár) egy politikailag aktívabb, szigetszerűen kirajzolódó településcsoport is megfigyelhető, míg az Alföld esetében egy tág, a nagypolitika felé minimális érdeklődést mutató országrész rajzolódik ki.

Az önkormányzati választások tekintetében is elvégeztük a fent taglalt vizsgálatot, ugyanazzal a módszertannal.

2. térképi ábra. Választási aktivitás az önkormányzati választásokon, 1990–2010.

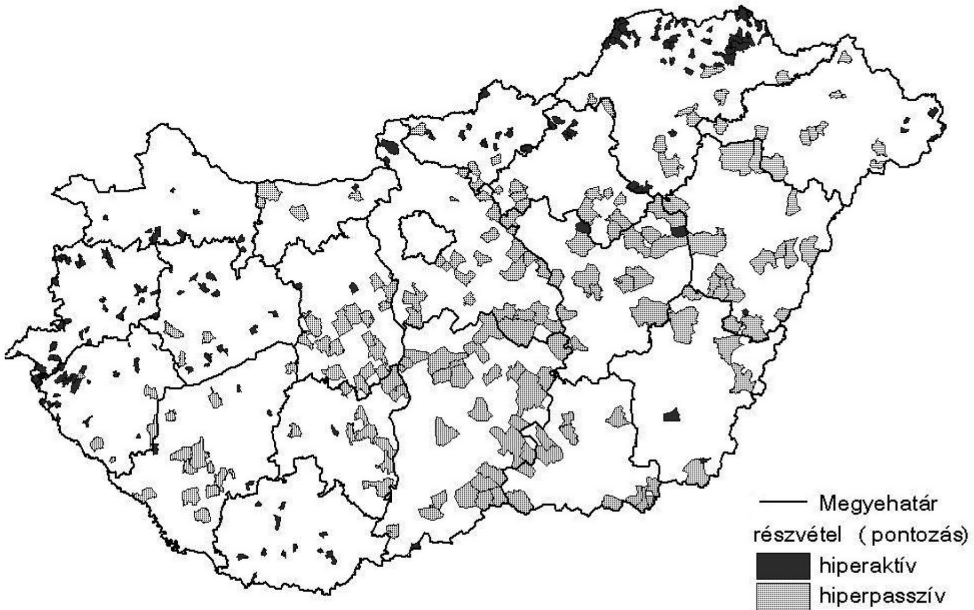
Forrás: OVI adataiból számolta Bódi Máttyás

Az önkormányzati választásokon való részvétel területisége sokkal inkább azt sejteti, hogy a település népességszámának van meghatározó szerepe. Az előzőnél egységesebb tömbökben mutatkoznak hazánk aprófalvas vidékei mint magas aktivitással jellemezhető vidékek. Az Alföld ebben az esetben is egy országrésznyi passzív politikai magatartású terület. Az önkormányzati választások esetében ehhez csatlakozik

Budapest és agglomerációja, a maga meglehetősen stabil érdektelenségével, amit a helyi politika felé mutat.

A magas aktivitású területek tehát egységes tömbökként jelennek meg az ország földrajzi perifériáin. Abaúj és Zemplén északi része, valamint Dél-Baranya az Ormánsággal összefüggően mutatja, hol találhatóak ezek a települések. Szintén kimagasló aktivitással jellemezhető hazánk legkeletibb kiszögellése, a már említett Szatmári-síkság. Kevésbé összefüggően, de említést érdemelnek a nyugati országrész kistalvainak magas részvételű szigetei.

3. térképi ábra. Hiperpasszív és hiperaktív települések 1990–2010

Forrás: Önkormányzati és parlamenti részvételi adatok alapján számolta az Országos Választási Iroda adataiból Bódi Mátyás.

Megvizsgáltuk, hogy melyek azok a településcsoportok, vidékek, ahol mindkét (országgyűlési és önkormányzati) választás alkalmával magas, illetve alacsony részvétel volt tapasztalható. A két választás összevetéséből születtek meg hazánk „hiperaktív”, illetve „hiperpasszív” települései. A „hiperaktívok” esetében minden választást fokozott aktivitás kísérte, legyen az önkormányzati vagy országgyűlési. Jellemzően aprófalvak tucatjai jelentek meg az ország vidékies térségeiben, s különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében kisebb halmazokba rendeződve csoportosulnak. Ezzel szemben azokból a településekből, amelyekben minden választás esetén alacsonyabb volt a részvétel az adott választási évre jellemző átlagnál jóval többet találtunk. A fenti két másik ábrából kiindulva talán nem meglepő, hogy ezek döntő többsége az Alföld vidékére koncentrálódik. Az Alföldön belül is szembeötlő Bács-Kiskun, Jász-

Nagykun-Szolnok és Pest megye déli, dél-keleti részének „hiperpasszivitása”, mind a tizenkét választási esemény tekintetében.

A választási aktivitás kapcsán a fenti tényezőkből arra következtetünk, hogy a politikai magatartásformák is mérhetően megjelennek az ország különböző településein, a társadalmi-gazdasági különbségek mérhetőségéhez hasonlóan. Ezek a területi jellegzetességek, valamint a választási részvétel vonatkozásában egyveretű településcsoportok megléte felveti a kérdést, hogy vajon milyen más társadalmi jelenség határozza meg az ott élők választási viselkedését. Milyen társadalmi-gazdasági jellemzőkkel írhatjuk le azokat a településeket, melyek lakópolgárai érdektelenül szemlélik a nagypolitika folyamatait, de szavazataival támogatják a helyi hatalmat (lásd a községek jelentős része)? Még izgalmasabb, hogy milyen ismérvekkel jellemezhetőek azok a települések, amelyeknek a lakópolgárai amellett, hogy lemondanak az országos szintű politika befolyásolásáról, még a helyi hatalomba sem kívánnak beleszólni (Alföld). Milyen lehet az a helyi társadalom (nagyvárosok, főváros), ahol nagyobb arányban jelennek meg az urnák előtt, ha a parlamenti választás kimenete a tét, de városuk (kerületük) jövője már nem izgatja ennyire őket?

Ez a kettősség jellemzi tehát a részvételi arány vonatkozásában hazánk társadalmát, amely a hagyományos város-vidék megosztottságot is kirajzolja. Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy megtudjuk, vagy legalábbis közelebb kerüljünk annak megismeréséhez, hogy milyen társadalmi tények indukálják ezt a világos eltérést, ezt a kétosztatúságot, amely Magyarország társadalmát jellemzi.¹²

A történelemnek nincs vége

Az alacsony választási részvételi hajlam okai (társadalomtörténeti közelítés)

Az 1990-es évek előtti politikai korszak alapvető legitimitási forrása a magánélet öröme és annak részleges autonómiájára épülő fogyasztás volt. A Társadalomtudományi Intézet a kora 80-as években felmérést készített az akkor regnáló állampárt számára, melyben arra keresték a választ, hogy a „dolgozók” vajon tényleg lojálisak-e a szocializmushoz, s ha igen, akkor elsődlegesen miért hűek a rendszerhez. A kutatás kimutatta, hogy az ország többsége a fogyasztás révén kötődik a politikai rendszerhez, tehát a weberi értelemben vett legitim érvényesség kritériumainak csak egy elemét lehetett kimutatni az 1990 előtti társadalomban.

A *tradicionális* patriotizmus legitimitása, amely azon az elven alapul, hogy „mindig így volt”, akkor nem működhetett, mert a rendszer lényegéből fakadóan a múlt lebontását tűzte ki célul. Az *indulati töltésű hit* legitimitása, amely újólag kinyilatkoztatott és példaszerű, nem lehetett, mert a szocializmusban hamar átlátható volt az egalitáriánus hitet követők számára is, hogy „vannak, akik egyenlőbbek”. Az *értékracionális* hit alapján fenntartott legitimitás, amelynek legtisztább típusa a termésetjog, nem létezhetett, mert épp annak az alapintézményeit vágta vissza a szocialista rendet építő politika. A *legalitáson* nyugvó rend létezett, amelyet a résztvevők

¹² Kutatásunk első kísérletében, amellyel a többváltozós térlehatárolást kívánjuk előkészíteni.

legitimnek tekintettek annak alapján, hogy az érdekeltek megegyeznek, vagy egyszerűen kényszer hatására azt elfogadják (Weber 1987: 63). A szocialista korszaknak csupán a legalitáson nyugvó legitim rend érvényessége volt kimutatható, de a legitimitás alapját képező jóléti rendszer (könnyen megszerezhető nyugdíj jogosultság, ingyenes egészségügyi ellátás, teljes foglalkoztatás) rendkívül törekeny gazdasági alapokra épült.

A modern és úgynevezett stabil demokratikus berendezkedésű társadalmak, nemzetek tartósan nem létezhetnek *tradicionális kötöttségek, kötődések és értékracionális hit* nélkül, mivel hosszú távon ez tartotta össze a régi közösségeket, és ez stabilizálja a modern államokat is. (Lipset 1995: 81)

A legitim uralom először indulati töltésű (természetjog rendjét feldúló) hitre épülhetett (a 40-es évek végéig), majd a politika az érvényességének alapját kényszerűen jelölte ki (a 63-as amnesztiáig), amely a 70-es évektől fokozatosan átcsúszik az érdekeltek megegyezésén nyugvó legitim rend felé, amelynek centrumába a relatív jólét került.

A szocializmust megelőző államrend értékeltű hiten nyugvó legitim rendje az egyház, az iskola és a család életvilágára és intézményeire épült. A szocialista rend először nyíltan, később burkoltan a korábbi intézmények megszüntetésére, illetve „forradalmi” átváltoztatására, átlényegítésére tett kísérletet. Nagyon jól tudta, hogy a teljes sikerhez munkáját „a klerikális és reakciós” vidékkel kell kezdenie. A szocializmus a helyi tradicionális rend alapvető intézményeit iktatta ki mind a falvak, mind a kisvárosok életvilágából: a korábbi legitim államot megtestesítő jegyzőt, az egyházat képviselő papot és tiszteletest, a nevelést biztosító tanítót, s végül a szabad individuumot jelentő gazdát (kulákot). A korábbi hatalom legitimitását biztosító intézmények lebontása után a helyi közösségek szétesése és szétbontása következett be, amelynek betetőzése a 70-es évekre tehető, amikor a helyi tanácsokat és téeszeket felső utasításra összevonták.

A szocializmus egy új társadalmat teremtett, amelynek nem voltak gyökerei, de majd negyven éven át tartó regnálása elég volt ahhoz, hogy az azt megelőző korhoz már a rendszerváltók sem tudtak visszatérni. A szocialista rend, a korábbi államrend felbontója elbukott, de maga mögött hagyta fizikai létezésének lábnyomát, a széteső szocialista nagyvállalatokat, a panel negyedeket, a szétdőlt városmagokat (Miskolc), elfelejtett kisvárosokat (Balassagyarmat, Esztergom, Sátoraljaújhely, Abaújszántó), elnéptelenedett és elöregedett falvak százait. A politikai, majd gazdasági kényszer okozta migráció következtében a helyi közösségek integrációja megsérült, átformálódott, esetenként szétesett (tanya- és faluközpontok) (Enyedi 1980, Andorka 1979). A fizikai tények önmagukban mindig könnyebben orvosolható elemei egy kornak, a szocialista korszak káros hagyatéka ennél sokkal maradandóbb nyomot hagyott a társadalom mélyebb szövetében, annak lelki összetevőiben.

A kelet-közép-európai térség majd mindegyik állama sikeresen lezárta történetének ezt a korszakát. Csehszlovákia kettévált, a két ország közös, történelmileg rövid útját befejezte, a csehek és szlovákok társadalmilag, gazdaságilag és politikailag két különböző úton haladtak tovább. Prága lényegében ekkor tudott szakítani a kelettől

való függéssel és erőteljesebben nyugatosodhatott, megtalálva ezzel ezeréves államiságának gyökereit.

Lengyelország hosszú függetlenségi harcát befejezhette, és integer módon az európai integráció egyik legfüggetlenebb államává fejlődött, járva maga útját, többször módosítva választási és igazgatási rendszerét, ezzel lezárva a Wojciech Jaruzelski és a Lech Wałęsa korszakot. Lengyelország a kerekasztal-tárgyalások kompromisszumaira építve 1992-ben egy úgynevezett „kis alkotmányt” fogadott el, amely 1997-ig volt csak érvényben, mivel a lengyelek új alkotmányt írtak, amelyet népszavazással szentesítettek, s ezzel lényegében lezárták a II. Világháborút követő szocialista korszakot (Szokolay–Tálás 2002).

Horvátország véres háborúban született meg, határainak épségét csak így tudta megőrizni. Első alkotmányát, és ezzel összefüggésben választási rendszerét nyugati (francia) mintából adaptálta, majd a függetlenséget megtestesítő államfő, Franjo Tudjman halála után a horvátok egy saját politikai fejlődésükből kiérlelt alkotmányt, választási rendszert és igazgatást, lényegében egy új-régi állam kereteit teremtették meg.

A világ sokat változott Magyarország körül, föderációk bomlottak fel, több szakaszban új állami berendezkedések épültek ki, és ezzel összefüggésben az állam és állampolgárok viszonyrendszere is kiérlelődött. A szocialista korszak lezárult Kelet-Közép-Európa régiójában, kivéve Magyarországot, ahol az 1989-es kompromisszumokon félve ült a változtatni nem tudó, változást elviselni nem képes politikai elit.

A demokrácia a vidéki Magyarországon lényegében csak akkora részt nyitott a vidéki helyi társadalmak számára, hogy ezek után a „lakosság” elmegetett szavazni azokra a pártokra, illetve pártok képviselőire, akiket az országos pártpolitika föléje rendelt. A vidéki társadalmak érdektelensége megmutatkozott a távolmaradó tömegekben, akik még akkor sem mentek el az országgyűlési választásokra, amikor az országos részvétel már az európai (EU15) átlagot is megközelítette.

Az érdektelenség okaként az elemzők gyakran a „csendes kampányokat” nevezték meg, mintha a választási harcok hevesége lenne az egyetlen befolyásoló tényezője a választási részvételnek. A politikai szociológia nemcsak a kampányok technikáiban és azok kiterjedtségben keresi az okát a választási részvételnek, hiszen a választói aktivitásnak számos oka és összetevője lehet a politika világán túl is.

Alább arra keressük a választ, hogy lehet-e a választásokon való részvételi hajlandóság egy társadalom ismerve, különösen egy földrajzilag is körülhatárolható lokalitásnak, azaz helyi társadalomnak? A választói magatartás lényegében összefügghet számos társadalmi tényezővel, mint a vallásosság, nem, életkor, jövedelem, iskolázottság, stb. (Mészáros–Szakadát 1998), és mindezek mellett kifejezheti egy adott kor politikához és társadalomhoz fűződő viszonyát is (amennyiben a választás intézménye nyitott rendszerű (közvetlen és nem kizáró), és szabad akaraton alapul, azaz nem kötelező. Az alábbiakban röviden áttekintjük a választási aktivitást vélhetően befolyásoló szocio-politikai tényezőket.

Az egyik összetevő a „*civic duty*”, (Milbrath 1981: 201) azaz *polgári kötelesség*, amely abból az archaikus demokratikus kultúrából ered, melyet a modern kor óta az ógörög demokratikus hagyományokból eredeztetünk. *Arisztotelész a Politikájában*

a legférfiasabb (most PC úgy mondanánk: legemberibb) cselekedetnek a közügyekkel való foglalatosság tartotta, amelynek homlokterében a közjó szolgálata állott, legalábbis abban a törekeny egyensúlyi helyzetben, amelyet politeianak hívtak a görögök. A klasszikus görög kultúra szintetizálója a tizenkét politikai rendszer egyik alfajában, a kormányzást kiválasztó rendszer középpontjába a választást állította, pontosabban elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, hogy kik töltik be a hivatalokat, másodsorban, hogy kik közül választják őket, harmadrészt, hogy miképpen.

Az Egyesült Államokban a mai napig a hivatalok jelentős részét választás útján töltik be, ennek okán a hivatal vezetőinek megválasztása a közügyek iránti legmélyebb polgári kötelesség, és igen nagy szégyen ettől távol maradni; a presbitérium, az iskolaszék, a tűzoltóparancsnok, a seriff megválasztása ennek megfelelően a demokrácia alapintézménye.

Az ógörögök a hivatalviselők kiválasztására számos elvet ismertek és más-más módszert alkalmaztak. Az egyik elv, amikor kevesek közül az egész, vagy az egész közül kevesek választhattak, azt oligarchiának hívták, a másik elv szerinti kiválasztást, amelyben az egész polgárság köréből, vagy annak egy részéből valamennyien választhattak (vagy sorsoltak), politeianak nevezték (Arisztotelész 1984: 207). Azokat, akik a kiválasztásban részt vettek, politikusoknak, azaz a közügyeket gyakorlóknak hívták, s mindazokat, akik a politikus életet nem gyakorolták, mert annyira csak önmagukra figyeltek, hogy mások élete, a társadalom egésze nem is érdekelte őket, vagyis a közönytöket, idiótáknak nevezték (Rorh 2001: 66).

A politikatudomány a választási részvételt befolyásoló tényezők között említi a *cselekvő hazafiság* tényezőjét: „*patriotic acts*” (Powell 1986; Milbrath 1968). A magas részvétel különösen olyan országokban kiugró, amelyek nemrég szereztek meg függetlenségüket, vagy sok áldozatot hoztak annak megőrzéséért. Jó példa erre a legalább két világháborút megszenvedett Nyugat-Európa, ahol az országok lakói közül az 1950-es években ötből legalább négy polgár elment szavazni (Borg 1995: 441). Az európai országok sorában a háború utáni évek választási szokásaira erőteljesen hatott az a tény is, hogy két népes országban (Olaszország, Franciaország) ekkor kaptak szavazati jogot a nők. A háborútól időben távolodva, a jólét és biztonság évtizedeiben a választási aktivitás erőteljesen mérséklődött, a *welfare state* rendszere mintha elaltatta volna a politikát is, a hatvanas évek lázadó világa is inkább elidegenítette a fiatalokat az öröklött szabadságtól. A választási részvétel ekkor már 75%-ra mérséklődött. A 80-as évek végére pedig még tovább csökkent a választói aktivitás, és különösen erőteljes volt a visszaesés a németeknél (77,8%) és a franciáknál (65,7%).

A nemzetközi politikatudósok nem hagyják figyelmen kívül az egyik, talán legfontosabb faktort, a *politikára hatás, befolyásolás* célját sem (Verba–Nie–Kim 1978), hiszen mivégre mennénk el szavazni, ha nem azért, hogy politizáljunk. Ezen a ponton érdemes arról is említést tenni, hogy milyen hatékonysággal befolyásolhatják a választók a megválasztottak, illetve jelöltek hivatalba kerülésének az esélyét. Az európai választók ebből a szempontból racionálisak és következetesek, hiszen az Egyesült Államokban élőkhez hasonlóan a helyi ügyek, s az ebben megnyilvánuló választás mindig nagyobb közérdeklődést vált ki, mint a regionális és állami szintű politika, és különösen megelőzi az Európai Unió (vagy szövetségi) ügyeket érintő

választási részvételt. A magyar választó (hasonlóan Kelet-Európa országainak választóihoz) furcsa módon a helyi ügyekben restebb, pont ott, ahol a befolyás mértéke a kormányzásra nagyobb, azaz a helyi érdekek tekintetében jóval kevesebben mennek el szavazni, mint az országos ügyekben. Teszik ezt annak ellenére, hogy a parlamenti választásokon a voksuk jóval kisebb súllyal nyom a latba, mint helyben, ahol egy kisvárosi mandátumot akár párszáz szavazattal is meg lehet nyerni. Nem beszélve arról a tényezőről, hogy a helyi mandátumot elnyert képviselőt, illetve annak politikáját közvetlenebből lehet figyelemmel kísérni, illetve számonkérni. A helyi önkormányzati választásokon a legmagasabb részvétel eddig még soha nem haladta meg a legalacsonyabb országgyűlési választási részvétel arányát sem.

A magyarzatok sokszor kimerülnek abban, hogy a választók a választások évében a tavaszi parlamenti választásokon kifáradnak, és őszre a politikától megcsömörlötten nem szívesen mennek el szavazni. Az okok minden bizonnyal ennél mélyebbek és többretegűek. Induljunk ki abból a feltevésből, hogy a választási aktivitást, legyen az helyi vagy országos szintű, alapvetően három dolog determinálja:

- először *a hazafiság, a lokálpatriotizmus és a függetlenség élménye*, ez különösen egy függetlenségét megszerző, felszabadult ország lakóinál komoly szavazást aktiváló tényező;
- másodsorban *a polgári kötelességtudat*, a cselekvő politika klasszikus eleme, amely kötelességtudatból az urnákhoz viszi a polgárokat;
- harmadsorban *a kormányzást befolyásoló szándék, hit*, amely a nyugati demokráciákban racionálisan – a nagyobb esélyhányados mellett – a helyi hatalom befolyásolására inkább ösztönöz, mint az állami és/vagy szövetségi/uniós ügyeket érintő politika befolyásolására.

A függetlenségét elnyert Szlovéniában az első parlamenti választáson a választásra jogosultak 85,6%-a megjelent, Litvániában ez az arány 71,7%, a Cseh Köztársaságban 76,4%, s Bulgáriában 83,9% volt. Szlovákiában az első két parlamenti választáson 1994-ben és 1998-ban a részvételi arány 75,6%, majd 84,2% volt. Az egész kelet-közép-európai államcsoporton belül csak a lengyelek választási aktivitása volt gyengébb a magyarokénál. Magyarországon 1990-ben az állampolgárok több mint egyharmada egyáltalán nem élte át a felszabadulás pillanatát?

Az alacsonyabb részvétel magyarzataként felmerült az az érvelés is, miszerint Magyarországon, ellentétben a környező keleti tömb országaival, a 80-as évekre a diktatúra egy relatíve puha változata alakult ki, ezért aztán az első szabad választás sem járt igazi katarzis élménnyel (Angelusz–Tardos 2002, 14). A diktatúrának nincs kemény vagy puha dimenziója vagy ismérve, viszont annál inkább értékelhető annak hatékonysága, vagy épp a politikai rend működésének tartóssága.

A szocialista jóléti politika eredményeként az erőszakon alapuló legitim rend lassan átfordult a részvevők elfogadásán nyugvó legitim renddé, amely fokról fokra kitermelte a kettős társadalom életvilágát, a magánélet és a közösségi színterek különös Janus-arcú életvilágát, az egyén nem autentikus létezését a társadalom és politika erőterében (Hankiss 1980). A hatalom eltúrta az egyéni boldogulás érdekében a közöségtől elforduló, társadalom elvárásait mímelő individuális attitűdöt. A társadalom tömegei menedéket találtak a magánélet elszigetelt szabadságában, ennek fejében a

hatalom a társadalmat elfogadta csendestársnak. Az egyén jelentős túlmunka árán (második gazdaság) tudott többlet jövedelemhez jutni, aminek termelését és fogyasztását a hatalom ugyan korlátok között, de a blokk többi országához képest szabadon engedte (legvidémből barakk, gulyás szocializmus).

A rendszerváltás a régi rend politikai elitjének a befolyását és kiváltságait lényegében nem érintette. A politikai befolyást gazdasági előnyökké konvertálta. A széteső rend és ezzel együtt a széteső gazdaság (vadprivatizáció) felgyorsította a társadalom polarizációját, a társadalmi különbségek térben is kitapinthatókká váltak. Különösen a jövedelemképzés vonatkozásában az ország a 90-es évek első felében lényegében három részre szakadt, a városias fejlett Dunántúlra, a fővárosra, Budapestre, és a lezszakadt, vidékies Északkelet-Magyarországra (Bódi–Mokos–Obádovics 1999).

A választáskutatás korai szakaszában nem figyeltünk fel a választási magatartás, a gazdaság és társadalom elemi összetevőire, mert nem ismertük a magyar választót. A választásokat esetenként vizsgáltuk, mivel nem volt elég tapasztalatuk arra nézve, hogy az egyes eseteket tipizáljuk, vagy a gyakoriságok idősorba állítható trendjét megállapítsuk. Amikorra lehetővé vált több választás együttes analízise, akkor tehetünk csak kísérletet arra, hogy hipotézisek formájában megrajzoljuk a magyar választó típusait a területi- és települési adottságok vonatkozásában (Bódi 2005). Később pedig már kerestük annak társadalmi-gazdasági hátterét, a választói magatartás okait a politika napi történései mögött.

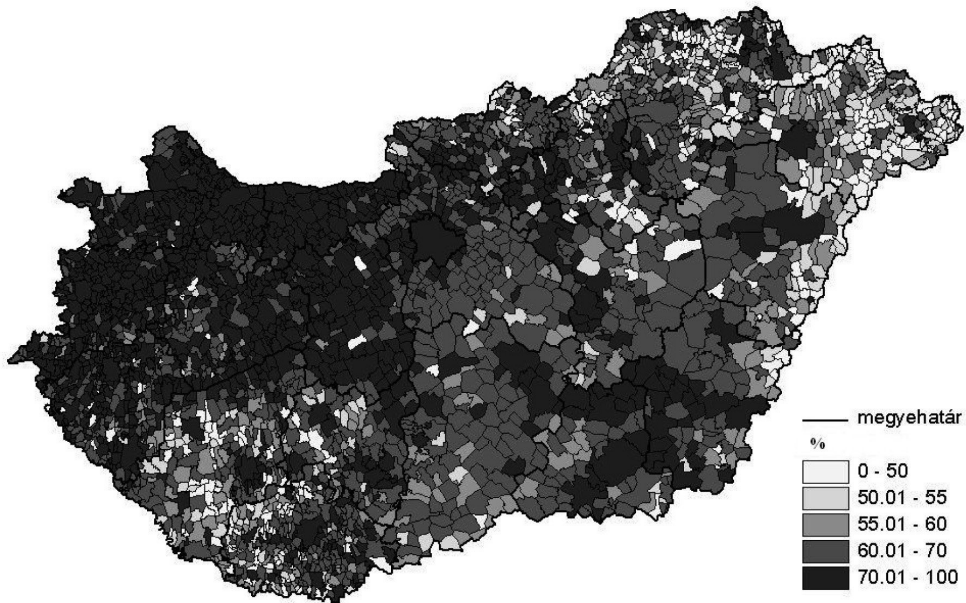
Mint az 1990–2010 közötti választási adatokból szerkesztett térképi ábrákon jól látható, az országgyűlési választási részvétel az országos átlag alatt maradt az Alföldi településeken és a Balatontól délre eső vidéki tájakon. A „*hazafisági faktor*”, a „*polgári kötelességtudat*” egyedül a Balatontól északra elhelyezkedő megyékben és Budapesten jelentkezett volna? Így szinte általánosítható, hogy a passzív Alföld mellett egy aktívabb Észak-Dunántúl, főváros és Észak-Magyarország képe általánosítható, mind a hat eddigi parlamenti választást figyelembe véve. (Melléklet: 34–39. térképi ábra)

A „*kormányzathatás*” mint választási aktivitást meghatározó tényező sem úgy működik nálunk, mint a fejlett demokráciákban. A nyugati racionális választóval ellentétben a magyar választó különösen irracionálisnak tűnik, mivel Magyarországon a helyi ügyeket érintő önkormányzati választásokra ott mennek el nagyobb arányban szavazni, ahol kicsi a versenyhajlam, és ahol nincs is valódi tétje a helyi autoritás kiválasztásának (gyakorta csak egy jelölt indul egy mandátumért), de legalábbis lényegesen kevesebb az indulók száma az országos átlagnál (Bódi 2006b 309–310).

A vidéki helyi társadalmakban, különösen a városoktól távol eső nem urbanizált életvilágokban az adóbevallók aránya az aktívkorúakhoz viszonyítva alig érte el a 50 százalékot, a szociális járadékból élők aránya viszont a 40 százalékot meghaladta, vagyis az aktív korú népesség túlnyomó többsége a helyi autoritás jóindulatától függően jutott minimál jövedelemhez. A helyi hatalomtól függő egzisztenciák tömegéből nem alakulhatott ki a helyi politika kontrollja, összegezve, a helyi társadalom nem vált képessé arra, hogy ellenőrizze a helyi hatalmat (Bódi 2009).

A helyi társadalom életminősége, illetve a helyi szolgáltatások megléte és annak minősége nagymértékben vagy teljesen a helyi elit jóindulatától, illetve „felvilágoso-

4. térképi ábra. Adózók aránya az aktívkorú népességén belül (18-60 év)

Forrás: VÁTI TeIR adataiból számolta Bódi Máttyás.

dottságától” függött. Szociális függőségben éltek azok a falusi társadalmak is, amelyekben az egyéni és családi élethez szükséges jövedelmet, illetve szolgáltatásokat és forrásokat a helyi politika szereplői biztosították segélyekkel, közmunkával és más egyéb úton a helyben élő aktívkorú népesség többségének (Bódi 2005).

A helyi autonómiák működését, a helyi önkormányzati választásokat csak az említett társadalmi tényezők figyelembe vételével, valamint a fentebb már említett szociális deficit ismeretében érdemes vizsgálni. A tízezer főnél kisebb lélekszámú településeken a fenti okok miatt nem az erős jelölő szervezeti háttér (pártok, civilszervezetek) megléte dominált, hanem elsősorban a potens személyiségek. A községi és kisvárosi testületekbe ezért kerültek főleg a helyi munkaadók (vállalkozók, intézményvezetők), viszonylag nagyobb gazdasági befolyással rendelkező személyek, valamint olyan családok „família páterei”, akik népesebb rokonsággal és kiterjedt másodlagos társadalmi kapcsolatokkal rendelkeztek (ügyeket elintézni tudó kijáró személyek), vagy legalább is ennek hírében álltak (Kovács Imre és Csité András kutatásai).

A vidéki Magyarország többségében a községi önkormányzatok testülete inkább vált a helyi elit exkluzív intézményévé, s lett egy szűkebb patríciusi csoport érdekhordozója, mint a szélesebb helyi társadalom fóruma. Miután a helyi társadalom érdekartikulációját más szervezet nem tudta felvállalni (érdekhordozó helyi társadalmi szervezetek hiánya a falvakban), ezért a közgyűlések, alkalmanként a polgármesterek szinte megfellebbezhetetlen kizárólagos döntési csúcsai lettek a helyi társadalomnak (Bódi 2006). (Lásd: Melléklet, Járadékosok aránya 2009 térképi ábra)

A falvak, különösen a kis lélekszámú falvak nagyobb választási aktivitása nem a közügyekben való nagyobb társadalmi részvétel igényéről árulkodik, hanem egyszerűen a falusi szegénység terméke; vidéken azért mennek el többen szavazni, mert nem akarnak „szegyenben maradni” a polgármester előtt. A magas választási részvétel nem a kampány eredménye, s nem is a nagyobb választási verseny következménye, hanem igazodás a helyi hatalom elvárásához. Különösen ott, ahol a járadékos réteg aránya az adózókét 40 százalékban eléri és meghaladja, a falvakat nagy eséllyel erős helyi oligarchiák irányítják, mivel a helyi hatalomnak sem alternatívája, sem pedig kontrollja nincs. Nincs alternatívája, mert többek között hiányzik a helyi intelligencia (csak az elmúlt öt évben több mint félezer iskola és több száz óvoda szűnt meg, s ezzel együtt a tanítók ezrei szakadtak ki a helyi társadalmak szövetéből (Bódi–Fekete 2008), de az értelmiség-kivonás részének tekinthető a körzeti és házi orvosok közügyekből való adminisztratív kizárása, eltiltása), amely értelmiség a helyi hatalom alternatíváit megláttatná vagy megszervezné. Nincs helyi társadalmi kontroll, mert nincs, aki ezt helyben életben tartaná, s a helyi önkormányzatoknak nincs középszintű (megyei, járási) feljebbvalója sem, amelyhez lenne apelláta, így legalább közjogilag korlátozhatná a helyi oligarchiákat.

A demokrácia olyan mértékű deficitjét tapasztalhatjuk, amely korábbi korok független és alárendelt viszonyaira emlékeztetnek, a demokrácia deficit a történelmi idők antidemokratikus hagyományait éleszti, illetve tartja fenn. A történelem itt, különösen az elszegényedett vidéki Magyarországon nem zárult le.

Az alacsony választási részvételi hajlam okai a társadalmi tények oldaláról

Amikor a helyi hatalom és az önkormányzati választások első tizenkét évének összefoglalására vállalkoztunk, a választási adatsorok településtípusonkénti bontásaiból és helyi *in situ* tapasztaltok összegzéséből felállítottuk a *falusi társadalmak demokrácia deficitének* hipotézisét (Bódi 2006), amelyet meghatározó kézikönyvek azóta hivatkozással használnak (Pálné 2008, Enyedi–Pálné 2008). A tétel, miszerint minél kiszolgáltatottabb szociálisan egy település népessége, annál aktívabb a helyhatósági választásokon, nem került megerősítésre kvantitatív módon, bár valamennyi önkormányzati választási évben táblázatokkal alátámasztottuk, hogy a kisebb népességű településeken a választási aktivitás magasabb, mint a nagyobb népességű önkormányzatokban. Az alacsonyabb népességszám azonban nem minden esetben jár együtt a szegénységgel és a társadalmi kiszolgáltatottsággal.

2. tábla. Önkormányzati választások (1990–2010) részvételi arány

	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Budapest	42,13	39,33	43,69	52,68	55,89	43,59
megyei jogú városok	33,76	31,23	37,64	44,87	48,76	37,87
városok *	44,01	39,58	41,92	47,44	49,84	44,07
városok 10 ezer fölött	36,32	38,11	40,86	46,5	49,52	42,37
városok 10 ezer alatt	50,32	46,41	45,97	50,3	50,62	48,30
községek**	59,34	54,61	53,79	56,92	57,34	56,06
községek 10 ezer fölött	36,76	38,93	40,06	43,24	52,33	42,92
községek 3000–9999	49,76	47,17	46,26	49,78	50,64	48,76
községek 1000–2999	58,55	56,14	54,74	57,13	56,72	56,09
községek 500–999	67,43	64,17	63,04	64,99	64,38	62,66
községek 500 alatt	76,22	71,51	70,59	73,04	71,54	70,83
Magyarország	45,95	43,44	45,66	51,11	53,11	47,12

Forrás: Országos Választási Iroda adataiból számította Bódi Máttyás (* Budapest és a megyei jogú városok nélkül, ** jogállás szerint az összes község, *** a képviselőtestületre leadott szavazatok alapján számolva.)

A helyi szociális ellátórendszerek újabb vizsgálatai kapcsán feltártuk a szociális járadékos állapot társadalmi és területi összefüggéseit, s ennek segítségével tudtuk lokalizálni azokat a helyi társadalmakat, amelyekben a szociális járadékosok, tulajdonképpen a segélyezettek pontos számát meghatározhattuk (Bódi 2009; 19). A járadékos tömeg – amelynek száma a kilencvenes években közel kétfélmillió főre duzzadt – az országnak főleg azon térségeiben helyezkedik el, ahol a részvétel az önkormányzati választáson magas, viszont a parlamentin mérsékeltebb. A járadékos statisztikák települési szinten azonban csak az elmúlt években lettek hozzáférhetőek, s ezek az adatok is csak az elmúlt éveket mutatják.

A járadékos index másik komponense az adófizetők száma, ez a 90-es évek elejéig visszakovethető adatforrás, s térbeli elhelyezkedését is jól ismerjük, ezért valamennyi választási évet tesztelni tudtuk. Az adózók (pontosan az adóbevallók) számát településenként és megyénként viszonyítottuk az aktív korú népességhez. Az országban az adófizetők nagyobb arányban a Dunántúl északi megyéiben, Budapesten, és inkább városokban élnek, ahol az országgyűlési választások alkalmával nagyobb részvételt tudtunk kimutatni. Az adófizetők számának aránya az aktív korú népességben belül 70 százalék felett volt 2006-ban Vas, Győr-Moson-Sopron, Zala, Fejér, Veszprém, Komárom-Esztergom megyékben és Budapesten, azonban Borsod-Abaúj-Zemplénben, Szabolcs-Szatmár-Beregben és Hajdú-Bihar megyékben 50-60 százalék között mozgott. Az észak-dunántúli megyék a legaktívabbak az országgyűlési választásokon, a korreláció a parlamenti választások részvételi mutatói és az adófizetők aránya között 0,63 volt.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az adófizetői magatartás a polgári kötelességtudat része, akkor a választási részvételt pozitívan befolyásoló tényezőként is elfogadhatjuk

a milbrathi polgári kötelesség és választási aktivitás kapcsolatának hipotézisét. Ezt a hipotézist az ország azon földrajzi egységeiben tudtuk igazolni, ahol a rendszerváltás után létrejött új gazdasági rendszer tartósan nem csökkentette a foglalkoztatást, azaz a munkanélküliségi ráta a kritikus 90-es években is alacsonyan maradt, tehát minden bizonnyal a Dunántúl nyugati és északi megyéiben, Budapesten és az azt körülölelő agglomerációban (Bódi–Obádovics 2000). Az adófizetők száma és jövedelem átlaga mellett számításba kell venni a jövedelmi differenciákat is. A 90-es évek végén kimutattuk, hogy az alacsonyabb jövedelemátlaggal bíró régiókban és térségekben (észak-alföldi és észak-magyarországi régiók) az alacsony jövedelmi átlagok nagyobb jövedelem polarizációt fednek le, mint a magas jövedelmi átlagot mutató észak-nyugat dunántúli megyék (Bódi–Mokos–Obádovics 1999). A fentiekből valószínűsíthető, hogy a parlamenti választásokon a nagyobb részvételt a települési jövedelemátlag mellett az adózók magas aránya és a jövedelem eloszlás szempontjából kevésbé polarizált településeken találjuk, különösen ott, ahol a fő jövedelemforrás a foglalkozásból szerzett bér, illetve bérjellegű legális kereset.

3. tábla. Az országos átlag (személyi jövedelem/fő) 60%-át el nem érő települések választási részvételi adatai (%)

Választások	1994	1998	2002	2006	2010*
Személyi jövedelem országos átlag/fő 60%-át el nem ért települések					
Országgyűlés	63,71	48,7	63,59	61,85	60,13
Önkormányzat	49,78	53,65	56,84	56,76	50,86
Magyarország összesen					
Országgyűlés	68,92	56,26	70,53	67,9	64,36
Önkormányzat	43,44	45,66	51,11	53,11	47,12

Forrás: OVI és VÁTI TeIR adataiból számított Bódi Mátyás (* 2008-as APEH adatokkal számolva)

Öt választási év adóstatisztikáját összevetettük az országgyűlési és önkormányzati választások részvételi adataival, külön kiemelve azon településeket, ahol az egy főre jutó személyi jövedelemadó nem érte el az országos átlag 60 százalékát. Valamennyi választási évben az országgyűlési választásokat figyelembe véve az alacsony átlagjövedelmet elérő településeken a részvétel 4–8%-kal az országos átlag alatt volt. Az önkormányzati választásoknál az irány teljesen megfordult, mivel a helyi választások esetében az országos átlag felett voltak 4–8%-kal. Azoknak az önkormányzatoknak a száma, amelyek a 60 százalék alatti egy főre jutó jövedelem alatt helyezkedtek el minden megfigyelt évben, elérte a kétezeret, amelyben minden választási évben közel két és fél millió lakópolgár élt. A fentiekből következtethető, hogy a parlamenti választási hajlandóság a megyék között összefügg az adózók számának arányával. A helyi települési önkormányzatok esetében pedig az alacsony jövedelműek magas számaránya az önkormányzati választás részvételi arányával hozható kapcsolatba.

Módosítani kell korábbi kijelentésünket: *a magyar választó – mint minden más ország választója – racionális társadalmi cselekvő*. Mint kimutattuk, a magasabb állami szintű adózási aktivitás nagyobb választási hajlandósággal jár együtt a parlamenti választásokat illetően, a nagyobb társadalmi kiszolgáltatottság pedig nagyobb helyi aktivitást gerjeszt a helyhatóságok vonatkozásában. Minden bizonnyal az első esetben racionális attitűd a nagypolitika irányában a modern államok polgárainak sajátja, a második esetben a helyi politika vonatkozásában viszont egy pre-modern társadalmi jelenséggel állunk szemben, amelyet az önkormányzatiságnak egy félrecsúszott rendszere, valamint fejlődésében hibás útra terelt vidéki életvilág termelt újjá, illetve tartósított a régmúltból, ahol a történelem nem vált múlttá.

IRODALOM

- Andorka R. (1979) *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Angelusz R. – Tardos R. (2002) *Választási részvétel*. KSH, Budapest.
- Angelusz R. – Tardos R. (2004) *Miért mennek el mégis? Választási részvétel, kapcsolat-hálózatok, társadalmi integráció*. Századvég, Budapest.
- Arisztotelész (1984) *Politika*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Benkő P. (2008) *Magyarország regionális politikai földrajza*. Deák, Budapest.
- Bódi F. (2005) A falusi önkormányzatok demokrácia deficitje. *A Falu XX. évf. (Ősz)*
- Bódi F. (2006a) A falusi önkormányzatok újraélése és demokráciadeficitje. In (szerk. Böhm A.) *A helyi hatalom és önkormányzati választások Magyarországon (1990-2002)*. MTA PTI, Budapest.
- Bódi F. (2006b) Önkormányzati választások a városokban, 1998–2002. In (szerk. Böhm Antal) *A helyi hatalom és önkormányzati választások Magyarországon (1990-2002)*. MTA PTI, Budapest.
- Bódi F. (2009) A komplex-válság hatása a vidéki társadalomra. *A Falu*, XXIV. sz. Ősz, 11–22.
- Bódi F. – Fekete A. (2008) Iskolák és óvodák elhelyezkedése és bezárása napjainkban. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest.
- Bódi F. – Obádovics Cs. – Mokos B. (1999) Adózás, jövedelemkülönbségek Magyarországon. *Területi Statisztika*, (39. évfolyam) 2. szám, 131–147.
- Bódi F. – Obádovics Cs. (2000) Munkanélküliség a vidéki Magyarországon. *Területi Statisztika* (40. évfolyam) 1. szám, 55–68.
- Borg, S. (1995) Electoral Participation. In (ed. Deth, W. J. – Scarbrough, E.) *The Impact of Values*. Oxford University Press.
- Enyedi Gy. (1980) *Falvaink sorsa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. – Pálné Kovács I. (2008) Regional changes in the urban system and governance in Hungary (161. pp.) *Urban Research & Practice (in England)* Vol. 1, No.2, July 2008, 149–163.
- Erdei F. (1980) A magyar társadalom a két háború között I-II. In *A magyar társadalomról*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Gazsó F. (2008) Közoktatás a zárványtársadalomban. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest.
- Hajdú Z. (2006) A 20. századi magyar parlamenti választások választási földrajzi kérdései. *Múltunk*, 2006/I. Budapest, 137–169.
- Hankiss Á. (1980) A nem autentikus lét. Vázlat egy hibás „társadalmi szerződésről”. *Valóság*, 4. sz.
- Hegedűs G. (2007) A választási aktivitás és az életminőség területi különbségeinek néhány összefüggése Szegeden. *Földrajzi Értesítő*, LVI. évf. 1-2. füzet, 113–123.
- Hubai L. (2002) Kis magyar választási földrajz 1920–2002. *Rubicon* 2002. 4-5. sz. 4-16.
- Hubai L. (2004) Választási földrajz. In (Szerk.: Szoboszlai Gy.) A közjogi választások egyes elméleti és gyakorlati kérdései. *Választási stúdiumok* 3. Belügyminisztérium Országos Választási Iroda és Magyar Közigazgatási Intézet, 285–306. Budapest.
- Kovács Z. (2000) Voksok a térben. A magyar parlamenti választások földrajzi jellemzői. In (szerk. Böhm – Gazsó – Stumpf – Szoboszlai) A magyar parlamenti választások földrajzi jellemzői, Parlamenti választások 1998. *Politikai szociológiai körkép*, MTA PTI – Századvég Alapítvány, Budapest.
- Lipset, S. M. (1995) *Homo politicus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Magyarország helynévkönyve* 2008. január 1. KSH Bp. 2008.
- Mészáros J. – Szakadát I. (1998) *Magyarország Politikai Atlasza*. Osiris, Budapest.
- Milbrath, L. W. (1968) The Nature of Political Beliefs and the Relationship of the Individual to the Government. *American Behavioral Scientist*, 12: 28–36.
- Milbrath, L. W. (1981) Political Participation. In (ed. S. L. Long) *The Handbook of Political Behavior*, iv, New York, Plenum.
- Nemes Nagy J. (1997) Régiók, regionalizmus. In *Educatio* 3. sz.. 407–423.
- Pálné Kovács I. (2008) *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Powell, G. B. (1986) American Voting Turnout in Comparative Perspective. *American Political Science Review* 80: 17-44.
- Rorh, R. (2001) *A férfi útja*. Ursus Libris, Budapest.
- Szokolay K. – Tállas P. (2002) Lengyelország. In (szerk. Kardos J. – Simándi I.) *Európai politikai rendszerek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Verba, S. – Nie, N. H. – Kim, J.O. (1978) *Participation and Political Equality*. Cambridge, Cembriidge University Press.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weiner Gy. (2010) Pártok az önkormányzati választásokon 1990–2006. In (szerk. Kákai L.) *20 évesek az önkormányzatok*. Publikon Kiadó, Pécs.

Weboldalak:

www.valasztas.hu

www.vokscentrum.hu

A települési problémák és a lakossági szükségletek lehetséges hatása a helyi politikára

Bevezetés

Tanulmányomban két olyan kérdéssel foglalkozom, melyek megvilágítása segít az elemzett jelenségek megértésében, ehhez azonban ismerni kell a magyar önkormányzati rendszer felépítését.¹ Az önkormányzati rendszer a helyi-területi irányítással van szoros kapcsolatban, ennek két nagy modellje alakult ki, az angolszász és az európai. Az angolszász modellben a helyi kormányzat szinte teljesen elkülönül a központtól, a helyi szervek viszonylag széles hatáskörrel rendelkeznek, bár ez elsősorban a városi önkormányzatokra jellemző. Európában a francia (napóleoni), a skandináv és a (vegyes) német modellek terjedtek el. A francia modell az egy település, egy önkormányzat elve alapján épül fel, ugyanakkor a városi és a megyei önkormányzatok látják el a hatáskörök nagy részét. A skandináv modellben a helyi önkormányzatok széles felelősségi körrel rendelkeznek. A vegyes rendszert az önkormányzatok nagy száma és a községi önkormányzatok széles körű felelőssége jellemzi, ugyanakkor többszintű és hierarchizált. A magyar önkormányzati rendszer is az „egy település, egy önkormányzat” elvére épül, de a települési önkormányzatok mellett a helyi önkormányzatok másik formáját a megyei önkormányzatok jelentik. A települési önkormányzatoknak nagyon sokféle feladata van, és sok közszolgáltatást kell biztosítaniuk a településen élők számára, melyeket részben állami normatív támogatásból, részben pedig helyi bevételekből és helyi adókból finanszíroznak, de különösen a kisebb településeken a szolgáltatásokat és közjavakat alig tudják biztosítani. A megyei önkormányzatok feladatköre szűk, egészségügyi és közoktatási, valamint kulturális intézményeket (múzeum, levéltár, megyei könyvtár) tartanak fenn.

A másik kérdés, amit érintek, a magyarországi romák helyzete. Magyarországon az etnikai hovatartozást nem lehet nyilvántartani az erre vonatkozó jogi szabályozás miatt, a népszámlálásokon az etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdések megválaszolása önkéntes. Ebből következően csak a tudományos kutatások eredményei alapján becsülhetjük meg a romák számát, szociális helyzetüket és egészségi állapotukat is ezekből a kutatásokból ismerjük. Napjainkban a romák számát 750 000 főre becsülik,

¹ A tanulmány Fónai M. (2010) A települési problémák és lakossági szükségletek lehetséges hatása a helyi politikára. *De iurisprudentia et iure publico – Jog-és politikatudományi folyóirat*, 3-4: (4) 1- 24. cikkének továbbfejlesztett változata.

míg az ezredfordulón mintegy 600 000 roma élt az országban és három nagy etnikai csoportjuk van. A „magyar cigányok”, vagy oláh cigány nyelven „romungrók” – ők a legnagyobb csoport, magyarul beszélnek, hagyományosan „muzsikás cigánynak” nevezték magukat. Az oláh cigányok, vagy lovári nyelven „romák” a következő, nagyobb csoport, leginkább ők beszélik a lovári nyelvet. A harmadik, legkisebb csoportot a „beások” alkotják, anyanyelvük az óromán, de ezt csak e csoport kisebb része beszéli. Magyarországon a romák többsége az ország északkeleti és délnyugati, nagyon szegény térségében él.

Cikkemben a 2000-es évek első felében folytatott empirikus kutatásaink eredményeit elemzem abból az aspektusból, hogy milyen probléma percepciókat, szükségleteket és elvárásokat tapasztaltunk e kutatások során. A kutatások elsősorban arra irányultak, hogy egy-egy térségben, illetve településen milyen az ott élők szociális helyzete és egészségi állapota. E kérdéseket nem lehet azonban anélkül vizsgálni, hogy ne érintenénk az adott térségben, településen élők személyes problémáit, a településsel kapcsolatban kialakult elvárásait és véleményét, melyek valamilyen módon és mértékben hatnak a helyi politikára, ezért is fontos a feltérképezésük. A helyi politikának, a helyi hatalomnak ezeket a véleményeket és elvárásokat mindenképpen figyelembe kell vennie, függetlenül azok kanalizálásától és intézményesültségétől, illetve attól, hogy azok támaszkodnak-e valamilyen intézményre, szervezetre, amely vállalja az érdekek képviselését és a nyomásgyakorlást a döntéshozókra, vagy csak az ott élők hangulatáról, életérzéséről, elégedettségéről, vagy elégedetlenségéről van szó. Ezek a kutatások lehetőséget adnak az ismert elméletek és tézisek vizsgálatára, tesztelésére is. Mivel minden kutatás vizsgálta a romák élethelyzetét és véleményét, elvárásait és preferenciáit is, az elemzés során arra törekszem, hogy összevegyem a romák és nem romák élethelyzetét és véleményét, elvárásait. Ez módot ad annak vizsgálatára, hogy vajon egy olyan térségben, ahol a romák aránya magas, van-e eltérés a romák és nem romák véleményében és elvárásaiban.

Megközelítési lehetőségek és elméleti keretek

A lakossági szükségleteknek, valamint az érzékelt, átélt problémáknak és elvárásoknak a helyi politikára gyakorolt hatása több szempontból is értelmezhető és vizsgálható. A lehetséges megközelítési módok a helyi társadalom kérdésétől a helyi hatalom, illetve az önkormányzatok működésén, az arra hatást gyakorló aktorok vizsgálatán át a támogatórendszerek és hálózatok elemzéséig terjedhetnek, és egyik meghatározó kérdésük lehet a szegénységnek és kirekesztésnek, valamint a diszkriminációnak az elemzése. Ezek közül a megközelítési és értelmezési lehetőségek közül empirikus kutatásaink tervezése és értékelése során inkább az egyenlőtlenségekkel összefüggő magyarázatokkal, így például a kirekesztéssel, diszkriminációval, és általában véve, ahogy arra utaltam, az egyenlőtlenségekkel összefüggő magyarázatokkal operáltunk, ezért volt kiemelt szerepe az etnikai hovatartozásnak. Tanulmányom elméleti kereteit a helyi társadalom, az ezzel összefüggő „glokalizáció”, a helyi politika és hatalom, továbbá a közszolgáltatások jelentik.

A helyi társadalom felfogható úgy, mint egy-egy településen kialakuló mezocsoport, mely az individuum és a társadalmi egész között a primer csoportokon keresztül érdekeket, értékeket, ideológiákat közvetít, tradíciókat őriz, és az autochton strukturalódás lehetőségét nyújtja (Böhm 2003: 193). A helyi társadalom közvetítő mechanizmusokkal és csatornákkal bír, és integrálja az egyéneket, a családtól a település közösségéig. Témám szempontjából különös jelentősége van annak, hogy a helyi társadalom a részvételen, a kooperáción és az integráción keresztül kapcsolja be az egyént, aki számára ezek a dimenziók az elégedettség, a kötődés, és a perspektíva lehetőségét nyújtják. Kutatási eredményeim is ezekbe a dimenziókba kanalizálódnak, ugyanis a Böhm által felvázolt dimenziókat vizsgáltuk, elsősorban a helyi társadalmiszerveződés, és kevésbé az egyén szempontjából valamint oldaláról, hisz például a különböző lakossági csoportok, köztük az etnikai csoportok elégedettségét, elvárásait és probléma-percepcióját elemzem.

A helyi társadalom módosuló jelentést és növekvő jelentőséget kapott a globalizációs folyamatok hatására. E folyamatok két területen is érvényesültek: a „gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan” kettőssége arra utal, hogy a globális folyamatok mellett és azok eredményeként felerősödött a *lokális cselekvés* súlya. Másrészt a globális, elsősorban gazdasági és pénzügyi folyamatok azt eredményezték, hogy a folyamatok következtében a problémák helyi szinten jelennek meg. Az átalakuló világgazdaság globalizálódása mellett, mely meghatározó hatást gyakorol a nemzetgazdaságok működésére és szociális, jóléti rendszereikre, a folyamatok lokális hatásokat eredményeznek, egyes térségek kiemelkedésével és mások meggyengülésével, lesüllyedésével, *elszegényedésével*. E folyamatok hatására felerősödnek a „*lokalizációs*” jelenségek, és új helyzetbe kerülnek a szélesen értelmezett helyi szociális ellátó rendszerek – a problémák „*lokalizálódnak*” (Ferge 2000, Fábíán 1998, 1999, 2004, Bódi 2001, 2008). A folyamat következményeit, a munkanélküliséget és az elszegényedést, valamint ezek hatásait elemzem a tanulmányban.

A *helyi politika*² és a *helyi hatalom* kérdése szorosan összefügg a helyi társadalom és a helyi önkormányzatiság problémakörével; a politikatudomány, a regionalitással foglalkozó kutatások és a közigazgatás tudomány egyaránt foglalkoznak e kérdésekkel, ezért számos megközelítése, értelmezése és elemzési dimenziója van (a magyar szakirodalomban például: Bódi 2001, 2008, Horváth M. 1996, 2007, Kákai 2004, Pálné 1999, 2008, Süli–Zakar 2003, Szegvári 2001). A szakirodalomban elfogadott, hogy a helyi önkormányzatok a helyi hatalom meghatározó szereplői, e hatalmukat a kormányzati hatalomhoz képest kialakult autonómia jellemzi. A helyi önkormányzatok hatalmi potenciálját a helyi jogszabályalkotás, az igazgatási szervezet és a helyi adók, valamint díjak kiszabásának lehetősége jelenti (Szegvári 2001). A helyi politika egyik modelljében a közösség alapú helyi önkormányzatok honorácior típusú helyi

² Jelen tanulmányban a „helyi politika” alatt két dolgot is értek: a „*local politics*”-t a helyi politika szereplőiként értem, ennek megfelelően elemzem például a helyi eliteket, vagy a patronus-kliens viszonyt. A „helyi politikát” mint „*local policy*”-t a közszolgáltatások, közjavak kapcsán elemzem, így a közpolitikákat és a közpolitikára ható elvárásokat vizsgálom. Ez azt jelenti, hogy az elemzésben egyaránt és egymással összekapcsolódva jelen van a „*local politics*” mint a helyi politika intézményes rendje, illetve annak bizonyos szereplői, valamint a „*local policy*” mint a megvalósuló és elvárt közszolgáltatás és közjó, a közpolitikák értelmében.

politikusai a meghatározóak, a klientizmus érvényesítésével. A pártosodott önkormányzatok intézményesedett érdekkifejeződési mechanizmusában a professzionális politikusok jelentősége nagyobb, akik a pártokkal együtt az „integrációs modell” működtetésében érdekelték, így ezekben az önkormányzatokban (és településeken) nagyobb lesz a pártpolitika, az országos politika hatása (Szegvári 2001). A helyi politika és a helyi hatalom egyéb szereplői között a kiemelkedő személyektől a civileken át az egyéb szervezetekig, köztük a szakszervezetekig és a pártokig sok szereplőt találunk – az érdekérvényesítésnek is jelentősen eltérő formái, eszközei és módjai alakultak ki. Jelen tanulmányban is elsősorban a potenciális „szereplők”, „aktorok” egyikének, a lakosságnak az elvárásait és véleményét vizsgálom.

A vizsgált „települési problémák és lakossági szükségletek” jelentős mértékben mint az önkormányzatok által nyújtott *közszolgáltatások* jelennek meg (a közszolgáltatások fogalmi kérdéseit jelen keretek között nem elemzem) – ezeket a közszolgáltatásokat vagy közjavakat helyi politikaként (*local policy*), közpolitikaként, a politika tartalmi kérdéseiként értelmezhetjük. Ezek egyik sajátossága épp az, hogy alakulásukra a helyi szükségletek lényeges hatást gyakorolnak (Horváth M. 1996). Ugyanakkor a hatás fordítva is igaz: a szolgáltatók körének vagy a szolgáltatásoknak a változása, módosulása önmagában is gerjeszti például a helyi közösség szociális helyzetében végbemenő változásokat, gyakran olyan szükségleteket indukálva, amik korábban nem is voltak az adott településen³. Dolgozatomban jelentős mértékben arra fókuszálok, hogy a kutatásba bevont településeken és térségekben milyen közszolgáltatások iránt milyen lakossági szükségletek alakultak ki. Jelen tanulmányomban több empirikus kutatás eredményeit ismertetem – ezek sajátossága, hogy minden esetben összevetem a településeken, térségekben élő roma és nem roma lakosság szükségleteit és elvárásait –, ebben az értelemben a dolgozat meghatározó vizsgálati szempontja az etnikai hovatartozás hatásának az elemzése. Tanulmányomban külön nem foglalkozom az etnikai klasszifikáció kérdésével, az empirikus kutatások bemutatásánál utalok az alkalmazott klasszifikációs eljárásokra.

Hipotézisek

Hipotéziseim megfogalmazásakor elsősorban a vázolt elméleti és szemléleti keretekre támaszkodom, és figyelembe veszem saját, korábbi kutatási eredményeim tapasztalatait is. A rendelkezésre álló empirikus eredmények az esetek egy részében csak a hipotézisek *közvetett tesztelésére* adnak módot.

Jelen tanulmányomban a települési problémáknak és a lakossági szükségleteknek a helyi politikára gyakorolt hatását vizsgálom. Ez lehetőséget ad arra, hogy Gabriel Almondnak és Bingham Powellnek az érdekcsoport típusokra és a döntéshozók megközelítésére kialakított modelljét vegyem figyelembe (Almond–Powell 1996). A helyi politikára és a döntéshozókra gyakorolt hatások Almond és Powell tézise esetében

³ A 2000-es évtized első éveiben tapasztaltuk, hogy a vonatkozó jogszabályok által kötelezett kisvárosok azért nem alakították ki a hajléktalanellátó rendszerüket, hogy a városoktól távol tartsák a hajléktalanokat, ezért tudatosan vállalták a törvényi kötelezettség mulasztását.

is részben a hálózatok problémájaként jelenik meg, ezért e hipotézis esetében figyelembe vehető Angelusz és Tardos kapcsolattipológiája is (Angelusz–Tardos 2006). E modellek alapján azt várom, hogy az általam vizsgált térség helyi társadalmában az érdekcsoportok és érdekartikuláció esetében a *patrónus-kliens viszonyok és a természetes csoportok hatása érvényesül* (Almond–Powell 1996). A döntéshozók „megközelítésében” a személyes kapcsolatok szerepe emelkedik ki az intézményes kapcsolatokéval szemben. A kapcsolathálózat oldaláról a hálózaton belül a *személyes szálak és a patrónus-kliens viszonyokhoz fűződő kötelek* hatását várom (Angelusz–Tardos 2006).

A helyi kormányzás és helyi politika alakítóira vonatkozó tézisek egyik központi kérdése, hogy „ki kormányoz” helyben, lehet-e helyi hatalomról beszélni, és ha igen, azt kik alakítják. Empirikus eredményeim annak a kérdésnek a tesztelésére alkalmasak, hogy a potenciális aktorok között milyen mértékben jelennek meg a lakossági szükségletek és elvárások, és problémáik megoldásában mennyire támaszkodhatnak különböző intézményekre. Ebben az összefüggésben és tesztelési korlátok között azt várom, hogy a vizsgált településeken és térségekben a lakosság a döntéshozókat inkább az *elitista értelmezés alapján azonosítja, a döntéshozói csoportot önmagától távolinak és homogénnek látja* (Pálné Kovács 2008) – ez összefügg az első hipotézis kapcsán megfogalmazott állítással is. A döntéseket alakító társadalmi szereplők összetételét és a szereplők befolyását vizsgálta empirikus eredményei alapján Péteri Gábor (Péteri 2007). A helyi politikát (helyi költségvetést) alakító társadalmi szereplők összetétele alapján behatárolható döntéshozó kör is az elitista elméletet támasztja alá – eredményei alapján a döntések intézményes jellegűek, meghatározóan a képviselőtestületekhez és a hivatalhoz kapcsolódnak (Péteri 2007:47). A döntéshozatalal kapcsolatos elitista véleményeket erősíti meg Kákai László (Kákai 2004:129–147, különösen: 146. oldal), valamint Ferencz Zoltán és Kiss József is (Ferencz–Kiss 1996: 392–393).

Harmadik hipotézisem a *közszolgáltatásokra* vonatkozik. A települési önkormányzatok kötelező és önként vállalt feladatai lényegesen átalakultak és bővültek a kilencvenes években (Horváth M., 1996). Részben ez magyarázza, hogy a közszolgáltatások egy részével a lakosság kevésbé elégedett – ezekre többet is költene a település költségvetéséből (Ferencz–Kiss 1996: 401–402). A *közszolgáltatásokkal* kapcsolatban – azokat tágabban értelmezve, beleértve a munkalehetőségeket is – azt várom, hogy az országos vizsgálatok eredményeihez hasonlóan az *egészségügyre, a közbiztonságra és a lakáshelyzetre* vonatkozó elvárások emelkednek ki – ugyanakkor a kutatásaink céljából következően vizsgált szociális helyzettel összefüggő területeken is komoly elvárások jelennek meg, elsősorban a *munkalehetőségeket* tekintve.⁴ A közszolgáltatásokra vonatkozó eredményeink a problémákra, és nem az elégedettségre koncentrálnak, így csak közvetetten alkalmasak a hipotézis tesztelésére. A kilencvenes évek kutatásai

⁴ Nem közszolgáltatás, de a települési munkalehetőségekkel szorosan összefügg, hogy kutatásainkban a megkérdezettek szoros kapcsolatot láttak a munkalehetőségek hiánya és a jövedelem, valamint a szegénység között. Meggondolandó, hogy a települések, a települési önkormányzatok, a helyi politika ne kezelje-e a munkalehetőségek „biztosítását” közszolgáltatásként, ha ilyen erős az elvárás. Ezt látszik alátámasztani a közmunkák kiterjedt rendszere is, különösen a hátrányos helyzetű térségekben.

során vizsgálták azt is, hogy a lakosság az egyes közszolgáltatásokra mennyit költene a település költségvetéséből – azaz mire irányulnak az elvárásai. Hasonló eredményeinket, némileg más struktúrában, össze tudjuk ezekkel vetni. A közszolgáltatások iránti lakossági elvárások hasonló képet mutatnak, mint az azokkal való elégedettség vagy a közszolgáltatásokkal kapcsolatban megfogalmazott problémák – ezért a közszolgáltatásokra vonatkozó hipotézis e körre is érvényes.

Kutatásaink során a szociális és egyéb problémák vizsgálata kapcsán foglalkoztunk a támogató rendszerek kérdésével is (Fónai–Pénzes–Vital 2006, Nyírcsák 1999). Azt tapasztaltuk, hogy a vizsgált háztartásokban elsősorban az informális támogatórendszerekhez fordulnak az érintettek, és sokkal kevésbé a formális támogatórendszerekhez és intézményekhez. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek az erős kapcsolati hálójukba tartozó rokonokhoz, barátokhoz fordulnak, ha problémáik vannak. Ez a formális intézményekben való bizalmatlanságot mutatja, és részben összefügg az első hipotézis kapcsán megfogalmazottakkal: a hivatalos intézményeket is a személyes jellegű kapcsolatokon keresztül közelítik meg, ez egyfajta patrónus-kliens kapcsolatot jelent. A formális intézményekben való bizalom hiánya részben azok működésével, részben az „elitista” mechanizmusokkal függ össze. A támogatórendszerek és hálózatok kapcsán azt várom, hogy a romák és nem romák között lényeges különbség érvényesül a különböző támogatórendszerek megítélésében és azok működésében. Albert Fruzsina és Dávid Beáta kutatásai alapján a romák kapcsolati hálóját kiterjedtebbnek feltételezem (Albert–Dávid 2006), ugyanakkor azt várom, hogy mindkét etnikai csoport inkább fordul az informális támogató rendszerekhez, mint a formálisakhoz.

A kutatások empirikus eredményei alkalmasak az exklúzióval és a dezintegrációval összefüggő hipotézis tesztelésére is. Az exklúziót Ferge Zsuzsa a társadalmi integráció, az együvé tartozás sérüléseként értelmezi, ami a dezintegrálódás következménye és jelzése (Ferge 2000). Azt várom, hogy a romák esetében érvényesül a kizárás, mind a romák, mind a nem romák körében pedig gyengülnek a normák, jelentős a szomatikus és a pszichés betegségek aránya, úgy, hogy azok e területeken is a romák körében jellemzőbbek.

Módszerek és minták

A települési problémák és a lakossági szükségletek lehetséges hatását a helyi politikára négy kutatás eredményei alapján vizsgálom, a hipotéziseket e kutatások eredményeivel tesztelem, melyekben kutatásvezetőként működtem közre. Mind a négy vizsgálat valamilyen aktuális pályázathoz kapcsolódott, melyek szociális és egészségügyi vonatkozásúak voltak. Így például az egészségterv pályázatokhoz, a szolgáltatástervezési feladatokhoz és pályázatokhoz, valamint kistérségi projektekhez kapcsolódtak – ezen túlmenően meghatározó volt a fejlesztési tanácsok térségi stratégia alkotási szerepvállalása. A céloknak és feltételeknek nagy jelentősége van a kutatások értékelése, azok hatásának értelmezése szempontjából. A települések, kistérségek és megyei fejlesztési tanácsok valamilyen fejlesztési, stratégiai célok meghatározásához szükséges *helyzetértékelés* elkészítésével, és az azok alapján megfogalmazható *straté-*

giai célok meghatározásával bízták meg kutatócsoportjainkat. Ez azt is jelenti, hogy a kutatási eredmények alapján a döntéshozók ismerték az adott területek problémáit, és ismerték például az azok kapcsán kialakult lakossági véleményeket és elvárásokat is, azaz közvetett módon azok hatást is gyakorolhattak a döntéshozatalra, a célok és az azokhoz rendelt feladatok és eszközök meghatározására. A továbbiakban röviden bemutatom az egyes kutatások főbb jellemzőit.

2003-ban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a Megyei Területfejlesztési Tanács megbízásából reprezentatív lakossági minta keretében vizsgáltuk a háztartások és a háztartásokban élők helyzetét. A kialakított mintába 1500 háztartást választottunk egy lépcsőzetes mintaválasztás eredményeként, mely során a kistérségi és településtípusok szerinti sajátosságokat vettük figyelembe, majd az egyes településeken véletlen mintaválasztással jutottunk el a vizsgált háztartásokba. A kutatás során a háztartások összetételét, jövedelmi helyzetét, bevételeit és kiadásait, valamint problémapercepcióját és támogatórendszerét, továbbá a háztartástagok iskolai végzettségét, gazdasági aktivitását, egészségi állapotát és mentális státuszát vizsgáltuk, személyes lekérdezésen alapuló kérdőíves módszerrel. E kutatás során a kérdezőbiztosok besorolása alapján képeztünk egy roma almintát; a klasszifikáció megfelel a hazai kutatások hasonló eljárásának (a kérdezőbiztosok besoroláson alapuló klasszifikációt az érintettek önmeghatározásával vetettük össze, és csak azokat soroltuk a roma almintába, akik önmagukat is romának tartották).

Ugyancsak Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 2004-ben egy pályázati projekt keretében került sor 500 roma háztartásban a háztartás helyzetének, valamint a háztartástagok iskolai végzettségének, gazdasági aktivitásának, egészségi és mentális státuszának a kérdőíves vizsgálatára, alapvetően a 2003-as kutatás dimenziói szerint. A minta kialakítása során kistérségek és településtípusok szerinti lépcsőzetes mintaválasztásra, majd a településeken a roma szervezetek és a romákat ismerő szakértők bevonásával a háztartások közül véletlen mintaválasztásra került sor.

Tiszavasváriban 2004-ben a Szocio–East Egyesület által koordinált kutatás keretében egy csaknem teljes körű adatfelvételi eljárás során, a valószínűsíthető 400 háztartásból 300 megkeresésével vizsgáltuk a városban élő romák helyzetét. Az adatfelvételi eljárás tervezésébe bevontuk a cigány kisebbségi önkormányzat vezetőit és a romákkal napi kapcsolatban álló közoktatási, szociális és egészségügyi szakembereket is. Az adatfelvételi eljárás során mintavételi egységként a háztartásokat fogadtuk el, a tervezett 300 háztartásból 284 körében tudták a kérdezőbiztosok a kérdőívet lekérdezni.

2004-ben a települési önkormányzatok szolgáltatástervezési koncepciójának elkészítéséhez Hajdú-Bihar megye három kisvárosában terveztünk és koordináltunk a korábbi kutatások tapasztalatait és kérdőíveit alkalmazó kutatásokat. Ezek keretében a háztartások helyzetét elemeztük, a háztartások összetételét, szociális helyzetét és jövedelmi pozícióit. Emellett a háztartásokban/családokban élők iskolai végzettségét, gazdasági aktivitását és egészségi állapotát is vizsgáltuk. A három városban, Hajdúhadházon, Hajdúsámsonban és Polgáron reprezentatív mintavételi eljárással választottuk ki a háztartásokat. A mintán belül a 2003-as kutatás során alkalmazott klasszifikációs eljárással alakítottunk ki egy roma almintát. A kutatás során személyes megkeresésen alapuló kérdőíves eljárást alkalmaztunk.

Eredmények

Ahogy az a módszerek és a minták jellemzéséből kitűnik, a kutatások során a települési problémák és lakossági szükségletek lehetséges hatása a helyi politikára csak az egyik vizsgált dimenzió volt. A továbbiakban ezeket az eredményeket mutatom be. Elsőként vizsgáljuk meg, hogy milyen személyes problémákat említettek a megkérdezettek (1. tábla).

1. tábla. A megkérdezettek által említett személyes problémák (az első tíz említés, a válaszok százalékaiban)

2003. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye			2004. „Hajdúvárosok”			Tiszavasvári, romák	
	Romák	Nem romák		Romák	Nem romák		
Alacsony jövedelem	28,1	30,4	Anyagiak	66,1	44,3	Alacsony jövedelem	25,1
Tartós betegség	3,1	19,1	Betegség	11,3	22,1	Munkanélküliség	19,8
Munkanélküliség	18,8	13,0	Munkanélküliség	11,3	13,0	Szegénység	19,8
Megoldatlan lakáshelyzet	18,8	5,6	Pszichés	3,2	6,3	Lakásfenntartás	10,3
Magányosság	4,7	4,8	Rossz infrastruktúra	6,4	3,8	Ruházkodás	8,3
Fogyatékoság	1,6	5,1	Közbiztonság	0,0	3,0	Étkezés	6,1
Szegénység	12,5	2,3	Családi problémák	0,0	3,0	Egészségtelen lakás	3,2
Családi konfliktusok	1,6	3,8	Romák	1,6	2,6	Megkülönböztetés	2,3
Gazdálkodás	1,6	2,3	Szórakozási lehetőségek	0,0	0,02	Gyerekeit egyedül neveli	1,7
Stressz	0,0	1,5				Lakáshelyzet	1,1

Forrás: Saját adatfelvétel

A személyes problémákra nyitott kérdéssel kérdeztünk, ezzel is el akartuk kerülni, hogy a lehetséges problémalista befolyásolja a megkérdezetteket. A különböző minták problémalistáinak eltéréseit is ez magyarázza. A megyei és a tiszavasvári kutatás esetében az *alacsony jövedelem*, a *munkanélküliség*, a *szegénység*, a *betegség* és a *lakással összefüggő problémák* emelkednek ki – a hajdúvárosok esetében, némileg eltérően, és a nyitott kérdés sajátosságaiból eredően, nagyobb értékekkel, de hasonló helyzetet találunk. Ezeknek a problémáknak a közös eredője a *munkanélküliség*, a *munkahelyek hiánya* és az ebből következő alacsony jövedelem, ami a szegénység egyik oka lehet. A vizsgált térségekben és településeken élők személyes problémáinak a köre azt is meghatározza, hogy milyen területeken kell a helyi politikának beavatkoznia, vagy

legalábbis milyen területeken várják azt tőle. Mivel a munkaerőpiac működésére, a létrejövő álláshelyekre, a munkalehetőségekre az *önkormányzatoknak mint a helyi politika meghatározó aktorának* csak korlátozott hatása van, ez felveti az önkormányzatok tényleges felelősségének és lehetőségeinek a kérdését – a kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy a lakosság az elvárásait nem általában fogalmazza meg: azt várják, hogy az állam és az önkormányzatok gondoskodjanak a munkalehetőségekről. Ezt mutatják az általunk lefolytatott kutatások is, például a települési problémák listájával, vagy a „mire költené a település költségvetését” kérdés válaszaival. A jövedelemmel és a munkalehetőségekkel, valamint a lakáshelyzettel, a lakásfenntartással összefüggésben jelenik meg az önkormányzatoktól elvárt, *meghatározó szociálpolitikai felelősség* a településen élők helyzetéért – ez azt jelenti, hogy nagyon nagy a nyomás az önkormányzatokra, hogy ellensúlyozzák az alacsony jövedelmekből, a munkalehetőségek hiányából, a munkanélküliségből eredő problémákat, beleértve a lakáshelyzet problémáit is. Ez az önkormányzatokkal szembeni generális elvárás. Ez a paternalista habitus egyfelől a magyar társadalomtörténet sajátossága is – a problémákat eddig is mindig fent oldották meg –, jelentős szerepet játszik benne az előző, államszocialista éra alatt kialakult és belsővé vált tanult tehetetlenség is. Másfelől adódik az önkormányzatiság felemás szerepéből: a lakosság még mindig nem azonosul az „önkormányzat mi – én vagyok” elvvel, függetlenül az elnevezéstől, az önkormányzat máig „tanácsháza”-ként funkcionál,⁵ vagyis az önálló cselekvést nem igénylő, végrehajtó feladatokra koncentrálnak meghosszabbított keze egy onnipotens államnak.

A romák és nem romák által említett személyes problémák köre, elsősorban azok mértéke, súlyossága néhány területen lényegesen eltér egymástól, így például a romák nagyobb problémának érzékelik a szegénységüket, míg a nem romák a tartós betegséget, a pszichés panaszokat és betegségeket – ez részben az eltérő életkori struktúrával, részben a tényleges jövedelmi, és az azzal összefüggő lakáshelyzettel függ össze. Mindez azt jelenti, hogy az önkormányzatokra az ott élők személyes problémái a szociális, foglalkoztatási és egészségügyi ellátási területeken gyakorolnak nagy nyomást. Kikre támaszkodnak, kikre támaszkodhatnak az érintettek e problémáik kezelésében? Ezt több módszerrel is vizsgáltuk: elsőként nyitott kérdéssel, majd a lehetséges támogató személyek és intézmények listájával, ebben az esetben a támogatás mértékére kérdeztünk rá (2. és 3. tábla).

⁵ A helyi közigazgatás intézményeit hívták „tanácsnak” a szocializmus alatt. Ezek csak kis mértékben feleltek meg a helyi önkormányzatiság elvének, sokkal inkább a központi államigazgatás helyi szervei voltak. A települések tanácsai egy hierarchikus rendszer legalsó szintjét jelentették, fölöttük nagy hatalommal bírtak a megyei tanácsok, például a pénzügyi források elosztásában. A tanácsok és a lakosság kapcsolatában erősen érvényesült a paternalizmus – „majd felül mindent megoldanak”.

2. tábla. Foglalkozik-e valaki a problémáival - az első tíz említés (a válaszok százalékában).

	2003. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kutatás	
	Romák	Nem romák
Csak a családja	31,9	49,9
Ilyet még nem tapasztalt	28,9	18,6
Barátok, ismerősök	10,9	19,3
Polgármesteri Hivatal	15,1	6,5
Egyházak	0,8	2,2
Valamilyen intézmény szakembere	0,0	1,1
Kisebbségi önkormányzat	10,9	0,0
Önkormányzati képviselő	0,0	0,7
Egyesület, alapítvány	0,0	1,1
Országgyűlési képviselő	0,0	2,7

Forrás: Saját adatfelvétel

A 2003-as megyei kutatás teljes mintájában, valamint a romák és a nem romák között is a család áll az első helyen azok között, akikhez a megkérdezettek probléma esetén fordulnának. Az említések gyakorisága bizonyos mértékig azonban meglepő, hisz a nem romák fele, míg a romáknak csak az egyharmada említette a családot, tágabban a rokonságot, holott a romák között sokkal magasabb a családban élők aránya, és lényegesen alacsonyabb az egyedül élőké. A barátokat is inkább a nem romák említették, holott Albert és Dávid kutatása szerint (Albert–Dávid 2006) a romák sokkal kiterjedtebb baráti kapcsolati-hálóról számoltak be. Igen jelentős azoknak az aránya, akik nem tapasztalták azt, hogy bárki segített volna nekik. A nyitott kérdésekre adott válaszok alapján a romák jelentős mértékben tapasztalták azt, hogy a Polgármesteri Hivatal és a kisebbségi önkormányzat segített nekik. A Polgármesteri Hivatalok, az önkormányzatok kliensei között a romák válasza alapján magas a roma származásúak aránya – kérdés, hogy a gyakoribb kliens helyzet mennyire befolyásolja a romáknak az önkormányzatokról kialakult véleményét és elvárásait (azaz milyen tapasztalataik vannak a hivatalok működéséről és a bánásmódról, a hozzáférhetőségről). Rendkívül fontos, hogy a lehetséges támogatók között az önkormányzatokat a Polgármesteri Hivatallal azonosítják, azaz az önkormányzat számukra egyenlő a hivatallal, aki az ügyekben dönt. Ezzel összefüggésben figyelmet érdemel, hogy sem a romák, sem a nem romák alig, vagy egyáltalán nem említették az önkormányzati képviselőket, az önkormányzati intézmények munkatársait (!), az egyházakat, és a civil szervezeteket. Ebben a vonatkozásban a támogatás mértékéről kialakult vélemények konzekvensnek látszanak (3. tábla).

3. tábla. Kire támaszkodhat problémái megoldásában? (négyfokozatú skála)

	2003, megyei		2004, hajdúvárosok		2004, megyei roma kutatás
	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma	
Családra	1,72	1,29	1,61	1,42	2,23
Barátokra	2,48	2,06	2,24	2,24	2,85
Szomszédokra	2,42	2,20	2,17	2,20	2,83
Munkatársakra	2,83	2,50	2,78	2,62	3,23
Polgármesteri Hivatal	2,29	2,58	2,76	2,81	3,05
Egyházakra	2,89	2,78	2,82	2,86	3,27
Egyesületekre, alapítványokra	2,89	2,92	2,89	2,95	3,32
Kisebbségi Önkormányzat Képviselőire	2,53	2,89	2,83	2,98	3,08
Pártok helyi szervezeteire	2,99	2,97	2,98	2,97	3,32
Önkormányzati képviselőkre	2,87	2,89	2,94	2,94	3,25

Forrás: Saját adatfelvétel

A lehetséges támogatórendszerek közül az *informális támogatórendszerekre* támaszkodnának a megkérdezettek – ez megfelel az előzetes várakozásnak is. A skálaátlagok és a nyitott kérdésre adott válaszok gyakorisága alapján valóban konzekvensek a válaszok és a választások, hisz a nem romák inkább a családra, míg a romák a barátokra támaszkodnának. Ez, bár megfelel az előzetes feltételezésnek, lényegesen eltér a kulturális antropológusok által felvázolt roma, cigány közösségek hálózatának a működésétől. A kulturális antropológusok azt hangsúlyozzák, hogy a roma közösségek a rokon, testvéri kötelékeken alapulnak és működnek, és ezeknek a kötelékeknek a kizárólagossága miatt szinte hiányzik a baráti kapcsolatok rendszere (Szuhay 1999). Bár ezt a kutatások során nem vizsgáltuk, valószínű, hogy a fogalmak értelmezésében rejlő eltérések magyarázhatják Albert Fruzsina és Dávid Beáta kutatásai esetében is – elképzelhető, hogy a megkérdezett romák teljesen mást, például az unokatestvéri hálózatot értik a baráti kapcsolatok alatt – ennek azonban ellentmond, hogy Alberték kutatásában viszonylag magas a nem roma barátok említésének az aránya (Albert–Dávid 2006: 357). A nehezen magyarázható jelenségektől függetlenül tapasztalható, hogy az informális támogatórendszeren belül a kapcsolatok erőssége alapján a család és a barátok jelentősége nagyobb, a szomszédoké és a munkatársaké már valamivel kisebb. A romák esetében az alacsony foglalkoztatás miatt a munkatársak potenciális szerepe sokkal kisebb, esetükben a formális támogatórendszerből a Polgármesteri Hivatalok szerepe is jelentős, egyes mintákban magasabb, mint a barátoké, vagy a munkatársaké – ez megfelel a nyitott kérdésekre adott válaszaiknak is. Ami szembevetendő a romák és a nem romák esetében is, hogy azt érzékelik, az egyházakra, civil szervezetekre, pártokra és önkormányzatokra alig számíthatnak problémáik megoldása érdekében. Ez a *formális intézményekkel és képviselőkkel kapcsolatos bizalmatlanságot is jelzi: ennyire számíthatunk rájuk, nem is bízunk bennetük*. Mivel az intézményekben való bizalom alapvetően alakítja a helyi politikát befolyásoló aktorok körét, a bizalom

hiánya és a támogatás érzékelésének hiánya a (helyi) politikával és azok potenciális aktoraival kapcsolatos averziókat mutatják, ez a kialakult (helyi) politikai szisztémával kapcsolatos szkepszist jelzi.⁶ Mi marad? Maradhatnak a „természetes csoportok” (Almond 1996) melyek segíthetnek az érdekek érvényre juttatásában, és maradhatnak a már jól ismert informális mechanizmusok, a patrónus-kliens viszonyok és az ezekben való, gyakran egyéni érdekérvényesítés. A helyi politikára és a helyi hatalomra hatást gyakorolhat az is, hogy milyen problémákat érzékel a lakosság, milyen problémákról alakul ki közvélemény, mit várnak az önkormányzatoktól mint meghatározó aktortól – ez jelentős mértékben eltérhet az egyéni, személyes, családi problémák körétől (a lakóhelyi problémákra is nyitott kérdéssel kérdeztünk – 4. tábla).

4. tábla. A lakóhely problémái – a megkérdezettek által említett első tíz probléma (2003. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vizsgálat – a válaszok százalékában).

	Romák	Nem romák
Munkanélküliség	20,3	19,2
Munkalehetőségek hiánya	21,7	15,0
Utak állapota és hiánya	4,9	9,0
Sportlehetőségek	4,2	6,7
A romák	2,8	4,7
A csatornázás hiánya	2,8	4,6
A közbiztonság	2,8	4,5
A szórakozási lehetőségek	2,8	3,1
A szegénység	7,7	2,8
Az alacsony jövedelmek	4,9	2,9

Forrás: Saját adatfelvétel

A személyes problémák listájához képest a *közjavak, közszolgáltatások és az infrastruktúra* területén tapasztalható különbség. Ami nem tér el a személyes problémák körétől, az a munkanélküliség, a romák esetében a szegénység és az alacsony jövedelem. Ez azt jelenti, hogy a *munkalehetőségek hiánya és a munkanélküliség* általános problémaként jelenik meg, a térségben élők nem csak személyes problémájuknak érzik azt – ez a (helyi) politikára és annak egyik meghatározó szereplőjére, az önkormányzatokra gyakorolt nyomás és megfogalmazott elvárások egyik területe: „teremtsetek helyben munkalehetőségeket!” Nagyon fontos kiemelni, hogy a *munkalehetőségeket jórészt helyben várják a megkérdezettek, azt közjóként és szinte közszolgáltatásként értelmezik*. Ez arra kényszeríti az önkormányzatokat, hogy a munkalehetőségeket összekapcsolják más közjavakkal és közszolgáltatásokkal, például a szociális szolgáltatásokkal, kétféle értelemben is: az alapvetően *közmunka típusú* munkalehetőségek *kiválthatják* a munkanélküliség hosszabb távú következményeként biztosított pénzügyi és természetbeni ellátásokat, hisz a közmunkák finanszírozása nem csak a helyi

⁶ 2010 május végén egy tízfokozatú skálán az önkormányzatok bizalmi indexe 4,3 volt, a kormányé pedig 3,9 (forrás: NetHangulat)

önkormányzatokra hárul. A másik következmény a helyi munkapiac struktúrájának tartós torzulása a közmunka típusú programok állandósulása miatt. E programok hatékonysága nagyon vitatott, alapvetően nem alkalmasak a munkaerő-piacra való visszajuttatásra, re-integrálásra, ráadásul felerősíthetik a patrónus-kliens kapcsolatok rendszerét is (lásd Csoba 2010a, 2010b).

A személyes problémákhoz képest elsősorban a nem romák települési, lakóhelyi problémalistája mutatja a közszolgáltatásokkal, és közjavakkal kapcsolatos elvárásokat. A "klasszikus" infrastrukturális hiányok mellett említik a sportlehetőségeket is. Ami figyelmet érdemel, az a romák mint a lakóhely potenciális problémaforrása, valamint a közbiztonság mint probléma – ezeknek az érzékelésében lényegesen eltér a romák és a nem romák véleménye. A nyitott kérdésre adott válaszok problémalistája és az egyes lehetséges problémák súlyossága között is nagy a hasonlóság, még ha nem is ugyanannak a kutatásnak az eredményeit elemezzük (5. tábla).

5. tábla. Mennyire érzi súlyosnak a felsorolt problémákat? (ötfokozatú skálán, „hajdúvárosok”)

	Romák	Nem romák	Teljes minta
Munkanélküliség	4,69	4,61	4,61
A lakáshoz jutás esélyei	4,37	4,35	4,35
Fiatalok jövője	4,22	4,34	4,33
Magas közüzemi díjak	4,14	4,06	4,06
Alkoholfogyasztás	3,84	4,03	4,02
Bűnözés	3,88	4,01	4,00
Többgyerekes családok helyzete	4,41	3,69	4,00
Nyugdíjasok helyzete	3,62	3,75	3,74
A településen élők egészségi állapota	3,37	3,58	3,56
A roma kisebbség helyzete	4,19	3,35	3,42
A környezet állapota	3,19	3,29	3,28
Drogfogyasztás	3,02	3,28	3,26
Elöregedés	3,08	3,20	3,20
A közlekedés biztonsága	2,59	3,09	3,08
Bérlakások hiánya	3,34	3,05	3,07
Az utak	2,98	3,06	3,05
Tömegközlekedés	2,64	2,82	2,81
Levegőszennyezettség	2,63	2,64	2,64
Hajléktalanság	2,20	2,06	2,07

Forrás: Saját adatfelvétel

A problémák súlyosságának megítélésében is a munkanélküliség vezet, és igen súlyosnak látják a lakáshoz jutás esélyeit is, mely a fiatalok jövőjével és a közüzemi díjakkal olyan területeket határol be, amelyek – ahogy arra már utaltam – messze meghaladják a települési önkormányzatok lehetőségeit. Ennek következményeként

azonban kétirányú nyomás alá kerülnek a „helyi politika” meghatározó aktorai, az önkormányzatok. A duális állam, vagy duális politika szisztémája keretében a szolgáltatásokat nyújtó önkormányzatokra nyomást gyakorol a kormányzati politika (Kákai 2004, Horváth M. 2007), például a helyi lakáspolitikák területén, vagy a közüzemi díjak kezelésében, miközben a szolgáltatásokat igénybe vevő, vagy azok hiányosságait tapasztaló lakosság is nyomást gyakorol az önkormányzatokra.

A főbb problémák súlyosságának megítélésén túl a romák és nem romák véleménye jelentősen eltér egymástól. A romák inkább tartják súlyosabb problémának a magas közüzemi díjakat, a többgyerekes családok helyzetét, a roma kisebbség helyzetét és a bérlakások hiányát. Ezek a problémák alapvetően összefüggnek a romák helyzetével, hisz körükben az alacsonyabb jövedelmek és a magasabb szegénység miatt jelentős a közüzemi hátralékokat felhalmozók aránya. Mivel itt közüzemi hátralékokról van szó, az önkormányzatoknak látszólag csak részben van felelőssége, hisz a közszolgáltatásoknak csak egy részét nyújtják – ugyanakkor az eladósodott lakosok az önkormányzatok szociális ellátásaira szorulnak. A többgyerekes családok helyzete is elsősorban az alacsony jövedelmekkel és a lakáshellyel függ össze, ezért jelenik meg a romák körében súlyos problémaként. A nyitott kérdések problémalistáihoz képest a roma kisebbség helyzetét is sokkal súlyosabbnak látják, mint a velük egy településen élő nem romák. Ugyanakkor például a nyitott kérdésekre adott válaszokban ritkán említik a kirekesztést és a megkülönböztetést, de már például a Polgármesteri Hivatalok működésére vonatkozó skálakérdésnél súlyos problémának látják azt. Rossz lakáskörülményeik miatt a romák azok, akik inkább látják problémának a bérlakások hiányát.

A nem romák lényegesen eltérő problémákat látnak súlyosabbnak. Ezek a devianciákkal, a nyugdíjasok helyzetével és az előregedéssel függnek össze. A devianciák közül az alkoholfogyasztást és a bűnözést, kisebb mértékben a drogfogyasztást látják súlyos problémának. A településen élő romák helyzetét csak közepesen látják súlyosnak. A romákétól eltérő, idősebb korfa miatt jelenik meg esetükben a nyugdíjasok helyzete, és az előregedés mint közepes mértékű probléma. Az életkori struktúra eltérései indokolják az egészségi állapottal kapcsolatos véleményüket is. Azokon a településeken, ahol a romák aránya jelentős – ez a három „hajdúváros” esetében 10–25 százalék körüli –, az önkormányzatok, úgy tűnik, eltérő lakossági elvárásokkal és nyomásokkal szembesülnek, a lakosság mint potenciális (helyi) politikaformáló aktor lényegesen eltérő szükségleteket és elvárásokat közvetít. Ami közös, az a helyi munkalehetőségek és a lakáshoz jutás lehetőségeinek az igénye. Az eltérések jelentősek: a romák szociális helyzetük problémáit fogalmazzák meg, ami együtt jár az etnikai hovatartozás által alakított problémákkal. A nem romák devianciákat észlelnek és az előregedéssel összefüggő problémákat, például az egészségi állapotban. Ez lényegesen eltérő probléma és elvárás, valamint szükségletstruktúra, közös bennük a szociális közszolgáltatások és közjavak iránti igény. A nem romák számára a közbiztonság mint közjó, vagy az idősgondozás mint közszolgáltatás jelenik meg, azaz a szociális közszolgáltatásoknak és közjavaknak a struktúrája lényegesen eltérő, a nem romák esetében ehhez az egészségügyi ellátások is hozzátartoznak. Ez megjelenik a

közjavakról és a közszolgáltatásokról kialakult preferenciákban is, melyet azzal mérünk, hogy ki mennyit költene különböző területekre (6. táblázat).

6. tábla. Ha Önön múlna, ezer forintból⁷ mennyit költene a következő területekre? („hajdúvárosok”)*

	Roma	Nem roma	Teljes minta
Munkahelyteremtésre	278	214	219
Orvosi ellátásra	194	189	189
Közműfejlesztésre	144	174	172
Szociális ellátásra	186	145	148
Lakásokra	194	140	144
Közbiztonságra	104	140	138
Közoktatásra	113	132	131
Városszépítésre	101	128	126
Kultúrára	98	116	115
Tömegközlekedésre	97	105	105

Forrás: Saját adatfelvétel

*Nem összeadható – a kérdés nem a felosztásra vonatkozott, csak arra, hogy az egyes területekre mennyit költene.

Az, hogy a megkérdezettek mennyit költenének a különböző területekre, összefüggést mutat azzal is, hogy mit neveztek meg személyes és lakóhelyi problémaként, és hogy az egyes problémákat mennyire látják súlyosak. Ez azt mutatja, hogy az élethelyzetek értelmezése, a problémák észlelése és értelmezése, a szükségletek határozása meg a helyi politikától, az önkormányzatoktól elvárt közjavakat és közszolgáltatásokat – ezért is fontos, hogy a települési önkormányzatok, vagy például a fejlesztési tanácsok, kistérségi társulások ismerjék ezeket a szükségleteket, elvárásokat és véleményeket. Mivel a hazai helyi politikai szférában az érdekek aggregálásában, vagy az érdekek megfogalmazásában és érvényesítésében meglehetősen szerény a helyi társadalom szerepe (kivéve a helyi eliteket és a jó érdekérvényesítő csoportokat vagy befolyásos személyiségeket), különösen az érdekek kanalizálásának intézményes formáiban, ezek az elvárások és szükségletek az igénybevitelre irányuló közvetlen nyomásban testesülnek meg.

Milyen nyomást érezhetnek a helyi politikai szereplők? Elsősorban a munkahelyteremtésre és az egészségügyi ellátásra, valamint a közműfejlesztésre vonatkozó nyomás és igény figyelhető meg a kutatás eredményeként. Érdekes, hogy a személyes és települési problémák nyitott kérdésére adott válaszokban alig jelenik meg az egészségügyi ellátással kapcsolatos elvárás – ez csak áttételesen, a lakosság egészségi állapotára vonatkozó véleményekben jelenik meg. A szociális helyzettel összefüggő elvárások a potenciális költségvetési tételek között a negyedik helyen jelennek meg – ez azt igazolja, amit már állítottam: ha a megkérdezettek szerint van helyben munka,

⁷ A kutatások 2004 és 2006 között folytak, ekkor a dollár árfolyama 180–200 Ft között mozgott.

akkor kevesebb szociális ellátásra van szükség. Óriási a nyomás az önkormányzatokra a lakásépítés, lakástámogatás területén is – ez az a probléma, amivel az önkormányzatok a legkevésbé tudnak megbirkózni, például az önkormányzati lakások száma vagy a lakástámogatási rendszerek változásai miatt.

A romák és nem romák elvárásai és szükségletei közötti különbségek a költségvetési kiadások esetében is érvényesülnek. A romák a munkahelyteremtés mellett a lakástámogatásra és a szociális ellátásokra költenének többet. Ez megfelel a többi kérdés esetén kifejtett véleményüknek is. A nem romák a közműveket fejlesztének, többet költenének közbiztonságra, közoktatásra, városszépítésre, kultúrára és tömegközlekedésre is – ezek a különbségek megfelelnek annak, hogy a többségi és a kisebbségi társadalomhoz tartozók mit tartanak súlyos problémának a településükön, hisz azt kell fejleszteni, arra kell többet költeni. Ebben az összefüggésben rendkívül fontos, hogy milyen a közvetlen kapcsolat a Polgármesteri Hivatallal, mit gondolnak a hivatalokról, azok működéséről, hisz, ahogy láttuk, az önkormányzatot elsősorban a Polgármesteri Hivatal jelenti és testesíti meg a megkérdezettek számára (7. tábla).

7. tábla. Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel (ötfokozatú skálán)

	„Hajdúvárosok”		
	Roma	Nem roma	Teljes minta
A PH épülete megfelel a céljának	4,50	4,46	4,46
Könnyen megtalálható az ügyintéző	3,67	3,99	3,97
Nem személytelen az ügyintézés	3,17	3,80	3,76
A megkérdezett ismeri a PH ügyfélszolgálatát	3,37	3,60	3,58
A PH közérthető információkat ad	2,96	3,59	3,55
Felkészültek a tisztviselők	3,03	3,56	3,52
Az ügyfelek elégedettsége fontos	2,73	3,43	3,38
Érvényesül az egyenlő bánásmód	2,61	3,33	3,28

Forrás: Saját adatfelvétel

A Polgármesteri Hivatalokra vonatkozó állítások között azokat fogadják el leginkább, amelyek a hivatal „fizikai” működésére vonatkoznak – bár az, hogy egy ügyintéző könnyen megtalálható, nagyon fontos szempont. Maguk a megkérdezettek úgy látják, hogy ők maguk is ismerik a hivatal ügyfélszolgálatát. Az etnikai hovatartozás lényegesebb különbségekkel jár: a romák személytelenebbnek látják az ügyintézést, az információk számukra kevésbé érthetőek, úgy érzik, az ügyfelek elégedettsége is kevésbé fontos, az ügyintézőket is közepesen felkészültnek látják – és ami a legfontosabb, úgy érzékelik, hogy nem igazán érvényesül az egyenlő bánásmód.

Összegzés és megjegyzések

Tanulmányomban öt hipotézist fogalmaztam meg, mint amelyekkel lehetséges a kutatási probléma, azaz a települési problémák és lakossági szükségleteknek a helyi politikára gyakorolt hatását vizsgálni és tesztelni.

Az első hipotézis az érdekcsoport típusokra és a döntéshozók megközelítésére vonatkozott. Ennek kapcsán azt vártam, hogy patrónus-kliens viszonyok és a természetes csoportok hatása érvényesül, a döntéshozók megközelítésében pedig a személyes kapcsolatok szerepe emelkedik ki, azaz a kapcsolathálózaton belül is a személyes szálak és a patrónus-kliens viszony érvényesülését feltételeztem. E hipotézisemet a „foglalkozik-e valaki a problémáival”, és a „kire támaszkodhat problémái megoldásában” kérdésekkel teszteltem. Ezek a kérdések a támogatórendszerek vizsgálatán túl az intézményekbe és a személyekbe vetett bizalomról is szólnak. A támogatórendszerek közül a megkérdezettek az informális támogatórendszereket emelték ki, miközben bizalmatlanok az intézményes támogatórendszerekben, vagy úgy látják, hogy az intézmények és a politikai szereplők kevésbé foglalkoznak problémáikkal, vagy kevésbé támaszkodhatnak azokra. Ebben az értelemben a *hipotézis közvetetten igazolódott*, hisz a természetes csoportok és a személyes szálak hatása érvényesül. A patrónus – kliens viszonyra a Polgármesteri Hivatalokhoz fűződő ambivalens viszony utal – a különböző intézmények közül a hivatalok azok, amit megemlítenek, különösen a romák. Az ő esetükben látszik inkább érvényesülni a patrónus-kliens hatás, hisz rendre arról szólnak, hogy a Polgármesteri Hivatal segít problémáik megoldásában, arra viszonylag jelentős mértékben támaszkodhatnak, miközben azt érzékelik, hogy az ügyfelek elégedettsége kevésbé fontos, és az egyenlő bánásmód elve is kevésbé érvényesül.

A második hipotézis szoros kapcsolatot mutat az elsővel, de ebben az állításomban inkább koncentráltam a döntéshozói csoportok elitista értelmezésére. Ezt illetően több hazai kutatás eredményei is megerősítik a szakirodalmi téziseket. Kákai László kutatási eredményei alapján három magyar városban a döntéshozatallal kapcsolatban azt fogadták el, hogy azt felkészült, felelősséget vállalni tudó, erős emberre kell bízni (Kákai 2004: 146). Ferencz és Kiss a döntéshozatalba való bevonás oldaláról vizsgálta a jelenséget, és azt tapasztalták, hogy bár a döntéshozókról feltételezik, hogy valamelyest tudják, mit szeretnének az emberek, de kevésbé veszik figyelembe – hasonló eredményre vezetett egy korabeli, országos kutatás is (Ferencz–Kiss 1996: 392–393). Az „elitista” állítás empirikus tesztelésére ugyanazokat a kérdéseket alkalmaztam, mint az első hipotézis esetében, de ebben az esetben azt a bizalom hiányaként értelmeztem, azaz azért nem támaszkodnak a döntéshozókra és az intézményekre, mert nem bíznak bennük a problémáik megoldásában, amelyek, mint láttuk, alapvetően nem térnek el a település problémáitól, azok nem foglalkoznak ezekkel a problémákkal. Ebből nemcsak a személyes kapcsolati hálók és szálak hatása következik, hanem az is, hogy a helyi politika döntéshozói, de nemcsak ők, hanem az egyszerűbb szereplők is túl távoliak (ezért érvényesülhetnek a patrónus-kliens viszonyok). A Polgármesteri Hivatalokra mint a potenciális döntéshozatal intézményére vonatkozó kérdésünk is alkalmas közvetetten a kérdés vizsgálatára: azt látjuk, hogy a hivatalok

működését erős közepesre értékelik, a romák inkább közepesre. Ezek az ambivalens értékelések a következő paradoxonban fogalmazhatók meg, mint az *elitista feltevést igazoló* eredmények: „Szakszerűen foglalkoztok velünk, de nélküünk!”⁸

Harmadik hipotézisem a *közszolgáltatásokra* vonatkozik. Azt vártam, hogy az egészségügyre, a közbiztonságra és a lakáshelyzetre vonatkozó elvárások emelkednek ki, valamint meghatározó elvárás a munkalehetőségek biztosítása. Ezt a hipotézisemet a személyes problémák és a települési problémák listáival ellenőriztem, a települési problémák esetében az azok súlyosságára vonatkozó véleményekkel is összevettem. A lakossági vélemények, elvárások és szükségletek körének behatárolása már jól mutatta a közjavaknak és közszolgáltatásoknak a körét, amit a helyi politikától és az azt leginkább megvalósító szereplőtől, a helyi önkormányzatoktól várnak. Amint elemzésemből kitűnik, valóban a hipotézisekben megfogalmazott területeken jelentkeznek ezek az igények. Ferencz és Kiss a kilencvenes évek közepén vizsgálta a lakossági elvárásokat a városok költségvetésére vonatkozóan – e kutatásban nem kérdeztek rá a munkahelyteremtésre fordított összegekre, és más volt a pénzek elosztásának struktúrája, ettől függetlenül a két adatsor alkalmas annak a megállapítására, hogy változtak-e a főbb folyamatok, és a lakosság milyen közszolgáltatásra fordítana többet (azaz, milyen területen vannak elvárásai). Bár a lista és a sorrendek hasonlóak, a mi kutatásunkban a munkahelyteremtés áll az első helyen (ezt nem vizsgálták), a kilencvenes években a sorrend az egészségügy (23 Ft)⁹, oktatás (13 Ft), szociális ellátás (13 Ft), közbiztonság (13 Ft), lakásépítés (11 Ft), közműfejlesztés (8 Ft), környezetvédelem (8 Ft), kultúra (7 Ft), tömegközlekedés (6 Ft), sport (5 Ft). Ehhez a listához képest az oktatás és a közbiztonság csúszott hátra, és a közműfejlesztés lépett előre. *Harmadik hipotézisem tehát részben igazolódott*, a lakossági elvárások a közjavakkal és a közszolgáltatásokkal szemben egyes területeken lényegesebben változtak. Hipotetikus állításom a „helyi munkalehetőségek biztosítása mint közjó és közszolgáltatás” esetére igazolódott, a munkalehetőségek biztosítására rendkívül erős nyomás éri az önkormányzatokat.

Negyedik hipotézisem a támogató rendszerekre vonatkozott. Korábbi kutatási tapasztalataink alapján azt vártam, hogy a vizsgált háztartásokban elsősorban az informális támogatórendszerekhez fordulnak az érintettek, és sokkal kevésbé a formális támogatórendszerekhez és intézményekhez. Ez a formális intézményrendszerekben való bizalmatlanság mellett összefügg a patrónus-kliens kapcsolatok érvényesülésével és az „elitista” mechanizmusokkal is. Lényeges eltéréseket vártam a romák és a nem romák között is: a kulturális antropológiai szakirodalom inkább a rokoni kötelek meghatározó voltát hangsúlyozza, ezzel szemben a hazai hálózat kutatások a romák kiterjedtebb kapcsolathálózatát említik. *E hipotézisem csak részben igazolódott*, a nem romák emelték ki inkább a rokonokat és a barátokat a támogatórendszerükben. Ez azt jelenti, hogy legalábbis a problémák kezelésében közreműködő személyek és intézmények összetétele alapján a romák esetében a kulturális antropológiai állítás érvényesül. Ugyancsak a romák esetében jelentős a Polgármesteri Hivatalok szerepe,

⁸ A paradoxon megfogalmazásában Kákai László „Önkormányzunk értetek, de nélkületek!” könyvének címét használtam fel.

⁹ 100 forintból mennyi támogatást adna a város pénzéből az egyes területekre? (Ferencz–Kiss 1996: 402)

azaz esetükben – az ambivalens értékelés és viszony ellenére, lásd a hivatalok értékelését – a formális támogatórendszerek súlya nagyobb (valószínű, hogy a közvetten igazolt első két hipotézisnek megfelelően ez a kapcsolat patrónus-kliens jellegű).

A kutatások empirikus eredményei alkalmasak az *exklúzióval* és a *dezintegrációval* összefüggő hipotézis tesztelésére is. Ezt a személyes és a lakóhelyi problémalisták elemzésével lehet elvégezni. A normák meggyengülése a bűnözés, drogfogyasztás és alkoholfogyasztás említésével támasztja alá ezt a hipotézist – az említések mellett e problémák mértékének, súlyosságának a megítélésével is. Hasonlóan e körbe tartoznak az egészségi állapotra, a pszichés állapotra, a fiatalok jövőtlenségére, és az előrejedésre vonatkozó eredmények is, de a települési költségvetés összetételére vonatkozó javaslatok is. *Hipotézisem részben igazolódott*, a romák esetében valóban a *kizárással* összefüggő problémák jelennek meg (munkanélküliség, szegénység, lakhatás, közüzemi díjak, a Polgármesteri Hivatal részéről érvényesülő bánásmód) – ugyanakkor sokkal kevésbé említik a pszichés és szomatikus panaszokat és betegségeket, valamint a különböző anómiás, deviáns jelenségeket. A nem romák a *dezintegrációval* összefüggő jelenségeket emelik ki, így esetükben igazolódott a várakozásom. Úgy tűnik, ugyanazokat a folyamatokat másként élik át, a romák a folyamatok kizáró, a nem romák a dezintegráló hatását élik át és tartják fontosnak.

Megjegyzések

A tanulmányomban bemutatotthoz hasonló, elsősorban empirikus eredmények kapcsán gyakran vetődik fel, hogy „miért kell ezt egyáltalán kutatni, hisz úgyis tudjuk, hogy mi történik a települése(ke)n”. Ez a vélemény elsősorban a helyi politika (jelen esetben a *local politics*) aktív alakítói, befolyásolói részéről hangzik el, és a helyi politikai szereplők kétségkívül jelentős tapasztalataira utal. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy bár a helyi politika, a helyi hatalom és a helyi társadalom működésére valóban sok kutatási eredmény vonatkozik, melyek figyelembevételre (helyi) személyes tapasztalatok fontossága ellenére sem érdektelen, kevés azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek a romák és nem romák közötti, összehasonlító elemzéseket fogalmaznak meg (ez indokolhatja a bemutatott kutatásokat).

A másik gyakran felvetett kérdés, hogy kinek a kompetenciája reagálni a vázolt problémákra, foglalkozni azokkal: a helyi politikáé vagy az országos (kormányzati) politikáé – e kérdés implicite érzékelteti, hogy a helyi politikának kevés a beleszólása akár a helyi folyamatok alakításába is. Ugyanakkor a helyi társadalom, illetve annak a csoportjai mint a helyi politika egyik potenciális alakító, befolyásoló aktora, érdekérvényesítő, nyomásgyakorló csoportja, igenis a helyi politikával (és a helyi hatalommal) kapcsolatban fogalmazza meg a maga elvárásait, nem pedig „általában”.

Ha helyi politikáról beszélünk, felvetődik a kérdés: az érintettek kit, kiket és milyen intézményeket értenek „helyi politika” alatt: „az” önkormányzatot (azaz az önkormányzatiságot, az autonómiát), a helyi önkormányzati képviselőket, a kisebbségi önkormányzatot és képviselőit, vagy a Polgármesteri Hivatalt. Ez azt is befolyásolja, hogy *ki az aktor*, ki figyeljen az eredményekre (a szükségletekre, az elvárásokra és a

véleményekre). Kutatási eredményeink alapján „helyben” a polgármesteri hivataloktól várják azt, hogy a problémákra reflektáljanak, és azokat kezeljék, megoldják – és kevésbé a helyi politikai szereplőktől – ez azt jelenti, hogy „éljen a közigazgatás” (és éljen az állam), valamint „éljen az”, aki ezeket a szervezeteket és intézményeket megtestesíti. A helyi társadalom attól vár, aki ad: ez megfelel a magyar társadalomtörténet etatista hagyományainak, és az azzal együtt járó gyakran paternalista politikának.

Felmerül az a kérdés is, hogy mi van a többi szereplővel, az egyházakkal és a civil szervezetekkel, hisz ezekre a fontos intézményekre alig gondolnak a kutatásaink során megkérdezettek. Ez több dolgot is jelenthet: nem ismerik kellően az egyházi és civil szervezetek tevékenységét, vagy azok valóban csak szerény mértékben vesznek részt, például anyagi és humán erőforrásaik korlátozottsága következtében a helyi társadalmak problémáinak a kezelésében. Válasz lehet az is, hogy az általunk vizsgált térségekben igen szerény a civil szervezetek szerepe, ami a térség társadalmának szerény polgárosultságával is összefügghet. Még egy összefüggés látszik, éspedig a már említett etatista hagyomány: a társadalomtörténeti tapasztalatok következtében más intézményekre csak csekély mértékben gondolnak és számítanak az érintettek.

Végül fontos megemlíteni, hogy a vélemények, szükségletek és elvárások mint a helyi társadalmak problémáinak leltárja a „helyi politika” (és helyi hatalom) működését alakító tényező lehetnek, így ezek ismerete mindenképpen indokolt a helyi hatalom és a helyi politika szereplői számára. Ugyanakkor ezek ismerete *legitimálhatja* is a helyi politika céljait, a helyi politika (mint *local politics* és *local policy*) tényleges működését, a (politikai) tevékenység prioritásait, a célok, döntések és tevékenységek referenciái lehetnek, például a szociális ellátások, a közmunka, a helyben működő iskola, a közbiztonság és a rend esetében.

IRODALOM

- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In (szerk. Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy.) *Társadalmi riport 2006*. Budapest, TÁRKI, 351–369.
- Almond, G. A. – Powell, G. B. (1978) *Comparative Politics System, Process, and Policy*. Boston: Little, Brown and Company.
- Almond, G. A. – Powell G. B. (1996) *Összehasonlító politológia*. Budapest, Osiris.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In (szerk. Kovách I.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 227–252.
- Bódi F. (2001) (szerk.) *Helyi szociális ellátórendszerek vidéken*. Budapest, Agroinform Kiadóház.
- Bódi F. (2008) (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Böhm A. (2003) *Az ezredvég magyar társadalma*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Csoba J. (2010a) ”Segély helyett munka” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20. vol. 26–52.

- Csoba J. (2010b) *A tisztas munkas. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Fábián G. (1998) A szociális problémák globalizációja és lokalizációja. In (szerk. Fónai Mihály) *A DOTE Egészségügyi Főiskola Kar Tudományos Közleményei I.* Nyíregyháza, DOTE Egészségügyi Főiskolai Kar, 269–299.
- Fábián G. (1999) Globalizáció, modernizáció és a helyi szociális szolgáltatások esélyei. In (szerk. Lukácskó Zs. – Fónai M. – Fábián G.) „Peremvidék”. *Szociális kutatások Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.* Nyíregyháza – Salgótarján, DOTE Egészségügyi Főiskolai Kar – Salgótarjáni Népjóléti Képzési Központ, 121–141.
- Fábián, G. (2004) *Globalisierung und Lokalisierung der sozialen Konflikte.* Verlag Dr. Kovac, Hamburg.
- Ferencz Z. – Kiss J. (1996) A „köz” véleménye tíz városban. In (szerk. Horváth M. T.) *Aréna és otthon.* Budapest, Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, 379–495.
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitika Egyesület.
- Fónai M. – Péntes M. – Vítal A. (szerk.) (2006) *Etnikai szegénység, etnikai egészségi állapot? A cigány népesség élethelyzete és kitörési lehetőségei Északkelet-Magyarországon.* Nyíregyháza, Krúdy Könyvkiadó – Socio-East Egyesület.
- Horváth M. T. (szerk.) (1996) *Aréna és otthon.* Budapest, Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány.
- Horváth M. T. (szerk.) (2007) *Piacok a főtéren. Helyi kormányzás és szolgáltatásszervezés.* Budapest, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság.
- Kákai L. (2004) *Önkormányzunk értetek, de nélkületek! Pártok és civil szervezetek a helyi társadalmakban.* Budapest, Századvég Kiadó.
- Nyírcsák J. (1999) Természetes támogató-rendszerek Nyíregyházán. In (szerk. Lukácskó Zs. – Fónai M. – Fábián G.) „Peremvidék”. *Szociális kutatások Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.* Nyíregyháza – Salgótarján: DOTE Egészségügyi Főiskolai Kar – Salgótarjáni Népjóléti Képzési Központ, 143–163.
- Pálné Kovács I. (1999) *Regionális politika és közigazgatás.* Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Pálné Kovács I. (2008) *Helyi kormányzás Magyarországon.* Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Péteri G. (2007) Nagyobb felelősség, átalakuló feladatok, új szerepek. In (szerk. Horváth M. T.) *Piacok a főtéren. Helyi kormányzás és szolgáltatásszervezés.* Budapest, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 19–68.
- Süli-Zakar I. (szerk.) (2003) *A terület-és településfejlesztés alapjai.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Szegvári P. (2001) Helyi politika – helyi érdekek. In (szerk. Kéri L.) *Societas Politica. Fejezetek a politikai szociológia köréből.* Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Szuhay P. (1999) *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája?* Budapest, Panoráma Kiadó.
- www.nrc.hu/hirek/2010/07/03/NetHangulat_jobb_iranyba. 2010. augusztus 16.

Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon és napjainkban¹

Egy ország Európa szélén és közepén

Magyarország a Kárpát-medence központi helyét elfoglaló ország, századokon át a medencét körbeölelő lánchegység jelölte ki északi és keleti határait. Az államalapító Szent István a nyugati keresztény állameszméhez híven a többnyelvűséget, a más és más származású népek együttélését előnynek tartotta, s nem kerülendő hátrányként kezelte.

A Szentkorona állameszme tartós megmaradását segítette az a földrajzi determináció is, hogy a Szentkorona Államai (a Magyar Királyság keretében kilencszáz évig Horvátországgal egy államot képező Magyarország) Európa abszolút és relatív közép-pontjában található. Egyrészt a relatív középpontban állnak, mivel a kontinens tengerpartjaitól mért távolság alapján az Európa törzsének tekinthető központi részén helyezkednek el, vagyis a tengerparttól való távolság itt a legnagyobb a kontinensen belül. Európa relatív központja a magyar Alföld észak-keleti részén található, Debrecen és Nyíregyháza között (Rónai 1945). Másrészt ha a kontinens abszolút közepét keressük, vagyis, ha a kontinens legtávolabbi négy sarka között átlót húzunk, akkor is a történelmi Magyarországon találjuk Európa közepét, a Tisza forrásvidékénél. Ezt a pontot mint földrajzi kuriózumot gránitobeliszk jelzi, amelyet a hajdani magyar geográfiai társaság állított és a szovjet időkben egy orosz nyelvű fémtábla is megerősített.

Ez a földrajzi közép egyben az eltérő európai fejlődési zónák határa is volt. Georges Duby szerint ez a régió az európai kultúra egyik keleti határszakaszán fekszik. A francia történész szerint Európa kiterjedése megegyezik a gótikus katedrálisok elterjedésének övezetével.

E történelmi-kulturális térben jött létre az a nyugat-európai kereszténység, amely létrehozta a mai modern államokat és társadalmakat (Duby 1976).

Lényegében Duby Európa-lehatárolását alkalmazza Huntington is, amikor válaszol a kérdésre: „hol húzódik Európa keleti határa?“, hol van az a határ, amely a „muzulmán és ortodox kelettől” elválasztja a „nyugati keresztényeket?” „E történelmi vonal előzményei a Római Birodalom IV. századi szétesése, illetve a Német Római Birodalomnak a X. században történt megalapítása közötti időszakban keresendők.

¹ 13th LOSS Conference: “Migration – Chances and Risks of Diversity” Thursday, 6th March – Saturday, 8th March 2008 Katholische Universität Eichstätt –Ingolstadt (Germany) WFI - Ingolstadt School of Management Auf der Schanz 49 85049 Ingolstadt. Presentation: Ferenc Bódi, Péter Giczey, Gergely Fábán: “Migration Issues from a Central-East-European Viewpoint“

Legalább ötszáz éve itt húzódik a határ. Északról indul, végigfut azon a területen, amely ma Finnországot Oroszországtól és Oroszországot a balti államoktól (Észtország, Lettország, Litvánia) elválasztja. Átmegegy a [mai] Belorusszia nyugati területein, Ukrajnán, elválasztva a görög-katolikus nyugati részeket az ortodox kelettől. Áthalad Románia azon részein, ahol a katolikus [kálvinista és unitárius] magyar lakosságú Erdély helyezkedik el, végigmegegy a hajdani Jugoszlávián, amelyet azon a ponton vág ketté, ahol Szlovénia és Horvátország határolja a többi [volt] köztársaságot. A Balkánon ez a határvonal természetesen egybeesik az Osztrák-Magyar Birodalom és az Oszmán Birodalom közötti történelmi határvonallal.” (Huntington 2006; 257)

Magyarország Európa egyik, vagy talán a „leglátogatottabb” térsége volt a kora-középkorban. A magyar honfoglalás előtt és után számos nép vonult át és be a Kárpát-medencén és szorult ki innen, vagy telepedett le. Voltak, amelyek a magyar nép részévé váltak, átvéve kultúráját, vagy keveredve azzal, mint az avarok, a kunok, a jászok és a besenyők, de számos nép megőrizte entitását és nyelvét, vallását (szerbek, románok, németek), s voltak olyanok, amelyek nyelvileg asszimilálódtak, de sajátos entitásukat megőrizték (németek, zsidók).

Különösen sok értékes tapasztalattal rendelkező ország tehát Magyarország, amelynek migrációs és imigrációs tapasztalatát fölöttébb fontos (a teljesség igénye nélkül) áttekinteni. Persze, kiragadva a magyar történelemből különösen azon eseményeket és a kiváltó külső és belső okokat, amelyek jelentős népmozgalmat gerjesztettek az országban.

A migráció és imigráció ügye ma sem csak egy állam ügye, hiszen Magyarország a schengeni egyezmény értelmében az EU dél-nyugati határait zárja. Korábban is a vasfüggöny állama volt, amelynek lebontásában is jelentős szerepet vállalt. A középkorban is Európa védőbástyájának nevezték, hiszen államának testén húzódott az a harcvonal, amely az Ottomán Birodalmat a keresztény Európától elválasztotta a XV. századtól, Bizánc elestétől kezdve a török Balkánon való végleges meggyengüléséig, a XVIII. század elejéig.

A Kárpát-medence mint népesedési vákuum a XVIII. sz. elején

A modern kori migráció és imigráció történetéhez elég visszamennünk a XVIII. század elejére, amikor az ország középső része (a mai Magyarország területe) lényegében felszabadult a török elnyomás alól. Lezárult az osztrák monarchia elleni szabadságharc, amelyet egy hosszú békés modernizációs időszak követett, és példátlan népeségrobbanással párosult. Ez olyan népmozgalmat generált, amely Észak-Amerika benépesedéséhez hasonlítható a gyarmati időkben. A. N. J. den Hollander, az Alföld újra benépesedését az amerikai telepésekkel együtt nyugat felé „mozgó határ” analógiájával próbálja világtörténelmi nézőpontból megvilágítani. A XVIII. században egy sajátos „népsűrűsödési öv” alakult ki a Tisza mentén a forrásvidéktől le az Al-Dunáig, a népesség növekedés üteme az amerikai kolóniákhoz hasonlatos (Kövér 1982; 114).

A magyar történetírás XVIII. század eleji időszaka erősen vitatott korszak, mivel még azt is nehezen lehetett megbecsülni, hogy mennyi volt az ország népessége a há-

borús másfél évszázad után. Vannak becslések, amelyek 4 millióra, s vannak, amelyek 2,5 millióra teszik az ország összes lakosságát (Kosáry 1991; 56). Egy bizonyosnak tűnik: Európa népessége 1500 és 1700 között megközelítőleg 60%-kal nőtt, a Magyar Királyság népessége viszont stagnált (optimista becslés esetén), de lehet, hogy 40%-kal csökkent a kegyetlen népiirtó háborúk és a bestiális terror miatt, amelyet a császári hadak, az ottomán seregek és a tatárok idéztek elő főleg az Alföldön és Erdélyben. A felszabadító háború is kegyetlenségekkel volt teli. Nem volt ritka, amikor egy-egy megyében (kétszáz faluból) csak egy-két falu népessége élte túl a háború utolsó felvonását (Pest-Solt és Heves megye) (Wellman 1989; 26). Az ország népsűrűsége ez idő alatt csupán a 6-12 fő/km²-t érte el. A szabadságharc alatt (1703–1711) több nagyváros kényszerült a teljes kiürítésre (pl. Kecskemét és Debrecen). A népesség további megritkulását okozta az 1708-as országos pestis járvány, amelynek során 300 ezer, más becslések szerint másfélmillió ember pusztult el. Ne feledjük, a vizsgált század elején Franciaország népessége 18 millió, Anglia lakóinak száma 5 millió lehetett, az észak-amerikai kolóniákon 1,6 millióan, Svédországban 1,4 millióan, Oroszországban 13 millióan éltek. A Magyar Királyság népességének növekedése messze elmaradt Nyugat-Európa mögött, amely akkor már jelentős népességfeleslegét a gyarmatokra küldte, különösen Észak-Amerikába.

A felszabadító háborúk és függetlenségi mozgalmak után az ország jelenetős részében akár félmegyényi területen sem lehetett települést találni. Az új békében és újjáépítésben elsődleges cél volt az emberek letelepítése a kihalt pusztákban és elmozsarasodott térségekben, az ország belsejében, különösen az alföldi területeken. A földbirtokosoknak parasztokra, az uralkodónak adózókra volt szüksége, az államérdek pedig azt diktálta, hogy tartósan védhető területek szilárduljanak meg, legyenek biztonságosak és képesek eltartani a haderőt, és éljen rajta toborozható lakosság az ország törökök alól újonnan felszabadított részein is. E században jelentős népmozgás indul egyrészt a történelmi Magyarországon belül, másrészt a Kárpát-medencén túli területek felől is.

A monarchia tudatos bevándorlási politikát folytatott. Elsősorban *megtiltotta a kivándorlást*, ösztönözte a beköltözést, a letelepedést és elősegítette a belső vándorlást. A tiltások ellenére a XVIII. században kisebb csoportok elhagyják a Kárpát-medencét (főleg politikai okok miatt); a mádэфalvi veszedelem után székely magyarok menekülnek a Kárpátokon túli Bukovinába,² és szerbek is felkerekednek II. Katalin cárnő hívására Oroszországba.

A *belső népmozgás* iránya főleg *északról dél felé* mutatott. A háborútól kevésbé sújtott Felvidékről *tót (szlovák)* telepések jelentek meg az Alföld dél-keleti térségében (Csanád, Békés megye), s itt összefüggő telepeket alkottak (Tótkomlós). Az észak-keleti Kárpátokból rutén telepések jelennek meg Észak-Magyarország vidékein, *románok* telepednek le az Erdélyi Érchegységből az Alföld keleti peremén, a Partiumban.

A *Királyi Magyarországon túlról* több hullámban, *szervezett toborzás* következtében *németek* érkeztek a Felső-Rajna és Felső-Duna vidékéről és *osztrákok* Auszt-

² *Mádэфalvi veszedelem, 1764. jan. 7.*: a székely határőrség erőszakos szervezése ellen tiltakozók legyilkolása és várbörtönbe hurcolása. Az erőszak elől a székelyek a Kárpátokon túlra, Bukovinába menekültek.

ria Magyarországhoz közel eső területeiről a Dunántúl nyugati megyéibe és a mai Várfoldre, Burgenlandba. Keletről főleg *rutének* (kárpát-ukránok) és akkor még kis számban *zsidók* érkeztek. Délről a Balkán még török által ellenőrzött területeiről nagyszámú *szerb*, kisebb számú *bolgár* és *görög* telepedett le. A görögök 1829 után, amikor Görögország felszabadul a török iga alól, visszatelepednek hazájukba, hátrahagyva ma is álló templomaikat és barokk városi házaikat. (Lásd Miskolc, Tokaj). Az ország déli megyéinek népességét tovább színesítették a *bunyevácok* és *sokácok*, akik szerb nyelvű katolikus kisebbségként éltek a Duna-Tisza délvidékén (emléküket főleg Baján találhatjuk). Erdély megritkult népességét ekkor spontán úton a Havasalföldi fejedelemségből érkező, főleg pásztor *románok* népesítik be, elsősorban a magasabb fekvésű hegyvidéki területeken. Balkánról ekkor érkeznek nagyobb számban a Kárpát-medencébe a *vándorcigányok* is, akik Erdélyben és a Felvidéken telepednek le.

A szervezett telepítés legtipikusabb példája a *németek letelepítése* Magyarországon, ami nem egy tömbben történik, mint a XII. században, hanem szórványban, közel húsz megyét érintve Dunántúlon, Délvidéken, Észak- és Kelet-Magyarországon. Több település nevében máig őrzi a valamikori német emlékét (lásd Szatmárnémeti). Az új német telepesek a „*sváb*” gyűjtőnevet kapták, akiket a Német-Római Birodalomban már III. Károly idejében kezdtek toborozni, a császári-királyi toborzók adómentességet ígértek, s hirdették: Magyarország olyan ország, ahol a „rozsból búza lesz, a szőlőn pedig arany terem”. Az első sikeres telepítési hullám (1723–1730) alatt a svábok nem a pusztákra telepedtek, hanem főleg szerbek és magyarok lakta délvidéki falvakba, ahol 15 évi adómentességet kaptak.

A második betelepítési hullám (1763–1771) idején érett meg a helyzet a puszták benépesítésére. Ekkor több mint két és félezer sváb család telepedett le, kompakt falvakat alkotva főleg Bácskában. Bajorországból érkező svábok gyakran tutajon hajóztak le a Dunán (ezért kapta egyik alföldi sváb település a Hajós nevet), s úttörő módon részt vettek a mocsarak lecsapolásában, a futóhomok megkötésében (szőlőtelepítés), a kezdeti folyószabályozásban és csatornák építésében. Ez időben kis létszámban olaszok és spanyolok is érkeztek, akik az alföldön a rizstermesztést honosították meg.

II. József betelepítési programja volt a legnagyobb szabású (1782–1788), amelynek során közel 9000 sváb család (85–90 ezer fő) telepedett le főleg az Alföldön. Összességében az ország újra benépesült. Az 1790-es katonai összeíráskor a Magyar Királyság népessége (az itt állomásozó katonasággal együtt) elérte a tízmilliót. A XVIII. század végére Magyarország fejlett agrárországgá vált, amely a népességén felül tudott élelmiszert termelni, jelentős agrárexportot produkált, megerősítette oktatási rendszerét, növekedésnek indultak agrárvárosai (Szeged, Debrecen, Szabadka).

Ezzel egy időben többnemzetiségű, többnyelvű, többvallású országgá vált, ahol a XVI. századi vallási béke hagyományaira (az erdélyi Tordai országgyűlés kimondta a vallási türelmet) épülve élhetett egy tájon és településen belül akár lutheránus szlovák, kálvinista magyar, katolikus sváb, ortodox szerb és román, és több más nyelvű és vallású nép. Az országtól nyugatra és keletre nem találni országot, ahol a falvakban ennyiféle vallás létét hirdető templom állna a piacterek körül, a főtéren, egyenlő magasságban és egyenlő tekintélyt sugárzó megjelenésben. Az ország hivatalos nyelve a latin volt, amelyet a megyék hivatalaiban és a törvényhozásban gyakoroltak. Az

oktatás nyelve a felekezet nyelvével egyező volt. Nem volt ritka, hogy katolikus főúr görög-katolikus templomot emelt ruszin vagy román jobbágyainak.

A XVIII. századi betelepítéseknek köszönhetően a század végére az ország népessége 9,3 millió, amelyből 3,5 millió magyar anyanyelvű volt (Wellmann 1989;69), Magyarország népességtöbbsége voltaképpen már ekkor kisebbség (38%) (Kosáry 1991;59). A kisebbségek száma becslések szerint a következő:

- 1,5 millió román (az ország délkeleti részében élt),
- 1,25 milliós szlovák kisebbség (főleg északon élt),
- 1,1 milliós német közösség (az országban szétszórtan élt),
- 0,8 milliós horvát nemzet (délnyugaton),
- 0,6 millió szerb (délen),
- 0,3 millió ruszin (észak-keleten),
- s szétszórvva az országban további 0,3 millió görög és örmény élt.

Az ország voltaképpen az 1848–49-es forradalom és szabadságharcig inkább befogadó, mint kibocsátó ország volt, a nemzetközi migrációs vérkeringésben a magyarok addig nem vettek részt. A szabadságharc után jelentek meg jelentős számban magyar emigránsok, főleg volt Kossuth katonák, akik végigharcolták a balkáni felszabadító háborút (Bulgária), az olasz egyesítést és az amerikai polgárháborút az uniós seregben.³ A háború utáni években pedig többen telepedtek le a tengerentúlon vagy tértek haza a kiegyezés utáni időkben. Ilyen életutat fut be Türr István tábornok, aki végigküzdötte a balkáni háborúkat, Garibaldi tábornoka, Nápoly elfoglalója s katonai parancsnoka, a görög Korinthusi-csatorna tervező mérnöke volt.

Az amerikai kivándorlás

1870 után válik Magyarország kibocsátó országgá. E kivándorlás célállomása a tengerentúl, leginkább az Egyesült Államok. 1871–1913 között 2.039.223 fő utazott el az országból a hajóutas regiszterek alapján. *Tirring Gusztáv* számításai szerint az I. világháborúig kétmillió ember hagyta el az országot, közülük minden harmadik magyar volt. A kivándorlók kezdetben nem akartak kivándorolni. *Neményi Bertalan*: „*A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*” című munkájában pontosan feltárja a kivándorlók lelki motívumai mellett a szociológiai okokat és a szociális körülményeket, amelyek végül is a kivándorláshoz vezettek (Neményi 1911). „*Geheimes Weh*” titkos fájdalom, amely eltölti a kivándorlók szívét – idézi Max Nordau-t, aki e szavakba tömörítette a német kivándorlók válaszát. A németországi kivándorlás okára Bismarck egy 1885-ben tartott beszédét is felemlíti, amelyben a kancellár kifejti a kivándorlás egyik fő okát, miszerint a jómódban élők az országban uralkodó kedvezőtlen gazdasági viszonyoktól féltik már meglévő vagyonukat, amelyet Amerikában jobban és biztosabban vélnek elhelyezni és gyümölcsöztetni. Egy biztos, a magyar kivándorlók sem voltak nincstelének, inkább módosak, volt pénzüik a drága hajójegyre, volt bátorságuk nekivágni a nagy utazásnak, s mint más ez idő tájt írott munkák is

³ Bódy Gábor *Amerikai anziksz* című filmje ezen életutaknak, sorsoknak állít emléket.

megerősítik, alapvető motívum volt a hazai földvásárlásra takarékoskodni, és/vagy korábbi adósságot törleszteni (Braun 1913). A kivándorlók kétharmada rendelkezett fölbirtokkal, házzal, rendezett otthonnal és egzisztenciával. Többségük inkább félt a lecsúszástól, az elszegényedéstől, s igyekezett hazai jólétét erősíteni.

A „relatív szegénység” érzete erős mozgató volt, különösen azokban a falvakban, ahol az Amerikából hazatérők, az „amerikások”, szép tágas téglalapúteleket emeltek, bádogtetővel fedték házaikat, gépeket vásároltak. Az amerikások gyarapodása ösztönözte a főleg fiatal gazdákat a nagy út megtételére. A távoli munkavállalást ösztönözték a hajótársaságok ügynökei, akik hatósági tiltások ellenére járták a falvakat és verbuválták a fiatal munkaerőt. Az itthon maradásnak a magas hazai adók és más közterhek sem kedveztek. A milliós kivándorláshoz nagymértékben hozzájárult, hogy Amerikában magasabbak voltak a bérek, alacsonyak az élelmiszerárak, és főleg kedvezően alacsony volt az adó.

W. Sombart a magasabb fogyasztásból eredő jólét példáját vezeti le abból az egyszerű képletből, amely szerint egynapi segédmunkás bérből a munkás naponta háromszor ehetett húst, s emellett napi egy dollárt félre tehetett. Ebből a megtakarításból és életvitelből arra következtetett, hogy az amerikai munkás úgy él, mint az öreg kontinensen egy polgár. A relatív jólétnek segítségére volt a dollár magas árfolyama is, amely lehetővé tette, hogy egy ezüst dollárért öt arany koronát adtak. Magyarországon egy mezőgazdasági napszámos 400 koronát kereshetett, amelyből nem tudott megtakarítani semmit, és hetente egyszer ehetett húst. Amerikában ezzel szemben egy segédmunkás napi egy dollárt takarított meg, azaz évente 1500 koronát tudott betétbe rakni. Minden bizonnyal az amerikai szabadság is sokakat vonzott, de Európából, s így Magyarországról is a kivándorlók többségét nem az „elnyomó önkény” hajtotta az új világba, hanem a jobb élet reménye, amit a többség meg is talált.

Vajon miért ment több ezer kilométerre az amerikai bányákba és kohók üzemibe dolgozni az a kis- és törpebirtokos, aki itthon is elmehetett volna segédnek és ipari tanoncnak, hiszen itthon is lázas gyorsasággal épültek a vasutak és gátak, termeltek a bányák és kohók? Talán az agrárnépesség túlnépesedését nem tudta felszívni a hazai ipar- és városfejlődés? Az igaz, hogy 1910-re az ország népessége megközelítette a 21 millió főt (64 fő/km²), de még mindig nem volt túlnépesedett ország, mint Anglia vagy Németország.

Egyes régiókban viszont, ahol az ipar nem volt fejlett és a gyenge termőképességű talaj párosult a magas népesedési rátával (Zemplén, Ung, Sáros, Szepes, Abaúj-Torna vármegyék) egyértelműen kimutatható a taszító hatás. Ez már a XVIII században is érvényesült, csak a korábban a felduzzadó népesség a puszták irányába, délre tudott vándorolni, a nagy folyók (Tisza) szabályozása után azonban a szántóföldi nagybirtokok elzárta a hegyvidéki népesség útját az Alföld felé, így az ipari munkahelyek hiánya miatt inkább kivándorolt. Az ipar fejlődése nem váltott ki jelentős belső vándorlást – ellentétben a XVIII. századi agrárfejlődéssel. A hazai iparberuházások külföldi eredetű tőkefejlesztések voltak, s a hazai szakképzés hiányából fakadóan a beruházók a gépekkel a munkásokat is magukkal hozták Németországból, Ausztriából, Csehországból.

Az új ipar pedig nem vonzott olyan mértékben ipari segéderőt, hogy az jelentős ingázást, szívóhatást indukált volna az ország túlnyomóan agrárnépességű területeire.

Iparunk további sajátossága volt, hogy az erős koncentráltág nem kedvezett a növekvő agrárnépesség felszívásának. A ritka nehézipari üzemek mellett a nagyszámúban működő malmok és cukorgyárok inkább idénymunkásokat foglalkoztattak, akik télen az iparban, nyáron a mezőgazdaságban dolgoztak (napszámúban, vagy/és saját földjükön), ezáltal nem váltak, nem válhattak ipari munkássá, csak idény napszámúossá. Még 1910-ben is csak a népesség ötöde-nyegyede (23,7%) volt foglalkoztatva az iparban. A helyben maradáást, az országon belüli migrációt nem segítette az a tény sem, hogy az idényjellegű munkabérek, az ipari napszámú messze elmaradt a szakmunkások bérétől, amely utóbbi inkább nyújtott kiszámítható megélhetést. Mindemelllett az ipari szakmunkás és technikus állomány számíthatott a tulajdonos és az állam szociális gondoskodására is (lakáspolitiká, beteg- és nyugdíjbiztosítás), viszont az alkalmi cselédek messze az ellátási körön kívül éltek (Szabó 1986).⁴

„Amerikában nincsenek proletárok” írja Tocqueville. Abban az értelemben valóban nincsenek, mint egy későn kapitalizálódó és félféudális társadalmi rendszerben. A Magyarország népességének túlnyomó többségét kitevő paraszti társadalom számára különösen, akiknek az ipar és a város nem nyújtott új lehetőséget, a kivándorlás nyitotta meg a társadalmi mobilitás, a társadalmi biztonság és modernizáció útját, anélkül hogy a kivándorlás útjára lépők ezt tudták volna.

A Kárpát-medence, amely másfél századon át termékeny völgyeivel, vallási türelmével és nemzeti sokszínúséget befogadni képes államberendezkedésével nagy szívóhatást gyakorolt a közeli európai régiókra, a XIX. század utolsó harmadára már küldője lett lakóinak. A kivándorlók harmada magyar volt, ötöde román, egyhatoda szlovák, másik egyhatoda német nemzetiségű, az I. világháborút megelőző évtized átlagát számításba véve.

Cauderlier egy képletet állít fel, amelynek értelmében egy földrajzi terület népessége, illetve népességmegtartó képessége a rendelkezésre álló források, valamint a társadalmi szükségletek hányadosától függ (Neményi 1911). Ha nagyok a terület forrásai és a rajta élő társadalomnak kicsi a szükséglete, akkor a szóban forgó terület nagy népességeltartó képességgel rendelkezik, és szívó hatást fejt ki az olyan területekre, ahol a források apadása, és/vagy a szükségletek emelkedése, csökkenése következik be. Ezen egyszerű formula szerint kimerültek volna Magyarország forrásai? Szó sincs erről, csak egyszerűen a polgárosodó országban felnövé új generáció nagyobb igényvel lépett fel, amelyet a korábbi forráselosztási struktúra nem tudott kielégíteni, illetve jobb alternatívát kínált a kivándorlás. A jobb élethez nagyobb paraszti gazdaságokra lett volna szükség, s ezen gazdaságok növekedésének útjában állt a nagybirtok, amely már a XIX. század végén – F. Oppenheimer szerint – nem gazdasági elven szerveződött meg, hanem hatalmi elveket szolgált. A társadalom modernizációs forgattyúja pedig lassú volt ahhoz, hogy az igényesebbé vált új vidéki generációt beengedhette

⁴ Szabó Zoltán (1986) Cifra nyomorúság című munkájában az Ózd-Rimamurányi Acélműről írott társadalomrajza pontosan mutatja be a hazai ipari társadalom szerkezet piramisát (152-164. o.).

volna az ipar és a város modern és biztonságosabb, kényelmesebb életvilágába. Az Amerikai Egyesült Államok viszonylatából szemlélve a bevándorlás jó „üzletet” hozott, hiszen főleg munkaképes népesség hagyta el az öreg kontinenst. Az államokban a magyarok Cleveland, Chicago, Bridgeport, Pittsburgh városaiban és környékén telepedtek le. Az 1910-es népszámláláskor közel félmillió amerikai állampolgár vallotta magát magyar származásúnak.

1. tábla. Magyarországon született bevándorlók az USA-ban 1870–1920

Év	Fő
1870	3337
1880	11 526
1890	62 435
1900	145 609
1910	495 609
1920	397 282

Forrás: Szántó (1984; 47)

A zsidó bevándorlás oka és hatása

A török kiűzése utáni időkben Magyarország területén csak elszórtan éltek zsidók, főleg a nyugati határ menti arisztokrata nagybirtokokon. A XVIII. század végére létszámuk elérte a nyolcvanezret, a beköltözők többsége a cseh-morvaországi házasságkorlátozások miatt települt át a Magyar Királyság területére, főleg Pozsony térségébe. 1781 után újabb beköltözési hullám érte el az országot Lengyelország irányából. 1805-ben népességük meghaladta a százezret, 1825-ben már 190 ezren éltek Magyarországon, 1840-ben 242 ezren, 1857-ben 407800 fő, 1869-ben 542200 fő, 1880-ban 624700 főre emelkedik lélekszámuk. 1869-ben magyarországi lélekszámuk meghaladja a Habsburg Birodalomban zsidók által leginkább lakott Galícia népességét (McCagg 1992;99).

1910-re a Magyar Királyság területén 910 ezer lélek alapján a zsidó közösség az egyik legnagyobb kisebbség, hosszú ideig mégsem volt helyi vezetése. A XVIII. században alakult első helyi rabbínatus, amely hamar belátta, hogy szükséges a német nyelv tanulása. Az újonnan érkezett keleti, galíciai bevándorlók viszont nem nyitották meg a fiataljaik előtt a modern tanok, s az államnyelv tanulásának lehetőségét. 1850-ben mindösszesen félszáz modern zsidó iskola állt, amelyben csupán két évig volt elemi oktatás. A négyszázezer akkor itt élő zsidóból 350 ezer nem részesült modern nevelésben, tudásuk csupán a Talmudra terjedt ki, s az itt letelepedettek többsége csak a jiddis zsargont ismerhette meg.

A zsidóság életére különös hatással volt az 1848-as forradalom. A nyugati és keleti diaszpórák idegenkedése csendesült, s egységesen kiálltak a forradalom mellett. 1949 nyarán, a forradalom összeomlásakor a még működő törvényhozás meghozta a zsidó emancipációs törvényeket, ezért az osztrák hatóságok a kollektív bűnösség elvét érvényesítve az egész zsidó közösséget büntették. Lázadó magatartásuk miatt súlyos pénzbüntetéssel terhelték közösségeiket, amit azok begyűjtöttek ugyan, de vonakod-

tak átadni a birodalmi hatóságoknak. Az 1850-es évek elején sikerült egyezséget kötni a hatóságokkal, amelynek értelmében az osztrákok leszállították a büntetést, de ennek fejében modern iskolák építésére és alapítására kötelezték a zsidó közösségeket.

A modern iskolák nyomán visszaszorultak a héberek. 300 új modern iskola alakult, amelyekben a gimnáziumi szintig juthattak a gyermekek. Kezdetben kizárólag német nyelven, 1860 után azonban a magyarországi zsidó iskolák egyre inkább magyarul kezdtek oktatni. Ennek következtében a második generáció elmagyarosodott és modernizálódott. A zsidóság emancipációja gyors asszimilációval járt együtt, amely példátlan volt a korabeli Európában, s erősen szembeállította a magyarországi zsidóságot a galíciai hagyományt követőkkel és elzárkózókkal.

A zsidóság beáramlásának oka Ukrajnában keresendő, mivel ott a zsidók gyakorta ki voltak téve a helyi hatóságok által támogatott vagy eltúrt antiszemita zaklatásoknak, pogromoknak, aminek hatására többen elmenekültek és átszöktek Magyarországra. A menekültek jelentős része tovább vándorolt, de miután Nyugat-Európa sem volt vonzó, biztonságos hely számukra, vagy a királyság területén maradtak, vagy kivándoroltak a tengerentúlra, főleg az Egyesült Államokba. 1891–1914 között 320 ezer zsidó vándorolt ki az Államokba, amelynek 85%-a galíciai volt.

A magyarországi siker ellenére a zsidóság az I. világháború előtti években erőteljesen megosztott volt, mivel a többnyire városokban élő neológok erőteljesen idomultak az ország akkori politikai és kulturális elvárásaihoz. „A neológ zsidóság gyülekezeti vezetősége által fenntartott hazafias atmoszféra (...) létfontosságú szerepet játszott abban, hogy hitelessé tegye a korszak már-már eufórikus magyar nacionalizmusát.” (McCagg 1992;147) E folyamatot a főleg vidéken élő ortodoxok elítélő gyanakvással szemlélték, s az asszimilációtól féltették hagyományhoz hű közösségeiket.

A XX. századi exodus

A két világháború közötti kis Magyarországról körülbelül 340 ezer fő vándorolt ki a nagy gazdasági világválság idején, valamint a II. világháborút megelőző években. Az I. világháború utáni években közel félmillióan menekültek szülőföldjükről, az elcsatolt területekről kis Magyarország területére.⁵ A bevándorlók olyan magyarok voltak, akik nem tudtak vagy nem akartak más állam területén élni. Az országot pedig két okból hagyták el korábbi polgárai, egyrészt a dualizmus korához képest a politikai klíma megváltozott. A korábbi liberális politikát egy nemzeti konzervatív éra váltotta fel. Másrészt a kis Magyarország már nem volt olyan vonzó sem egzisztenciális, sem szellemi értelemben, mint a Habsburg-Magyar Monarchia, amely korábban Milánótól Munkácsig, Prágától az Adriáig egy élettér volt.

A korábbi nagy „ház” miliójét nacionalista elvek alapján több kisebb „társbérletre” osztották fel, amelyben egyszerűen idegenné vált a kisebbségbe került erdélyi magyar

⁵ A trianoni béke eredményeként a Magyar Királyság területének kétharmadát felosztották Ausztria, a Horvát-Szerb Királyság, a Román Királyság és Csehszlovákia között. A békekötés után a magyar nemzet elveszítette népességének egyharmadát, amely ezután kisebbségben élt az utódállamok területén, azóta valamennyi országban csökken a magyarság részaránya 1920-hoz képest.

Romániában, a dél-vidéki sváb Jugoszláviában, vagy a galíciai zsidó Magyarországon. A koraszülött nemzetállamok mindamellettt erőtlenek és gyengék voltak ahhoz, hogy Európa két nagy, új birodalmával, a Német Harmadik Birodalom terjeszkedésével vagy a keleti térségből áradó bolsevik befolyással szemben erős alternatívát fejlesszenek ki. A Magyar Királyság, amelynek ekkor már nem volt királya, erőteljesen sodródott a háborúba és minden idők legborzalmasabb tragédiájába. Az ország katonai és civil vesztesége a népességhez viszonyítva elérte az európai államok közül a legnagyobb embervesztéséget elszenvedett Lengyelországot.

Hosszú évtizedeken át a hivatalos Magyarország nem tudott szembenézni a pusztítás mértékével, csak az emigrációban megjelenő történetírás tett arra kísérletet, hogy a II. világháborús embervesztéseket egyáltalán számba vegye. Az ország embervesztése, szerényebb számítások szerint, elérte az egymillió főt, ami meghaladja a kis Magyarország akkori népességének 10%-át, a menekültek és elhurcoltak száma pedig meghaladta az 5 milliót, azaz a népesség több mint felét érintette. A háború 1944-ben érte el határainkat, elkezdődött a szövetséges haderő bombázása. A hadművelési területről becslések szerint másfélmillió ember menekült, főleg az oroszok rémtetteinek okán és híre miatt, keletről nyugat irányába.

Az „önkéntes” menekültek mellett körülbelül ennyi embert hurcolt el a német és orosz hadsereg, amely komplett gyáratok szerelt le hadászati okok miatt, vagy zsákmányként vitt el munkásokkal együtt. Gyakran vittek el hadműveket építeni férfiakat és nőket, akik azután kényszmunka-táborokba kerültek. Az elhurcoltak közül soha soha nem tértek haza, különösen azok, akiket „málenkij robotra” hurcoltak.

2. tábla. A II. világháború embervesztése és menekültek száma (fő)

Katonai és hadművelési népességmozgás (háborús menekültek)	1 500 000
Elhurcoltak és katonai kényszmunkára kényszerítettek (német és orosz katonaság által)	1 500 000
Visszacsatolt területekre visszaköltözés és betelepülők (1938–1943)	600 000
Lengyel menekültek (1939)	100 000
Elhurcolt zsidóság	700 000
Benes dekrétum következtében Csehszlovákiát elhagyni kényszerülők (1946)	200 000
Kitélepített svábok	190 000
Az újra elcsatolt területekről 1944–1948 között idemenekült magyarok (79 ezer négyzetkilométer újra elvesztett területről)	400 000
Összesen	5 190 000

Forrás: Fűr (1987)

A háború előtt a trianoni országhoz visszacsatoltak több területet (Felvidék déli része, Kárpátalja, Észak-Erdély), amelyre hozzávetőlegesen annyian költöztek vissza, mint amennyien az elcsatolás után elköltöztek (600 ezer fő). A háború kitörésekor (Németország határozott követelése ellenére) nem engedték a Weermacht mozgását a Magyar Királyság területén. A lengyel menekültek előtt az ország megnyitotta északi határait, és a menekültek számára szabad mozgást biztosított az egész országban. A

magyar hatóságok nem kényszerítették a lengyel katonákat és civileket menekülttáborokba. Magyarország 1944. március 19. utáni megszállása után a vidéki zsidóságot a németországi koncentrációs táborokba hurcolták. Budapest zártváros maradt, de az október 15-i nyilas puccs után a budapesti zsidóság teljesen védtelenné vált a náci brutalitás előtt. Az elhurcolás 700 ezer javarészt asszimilált neológ zsidó magyar állampolgárt érintett. A holocaust túlélők egy része Izraelbe vándorolt (115 ezer fő), más részük Magyarországon maradt.

Az 1945. évi potsdami értekezlet „szellemében” a Csehszlovák Köztársaság „lakosságcsere” címén elüldözött 200 ezer magyart a Felvidékről, a kollektív háborús bűnösség elvére hivatkozva, amit a mai napig nem vezetett ki jogtárából sem Csehország, sem Szlovákia. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 450 ezer sváb kitelepítését szorgalmazta, a magyar kormány 190 ezer német kitelepítéséhez járult hozzá. A magyarországi németek többsége az NSZK-ba, kisebb hányada az NDK területére került, s voltak olyanok, akik Ausztriában telepedtek le. A svábok többsége hazaszökött annak ellenére, hogy házukat és vagyonukat soha nem kapták vissza.

Az ország az 1947-es párizsi békével újra visszaszorult a trianoni határok mögé, s ezzel egy időben visszaköltözött 400 ezer magyar, akit az új-régi államok hatósága nem tűrt el, vagy közvetlenül a háború alatt jobbnak látták elmenekülni kis Magyarországra. Többen, akik a lakhelyükön maradtak Észak-Erdélyben, Kárpátalján, Délvidéken, etnikai tisztogatás áldozatai lettek, amelyekről csak 1990 után kaphatott hírt a közvélemény. A „magyar Katynok” áldozatainak száma több mint százezer civil.

Az 1956-os forradalom és a „disszidensek”

A kommunisták hatalomátvétele és a kelet-európai blokkot megtestesítő Varsói Szerződés megalakulása után az országot legálisan szinte nem lehetett elhagyni. Akik politikai okok miatt, vagy éppen vagyonuk elkönfiskálása után úgy döntöttek, hogy elhagyják az országot, csak illegálisan tehették. Őket nevezték „disszidenseknek”. Később, a 60-as, 70-es években, ha mégis kapott valaki útlevelet, vagy társasutazás keretében kijutott Bécsbe, vagy bármely nyugati országba, azok számára dilemmaként merült fel: „kint maradjak-e?”

A legnagyobb „disszidens” hullám 1956 ősze és 1957 tavasza között volt, amikor a forradalom után megnyíltak a határok. Ekkor 200 ezer ember hagyta el az országot, az emigránsok többsége fiatal volt, harmaduk 20 év alatti. Előfordult, hogy teljes gimnáziumi osztályok kerestek új hazát. A fiatalok magas aránya azzal is magyarázható, hogy sok kiskorú vett részt a fegyveres harcokban, akik ha tehették, nyugatra menekültek. A menekültek 28%-a az Egyesült Államokban telepedett le, de sokan mentek Skandináviába is, hiszen Svédország az elsők között nyitotta meg határait a magyar menekültek előtt. A „disszidenseknek” csak kis része tért vissza, többségük sikeresen beilleszkedett az új haza társadalmi rendjébe. Máig hat az a pozitív reputáció, ami a „magyar” szó hallatán a közgondolkodásban kialakult egy-egy országban, ennek a jó hírnek megalapozói a forradalom után letelepült magyarok voltak. Az 1956-os

olimpiai csapat számos tagja, mind előtt a legismertebb magyar személyiség, Puskás Ferenc, akit Londontól az indonéziai dzsungellakóig mindenki ismert.

1956 után évente 2–3 ezer fő hagyta el az országot illegálisan, azaz a határok megnyitásáig, 1989 őszéig 400 ezer fő, zömében fiatal. A határnyitással (amely az NDK-ból érkezett, hazamenni nem akaró tömegek előtt nyitotta meg a vasfüggönyt az osztrák határon) megváltozott a vándorlás iránya. Korábbi kibocsátó országból befogadó országgá vált, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az 1982 óta folyamatosan fogyó lélekszámú ország népessége hosszú ideig nem csökkent 10 millió fő alá. A kommunista blokk összeomlása és a hazai rendszerváltás után új szerepbe került az ország. Miután a nyugat számára szabad ország lettünk, a politikai menekültstátusz megszűnt, gazdasági menekülteket sem „termeltünk”. A viszonylagos jólét politikájá inkább vonzza, mint taszítja a migráns társadalmi csoportokat.

Magyarország azonban nemcsak a szomszédos országban élő magyarok számára célszág, hanem távoli kontinensek gazdasági, politikai menekültjei is megjelennek nálunk, főleg illegálisan. A távoli országokból azzal a szándékkal érkeznek Magyarországra, hogy innen továbbjussanak a fejlettebb nyugat-európai országokba. Ez a tranzitjellegű migráció új feladatokat jelent, napjainkban ugyanis az Európai Unió határa húzódik az ukrán-magyar, a szerb-magyar és a horvát-magyar határszakaszokon.

Mai helyzet

Vándorlás az EU centruma felé – kivétel Magyarország

A rendszerváltást követően arra lehetett számítani, hogy a közép-kelet-európai országokból a munkavállalók megrohamozzák a fejlett európai országok munkaerő-piacait, különösen az európai uniós csatlakozás után. Az EU tagállamai erős korlátozásokat állítottak fel, azonban bebizonyosodott, ez a várakozás többnyire alaptalannak bizonyult, különösen Magyarország esetében. A legális munkavállalók jóval kevesebben folyomdtek engedélyért, bár illegálisan valóban tömegek mentek nyugatra dolgozni (noha ez az EU csatlakozás előtt is így volt).

A statisztikai adatokat szemlélve, az új EU-s tagállamokból⁶ a legalább két hónapot külföldön dolgozók közül a lengyel-román-szlovák hármas viszi a prímet, Magyarország jócskán lemaradva, az utolsó. A Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) adatai szerint 2007 végén 324 ezer lengyel, 230 ezer szlovák, 202 ezer román, 82 ezer bolgár és 27 ezer magyar állampolgár dolgozott legalább két hónapja külföldön.⁷

Mi lehet annak az oka, hogy a magyar állampolgárok kevésbé aktívak a külföldi munkavállalásban? Nyilván itt a *push* és *pull* tényezőket egyaránt figyelembe kell vennünk az egyes országok tekintetében. A *pull* tényezők közül a legerősebb, hogy a fejlett országokban munkaerő-éhség van, mely két szélsőséges esetet produkál. Ezek

⁶ 2004-ben nyolc valamikori keleti tömbhöz tartozó ország nyert felvételt az EU-ba: Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Ciprussal és Máltával együtt. Később az EU-ba felvételt nyert Bulgária és Románia is.

⁷ <http://www.vg.hu/gazdasag/milliardokat-hoznak-a-vendegmunkasok-205867>

az országok egyrészt a magasan képzett munkaerőt várják (pl. orvosok, IT szakemberek), akiknek az adott országban belüli képzése magas költséggel jár, ezért kis létszámban valósul meg, ill. a legalacsonyabb státuszú munkákra (pl. vízvezeték-szerelő, konyhai kisegítő személyzet, stb.) várják a munkavállalókat, amely munkákra a belső munkaerőpiacról nem lehet munkavállalót találni.

A fentebbi adatok csupán a legális foglalkoztatottakat tükrözik, az illegálisan a fejlett európai országokban tartózkodók száma jóval magasabb, melyre a kormányok becslésekkel rendelkeznek. Az olasz, a spanyol és a lengyel kormányok egybehangzó becslése szerint 2-2 millió lengyel és román állampolgár dolgozik ezekben az országokban.

Külön érdekesség a külföldön munkát vállalók hozzájárulása hazájuk gazdaságához. A lengyel és román nemzeti jegybankok adatai szerint a külföldön dolgozók több mint 4-4 milliárd eurót utaltak haza 2007-ben, de becslések szerint a zsebben hazahozott valuta ennek ötszöröse lehet.

A magyarok külföldi munkavállalási és migrációs hajlandóságának alakulását tekintve érdemes részletesebben megvizsgálni a *push* tényezőket. Az utóbbi évtizedekben a magyar társadalommal és a migrációs kérdésekkel foglalkozó kutatók és elemzők megegyeznek abban, hogy a magyar társadalom térbeli értelemben nem mobil.⁸ Országban belül sem mobil, különösen nem nemzetközi viszonylatban (TÁRKI kutatások).⁹ Noha a médiában rendre felbukkannak rémisztőnek szánt hírek különféle foglalkoztatási ágak képviselőinek tömeges külföldre távozásáról.¹⁰

Az okok sorában a saját lakáshoz, házhoz való ragaszkodást említhetjük elsőként, melyet a magyarok nem adnak fel. Egyébként, ahonnan elsősorban az elvándorlás várható lenne, tehát erős a *push* tényező, a megélhetési lehetőségek; a munkahelyek hiánya, a szolgáltatások alacsony színvonala, a jövő kilátástalansága miatt, a határ menti válságtérségek településein élőket röghöz köti a házuk, mely amúgy is értéktelen, eladhatatlan, ha kapnának is érte pénzt, abból másutt nem tudnak vásárolni ingatlant. Továbbá a sajátos magyar felhalmozási, vagyongyarapítási szemléletben a saját lakás mint vagyontárgy kitüntetett jelentőséggel bír. Ma már tradicionálisnak tekinthető okai vannak ennek, hiszen a szocializmus éveiben a saját lakás volt az egyetlen vagyonosodási lehetőség, és sokaknak a rendszerváltás után sem nyílt más lehetőség. Az országban a bérlakás szektor ma már szinte nem létezik, ez szintén gátja a belső mobilitásnak.

Ami elvándorlás tapasztalható, az azoknak a fiataloknak a köre, akik a térség kis- vagy nagyvárosi középiskoláiba, onnan pedig főiskolákra, egyetemre kerülnek, és később nem térnek már vissza falujukba. A fiatalok azok, akik inkább vállalkoznak hosszabb-rövidebb ideig tartó külföldi munkavállalásra, tartózkodásra, elsősorban kisegítő munkákat, gyermekfelügyeletet végeznek.

⁸ „Magyar dölyffel...” Csepeli György, Kolosi Tamás, Pikó András (moderátor) és Vitányi Iván kerekasztal-beszélgetése. *Mozgó Világ* 2011. január. <http://mozgovilag.com/?p=4202>

⁹ http://www.tarki.hu/cgi-bin/catalogus/publikacio_hun.pl, illetve http://es.hu/8222;mi_sem_megyunk_mashova_ide_se_jojjenek_masok8221;2011-06-15.html

¹⁰ <http://www.vilaggazdasag.hu/gazdasag/makrogazdasag/szerintunk-is-el-lehet-menni-sosem-latott-negativ-adat-348521>

A következő ok, hogy a környező országokhoz képest bőkezűbb szociális és társadalmi juttatások nem ösztönzik arra a szegényebb lakosságot, hogy külföldön keressenek megélhetést, mint román és szlovák társaik. Ehhez járul a sűrű- és fekete gazdasághoz való kapcsolódásuk, mely Magyarországon igencsak kiterjedt, és további lehetőségeket nyújt a jövedelmek biztosítására.

Hazánkban kicsi az igazi vállalkozói hajlandóság. Aki vállalkozik, elsősorban az állami megrendelések környékén keresgél – kivéve a nyugat- és közép-magyarországi multinacionális cégek köré épült közép- és kisvállalkozásokat –, illetve kényszervállalkozó, szintén kiszolgáltatva ilyen-olyan kegyeknek. Az állami megrendelésekhez kötődő vállalkozások kevésbé vannak kitéve a piaci kockázatoknak, az ötlet, az innováció, a fejlesztés, a minőségbiztosítás folyamatos kényszerének, a saját befektetés, tőke kockázatának, a verseny szorításának, és ezek a leginkább tőkeszegények. Ugyanez érvényes a kényszervállalkozásokra is. Tehát az itt megszerzett vállalkozó „tudás” hiányos, kevésbé kamatoztatható piaci körülmények között. Ebben jelenik meg egy szocializációs probléma, hiszen a nyolcvanas évek sikeres kisvállalkozási formái, a GMK-k és VGMK-k¹¹ alapvetően a szocialista ipar és szolgáltatás tulajdonához kötődtek, nem kellett saját vagyont kockáztatni – ami egy vállalkozás alapvető velejárója –, hiszen az állami vállalat termelőeszközével, biztos piaci szerződéssel lehetett termelni. Az itt megtanult készségek és elsajátított attitűdök már nem alkalmasak a piaci körülmények közötti vállalkozásra, nem véletlen, hogy ebben a szektorban is az államtól várják a segítséget tőke, eszköz és akár piac formájában.

Végezetül a külföldön történő munkavállalásnak, szerencsepróbálásnak gátat szab a megfelelő nyelvtudás hiánya.¹²

Alapvetően azonban – a fentebbi okok is ezt erősítik – a legfőbb ok, hogy a magyar társadalom „kapcsolat-érzékeny”. Semmilyen társadalmi szegmensben sem szívesen adja fel beágyazódását, érthető okokból, hiszen egyrésztől nem tudja mozgósítani vagytonát, másrésztől az állami, rokoni, családi, egyáltalán személyes gazdasági viszonyrendszere biztosítja egy nem túl magas színvonalú, de azért alapvető szükségleteinek kielégítését, jövedelmének megszerzését (Sík 2011).¹³

¹¹ GMK (Gazdasági munkaközösség): a jogi személyiséget nélkülöző és a tagok korlátlan felelősségére épülő gazdasági munkaközösségek, melyek egy 1981-es rendelet alapján jöhettek létre, társasági szerződéssel. Célja a magánszemélyek fogyasztási és egyéb szolgáltatási szükségleteinek a kielégítése, illetve kisüzemi termelés és a gazdálkodó szervezetek tevékenységét kiegészítő szolgáltatások végzése, szervezése és elősegítése. VGMK (Vállalati gazdasági munkaközösség): ha a gazdasági munkaközösséget ugyanazon gazdálkodó szerv, vállalati dolgozói alapították, akkor vállalati gazdasági munkaközösségről van szó. Ebben a formában az anyavállalat támogatta a munkaközösséget, mert a tagoknak átengedte az eszközeit, illetve a munkavégzéshez helyiséget biztosított. A vgmk tagjai csak az általuk teljesített vagyoni hozzájárulással és a munkaközösségben szerzett jövedelmükkel feleltek, a munkaközösség ezt meghaladó kötelezettségeiért a vállalat viselte a felelősséget. Így a vállalkozók olyan vállalati gazdasági munkaközösségben dolgoztak, ahol a termékek vagy a szolgáltatások piacát az anyavállalat adta.

¹² Az Eurostat adatai szerint a magyar lakosság kétharmada semmilyen idegen nyelvet nem beszél: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-10-049/EN/KS-SF-10-049-EN.PDF

¹³ http://es.hu/8222;mi_sem_megyunk_mashova_ide_se_jojjenek_masok8221;;2011-06-15.html

Bevándorlókkal, migránsokkal kapcsolatos attitűdök Magyarországon

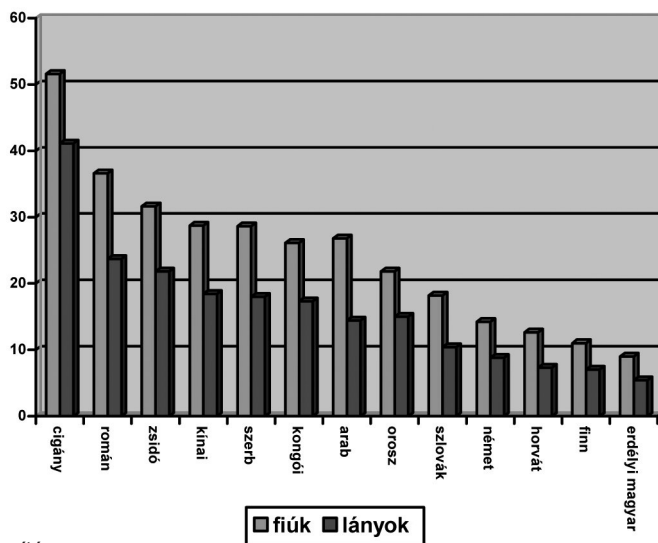
Érdeemes megvizsgálnunk azt is, egyáltalán milyen attitűdök, vélemények vannak a magyar társadalomban a bevándorlással, migrációval kapcsolatban, tekintve azt is, hogy a bevándorlók száma évek óta 200.000 fő körül mozog Magyarországon.¹⁴

A Debreceni Egyetem Egészségügyi Kara több magyar egyetemmel és kutatóintézetrel közösen részt vesz egy kutatócsoportban, mely 2006-ban kérdőíves felmérést végzett középiskolás diákok körében „Iskola és társadalom – iskola és demokrácia” címmel. A felmérésben összesen 7000 diák vett részt az ország minden részéből. A megkérdezettek 9. és 11. osztályosok voltak, azaz a 14 és 16 éves korosztály tagjai.

A kutatás egyik blokkjában megvizsgáltuk azt is, hogyan viszonyulnak a magyar diákok a bevándorlókhoz, migránsokhoz. Ez azért is volt fontos kérdés, mert egy demokrácia alapvető jellemzője, mennyire toleránsak és szolidárisak a társadalom tagjai a mássággal szemben, s különösen fontos lehet, hogyan viszonyul ehhez a kérdéshez a jövő generációja.

A magyar középiskolások egy jelentős része kifejezetten idegenellenesnek bizonyult, akik egyáltalán nem fogadják el az egyes nemzetek tagjait. A fiatalok elsősorban az Erdélyben élő magyarokat fogadják el a legmagasabb arányban, illetve néhány olyan nemzet tagjait, akikkel vagy nyelvi rokonságban állunk, vagy a történelmi tradíciók alapján közel állnak Magyarországhoz. Más kutatási eredmények alapján nem meglepő, hogy a Magyarországon viszonylag nagy számban élő cigányság jelentős elutasításban részesült.

1. ábra. Mit szólnál hozzá, ha a padtársad a következő csoportok tagja lenne? (elutasító válaszok százalékos aránya a nemek szerint)

Forrás: saját számítás

¹⁴ <http://www.bmbah.hu/statisztikak.php>

Szignifikáns eltérés van a nemek között: a fiúk előítéletesebbek, mint a lányok, ez utóbbiak sokkal elfogadóbbak. Bármely nemzet tagjait vizsgáljuk, jól látható, hogy jelentős különbség mérhető a lányok és a fiúk között, a lányok lényegesen toleránsabbak, mint a fiúk.

Szignifikáns eltérés mérhető regionálisan is, minél jobban haladunk az ország keleti területei felé (azaz a Romániával, Ukrajnával, Szlovákiával határos területek irányába), annál erősebb lesz az előítéletes vélekedés. Az elutasítók aránya jóval alacsonyabb az ország közepső, illetve nyugati régióiban.

Cluster-elemzés segítségével próbáltuk megvizsgálni azt, hogy csoportosíthatók-e a diákok az elutasítás-befogadás dimenzióiban, illetve, hogy mennyire homogén csoportok léteznek körükben. Az elemzés során három csoport különült el, a következő megoszlásban:

3. tábla (N=6559)

	Létszám (fő)	A csoport aránya a mintán belül (%)
1. cluster	883	13,5
2. cluster	4135	63,0
3. cluster	1541	23,5

Forrás: saját számítás

Az egyes csoportok jellemzői a következők: az 1. cluster: masszívan előítéletes, gyakorlatilag senkit nem hajlandó befogadni. 65,6 %-uk fiú, közel felük az ország keleti régióiban él. Ha az egyes életkori csoportokat vizsgáljuk, jellemzően a fiatalabb korcsoportok tagjai kerültek ebbe a clusterbe. A 2. cluster a legtoleránsabb csoport, 60 százalékuk lány, és jellemzően az ország nyugati régióiban él. Ugyanakkor 25,7 %-uk kifejezetten cigányellenes, azaz a bevándorlókat jobban elfogadja, mint a Magyarországon élő cigányokat. A 3. cluster a mérlegelők csoportja, azaz bizonyos csoportokkal szemben előítéletes, más csoportokkal befogadó. Körükben a legkevésbé elfogadott csoportok a cigányok, a románok, a zsidók, a kínaiak és a szerbek. A többi népcsoport jóval alacsonyabb arányban jelenik meg. A csoportban a fiúk aránya 56%, területi különbségek nem figyelhetők meg.

Szignifikáns eltérés figyelhető meg abban a tekintetben, hogy milyen a diákok szüleinek az iskolai végzettsége, bár az eltérések aránya mindössze 5 és 6% között mozog. Annyi azonban megfigyelhető, hogy az első, igen előítéletes csoportnál magasabb az alapfokú végzettségű szülők aránya, mint a másik kettőnél, illetve a diplomás szülők aránya magasabb a kettes és a hármas csoportnál.

A diákok elfogadó, illetve elutasító attitűdjei nagyon hasonlóak a magyar felnőttek körében mért idegenellenességgel, befogadással.

Magyarországon mintegy másfél évtizede azonos módszertani alappal kutatják az idegenellenesség alakulását a felnőtt magyar lakosság körében (Csákó Mihály kutatásai). A 2007 februárjában végzett kutatás adatai szerint tízből három lakos vallja azt, hogy az országba egy menedékkérőt se engedjünk be.

A felmérésben a mintába került személyeknek feltették azt a kérdést, hogy Magyarországnak minden menedékkérőt be kellene fogadnia, senkit sem szabad befogadnia, vagy pedig van, akit igen, van akit pedig nem. Azok, akik erre a kérdésre érdemleges választ adtak, azoknak 29%-a választotta az idegenellenesnek tekinthető állítást, tehát, hogy az országba menedékkérő be ne tehesse a lábát. A válaszadók 10%-a tekinthető idegenbarátnak, aki szerint minden menedékkérőt be kell fogadni. A többség (a megkérdezettek 61%-a) mérlegelné a menedék nyújtásának, illetve megtagadásának kérdését.

A mérlegelőket megkérdezték, hogy mely etnikumú menekülteket nem fogadnák be szívesen. A felsorolásban szerepeltek a más országban élő magyarok, a kínaiak, az arabok, a románok, az oroszok és egy nem létező nemzet, a pirézek.¹⁵ A határon túli magyarokat szinte senki nem említette, ezzel szemben az arabokat, a kínaiakat, az oroszokat, a románokat a mérlegelők túlnyomó többsége (77-87%-a), de még a nem létező pirézeket is 68%-a nem látná szívesen Magyarországon.

A korábbi kutatásokhoz képest a mérlegelők körében a határon túli magyarok kivételével minden potenciális bevándorló etnikai csoporttal szemben nőtt az elutasítás mértéke

4. tábla. A Magyarországra érkező különböző etnikumú menekültek befogadását elutasítók aránya (a mérlegelők körében, %)

	2006	2007
Határon túli magyar	4	4
Piréz	59	68
Román	71	77
Orosz	75	80
Kínai	79	81
Arab	82	87

(Forrás: TÁRKI, 2007)¹⁶

A piréz természetesen egy kitalált népcsoport, módszertani szempontból jól méri az idegenellenesség mértékét Magyarországon, hiszen a megkérdezettek ugyan nem tudják kik ők, mégis igen magas arányban elutasítják bevándorlásukat. Sőt, elutasításuk még nőtt is az elmúlt években.

Ez a kutatási eredmény komoly médiavisszhangot váltott ki az országban. Korábbi kutatási eredmények alapján az nagyjából közismert volt, hogy a többségi társadalom egy jelentős része igen elutasító a hazai roma kisebbséggel szemben, az azonban meglepetésképpen hatott, hogy a közvéleményben általánosan elterjedt hiedelem,

¹⁵ 2006 júniusában a felsorolásba betettek egy fiktív etnikumot is, azt vizsgálva, hogy velük szemben is megjelenik-e az elutasító attitűd vagy sem. Az akkor kapott meglepő eredmény teszteléséként 2007-ben megismételték ezt a kísérletet, és azt tapasztalták, hogy a mérlegelők körében (tehát azok esetében, akik korábban azt választották, hogy van, akit be kell engedni az országba és van, akit nem), 68% azok aránya, akik szerint a pirézek abba a csoportba tartoznak, akik nemkívánatosak Magyarországon.

¹⁶ <http://www.tarki.hu/hu/news/2007/kitekint/20070308.html>

miszerint a magyarok kifejezetten befogadók, vagy nem létező fikció, vagy mára már a múlté.

A pirézek „védelmére” (alapvetően szimbolikusan az idegenellenesség ellen) sajátos civil kezdeményezések jöttek létre, különböző piréz érdekvédelmi szervezetek alakultak, amelyek ma már önálló internetes oldalakkal is rendelkeznek, ilyen pl. a Magyar Pirézek Országos Érdekvédelmi Szövetsége. Az internetes oldalak sajátossága, hogy egyfajta enciklopédia (a Wikipedia mintájára) formájában megalkotta Pirézia történelmét, nemzeti sajátosságait, jelképeit, államformáját, stb.¹⁷

A főleg az interneten megjelenő tiltakozó mozgalmak jól érzékeltetik, hogy a magyarok egy része pozitívan viszonyul a bevándorlókhoz, migránsokhoz, reakcióik (és természetesen az empirikus kutatások eredményei) azonban arra is rávilágítanak, hogy létezik az országban egy erős idegenellenesség is, a bevándorlók teljes elutasításával.

A pirézek elutasítására vonatkozóan természetesen további kutatásokra van szükség. Ugyanakkor korábbi vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy létezik Magyarországon egy differenciálatlan és igen zárt magyarságfelfogás, amelynek egy másik jellemzője az államnemzet típusú nemzetértelmezés, amely erősen hajlamosít az idegenek elutasítására, illetve a cigányság asszimilációs törekvéseinek elutasítására is. Lehet, hogy ezt már a XIX. századi, illetve a XX. sz. eleji mozgalmak kapcsán is meg kellene említeni, lásd pl. a Tanácsköztársaság bukását vagy egyéb történelmi eseményeket. (Mivel a cigányok korábban szintén bevándorlók voltak az országban, ez a felfogás nem tekinti őket „született magyarnak”, függetlenül attól, mikor vándoroltak be az országba.)

A zárt, feltételeket hangsúlyozó magyarsáértelmezés kirekesztő jellegére utalnak azok az eredmények is, amelyek szerint ezek a csoportok nemcsak nemzeti alapon utasítanak el csoportokat, általában véve elutasítóak más embercsoportokkal is (pl. homoszexuálisok, fogyatékosok). A fentiekkel összefüggésben nem meglepő a szélsőjobboldali szerveződések feltűnése és politikai megerősödése az elmúlt években, különösen az ország keleti régióiban.

Az elutasító attitűdök sok esetben a családi háttért jellemző státusz és iskolázottság jellemzőivel magyarázhatók. A szülők iskolázottsága és a fiatalok előítéletessége közötti kapcsolatot vizsgálva az látható, hogy az előítéletesség (és a zárt nemzetfelfogás) a magasan kvalifikált szülők gyermekeire kevésbé jellemző (Murányi 2006).

Ugyanakkor továbbra is érvényes az a szociálpszichológiai tétel, mely szerint a sztereotípiákon alapuló előítélet annál erősebb, minél kevésbé rendelkezünk egy népcsoportról konkrét információkkal, saját élményekkel, tapasztalatokkal (Allport 1954).

¹⁷ Érdeemes röviden áttekinteni, hogyan is alkották meg a piréz érdekvédők a nemzet egyes jellemzőit. Az ország neve: Pirézia. Az ország valahol a Földön található, nyelve a piréz. Lakossága heterogén összetételű. Piréziában békésen megférnek egymás mellett a legkibékíthetlenebb ellentétek is: egyaránt lakják nők és férfiak, alacsonyak és magasak, fiatalok és hajlott korúak. Államformája az anarcho-szindikalista diktatórikus istenkirály köztársasági alkotmányos teokrácia. Zászlója multiamorf polycolor mobil zászló. A legfontosabb nemzeti ünnepek: Piréz Ébredés Napja, Piréz Elalvás Napja. A legjellegzetesebb néptánc a piruett. A piréz nép számos, nemzetközileg is jól ismert sportolót és művészt adott a világnak. Köztük olyan hírességek találhatók, mint Piréne Papas színésznő, Mária Pirézia (Pirézia királynője), William Shakespeare drámaíró, Robert Pires futball játékos, Pamela Pirez (pirez-up actor), vagy Jennifer Lopirez énekesnő.

Összességében látható, hogy Magyarország – tradíciói ellenére – az utóbbi két évtizedben egyre zárkózottabb országgá vált, ahogy egy kutatási alany fogalmazott: „Mi sem megyünk máshová, ide se jöjjenek mások!”¹⁸

IRODALOM

- Allport, G. W. (1954) *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley Publishing Company, Massachusetts, USA.
- Braun R. (1913) A falu lélektana. *Huszedik Század*. I. kötet, 545–571.
- Csákó M. (2011) Idegenellenesség iskoláskorban. *Educatio*, 2011/2. 181–193.
- Duby, G. (1976) *Le temps des cathédrales. L'art et la société*. Gillmard, Paris, 980–1420.
- Für L. (1987) *Mennyi a sok sírkereszt*. Püski Kiadó, New York.
- Huntington, S. P. (2006) *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest. Huntington, S. P. (1998) *The Clash of Civilizations and Remaking of the World Order*. Touchstone Books.
- Kövér Gy. (1982) *Iparosodás agrár-országban*. Gondolat, Budapest.
- Kosáry D. (1991) *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- McCagg, W. O. (1992) *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Cserépfalvi, Budapest.
- Melegh A. (2011) A globalizáció és migráció Magyarországon. *Educatio* 2011/2. 166–180.
- Murányi I. (2006) *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Murányi I. – Szabó I. (2007) Középközelgések előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio*, 2007/1. 38–49.
- Neményi B. (1911) *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás* (MTA dicsérettel kitüntetett pályaműve). Athenaeum kiadása Budapest.
- Rónai A. (szerk.) (1945) *Közép-Európa Atlasz*. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet – Államtudományi Intézet – Budapest-Balatonfüred.
- Sík E. (szerk.) (2007) *A migráció szociológiája*. Budapest, ELTE TáTK.
- Szabó Z. (1986) *Cifra nyomorúság*. Akadémiai Kiadó, Kossuth Kiadó, Magvető Kiadó, Budapest.
- Szántó M. (1984) *Magyarok Amerikában*. Gondolat, Budapest.
- Wellmann I. (1989) Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In (szerk. Ember Gy. – Heckenast G.) *Magyarország története 1686–1790*. Akadémia Kiadó, Budapest.

¹⁸ http://es.hu/8222;mi_sem_megyunk_mashova_ide_se_jojjenek_masok8221;;2011-06-15.html

A komplex válság elemei és hatása a vidéki társadalmakra – a hátrányos helyzet történelmi háttere¹

A komplex válság a társadalom működésének olyan zavara, amelyben a korábbi egyensúlyok (piaci és nem piaci alkuk) felbomlanak, s többé már nem képeznek társadalmi konszenzust, a társadalmat erősítő legitim erőforrást.

A komplex válság a társadalom normális működését biztosító kiegyensúlyozó erőket négy ponton erodálhatja: *gazdasági szerkezet, pénzügyi rendszer, politikai legitimitás, valamint kultúra és/vagy morál.*

A fenti elemek elégtelen működése a társadalom újratermelődését biztosító intézményeknek: *a családnak, a munkamegosztás rendszerének és a nevelés-oktatás intézményrendszerének* a lassú bomlását indíthatja el.

Magyarországon ma a komplex válság elemei egymást erősítve különös interferenciát képeznek, amelyből egy elem kiemelése és kezelése nem elégséges feltétele a komplex válság kezelésének, mert további három gátolja a krízis sikeres kezelését és felszámolását. Az alábbiakban nézzük meg, mit értünk a komplex válság négy elemén, s az hogyan jelent meg Magyarországon a második világháború után és a kommunista rendszer összeomlása előtti négy évtizedben.

Bálanya (a pénzügyi krízis eredete és kárvallottja)

Az ország 1956 utáni első „válságélményét” 1979-ben élte meg, amikor az akkori pártállam lemondott a szabályozott árak kordában tartásáról annak reményében, hogy a 80-as évek *pénzügyi kríziseit* – amelyek az állam eladósodásából és a cserearányromlásból fakadtak – kezelni tudja. Az országban ettől kezdve húsz éven át szakadatlanul csökkent a reálbér, s ezzel együtt a legális munkavégzés becsülete is devalválódott. Aki tehette, a második (informális) gazdaság világába transzponálta fő jövedelemszerző tevékenységét. A menekülést a munkavilágából a 80-as évek végén bevezetett személyi jövedelemadó, valamint az egyre drasztikusabb élőmunka járadékok készí-

¹ A cikk az NKTH INNOTARS2008 program (A terület- és településfejlesztés társadalmisítása), valamint az FVM VKSZI kutatás keretében készült Térségfejlődés és A helyi társadalmak dinamikája (lehatárolás módszertan) kéziratára alapján készült. A kutatásban közvetlen munkatársak: Dr. Csatári Bálint (RKK), dr. Fekete Attila (MTA PTI), Dr. Vigvári András (ÁSZ). Az eredeti kézirat javítása során segítséget kaptam Dr. Kulcsár Lászlótól (NYME) és Dr. Marosi Lajostól (KSH), amelyet ezúton köszönök. Megjelent: Bódi Ferenc (2009) A komplex-válság hatása a vidéki társadalomra. In *A Falu* XXV. szám 2009. Ősz, 11–22.

tették elő. Az állam adósságcsapdába került, az állampolgárok pedig a hetvenes és kora nyolcvanas évek családi felhalmozásait a lazuló késő kádár-kor pénzügyi liberalizmusában fogyasztási javakra költötték (kripta, kőkerítés, nyaraló, nyugati fogyasztási javak). A korszak gazdaságpolitikája a liberális pénzügyi politikát összekeverte az ortodox leninista ideológiával, amelynek eredményeként a fogyasztás terén egyre nyitottabb lett az ország, de termelési szerkezetét nem volt képes nyitottá tenni.

A politika (1988-ig) lényegében tiltotta a magántulajdont, a magántőke létrejöttét – legalábbis a tömegek számára, ugyanakkor a gazdaság fogyasztási oldalán egyre nagyobb mértékben lehetővé tette a családi megtakarítások devizában való elköltését. A gazdaság termelési oldalán azonban kivételt képezhettek a pártállam felsővezetői és azok családtagjai, rokonai, akiknek a szocialista hatalom szemet hunyt, így elindíthatták a spontán (vad) privatizáció máig feltáratlan korszakát (Savas, 1993, 287).

Tekintsünk vissza azonban a 80-as évek elejére, amikor az ország hétköznapi lakóinak zöme a főmunkaidőn túl a másodlag gazdaságban kényszerült túlmunkára, hogy gyerekeit iskoláztassa vagy lakását megszerezze. Ezt a túlmunka többletet azonban a gazdaság termelési oldalára visszaforgatni már nem volt képes, egyrészt mert hiányzott a vállalkozói készsége, másrészt hiányzott a gazdaságot akkor vezérlő politikai akarat (jogi háttér, pénzügyi biztonság), harmadrészt hiányoztak a valódi piaci szabályozók (kínálati piac uralma). A fentiek okán, annak ellenére, hogy a gazdaságban eltöltött idő harmadát már nem a „szocializmus építésével” töltötték az ország lakói, nem tudott létrejönni a kistőkések, kispolgárok népes társadalmi csoportja (Falussy–Harcza 2000, 14).

Annak okát és körülményeit, hogy a dohánytermesztő gyári munkás vagy a vágóállatot vágóhidra tenyésztő vidéki pedagógus miért nem lépett az önállósodás útjára, azaz miért nem vált vállalkozóvá, alaposan feldolgozta a hazai irodalom. Az erősödő lokális redisztribúció korrajza is megszületett a korszak elején, amely előre jelzi a helyi önkormányzati hatalom sajátos megerősödését (Harcza–Kovách–Szelényi 1994), de kevesebbet tudunk a nagy szocialista üzemek széthullása utáni társadalomról, amikor a falvakban a fő foglalkoztató már nem a mezőgazdasági szövetkezet, de nem is annak földjein gazdálkodó helyi birtokos, hanem a települési önkormányzat, amely intézményeket tart fenn és segélyt oszt.

A torz gazdasági szerkezet

A magyar társadalom, más történelmi kelet-európai társadalmak többségéhez hasonlóan, a második világháború után többségében paraszti társadalom volt, tagjainak többsége pedig vidéken lakott.

A kommunista korszak ideológiájához azonban a parasztság nem volt elég „haladó”, s a harmadik világháború megvívásához erősebb ipari háttér kellett. Az iparosítás eredményeként 1973-ra az aktív keresők fele gyári munkás lett (1930-ban még csak negyedük volt az), akiknek többsége korábban a mezőgazdaságban dolgozott vagy szülei ebből éltek (Andorka 1982, 41).

Magyarországon 1941-ben a mezőgazdasági foglalkoztatott tömegek mögött második helyen nem a nagyipari munkásság, hanem a kisműhelyek és kisgazdaságok önfoglalkoztatottjai és a kisvállalkozók álltak (Andorka 1982, 35). A sztálinista iparosítás e társadalmi szerkezetet határozottan átrendezte. Az új politikai rend és a nyomában felépülő gazdasági rendszer nem tudott szervesen beépülni a társadalom és az ország természetes rendszerébe. A hibás beavatkozás „*medicina peius morbo*”-t teremtett azáltal, hogy az erőszakos társadalomformálással nagyobb bajt keltett, mint amit kiküszöbölni kívánt (Bibó 1986, 60).

Az erőltetett modernizációt az ország drágán fizette meg: a nem adaptív gazdaságfejlesztés folyamatos válság tüneteket produkált (Bogár 1982, 1989), s hamarosan szerkezeti hibái is felszínre kerültek (Kornai 1980).

Az uralkodó politika 1956 után több felvonásban, magyar adaptációban igyekezett elfogadható színben színpadra vinni a szocialista gazdaságtant. De a válságokból válságokba bukducsoló gazdaságot igazából nem sikerült életképessé tenni, és ennek egyik oka a túlzott és az erőltetett nehézipar-fejlesztés, hozománya pedig a torz gazdasági szerkezet lett.

A hetvenes években felvett hitelek jelentős részét a szocialista rendszer az energiafálgó vas- és acéliparba tette, amely lényegében (a Varsói Szerződés megrendelés állományát kiszolgáló hadi-háttérpári termelést szolgált. Iparunk egy része nem tudott megfelelni a társadalom valós igényeinek és a világpiac kihívásainak (1973-as kőolajválság).²

1948 után Magyarországon a nem adaptív gazdasági modernizáció, valamint a társadalmi transzformáció szerveslensége okán torz gazdasági szerkezet és törékeny társadalmi rendszer jött létre. A szocialista korszak végét nem pusztán gazdasági és pénzügyi (adósságspirál) válság okozta, hanem önmagában a piacokat és ebből következőképpen a legitim alkufolyamatokat nélkülöző társadalmi-gazdasági rend volt önfelszámolásának oka; 1989-ben lényegében politikailag összeomlik és forradalom nélkül rendszert változtat.

A politikai válság előzményei

Az 1956-as forradalom után az új-régi hatalom olyan rendet igyekezett kiépíteni, amely azt a látszatot mutatja, hogy nem szorul Moszkva közvetlen segítségére, azaz külső katonai támogatás nélkül képes az országban uralni a rendet. Az új hatalomgyakorlás legfontosabb eszköze a növekvő és szélesedő fogyasztás fenntartása volt,

² Az olajválságot az 1973. október 6-án kirobbant izraeli-arab háború eredményezte. A háború válaszlépéseként az olajtermelő arab országok október közepén csökkentették az olajtermelést. Az év végére enyhült az olajembargó, addigra az olaj ára kétszeresére emelkedett. A magyar gazdasági vezetés nem vette figyelembe az olajárrobbanás után bekövetkezett gazdasági változásokat, és folytatta a gazdasági növekedés erőltetését. Csak az 1979. évi újabb olajárrobbanás után vált nyilvánvalóvá a magyar gazdaság súlyos helyzete.

azaz a korábbi felhalmozás orientált gazdaságpolitikát felváltotta a fogyasztási javak termelésének előtérbe állítása.³

Az erőszakra és félelemre épülő legitimitást fokozatosan felváltotta az elfogadásra épülő hatalomelfogadás. Az új lojalitás mögött azonban ezernyi rejtett feszültség lappangott. A hivatalos és nem hivatalos ország kettős arcú volt. A gyerekek mást tanultak az iskolában a felszabadulásról, és mást hallottak otthon az oroszok kegyetlenkedéseiről, a hivatalosan ellenforradalomnak nevezett 56-ot pedig majd minden családban forradalomnak hívták. A hivatalból ateista párttitkár nagymamája titkon keresztelni vitte unokáját. A társadalmi álca „nem autentikus létet” teremtett maga körül (Hankiss 1984), amelyben minden és mindenki hazug volt, aki nem szólhatott az őszinteség hangján, s minden más véleményt elmaradottnak és reakciónak bélyegzett, ami nem fért össze a hivatalos Magyarország szocialista ikonjával. A rendszert a fogyasztás legitímálta, amit egy jól működő gazdasági szerkezet sokáig elvitt volna, de a hibás alapokon megteremtett gazdaság folyamatos forráshiánnyal küzdött, kényszeres növekedését nem piaci erők szabályozták (Kornai 1980), hanem politikai erőviszonyok, amelyben a szocialista nagyvállalat fejlesztései politikai presztízsbetűhözások voltak. A szocialista korszak gazdasági rendszerét folyamatosan a hiány, a kínálati piac önkénye, a lezüllő üzemszervezet és a hanyatló munkakultúra jellemezte.

Az 1989-ben elindult és 1990-ben lebonyolított rendszerváltozás renoválta a politika működésének alapintézményeit, létrehozta az ország parlamentjét, megalakította kormányát és megszervezte a helyi önkormányzás közjogi feltételeit. Nem teremtette meg azonban a szuverén állam alapjait, mert elsiklott a szabad társadalom fundamentumának hiánya mellett (polgárság léte vagy nemléte, tőke léte vagy nemléte, kultúra, pénztőke, érdekérvényesítő képesség). Az új politikai rend a politikát fenntartó társadalommal nem tudott, nem akart foglalkozni. A heroikus küzdelem helyett kis alkukba feccsértelte a rendszerváltás pillanatának helyzeti előnyét. A politika nem számolt a társadalomdeficittel, amit a korábbi korok maguk mögött hagytak, s ennek okán nem is rendelkezett társadalomvízióval, amely annak megváltoztatására bármilyen kísérletet célul tűzött volna maga elé, pedig a mélyülő komplex-válság közép-pontjában a *társadalmi válság* állott (Andorka–Kondratas–Tóth 1995).⁴

³ Ezt a politikát a 60-as évektől a mezőgazdasági reform, a szövetkezesítéssel együtt induló „szocialista zöldforradalom” korszaka indította el, amelyben az ország a Szovjetunió szövetségi rendszerén belül kezdte betölteni azt a szerepet, amit korábban az Osztrák birodalom és a Harmadik birodalom rendszerén belül megtalált, azaz erős mezőgazdasági, élelmiszertermelő háttérű ország lett, illetve maradt, fenntartva a nehézipar primátusát.

⁴ Ez utóbbi válságelem okaként az egyén integrációja lassan ellehetetlenült a nevelés-oktatás (család és iskola), a munka hiánya miatt. Ennek okán a társadalom mind szélesebb tömegeiben jelent meg az anómia tünete (Durkheim 1893), s ez olyan mértékű normavesztéssel járt, amely már a társadalom normális működését veszélyezteti (addíciók, degenerációk, bűnözés, zavargások). A társadalom normarendszere megroppant, amelynek kezelése jó esetben egy generáció alatt mehet végbe, s minden bizonnyal egy generációváltás zár le (Dahrendorf 1990). A kérdés, hogy mikor és ki kezdi el a társadalmi válságkezelését.

A társadalmi válság

A társadalmi válságra már húsz éve igen tekintélyes hazai kutatók hívták fel a figyelmet (Andorka 1989, Ferge 1995, Csontos–Kornai–Tóth 1996): a csökkenő társadalmi szolidaritásra, a házasság és a család intézményének hanyatlására, az alacsony házasságkötési hajlandóságra, a csökkenő születésszámra, a növekvő gyermekszegénységre, a gyerektelen házasságokra és a házasságon kívüli gyermekek növekvő számára, stb. A felsorolt társadalmi jelenségek a késő hatvanas évektől lassan, a nyolcvanas évektől pedig fokozottan jellemzik a magyar társadalmat. A társadalmi dezintegrációval együtt megjelentek a társadalmi *anómia* jelei: az öngyilkosság, a növekvő alkoholfogyasztás, a romló egészségügyi állapot (rákos megbetegedések: tüdőrák, májzsugor), a dohányzás terjedése, stb. Az *elidegenedést* erősítette a csökkenő reálkereset kiesését ellensúlyozó túlmunka, az ezzel együtt járó stressz és a mérgező individualizáció: az önzés.

A komplex válság veszélyei

A kora 70-es évek előtti pénzbőség az országot hitelek felvételére csábította. A külső forrásokat az ország vezetői saját politikai céljainak szolgálatában állította, ezt a hibát a magyar politika az ezredforduló után ismét elkövette. A nemzetközi pénzbőséggel igyekezett betakarni strukturális hiányosságait, történetesen hogy nincs versenyképes ipara, nincs versenyképes társadalmi gondjainak jórészt segélyek osztogatásával kezeli ahelyett, hogy gazdasági kényszert alkalmazna és ösztönözné a hosszú távú megtakarítást (eredeti tőkefelhalmozás a „*hardver és szoftver*”, azaz a *takarékosság és tanulás* terén) – kvázi befektetést a tőkébe és humántőkébe. Helyette hagyta az országot és állampolgárait mérgező hitelekkel elárasztani és oktatási rendszerét gyengíteni.

A hitelválság önmagában nem vezethet tragédiához, viszont az eltorzult társadalmi-gazdasági szerkezet, amelynek okán az ország vérkeringéséből kétfélmillió ember kikerült a munkamegosztás életvilágából, és kor előtti nyugdíjazással járadékossá vált – ezzel tulajdonképpen későbbi időpontra toltta át a gazdasági és társadalmi válságot, de nem számolta fel. Ez a „humánus” gazdaságpolitika fenntarthatatlanná tette a jóléti rendszert. Egyrészt, a gazdaság teljesítőképessége nincs paritásban az ország jóléti kiadásaival (Kornai 1989). Másrészt, az öregedő társadalomban a folyton növekvő korelért nyugdíjasok száma túlterheli a jóléti rendszert (nem csak a nyugdíj intézményét, de az egészségügyi ellátást is) (Andorka–Konrád–Tóth 1995). Harmadrészt, a korelőtti nyugdíjazás intézménye és a könnyen és bőségesen osztott segélyek, ezzel szemben az alacsony bérek és az ezeket terhelő magas adók együttes hatása demoralizálja a munkaerőpiac szereplőit és a hozzá vezető úton haladókat (oktatás, képzés, átképzés), a feltörekvőket és a kitörni vágyókat (Bódi 2009).

A rendszerváltást végrehajtók nem világítottak rá arra a tényre, hogy nincs királyi út, a piaci viszonyok között az alkuk kemények és nagyon komoly erőfeszítést igényelnek az egyéntől, amit sokan nem is tudnak megtenni a társadalom szolidaritása

nélkül. A társadalom viszont csak azokkal lehet szolidáris, akik el is indultak ezen a keskeny úton.

A gazdaságszerkezeti válság végpontjában kialakul a „*járadékos ország*” kétmilliós tömege, a *társadalmi dzsem* („*Social Jelly*”), amelynek két fő fizikai tulajdonsága van: egyrészt *nem folyékony*, azaz nem tud helyet változtatni, sem horizontálisan nem mobil (vagyis nem költözik) sem vertikálisan, azaz nem vesz részt a társadalmi mobilitásban, nem tud és nem akar kilépni saját megrekedt helyzetéből. Másik tulajdonsága, hogy *nincs teherbíró képessége*, azaz nem adóztatható, nincs felelősségviselő képessége, könnyen szavazógéppé formázható (Bódi 2005), nincs döntési helyzetben saját sorsa felett, nem vesz részt a társadalmi munkamegosztásban, nem követi a többségi társadalom kultúráját és annak normarendszerét. Gyermekeit nem járattja iskolába és nem neveli a társadalom elvárás-rendszerének követésére, alacsony stressztűrő képességgel rendelkezik, szélsőséges megnyilvánulásokra hajlamos, saját tömegének viselkedésmintáit követi, a legális gazdaságtól és munkaerő-piactól távol él, megélhetési forrása nem ismert, illetve állami forrásokból, járadékból él. (Melléklet: 7. térképi ábra)

A társadalmi válság visszahat a gazdasági struktúrára, mivel az alacsonyan képzett és alacsony kultúrával rendelkező népesség (nem csak munkakultúráról van szó)⁵, valamint a gyenge moralitással rendelkező társadalom nem tud befogadni magas termelékenységet produkáló ipart, mert azt képtelen működtetni; nem eléggé képzett, nem fegyelmezett s nem megbízható. Ma a gazdasági szerkezetváltás egyik legnagyobb akadály a képzett és fegyelmezett munkaerő hiánya. A társadalmi válság visszahat a politikai folyamatokra is. A polgári társadalmi rendet, a kapitalizmust nem lehet polgári erényeket gyakorló polgárság nélkül megszilárdítani. A polgári értékek hiányában a választók tömegként kezdenek viselkedni, nem tudnak gondolkodó individuumból szervezett közösségi kereteiben fejlődni, akik értékeik és érdekeik alapján alakítják ki véleményüket, s ennek alapján támogatnak vagy utasítanak el politikai célokat és azokat artikuláló szervezeteket.

A demokrácia szerveződését erőteljesen gátolja a polgári szervezetek hiánya, tulajdonképpen a *polgár hiánya*: a szervezett munkavállalók, az önálló egzisztenciák és a politikai függéstől mentes intelligencia hiánya. Ma Magyarországon kétmillió ember járul hozzá tízmillió ember közkiadásaihoz, miközben nyolcmillió ember dönt a közpénzek újraosztásáról. A politika eltömegesedése olyan weimarizációt vetít előre, amely megteremti a populista politika minden kellékét: a dologtalan tömeget, amely szavazatai fejében kapja „a társadalom járadékát”, megvan a „bálánya” is (a túladóztatott, önvédelmet nem gyakorló munkás és adófizető osztály), s fellépett a színre a politikai osztály is, amely korrump, önző és kicsinyes harcaiban nem törődik az ország bajával.

Amennyiben a járadékos osztály eléri a társadalomban a kritikus tömeget, azaz számuk meghaladja a dolgozók és adózók létszámát, ez olyan elégedetlenséget szül,

⁵ Bill Gates (2008) *Business @ the Speed of Thought*, Penguin Books (p34) „Like Merrill Lynch, Dell found out that an educated customer is a better customer.” Ezek a mondatok különösen elgondolkodtatóak a mérgező hitelek felvétel után. Valóban ezt az üzleti filozófiát követték a banki termékeiket hirdető és eladó kereskedelmi bankok?

amely demokratikus keretek között csak nagy kockázatok mellett lesz kezelhető, és ha kezelhető is lesz, annak, aki ezt kezelhetővé teszi, minden bizonnyal egy új politikát kell alkalmaznia. Ha ez az új politika kerül hatalomra, s képes lesz szakítani húsz év korábbi politikájával, s az egész társadalmat kezelni képes társadalompolitika gyakorlatát elkezdji, nem lesz könnyű útja, miután kétmillió szavazókorú járadékosal találja magát szemben, és a váltásra nem lesz elegendő egy kormányzati ciklus.

Ha a tényleg méltányos elosztás-politikát nem csak lent érvényesítik, de fent is végrehajjták, azaz az „egységes teherviselés” polgári politikáját érvényesítik, ezzel az országból eddig jelentős hasznot húzó, nem hazai tőkés csoportokat is könnyen maguk ellen fordíthatják. A csalódott, eddig kedvezményekkel kényeztetett tőke az utcára „szervezheti” a társadalom járadékosait, és lebéníthatja az egész országot, mint ahogy ez megtörtént 1990 őszén, amikor a taxisblokádnapjaiban a rendszerváltás erőit elbátortalanították ettől jóval kisebb, de jól szervezhető csoport megtevésével.⁶

Járadékos ország

A ESS harmadik hullámának (2006-os adatgyűjtés) felmérése szerint Magyarország a valamikori szocialista tömb országai között különösen elnyugdíjasodott országgá vált, a hazai háztartások leginkább a nyugdíjaktól és nyugdíjszerű ellátásoktól függenek. Különösen megdöbbentő az összevetés, ha két hasonló történelmi pályán mozgó visegrádi országgal vetjük össze magunkat. Lengyelországban és Szlovákiában a nyugdíjat a megkérdezettek csak ötöde, illetve háromtizede jelölte háztartásának fő bevételi forrásaként, hazánkban viszont négytized vallotta háztartásának fő jövedelemforrásának (Bódi F.–Bódi M. 2008a).

1. tábla. Az Ön háztartásában mi a fő jövedelemforrás? Kérem, vegye figyelembe a háztartás összes tagjának jövedelmét...⁷

	HUN	SVK	ROM	POL	EST	BUL
Bér, fizetés	47,3	66,2	51,5	54,6	71,2	53,8
Vállalkozás	4,2	5,5	3,9	6,0	1,9	3,5
Gazdálkodás	1,1	0,3	4,6	4,0	0,2	1,7
Nyugdíj	41,3	18,9	32,0	30,8	23,7	34,2
Munkanélküli segély	2,4	1,7	1,0	0,3	0,3	1,2
Szociális ellátás	1,9	2,7	1,8	1,2	0,6	1,1
Befektetés	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,4

⁶ Taxis blokádnap: az Antall-kormány 1990. október 25-én, csütörtökön este 65%-os benzinár-emelést jelentett be. Az áremelést az Öbölháború miatti olajár-növekedés és a szovjet olajszállítás akadozása okozta. A kormány ezzel az intézkedéssel próbálta elrettenteni az embereket a nagymértékű felvásárlástól, mivel az országnak csak 3–4 napra volt elég olajtartáléka. A blokádnap több napos káoszt okozott az országban, valódi politikai hátterét a mai napig nem tárták fel.

⁷ European Social Survey (ESS) – Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata 2006, MTA PTI – MTA Szociológiai Kutatóintézet, témavezető Füstös László. (SVK: Szlovákia, HUN: Magyarország, ROM: Románia, POL: Lengyelország, EST: Észtország, BUL: Bulgária)

	HUN	SVK	ROM	POL	EST	BUL
Egyéb	1,1	0,3	2,9	1,2	1,1	1,0
Nem válaszol	0,5	3,2	2,0	0,4	0,5	2,5
Nem tudja	0,1	1,2	0,2	1,4	0,5	0,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: ESS 2006 adatok, Bódi Mátvás számítása alapján

A közvélekedéssel ellentétben Magyarországon a korbetöltött nyugdíjasok aránya lényegesen nem nagyobb a falvakban (a kis- és aprófalvakban, azaz az 1000 főnél kisebb népességű településeken) sem, mint a városokban. Az öregedés mára nem csak falusi jelenség.

Ha a 2006-os év adatai alapján megvizsgáljuk a korbetöltött nyugdíjasok elhelyezkedését („Kenyérkereső ráta” táblázat), egy adófizetőre 0,4 nyugdíjas jut az országos átlagot figyelembe véve, azaz közel 2,6 adózó állampolgár „állítja elő” azokat a javakat, amelyeket egy korelért nyugdíjas megvásárolhat.

Az aprófalvak esetében igen jelentős szórás tapasztalható, azaz vannak települések, ahol nagyon alacsony a korbetöltött nyugdíjasok aránya az adózókhoz képest, míg más falvakban kétszer több korbetöltött nyugdíjas él, mint adózó polgár. Viszonylag a legjobb helyzetben a háromezer és tízezer fő közé eső települések vannak, ahol egy korbetöltött nyugdíjasra 2,8 adózó jut.

Összességében tehát a korbetöltött nyugdíjasok számaránya az egész országban magas ugyan adózókhoz viszonyítva, ez semmi esetre sem köthető kizárólagosan a településmérethez vagy a falusi társadalmak életvilágához. Az öregedés mára nem kizárólagos jellemzője a falusi Magyarországnak, hiszen az egyetlen metropoliszunk, Budapest is elöregedett. Az adófizetőkhez képest a korbetöltött nyugdíjasok aránya szinte megegyezik az aprófalvak lakosságáéval.

2. tábla. „Kenyérkereső ráta” 2006-ban Magyarországon település típusok között.

Település típusok	Db	Nyugdíjas+ Rokkantan-nyugdíjas / adózók	Nyugdíjas/ Adózó	Rokkantan-nyugdíjas (fő)	Nyugdíjas (fő)	Adózó (fő)
<=500	1033	0,87	0,47	36 672	43 492	101 689
501-1000	672	0,76	0,40	61 375	72 036	184 835
1001-3000	943	0,70	0,37	202 435	230 627	641 497
3001-10000	353	0,66	0,35	209 369	254 580	723 823
10000<	144	0,62	0,36	676 033	1 069 197	2 695 516
Összesen	3145	0,62	0,41	1 185 884	1 669 932	4 347 360

Forrás: VÁTI TeIR adataiból számolta Fekete Attila

A fenti adatok önmagukban is elgondolkodtatóak, de a teljesebb magyarázat érdekében nézzünk meg más nyugdíj jogosultságot is, hiszen az öregségi nyugdíjasok száma 2006 végén 1,67 millió volt, s emellett korbetöltött rokkantan-nyugdíjas 350 ezer fő,

valamint korhatár alatti rokkantnyugdíjas 451 ezer fő volt, s egyéb jogcímenen (megváltozott munkaképességűek járadéka) további 385 ezer ember kapott nyugdíjszerű ellátást Magyarországon (Bódi F.–Bódi M. 2008b). Azaz nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban mindösszesen 2,86 millió fő részesedett, amely létszámnál másfélszer több adózó állampolgár volt az APEH-regiszterben, azaz 4,347 millió fő.

Lényegesen megváltozik a helyzet, ha számba vesszük a nyugdíjasok és nyugdíjszerű ellátásban részesülők teljes számát, s azt viszonyítjuk az adózókhoz – pontosabban az adóbevallók számához.

A korelért nyugdíjasokon túl közel egymillió kétszázezer ember kap valamilyen rokkantnyugdíjat, illetve más jogcímen nyugellátást Magyarországon. A kilencvenes években sokan választották a „rokkantosítást”, amikor a munkanélküliségből a nyugellátásba tízezer számra menekültek aktív korú emberek, akik munkahelyük elvesztése után nem találtak új munkahelyet, vagy a korábban megszokott szociális juttatásokat (munkanélküli és jövedelempótló járadék) „váltották át” nyugdíjra. A gazdasági rendszerváltás pár éve alatt másfélmillió munkahely szűnt meg, amely helyett az újjgazdasági rendszer csak harmadannyi új munkahelyet tudott teremteni, aminek következtében főleg a perifériás térségekben a foglalkoztatás szinte összeomlott, azaz az 1990-es foglalkoztatási szint felére-harmadára zsugorodott (Bódi 2006).

3. tábla. A nyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban részesülők,⁸ valamint a nem korbetöltött (öregségi) nyugdíjasok száma és aránya a korbetöltött (öregségi) nyugdíjasokon belül (települések jogállása és településméret szerint) 2006-ban.

Jogállás és településméret	Nyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban részesülők (fő)	Korbetöltött nyugdíjas (fő)	Nem korbetöltött nyugdíjas (fő)	Korbetöltött és nem korbetöltött nyugdíjasok aránya (%)
Főváros	555 085	359 436	195 649	35,2
Megyei jogú város	587 095	354 804	232 291	39,6
Város	827 239	477 407	349 832	42,3
Község	886 397	478 285	408 112	46,0
<500	80 164	43 492	36 672	45,7
501-1000	133 411	72 036	61 375	46,0
1001-3000	433 062	230 627	202 435	46,7
3001-10000	463 949	254 580	209 369	45,1
10001<	1 745 230	1 069 197	676 033	38,7
Összesen	2 855 816	1 669 932	1 185 884	41,5

Forrás: VÁTI TeIR, Fekete Attila számításai alapján

A korábbi szocialista korszak teljes foglalkoztatás ideálja nem térhetett vissza, de a rendszerváltók víziója sem valósulhatott meg, amely a kényszerfoglalkoztatás rendszeréből „felszabadult” munkaerőtöbbletet az új kapitalista gazdaság olcsó munkaere-

⁸ Nyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban részesülők = öregségi nyugdíjban részesülők + korbetöltött rokkantsági nyugdíjban részesülők + korhatáralatti rokkantsági nyugdíjban részesülők + megváltozott munkaképességűek járadéka.

jének szánta, mivel ezen munkaerő többsége nem tudott alkalmazkodni az új üzemszervezeti rendhez, vagy az alkalmazkodni képesek csoportja nem tudta elérni az új munkahelyeket periferikus helyzetű lakóhelye miatt (Laki 2001).

A rendszerváltók másik víziója az *önfoglalkoztatás megteremtése volt*; a kilencvenes évek legelején tömeges méretben jöttek létre kisvállalkozások, amelyek hamar, az évtized közepére-végére tönkre is mentek. Kérészetüknek többnyire egyszerűen az volt az oka, hogy az új vállalkozások nyújtotta szolgáltatásokra helyben nem volt fizetőképés kereslet, s gyakran a kényszervállalkozók sem rendelkeztek vállalkozói attitűddel (Bódi 2001).

A rendszerváltás nem igazán hozta felszínre a korábbi gazdasági rendszer foglalkoztatási rendszerének csődjét (belső munkanélküliség), a „járadékos rendszer” felállításával lényegében prolongálta a válság felszámolását.

Alapvető változás ott történt, hogy a privatizáció után a tőke felszámolta a korábban rejtett szociális foglalkoztatásokat. Az állami és közösségi tulajdonú cégek ezrével jutottak csődbe és/vagy kerültek eladásra, ezért az onnan kiszorulóknak a „járadéki” rendszer teremtett kárpótlást, amelyet a munkahelyüket veszítettek a korábbi szocialista rendszer csendes felejtéséül kaptak.

A kilencvenes évek elején a munkanélküli járadék viszonylag magas volt, és hosszú ideig folyósították komolyabb kontroll és elvárás nélkül (iskoláztatási vagy képzési kötelezettség), a szociális béke érdekében (Csoba 2009). A járadékos lét elfogadása és a munkahelyek elvesztésébe való csendes beletörődés hátterében a korábbi munkahelyeken dolgozók alacsony érdekérvényesítő képessége és az alacsony bérek is szerepet játszottak.⁹

A kilencvenes évek engedékeny nyugdíjpolitikájának árát a jelen fizeti meg, s ez a társadalmi deficit már nem csupán a járadékosokat sújtja, hanem minden közterhet viselő és szociális ellátórendszerrel kapcsolatba kerülő személyt az egész országban, de különösen azokat, akik a helyi szociális ellátórendszer (LOSS) támogatására rászorulnak, és/vagy nem tudják „kimenteni” magukat a közterhek alól (bérből, fizetésből élnek).

A közösségi szociális ellátásra különösen azok szorulnak rá, akik az olcsóbb közösségi szolgáltatásokat nem tudják a drágább díjfizető szolgáltatásokkal kiváltani, továbbá hátrányba kerülnek azok is, akiknek a jövedelmi helyzete megengedné ugyan a díjfizetésű javak megszerzését, de lakóhelyük miatt azok elérhetetlenek számukra. Azok is behozhatatlan társadalmi hátrányba kerülnek tehát, akiknek nincs jövedelmük, vagy nincs elég jövedelmük ahhoz, hogy „magan” iskolákat, egészségügyi szolgáltatásokat igénybe vegyenek, és azok is, akik lakóhelyük (önkormányzatuk) helyzeténél fogva alacsony díjfizetős, vagy „ingyenes” minőségi közösségi szolgáltatásokat képtelenek elérni.

⁹ Adler Judit: A munkavállalási korú inaktív népesség motivációja, munkaerő-piaci távolmaradásának okai (OFA kutatás)

G. Fekete Éva: A munkavállalási motivációk időbeni és térbeni változásai (OFA kutatás)

Mészáros Zoltán: Vissza a munka világába - vagy kitérés előle? Az inaktív állomány és státus jellemzése a munkaerő-piaci attitűdök függvényében (OFA kutatás)

A helyzet különösen azokat lehetetleníti el, akik a „potyautasok” miatt vagy a romló közmenedzsment miatt folyamatosan növekvő terheket kénytelenek vállalni, amelynek fejében romló közösségi szolgáltatást kapnak (lásd a tömegközlekedés ellehetetlenülése vidéki és városi terekben), de földrajzi és társadalmi helyzetüknél fogva nincs alternatívájuk más szolgáltatást igénybe venni.

A magyarországi aprófalvakban minden nyugdíjasra és nyugdíjszerű ellátásban részesülőre (80 ezer járadékosra) 1,3 adózó (101 ezer adóbevallást készítő) jut. Előfordul, hogy a „járadékosok” száma háromszorosa az adózókénak, de vannak olyan falvak is, ahol nem élnek „járadékosok”. Az ötszáz fő fölött népesebb, de ezer főnél kevesebb lélekszámú községekben a „járadékosok” aránya kedvezőbb, az országos átlagot mutatja. A legkedvezőbb helyzetben a tízezer főnél népesebb települések állnak, amelyekben a „járadékosok” aránya 0,6 az adózókéhoz képest, azaz egy „járadékosra” 1,5 adózó jut. Az adózás semmi esetre sem fedi le a tényleges jövedelmi, gazdasági teljesítményt, de miután a nyugdíjszerű ellátások rendszerének alapja a legális gazdaság, föltehetjük a kérdést: mi ennek a törékeny rendszernek a tűrőképessége? Meddig növekedhet a „járadékosok” aránya az adózókhoz viszonyítva anélkül, hogy

- a járadékalapok kiürülnének,
- alapvető méltányossági funkciójuk elveszne,
- s végül a megmaradt közteherviselők teljesen összeroppannának a közterhek nyomása alatt,
- „dezertálásra” kényszeríti azokat, akik a soványodó járadékok láttán elhagyják a legális gazdaság világát és tömegesen átlépnek a szürke- vagy feketegazdaságba, azaz a leépülés nem folyamat lesz, hanem gyors összeomlás,
- növekedjen az erőszakos megnyilvánulások, a helyi zavargások száma és az ezzel együtt járó önbíráskodás az állam által kevésbé ellenőrizhető térségekben, falvakban.

Tehát fordítva is megfogalmazhatjuk: nem a „járadékosok” száma magas, hanem az adózók száma kevés, amiért a 1990-es gazdasági rendszerváltás és azt követő gazdaságpolitikák eredményeként létrejött gazdasági szerkezet is okolható, s amely a jelen gazdasági rendszer meghatározó tényezőit is teremti egyben:

- nagyszámú önfoglalkoztató (kényszervállalkozó), amely a közteherviselés minimalizálásában érdekelt,
- az állami és közösségi szektor megszüntetése, illetve erőteljes leépítése után létrejött széles „járadékos” társadalom,
- a nemzetgazdaság exportképességét erősítő, jövedelmező új nagy foglalkoztatók viszonylag alacsony száma és aránytalan földrajzi elhelyezkedése.

Az adózóknak az aktív korú állandó népességhez viszonyított eloszlása a különböző településtípusok között kedvezőbb a városokban és a nagyobb népességű településeken. A községek és a kisnépességű települések gyengébb gazdasági potenciálját lényegében nem az állandónépességhez viszonyított adózók gyérebb eloszlása okozza, s nem is a kedvezőtlenebb korösszetételből fakadó magasabb arányú korelért nyugdíjas tömeg (ez utóbbi ma már nem is falusi, vidéki sajátosság). A vidéki helyi társadalmak gyengébb gazdasági potenciáljának okát inkább kereshetjük a járadékos tömegnek az állandó népességhez viszonyított nagyobb arányú elhelyezkedésében, amely, miután

a korábbi szocialista foglalkoztatási szerkezetből kiszorult, „kárpozlással” korelőtti nyugdíjazásban részesült, vagy más szociális alapú „járadékot” kapott. Hangsúlyozzuk, hogy ezt a válságot nem egyedül az új hitelválság teremtette, a jelen kríziséért a kommunista összeomlás utáni posztkommunista korszak késleltetett, szőnyeg alá söpört társadalmi problémákból kiérlelt komplex válsága okolható, amely most az új válsággal sajátos interferenciába került, s amely legsúlyosabb esetben komoly biztonságpolitikai kérdés lesz, de legenyhébb formában is a jelenleg megszokott újraelosztási rendszerek válnak fenntarthatatlanná (nyugdíj, egészségügy, oktatás, szociális támogatás).

Méltán tehetjük fel a kérdést, de ha a kilencvenes években nem adják meg a járadék (pl. rokkantosítás) egérútját a tömegeknek, akkor munkanélküli járadékot vagy más szociális ellátást kellett volna fizetni. A választ erre a szomszédos posztkommunista államokban kell keresni, ahol vagy lényegében sosem volt szociális háló (lásd balkáni államok: Románia, Bulgária), vagy a hasonló szociokultúrájú déli és északi környezetünk példáját vizsgálva láthatjuk, hogy ott az alacsony élőkommunizmussal ösztönözték a foglalkoztatást, és a szociális gondok tűzoltása helyett új munkahelyek teremtésére koncentráltak. Hatékony és hiteles gazdaságpolitikájuk eredményeként az emigráció és az idegen tőke vonzásával új beruházásokat ösztönöztek, a munkaerő-piacon tartott embereket pedig az új-kapitalista vállalkozások felszívták. Horvátországban az idegenforgalmi beruházások, az idénymunka és a külföldi munkavállalás, Lengyelországban a mezőgazdaság és a nyugati munkavállalás (az Egyesült Királyságban és Írországban) jelentett kitörést a válságból, s hasonló útra léptek a lettek és a litvánok is. Szlovákiában főleg a multinacionális cégek letelepítésével igyekeztek javítani a munkát keresők helyzetén. A világ körülöttünk más lett, csak mi nem változtunk a világgal. Magyarországon a feltétel és elvárás nélküli szociális gondoskodás óriási dologtalan tömeget teremtett, amely oda vezetett, hogy a mezőgazdasági betakarítástól kedve az építőipari szakmunkán és a kórházi kisegítő személyzetten át a szalagmunkáig külföldi munkaerő importra szorulnak Erdélyből, Kárpátaljáról és a Felvidékről, mialatt a minimálbérnél lényegesen magasabb összegű járadékokkal otthon, illetve a kocsmákban és a játéktermekben tartotta a potenciális munkaerő tízezreit.¹⁰

A járadékos ország következményei

A serdülőkorban lévő demokrácia egyik súlyos hiányossága a helyi és közösségi autonómiák létalapjának elemi hiánya. Az önálló egzisztenciák nélküli társadalomban nem lehet önkormányozni és közösségi alapokon nyugvó szociális ellátórendszert hosszútávon megszervezni és fenntartani.¹¹ Önkormányzatiságunk történetében ál-

¹⁰ 1996 és 1997-ben nyilvánosságra nem hozható vizsgálatban kimutattuk, hogy a játék- és nyerőgépek sűrűsége a szociális válság által leginkább sújtott térségekben volt jellemző. Az állam akkor helyesen a szerencsejátékot újra visszaállamosította, s legalább az ebből befolyó nyereséget erőteljesebben tudta kontrollálni, illetve adók révén meg tudta csapolni.

¹¹ Részletesebben lásd Bódi Ferenc (2005) A falusi önkormányzatok demokrácia deficitje. *A Falu*, XX. évfolyam ősz, 73–88.

talánosítható az a tendencia, hogy a közösségi terekben szerveződő ellátási formák kiüresedtek, valamint hogy az intézmények távolabb kerültek a szolgáltatást igénybe vevőktől, míg az egyéneknek jutatott ellátások száma és kifizetett összegek nagysága nőtt.

Ezzel országos szinten a társadalmi gondoskodás rendszerét szervező közpolitizálás gyengült, az individualizált helyi társadalmakban a közösségi terek leromlottak vagy megszűntek. Ez idő alatt a hibás jóléti politika növelte a szociális segélyek számát, könnyítette elérhetőségüket (lényegében társadalmi elvárások és kontroll nélkül). Az automatikusan, normatívan jutatott „járadéki” rendszer viszont elszívta a forrásokat a kultúra, a művelődés, az oktatás és a nevelés helyi közösségi színtereitől, s mindez anélkül történt, hogy pótlásukról vagy helyettesítő alternatívákról gondoskodtak volna, illetve elősegítették volna helyi öntevékeny alternatív rendszerek animálását (Krémer–Gyulavári 2006).

Az ezredfordulót követő években az ötszáz főtől kisebb népességű településeken 414 települési könyvtárat zártak be, amelyre (mondhatjuk a digitális-világban) „miért is van szükség”, bár cinikusan azt is mondhatnánk, hogy „az ország felnőtt lakosságának ötöde úgysem tud megértő olvasás szintjén olvasni, kár a könyveket tárolni” ilyen helységekből, ahol bizonyára a felnőtt népesség több mint negyede kvázi analabéta.¹²

Az ezredforduló után közel négyszázötven iskolát zártak be, és főleg a kistérségeken több mint kétszázötven óvoda szűnt meg. (Melléklet: 10-11. térképi ábra) Az oktatás és nevelés intézményei egyre távolabb kerülnek a családoktól különösen a kis- és aprófalvas térségekben, ahol közel nyolcvanezer iskoláskorú és huszonháromezer óvodáskorú gyermek él. Az iskola hiánya pedig a társadalmi mobilitás esélyét nullázza le, s ez különösen veszélyes ott, ahol a családok nem nevelnek a társadalmi norma szerint, s nem vezetik be a fiatalokat a társadalom kultúrájába.

IRODALOM

- Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*, Gondolat, Budapest.
- Andorka R. (1989) Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 12. sz. 30–40.
- Andorka R. – A. Kondratas – Tóth I. Gy. (1995) A jóléti rendszer jellemzői és reformjának lehetőségei. *Közgazdasági Szemle* 1. sz. 1–29.
- Bibó I. (1986) Az európai társadalomfejlődés értelme. In (szerk. Vida I.) *Bibó István Válogatott tanulmányok III. kötet (1971-1979)*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bódi F. (2001) Egyenlőtlenségek Magyarországon, jövedelem különbségek. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer vidéken*. AGROINFORM, Budapest, 102 pp.
- Bódi F. (2005) A falusi önkormányzatok demokrácia deficitje *A Falu* XX. évf. Ősz, 73–88.

¹² SIALS nemzetközi vizsgálatok International of Reading Association (IRA) felmérései alapján.

- Bódi F. (2006) Az edelényi helyzet (foglalkoztatás a hátrányos helyzetű térségekben). *A Falu XXI. évfolyam, 1. szám Tavasz (63–77)*.
- Bódi F. – Bódi M. (2008a) A magyarok és a tót atyafiak. In (szerk. Füstös L. – Guba L. – Szalma I.) *Társadalmi regiszter 2008/1., MTA PTI – MTA SZKI, Budapest, 21–37*.
- Bódi F. – Bódi M. (2008b) A szociális ellátórendszer örökölt különbségei. In (szerk. Bódi Ferenc) *Helyi szociális ellátórendszer, MTA PTI, Budapest, 99pp*.
- Bódi F. (2009) A komplex-válság hatása a vidéki társadalomra. In *A Falu XXIV. évfolyam 3. szám, Ősz (11–22)*.
- Bogár L. (1982) *A fejlődés ára. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest*.
- Bogár L. (1989) *Kitörési kísérletek. Egymodernizációs csapda anatómiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*.
- Csoba J. (2009) Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek? A munkanélküliek munkavállalói képessége és hajlandósága. *Esély 2009/5, 3–20*.
- Csontos L. – Kornai J. – Tóth I. Gy. (1996) Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer reformja. *Századvég, 2. sz. 3–28*.
- Dahrendorf, R. (1990) *Reflections on the Revolution in Europe. Chatto and Windus, London*.
- Durkheim, E. (1893) *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press, 1997.
- Durkheim, E. (1925) *Moral Education*. New York, Free Press (1961).
- Falussy B. – Harcsa I. (2000) *Időfelhasználás 1986 és 1999 őszén, Time use 1986 and 1999 autumn. Paper in Hungarian completed with bilingual tables*. KSH, Budapest
- Ferge Zs. (1995–1996) A magyar segélyezési rendszer reformja I-II. *Esély 6. és 1. sz. (43–62. és 25–42.)*
- Hankiss Á. (1984) *Kötéltánc. A társadalmi azonosság tudat válsága*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Harcsa I. – Kovách I. – Szelényi I. (1994) *A magyar agrárium- és vidék társadalomtörténete 1960-1994*. KSH, Budapest.
- Hirschmann, A. O. (1995) *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laki L. (2001) *A globalizáció peremén*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 70–134.
- Kornai J. (1980) *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai J. (1989) *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. Heti Világgazdaság Rt. Budapest*.
- Krémer B. – Gyulavári T. (2006) *Miért áttekinthetetlen a pénzügyi juttatások rendszere? Esély, XVII. évfolyam, 2. szám 29–48*.
- Savas, E. S. (1993) *Privatizáció. Hogyan vonuljon ki az állam a gazdaságból? Akadémia Kiadó, Budapest*. Eredeti kiadás: *Privatization. The Key to Better Government*, Chatham house Publishers, Inc. New Jersey, 1987.
- Schumacher, E. F. (1991) *A kicsi szép*. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Árnyékok és kísértetek a vidéki helyi szociális ellátásban¹

Egészségügyi alapellátás helyi – települési szinten²

Magyarországon az egészségügyi alapellátáshoz tartozik a bölcsőde, a védőnő, a háziorvos, a házi gyermekorvos, valamint a gyógyszerértékesítő szolgálat. Az ezredfordulón az MTA Stratégiai Kutatások Program keretében vizsgáltuk az egészségügyi alapellátás penetrációját és elérhetőségét az országban, különös tekintettel a falusi társadalmakra (Bódi 1999), akkor jelentős különbséget mértünk a városok és falvak ellátottsága között.

Azóta a szociális lejtő az egészségügyi alapszolgáltatás elérhetőségét tekintve még meredekebbé vált, ugyanis tíz év után az ország városias miliőiben fejlődött, a falvakban viszont romlott az ellátás penetrációja. A statisztikai elemzést kísérő országos helyi interjúkat is figyelembe véve megállapíthatjuk: az ország nem szakadt ketté ellátott és ellátatlan részekre, és ezt a védőnői és háziorvosi szolgálatoknak köszönhetjük, amely hivatásoknak, különösen vidéken, máig megmaradt a magas presztízse és megbecsültsége – mondhatjuk el ezt azokról, akik a vidéki társadalmi környezetben munkájukat alacsony fizetésért és nehéz viszonyok között végzik.

Az ország csendes kettészakadása azonban elindult az egészségügy terén is, amelyre a gyógyszerértékesítő szolgálat, a bölcsődék és a gyermekorvosi praxisok aránytalan elhelyezkedésének bemutatásával mutatunk rá. Az alapegészségügy vonatkozásában jelen tanulmányban a településtípusok közötti különbségekre fókuszálunk.

Bölcsődék – védőnők

A bölcsődei ellátás teljességében városi miliőben létező alapellátás. Napjainkban a kis- és aprófalvakban (ezer fő alatti községek) mindösszesen 19 bölcsődét találhatunk, ahol a 0–3 év közötti népesség meghaladja a 32 ezer főt.

Az országban összesen közel 25 ezer bölcsődei férőhely állt rendelkezésre, a bölcsődékben 31 ezer gyermeket láttak el, melyeknek 94%-a önkormányzati fenntartású. A gyermekgondozói intézmények férőhelyeinek száma meredeken csökkent, a böl-

¹ A tanulmány az INNOTARS 2008 kutatás keretében jött létre, s az OTKA (61667 sz. szerződés) Válasz-Váltság-Változás című kutatás keretében átdolgoztuk. Előző megjelenés: Bódi F. (2010) Árnyékok és kísértetek a vidéki szociális ellátórendszerben. In *A Falu* XXV. évfolyam 3. szám Ősz. 61–72.

² Miután Magyarország településszerkezete erősen tagolt, s önkormányzati rendszere is fragmentált szerkezetű, a helyi szociális ellátási rendszert és ellátási formákat a kutatás során később kistérségi (LAU-1) szinten is elemezzük.

csődei férőhelyek száma 2009-ben csak 59%-a az 1991-ben nyilvántartott bölcsődei férőhelyeknek.³

A bölcsődék bezárása annak ellenére megtörtént, hogy a beíratott gyermekek száma rendszeresen nagyobb volt, mint a férőhelyek száma, a bölcsődék kihasználtsága az önkormányzati rendszer fennállása óta meghaladta a gyermekgondozói intézmények teljesítőképességét. A bölcsődei férőhelyek harmada Budapesten, másik harmada a megyei jogú városokban, s több mint negyede a kisvárosokban volt. A tízezer főnél kisebb lélekszámú településeken a bölcsődei férőhelyeknek csak tizede létezett, ahol a három év alatti kicsinyek több mint negyztizede (42%) élt.

Ha a bölcsődék számát vesszük számításba, akkor a falvakban 101, a fővárosban 146, a megyei jogú nagyvárosokban 152, a kisvárosokban 226 bölcsődét találunk. Településméret szerinti vizsgálat esetén látható, hogy a bölcsődék közel háromnegyede tízezer főnél népesebb településen működik 2009-ben. (Melléklet: 1. sz. térképi ábra)

Az országban a közel ötezer védőnő nyolctizede területi védőnőként, kéttizede főállású iskolai védőnőként és a családvédelmi szolgálatnál dolgozott. Napjainkban 100 ezer várandós anyát vettek nyilvántartásba, amelynek 38%-át gondozták egészségügyi, szociális és környezeti okokból eredően veszélyeztetettként, a védőnők összesen 628 ezer látogatást teljesítettek náluk. A várandós anyáknál, a csecsemőknél tett védőnői látogatások száma másfélmillió volt, melyből minden negyedik látogatás fokozott gondozást igénylő csecsemőnél valósult meg, mind ezeken felül pedig 3,6 millió családlátogatást végeztek.⁴

Az országban a 2009. évben 4943 védőnő teljesített szolgálatot. Az ezer főnél kisebb lélekszámú községekben (1717 db) 280 betöltött védőnői álláshely volt, az említett falvakban 32 ezer csecsemő, illetve kettő és három év közötti gyermek élt. A középfalvakban és a kisvárosokban (1001–3000 fő) 855 védőnő teljesített szolgálatot 936 településen, ahol 63 ezer óvodás kor előtti gyermek élt. 356 nagyközségben és kisvárosban (3001–10000 fő), ahol 70 ezer csecsemő és két-három éves korú gyermek élt, 885-en dolgoztak. A 10000 fő fölötti lélekszámú településeken (146 db) közel 230 ezer kicsiny gyermek élt, ahol 2922 védőnő teljesített szolgálatot.

A védőnők elhelyezkedése az országban független a településmérettől, s ez követi a kicsiny gyermekek elhelyezkedését. A kereslet-kínálat oldal kiegyensúlyozott az egész országban, ellentétben a háziorvosok, házi gyermekorvosok, gyógyszertárak (lásd később) és bölcsődei férőhelyek elhelyezkedésével, amelyek egyértelműen a tízezer főnél népesebb településeknek kedveztek. A védőnői szolgálat kliens-arányos elhelyezkedésének két oka lehetséges:

Egyrészt az egészségügyi alapellátás más intézményeivel ellentétben, ez megmaradt állami finanszírozásban (az önkormányzatoknak nem kell jelentős összeggel kiegészíteni az állami normatívát), azaz nem piacosodott; díjtalanul igénybe vehető

³ A bölcsődék többségét a 90-es évek elején bezárták, mivel fenntartásukra nem volt külön normatíva a helyi települési önkormányzatok költségvetésében. A kor ideológiája szerint ugyanis az anyáknak a 60-as évek végétől, a GYES-bevezetése óta a gyermek hároméves koráig célszerű volt otthon maradni. 1990 után a GYES-nek már inkább munkaerő-piaci szerepe maradt meg, mert ezzel tudták tehermentesíteni (300 000 otthon maradó anya) az egyébként is túlterhelt munkaerőpiacot. Lényegében ezért sem voltak preferáltak a bölcsődék.

⁴ Társadalmi ellátórendszerek 2006. KSH, (2007): 36. oldal

1. tábla. Védőnők elhelyezkedése az ország településtípusai között 2002-ben és 2009-ben (%)

Településtípus	Betöltött védőnő-he-lyek (2002)	Betöltött védőnőhe-lyek (2009)	3 éves és 3 év alatti gyermekek eloszlása*
<500 fő	1,0	1,0	2,6
501–1000 fő	4,8	4,7	5,6
1001–3000 fő	17,1	17,3	16,2
3001–10000 fő	16,6	17,9	17,8
10 001 < fő	60,5	59,1	57,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

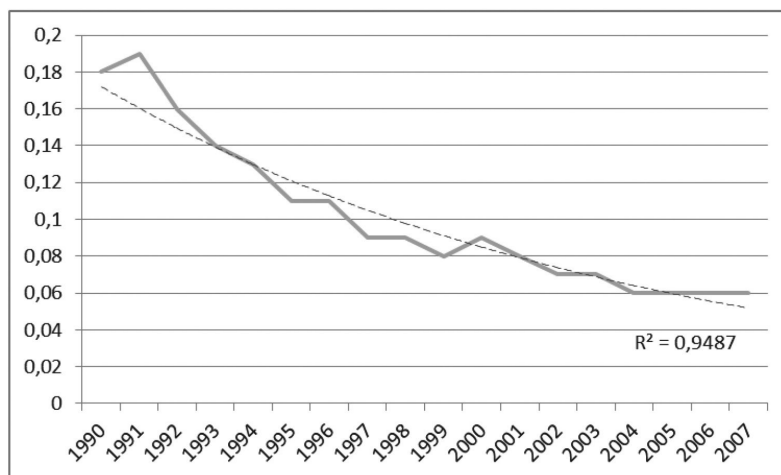
Forrás: VÁTI TeIR, Fekete Attila és Bódi Dániel számításai alapján (*2009-es adatok)

szolgáltatás – sőt a várandós kismamáknak kötelező regisztráltatniuk magukat a védőnőnél.

Másrészt az igen korán (a két világháború között) létrejött védőnői hálózat egyik fő célja épp az volt, hogy a nehezen elérhető vidéki térségek falvaiban születendő és élő csecsemők és kisgyermekek egészségügyi ellátása szervezett és biztosított legyen.

Az elmúlt húsz évben a csecsemőhalandóság exponenciális csökkenést mutat valamennyi településtípus esetén. A javulásért a védőnői hálózat fennmaradása dicsérhető, amely minden nehézsége ellenére betölti szerepét, s a szolgálat helyben léte miatt tud hatékony lenni. A csecsemőhalandóság csökkenése révén az ország elérte Spanyolország és Portugália szintjét a kilencvenes évek közepén, viszont a magyarországi apró- és kisfalvak mutatói a kilencvenes évek végétől nem javultak.

1. ábra. Csecsemőhalandóság Magyarországon (%)

Forrás: VÁTI TeIR adataiból számolta Fekete Attila

Gyógyszertárak

A gyógyszertárak száma 2009-ben 2412 db volt, kétharmadával több, mint ami 1991-ben a betegek rendelkezésére állt. Számuk főleg a kilencvenes évek patikaprivatizációja után szaporodott meg, de az ezredforduló óta lényegében nem növekedett. Eloszlásuk a kis- és aprófalvakat kivéve lényegében népességarányos. Az 1000 fő alatti falvakban él a hazai népesség 7,6%-a, s itt található a gyógyszertárak 1,5%-a. Az önkormányzatok számát figyelve 1717 faluban 36 patika található, azaz minden száz faluból majd kettőben. Jobb a helyzet a közepes népességű településeken (1001–3000 fő), ahol 936 önkormányzat területén 356 patika működött. A nagyobb népességű települések esetében (3001–10000 fő) 353 önkormányzat területén 435 gyógyszertár szolgálta ki a betegeket, a 146 db tízezer fölötti lélekszámú önkormányzatban pedig 1585 patika működött, a 23 megyei jogú városban 596 db, egyedül a fővárosban számuk elérte a 430-at.

1991 és 2009 között a gyógyszertárak száma a fővárosban, a megyei jogú városokban és a városokban megkétszereződött, a falvakban 630-ról 565-re csökkent. A falvak örökölt kedvezőtlenebb helyzete önmagukhoz képest is tovább romlott, a városoké pedig igen dinamikus javult, a vidék és a város közötti szakadék hatványozott mértékben kiszélesedett. (Melléklet: 2. sz. térképi ábra)

2. tábla. Gyógyszertárak elhelyezkedése (települések jogállása és mérete szerint) Magyarországon 1991–2009 között (db, fő)⁵

Jogállás és településméret	1991	1997	2002	2009	Állandó népesség*
Főváros	204	328	352	430	1 694 942
Magyei jogú város	253	419	432	596	2 025 698
Város	397	598	618	821	3 255 026
Község	630	620	607	565	3 171 116
<500	8	4	2	2	281 624
501–1000	53	44	39	34	487 333
1001–3000	403	381	368	356	1 649 555
3001–10 000	317	378	387	435	1 753 598
10001<	317	378	387	1585	5 974 672
Összesen	1484	1965	2009	2412	10 146 782

Forrás: VÁTI TeIR, Fekete Attila és Bódi Dániel számításai alapján (*2009-es adatok)

⁵ A gyógyszerkassza szűkítése, a támogatott termékek körének korlátozása várhatóan komoly válságot hoz a gyógyszertárak körében, amelynek a közeljövőben várhatóan a kisgyógyszertárak – többnyire kistelepüléseken lévők – lesznek a vesztesei. Hazánkban nem elterjedt a prevenció, ezért a magas gyógyszerfogyasztás, a társadalomban lassan alakul át a szemlélet a korrekciótól a megelőzés felé. A szemléletváltás segíthetné a kistelepülésen lévő gyógyszertáraknak a megmaradását, ha azok egészségcentrumokká válnának, de mindehhez a szemléletváltás mellett többletforrás is kellene, amely hosszú távon minden biztonnal megtérülne.

Az önkormányzatok héttizedében (2272 településen) nem található gyógyszerár, azaz a települések több mint kétharmadában a receptek kiváltásához egy másik településre kell utazni, ha éppen nem segít a falugondnok. Ez a szolgáltatás csak az önkormányzatok 27%-ában található meg, mivel csak a 600 főnél kisebb lélekszámú településeken lehet megszervezni, illetve eddig a lélekszámig lehetett normatív finanszírozást igényelni.⁶

Háziorvosok és házi gyermekorvosok

Az országban, 2009-ben 4971 önkormányzati finanszírozású háziorvos és 1548 házi gyermekorvos praktizált, akik 8,18 millió felnőtt korút és 1,96 millió fiatakorút láttak el.⁷

A háziorvosi rendelőkben majd 58 millió beteg jelent meg, illetve történt orvos vizit, a házi gyermekorvosoknál pedig közel 13 millió gyermek fordult meg, illetve gyermeket látogattak meg.

Az ezer főnél kisebb népességű kis- és aprófalvakban (1717 községben) 343 háziorvos, s mindösszesen 1 házi gyermekorvos teljesített szolgálatot. A háziorvosok eloszlása és a potenciális betegkörhöz tartozók eloszlása hozzávetőlegesen arányos a felnőtt népességet figyelembe véve. A fiatakorú népesség esetén az eltérés különösen nagy a kis- és aprófalvak esetében, ahol a fiatakorúak 8%-a él (158 ezer fő), ezzel szemben 1 gyermekorvos praktizál. A KSH adatai szerint a gyermekorvosok 1,5 millió gyermeket látnak el (félmillió kiskorú általános háziorvoshoz adta le betegkártyáját), és egy háziorvoshoz átlagosan 1267 fő tartozik. Ebből eredően a kis- és aprófalvakban a gyermekorvosi praxisokat egy faluban nem lehet gazdaságosan kitölteni, ezért több faluból tevődnek össze a házi gyermekorvosi körzetek, ahol működnek egyáltalán, mert több vidéki körzetben nincs házi gyermekorvos.

A gyermekorvosi szolgálat különösen fontos lehet olyan körzetekben és térségekben, ahol magas a gyermekkorúak aránya. A 18 év alatti népesség aránya a nagyfalvakban és kisvárosokban is (3001 fő felett) az országos átlag (18,8%) felett van, a megyei jogú városokban megegyezik az országos átlaggal. A kiskorúak aránya a fővárosban az országos átlag alatt van, a többi településkategóriában az arányuk 20% körül van (Bódi F. – Bódi M. 2008).

A vidéki falvakkal szemben Budapesten található minden ötödik házi gyermekorvos, s közel háromtizede a megyei jogú városokban praktizál. Mindösszesen a gyermekorvosok fele nagyvárosi miliőben dolgozik, noha a potenciális patientúrának csak harmada található itt. Ha tovább vizsgálódunk a tízezer főnél népesebb településeken, akkor látható: a gyermekorvosok közel nyolctizede nagyvárosi, kisvárosi miliőben dolgozik, annak ellenére, hogy a fővárosi, nagyvárosi és kisvárosi miliőben csak a magyarországi fiatakorúak 55,6%-a él. A tízezer főnél kisebb lélekszámú tele-

⁶ Nem vizsgáltuk, mennyiben váltak be a mozgó gyógyszerárak, és a háziorvosok gyógyszer-forgalmazása kiváltja-e a gyógyszerárak hiányát a falusias térségekben.

⁷ A háziorvosokat az OEP finanszírozza, de a volt körorvosok, akik mára háziorvosi praxisban folytatják, területi ellátási szerződés alapján működnek, a helyi települési önkormányzatokon keresztül kapják meg támogatásukat.

pülésen a 18 év alatti népesség 44,4%-a lakik, amelyet a házi gyermekorvosok pontosan 22,4%-a lát el. (Melléklet: 3. sz. térképi ábra)

A házi gyermekorvosnál megjelentek eloszlása még aránytalanabb. A közel 13 millió rendelési eset 73%-a városokban valósult meg, amelyből 20,4 % a megyei jogú városokban, 39%-a kisvárosokban. A házi gyermekorvosi ellátásban megjelentek és meglátogatottak számának magasabb arányát az a tény is magyarázhatja, hogy a városokban dolgozó gyermekorvosok praxisa nem ér véget a városok határánál, illetve a városokon belül az orvosok jobban elérhetők, ebből eredően gyakrabban felkeresik őket.

A felnőttek egészségügyi alapellátása (az igénybevételi mutatókat figyelembe véve) fordított arányokat mutat a gyermekekével a falu és a város vonatkozásában. Tudvalevő, hogy a tízezer főnél népesebb településen él az ország felnőtt korú népességének majdnem hattizede (59,7%), az 58 millió orvos-betegtalálkozás majdnem fele (48,2%) mégis a tízezer főnél kisebb népességű településen valósult meg. A falvakban és a kisvárosokban élők gyakrabban veszik igénybe „körorvosukat” (gyakorta csak eddig jutnak el), a gyakoribb orvos-beteg kapcsolat univerzálisabb viszonyt is takar, ami a vidéki orvosok többletmunkáját is mutatja.

A kilencvenes évek elején, a házi orvosi praxisok privatizációját követő években működő házi orvosok száma jelentős mértékben megnőtt. 1997-ben 1990-hez viszonyítva 653 fővel gyarapodott, számuk azonban 2009-re mérséklődött, bár a bázisévhez viszonyítva még így is 434 fős többletet mutatott. A házi orvosok számának növekedése csak az ezer főnél népesebb településeken volt kimutatható, mivel a kis- és aprófalvak estében létszámuk csökkent (1991 és 2009 között 64 fővel). A tényleges növekedés a tízezer főnél népesebb önkormányzatok területén 1997-ig volt erőteljes, a városok és a megyei jogú városok vonatkozásában a növekedés 2002-ig tartott. A községekben a kezdeti lendületet folyamatos csökkenés jellemzi, mára közelíti az 1991-es szintet.

A többségben piacosított házi orvosi praxisok lényegében a felnőtt népesség településtípusok közötti elhelyezkedését, eloszlását követték. A házi orvosi ellátás szervezés Achilles-sarka a kis- és aprófalvak életvilága, amely összefüggő övezetet képez Észak-Magyarország, Észak-Alföld és a Dunántúl számos vidékén. A házi gyermekorvosok elhelyezkedése a háromezer főnél népesebb és tízezer főnél kisebb lélekszámú településeken javult a leglátványosabban, e településméret kategóriában 1991 és 2009 között sikerült elérni, hogy a gyarapodó számú gyermekorvosok közül 81 új praxis ide települt (a 106-ból). A tizennyolc év alattiak országban belüli elhelyezkedése e településkategórián belül 19,4%, a gyermekorvosoknak pedig 19,1%-a dolgozik e településkategórián belül. Ez jóval magasabb az 1991. évhez képest, amikor csak 13,7%-a dolgozott e településtípusban.

Minden más településméret típusban a páciens és orvos eloszlás lényegében nem változott. Ha a jogállás kategóriát vizsgáljuk, akkor a községekben csekély javulást láthatunk. A főváros és a megyei jogú város kategóriában a kliens-orvos eloszlás lassú konvergenciáját tapasztaljuk, a kisvárosokban viszont masszív állandóságot tapasztalunk.

Szociális támogatás és segélyezés⁸ helyi – települési szinten

Az önkormányzati rendszerbe beépített szociális gondoskodás nem volt hatékony, mivel nem alkotott összetett rendszert, nem fogta át a munka, egészség, lakhatás és tanulás egységeit. Nem ösztönözte a társadalom peremén élőket a foglalkoztatásra, az öngondoskodásra, a kiút keresésére. A szociálpolitikai rendszer inkább konzerválta a társadalmi hátrányokat, s nagy költségeket rótt az önkormányzatokra. Azokon a településeken, ahol az éves kiadások több mint tizedét segélyek kiadásai vitték el, egyre nagyobb számban zárták be az óvodákat és az iskolákat. A szociális hátrányokkal küzdő családok gyermekeinek nevelése és oktatása nem helyben szerveződött, hanem a helyi közösség kontrollját nélkülöző távolabbi intézményekben. A kis- és aprófalvakban a helyi szociális munka rutinszerű szociális segélyosztásra korlátozódott, amelyben a szegénységet igazán kezelni képes mikrovilág alapintézményei megszűntek vagy eltávolodtak a helyi társadalomtól; a szegénység magára maradt, gettósodott, a szociális zárványokból nem vezetett kiút, a társadalmi mobilizáció, a fel- és kiemelkedés esélye elveszett. „A szociális kiadások olyannyira megnöttek, hogy ma Magyarországon az átlag háztartás állami szubvencióból fakadó bevétele magasabb, mint a szocializmus időszakában volt.” (Róna 2008) A szociális támogatásnak és segélyezésnek számos formája alakult ki az önkormányzati rendszerben, a szociális törvény bevezetésétől kezdve folyamatosan formálódott és változott. Az alábbiakban azokat a szociális támogatásokat és segélyeket mutatjuk be példaként, amelyek demonstrálják a kialakult szociális támogatási rendszer tarthatatlanságát.

Közgyógyellátás

Az egészségi állapot megőrzéséhez és helyreállításához kapcsolódó kiadások csökkentésére a szociálisan rászorult személyek részére közgyógyellátási igazolvány adható ki. A közgyógyellátásra alanyi jogon és normatív alapon jogosultak körét a szociális törvény határozza meg, méltányossági alapon a települési önkormányzat is megállapíthat jogosultságot. 2009-ben 268 ezer fő kapott közgyógyellátási igazolványt, akiknek egyharmada méltányossági alapon kapott kedvezményt. Az országban minden huszadik felnőtt állampolgárnak van közgyógyellátási igazolványa, a legkisebb arányban a megyei jogú városokban élők rendelkeznek kedvezménnyel. Legnagyobb az arányuk az aprófalvakban, ahol majd minden tizedik lakos rendelkezik ilyen kedvezménnyel. (Melléklet: 4. sz. térképi ábra)

A kisebb lélekszámú településeken élők között magasabb a közgyógyellátásban részesülők aránya. Ez a tény azzal magyarázható, hogy az alacsonyabb népességű települések (különösen az apró- és kisfalvak) közegészségügyi helyzete és az ott élők egészségügyi állapota rosszabb, mint a nagyobb településen élőké. A KSH vizsgálá-

⁸ Az alább bemutatott szociális támogatások nem fedik le a közel félszáz szociális segélyfajta összességét. A közgyógyellátás természetbeni juttatásnak, a tovább felsorolt segélyezési forma pénzbeli támogatásnak számít. Az elemzésbe bevont segélyfajták tipikusak, és róluk pontos, hozzáférhető adatbázis található a KSH T-STAR rendszerében.

ta rámutatott: a település-fejlettség által biztosított feltételek (intézményi ellátottság, egészségügyi intézmények megközelíthetősége, stb.) a falvakban rosszabbak, mint a városokban. A hivatal felmérése azonban rámutat, hogy a falvakban lakók egészségügyi állapota elsődlegesen a vidéki társadalmak összetételétől függ (iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelem, lakáskörülmények, stb.).⁹

Amikor a kedvezményezettek településtípusok szerinti elhelyezkedését vizsgáljuk, megállapítható, hogy 1997-ben az eloszlásuk népességarányos volt, viszont 2009-ben már a falvakra több kedvezményezett jutott. A kedvezményezettek száma országosan csökkent, de a falvakban ez a csökkenés kisebb mértékű volt, mint a városokban.

Rendszeres szociális segély, közcélú foglalkoztatás és lakásfenntartási támogatás

2009-ben a pénzbeli juttatások közül rendszeres szociális segélyben 143 ezer fő részesült, átlagosan havi 23800 forinttal. A támogatottak száma évről évre nő, akik a munkanélküliség által leginkább sújtott észak-magyarországi és észak-alföldi régiókban élnek. A jogosultak körébe azok az aktív korú felnőttek jutnak, akik munkanélküli járadékra már nem jogosultak, de a minimális életszínvonal biztosításához más jövedelempótló ellátással nem rendelkeznek.

Az egész országban az aktív korú népesség (18–59 év közöttiek) 2,4%-a rendszeres szociális segélyben részesül, az aprófalvakban a munkaképes korú népesség 7,2%-a, kisfalvakban 5,8%-a, a közepes települések 3,3%-a segélyezett. Ahogy a nagyobb lélekszámú települések felé tekintünk, a segélyezett aránya egyre csökken; nagyvárosokban alig észlelhető 1% körüli, s a fővárosban fél százalék. (Melléklet: 5. sz. térképi ábra) A rendszeres szociális segélyben részesülők fele közfoglalkoztatásban is részt vett a tárgyévben, bár ezen foglalkoztatások nem jelentenek visszautat a foglalkoztatottak világába. Az átmeneti munkavállalás csak kitérő, amely alapján ismét jogosultságot lehet szerezni a következő időszak segélyére. A segélyezés és a közfoglalkoztatás e sajátossága különösen a kis lélekszámú falvakban mutatható ki, ahol a segélyezett héttizede cirkulál a rendszeres szociális segélyezetttség és az idényszerű közfoglalkoztatási formák között. (Bódi 2009)

A rendszeres szociális segélyben részesülők száma folyamatosan növekedett, ahogy egyre többen kerültek ki a munkanélküli járadékból, s később a jövedelempótló ellátásból is kiszorultak.¹⁰ Rendszeres szociális segélyt 1993-ban 30 ezer fő kapott, számuk 2002-ben 125 ezer főre növekedett, s 2009-ban a segélyezett tömege meghaladta a 143 ezer főt. A rendszeresen segélyezett csoportja minden településtípusban ötszörösére, hatszorosára nőtt, de ez a növekedés különösen a kis népességű településeken

⁹ Társadalmi ellátórendszerek, 2006. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2007 (26. oldal). Különösen fontos a jövedelmi helyzet, mert a méltányosságot főleg ez alapján ítélik meg: alacsony nyugdíjak, munkanélküliség, felbomlott család, ahol a gyógyszerkiadások könnyen meghaladják a méltányossági szabályban rögzített jogosultsági küszöböt.

¹⁰ A rendszeres szociális segélyezett többsége először munkanélküli járadékot kapott, majd miután jogosultsága megszűnt, jövedelempótló támogatásban részesült, s amikor a második lépcsőfokról is leszorult, kaphatott rendszeres szociális segélyt.

okozott aránytalan „túlsúlyt” az aktív korú népességhez, valamint az adózó népességhez viszonyítva.

3. tábla. Rendszeres szociális segélyben részesítettek évi átlagos száma és eloszlása 1993–2009 között (fő) (települések jogállása és települések mérete szerint)

Jogállás és településméret	Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyben részesítettek évi átlagos száma				2009. évben az állandó népességből a 18–59 évesek száma
	1993	1997	2002	2009	
Főváros	2128	2276	4232	3782	1 007 527
Megyei jogú város	4003	3922	13 890	13 173	1 233 579
Város	4003	3922	13 890	45 821	1 958 683
Község	4003	3922	13 890	80 431	1 874 650
<500	1916	1545	9644	11 605	161 648
501–1000	2513	1967	13 063	16 629	284 831
1001–3000	6604	5355	34 278	41 663	967 281
3001–10 000	6536	5254	26 681	30 557	1 058 961
10001<	12 553	12 879	41 594	42 753	3 601 718
Összesen	30 122	27 000	125 260	143 207	6 074 439

Forrás: VÁTI TeIR, Fekete Attila és Bódi Dániel számításai alapján

A rendszeres segélyben részesülők elhelyezkedése nem volt arányban a 18–59 év közötti népesség elhelyezkedésével; különösen sokan jutottak segélyhez az apró- és kistelepüléseken, ahol az aktív korú népességnek csak 7,4%-a, ugyanakkor az országban az összes kedvezményezett 19,7%-a élt. Az ezer főnél kisebb lélekszámú községekben a kilencvenes években is felülreprezentálták magukat a rendszeres segélyben részesülők (1997-ben 13%, 1993-ban 14,7%). A települések jogállását tekintve a rendszeres szociális segélyben részesülők 56,2%-a községlakó volt 2009-ben, mialatt a falvakban csupán az aktív korú népesség harmada lakott.

A *közcélú foglalkoztatottak*¹¹ tartós munkanélküliek, akiknek a helyi települési önkormányzat közfoglalkoztatást szervez. Ebben a foglalkoztatási formában 2009-ben

¹¹ Magyarországon a közcélú foglalkoztatást a helyi települési önkormányzatok szervezték, ez a gyakorlat más országokban nem általános. 2011. évtől kezdődően a *Közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról szóló 375/2010. (XII.31.) Korm. Rendeletben* rögzített *Nemzeti Közfoglalkoztatás Programja* megszünteti a közcélú foglalkoztatást, a munkaügyi kirendeltségek által támogatott közhasznú munkavégzést és a hagyományos központi közmunkaprogramot. A program nem titkolt célja, hogy az egyszerűsített pályázati rendszerrel csökkenjen a bürokrácia. Az aktív korú nem foglalkoztatott személyek részére megállapított rendelkezésre állási támogatást (rát) a bérpótló juttatás (bpj) váltja fel, ehhez azonban önkormányzati elbírálásba tartozó, szigorúbb jogosultsági feltételek szükségesek, és nagyobb aktivitást vár el az álláskeresőktől: évente legalább 30 munkanap munkaviszonyt kell igazolni, és aki ilyen támogatást igényel, annak iskolai végzettségétől függetlenül el kell fogadnia a felajánlott közmunkát.

A közfoglalkoztatás típusai: 1. *Önkormányzati rövid időtartamú közfoglalkoztatás* (napi 4 órás munkaidő): a települési önkormányzatok mindennapi közfeladatai ellátását segítő támogatás, a jogosultak napi maximum 4 órás munkaidőben, legalább 2 hónap, legfeljebb 4 hónap időtartamig foglalkoztathatóak, amelyért a mini-

137 564 fő vett részt, akiknek egyharmada 3000 főnél kisebb lélekszámú településen élt. Amennyiben az apró-, kis- és közepes települések rendszeres szociális segélyben részesülőinek számát és a közcélú foglalkoztatottak számát összeadom és arányítom az adott településtípuson élők aktív korú népességéhez, látható, hogy *az aprófalvakban minden nyolcadik aktív korú rendszeresen segélyezett, a kistalvakban minden tizenkettedik, a közepes népességű településeken pedig minden tizedhatodik*. Miután egy családban csak egy fő kaphat rendszeres szociális segélyt, ebből megbecsülhető, hogy a családok viszonylatában *az aprófalvakban majd minden negyedik család, a kistalvakban minden hatodik, s a közepes települések esetében minden nyolcadik családfő az önkormányzat „alkalmazottja”*.

4. tábla. A közcélú foglalkoztatásban részt vettek száma (fő) 2003-ban és 2009-ben

Jogállás és településméret	Közcélú foglalkoztatásban részt vettek száma 2003	Közcélú foglalkoztatásban részt vettek száma 2009	Állandó népességből a 18–59 évesek számának eloszlása 2009-ben (%)
Főváros	1365	3626	16,6
Megyei jogú város	4715	12654	20,3
Város	14 138	44 192	32,2
Község	29 799	77 092	30,9
<500	4929	10 931	2,7
501–1000	5490	15 901	4,7
1001–3000	14 302	29 461	16,0
3001–10 000	10 512	39 903	17,5
10001<	14 784	41 368	59,9
Összesen	50 017	137 564	100,0

Forrás: VÁTI TeIR, Fekete Attila és Bódi Dániel számításai alapján

A lakásfenntartási támogatásra szorulóak száma folyamatosan emelkedett: 2003-ban még 128 ezren, 2009-ben 339 ezren vették igénybe a támogatást. A növekedéshez hozzájárult az a tény is, hogy 2004-től egységesítették a lakástámogatás rendszerét, s emellett az adósságkezelési szolgáltatásban részesülő személyek is jogosulttá válhattak a támogatásra, illetve a helyi önkormányzat a törvénynél kedvezőbb feltételek

málbér, illetve a garantált bérminimum felének megfelelő összegű munkabérben részesülhetnek. A pályázónak 5%-os önrészt kell biztosítania. 2. *Önkormányzati huzamosabb idejű közfoglalkoztatás* (nap 6–8 órás munkaidő). Közérdekű célok programszerű támogatása: a foglalkoztatás időtartama 2–12 hónap lehet, és napi 6–8 órás munkaidőben történik. A települések hátrányos helyzetével, gazdasági erejével összhangban a támogatás intenzitása 70–100% mértékű lehet. A munkabérek és járulékok mellett a foglalkoztatással összefüggő egyéb költségek is érvényesíthetők a támogatás legfeljebb 20%-ának mértékéig. 3. *A vállalkozások közmunka támogatása*: a kis- és közepes vállalkozások a munkaügyi központ kirendeltségéhez benyújtott pályázat alapján kaphatnak támogatást, ha bérpótló juttatásra jogosult álláskeresőt foglalkoztatnak, legfeljebb 12 hónap időtartamra, mértéke elérheti a munkabér és járulékainak 70%-át. 4. *Országos közfoglalkoztatási programok*. A jelentős nemzetgazdasági haszonnal és számottevő megtakarítással járó többéves, egész ágazatokat érintő átfogó országos közfoglalkoztatási programok során a bérek és járulékok finanszírozásáról gondoskodnak.

szerint megállapíthatott jogosultságot. Az országban száz felnőtt magyar állampolgárból négy kapott lakásfenntartási támogatást, az aprófalvakban százból hat, a kis falvakban százból hét. A lakásfenntartási támogatottak eloszlásának pontos megismerése szertefoszlott egy mítoszt, történetesen hogy a falvakban a lakásfenntartás kevésbé terhelő, mint a városokban. A falusi élet a telefon, a gázfűtés, a csatornázás, és egyéb közművek megjelenése miatt megdrágult, a falvak modernizálását viszont nem követte a családi jövedelmek növekedése. A kilencvenes években az állami támogatásból és személyes hitelekből fejlesztett vonalas infrastruktúra szolgáltatásait az ezredforduló után az elszegényedett lakosság egyre nehezebben tudta megfizetni.¹²

A városi népesség azon része, amely megindult a társadalmi lecsúszás lejtőjén, még eladhatta értékes városi lakóingatlanát, amelyből vidéken jóval olcsóbban vehetett házat és kertet, s a „hasznot” felélhette. A vidékiek ezzel szemben nem tudtak hova visszavonulni. Ellentétben Latin-Amerikával vagy a XIX. századi Nyugat-Európával, a szegénység nem a városokba menekül, hanem inkább a falvak felé mozog, ahonnan nincs tovább út annak, aki szegényen oda került vagy ott született. (Melléklet: 6. sz. térképi ábra)

5. tábla. Lakásfenntartási támogatásban részesültek száma 2003-ban és 2009-ben¹³

Jogállás és településméret	Lakásfenntartási támogatásban részesültek száma 2003	Lakásfenntartási támogatásban részesültek száma 2009	18 év fölötti népesség eloszlása 2009-ben (%)
Főváros	20 736	29 028	17,3
Megyei jogú város	34 133	59 874	20,3
Város	61 710	113 964	31,8
Község	31 653	136 028	30,6
<500	3 789	13 961	0,7
501–1000	3 332	24 356	1,2
1001–3000	14 118	69 102	15,1
3001–10000	23 374	69 797	17,7
10 001<	103 619	161 678	59,6
Összesen	148 232	338 894	100,0

Forrás: VÁTI TeIR, Fekete Attila és Bódi Dániel számításai alapján

¹² 1996 után a gáz- és villanyszolgáltatókat a kormány eladta nyugat-európai cégeknek, amelyek az EU árakat érvényesítették és jelentős profitra is szert tudtak tenni. Ma az alacsony keresetűek családi jövedelmüknek jelentős részét közmű számlákra fizetik be.

¹³ A lakásfenntartási támogatás, bár önkormányzatonként eltérő, de átlagosan havi kb. 2000 Ft. A folyósítás költsége lassan utoléri a megállapított ellátás értékét. Ez sok esetben nem valódi támogatás, hanem a helyi legitimációs játszma része.

Szociálpolitikai juttatások és pénzbeli juttatások kiadásai az önkormányzatok költségvetésében

A szociális juttatások a nagyvárosokat kisebb arányban terhelték (3%), a kis- és aprófalvak esetében a kiadások 11%-át érték el. A nagyobb gond nem az önkormányzatok mérlegében keresendő, hanem a háztartások megélhetési forrását biztosító pénzforgások mérlegében.

Feltevésünk szerint azokon a településeken, ahol a szociális járadékosok (munkanélküliek, rendszeres szociális segélyben részesülők, megváltozott munkaképességűek, és rokkant nyugdíjasok) létszáma meghaladja az adófizetők létszámát, ott lényegében szociális gettó jön létre. (Melléklet: 7. sz. térképi ábra) A térképi ábrán jól látható a 40–60%-os járadékos arányt mutató települések elhelyezkedése, amelyek átmeneti települések, s szomszédosak, illetve körülveszik a már 60–80%-ban „eljáradékosodott” településeket, amelyek feltevésünk szerint szociális gettók.

A helyi autoritásoknak lényegében a segélyek kiosztásán túl nem sok szerepük maradt. Az Európai Unióban egyedülállóan két magyarországi régióban legalacsonyabb a foglalkoztatás, Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon, ilyen alacsony szintű gazdasági aktivitást csak Szicília és Calabria régiók mutatnak.¹⁴ A vidéki településeken a jövedelemképzés igen alacsony, sokan nem tudnak vagy nem hajlandók munkát vállalni. Azokon a településeken, ahol nincs helyben foglalkoztató, továbbá körülményes a közlekedés, alacsonyak a bérek, magas az alacsony képzettségűek és iskolázatlanok, valamint a tartós munkanélküliek aránya. A Járadékos térkép megmutatja azokat a térségeket és megyéket, ahol a helyi önkormányzatok már nem képesek kezelni a szegénységet és összetett szociális gondokat. Somogy, Baranya, Tolna megyék (Dél-Dunántúl régió), Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád megyék (Észak-Magyarország régió), Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megyék (Észak-Alföld régió) különös kormányzati figyelmet érdemelnek.

IRODALOM

Bódi F. (1999) Szociális ellátórendszerek és a humán erőforrások keretei falun. In (szerk. Kovács F.) *A falu- és vidékfejlesztés stratégiai kérdései*. Stratégiai Kutatások Programja, MTA Agrártudományok osztálya, Budapest (83–100).

Bódi F. (1999) Szociális ellátórendszerek a falvakban. In (szerk. Pócs Gy.) *Vidékfejlesztés, vidékpolitika*. Agroinform Kiadóház, Budapest (39–60).

Bódi F. (2001) A szociális ellátórendszer örökölt hiánya a falvakban. *Esély*, 4. sz.

Bódi F. (szerk.) (2001) *Helyi szociális ellátórendszer a vidéki Magyarországon*. Agroinform Kiadóház, Budapest.

Bódi F. (2005) Visszaszoruló szociális ellátórendszer – gyengülő érdekérvényesítés? In (szerk. Bognár L. – Csizmady A. – Tamás P. – Tibori T.) *Falupolitikák*. Új Mandátum Könyvkiadó – MTA SZKI, Budapest (153–169).

¹⁴ EUROSTAT Unemployment report 2008

Bódi F. – Mokos B. (2003) Nevelés, Egészségügy és szociális támogatás helyzete a vidéki térségekben. *Területi Statisztika*, 2003. 1. sz. (76–85).

Bódi F. (2008) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest.

Bódi F. – Bódi M. (2008) A szociális ellátórendszer örökölt különbségei. In (szerk. Bódi Ferenc) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest, 93pp.

Bódi F. (2009) Az edelényi helyzet. In *A Falu (Merítés) 2001–2008*. AGROINFORM Kiadó, Budapest (149–163).

Kovács K. – Somlyódy P. (2008) *Függőben (Közzolgáltatás-szervezés a kis-települések világában)*. KSZK, Budapest.

Róna P. (2008) *Válság vagy felzárkózás*. Interjú.

A gazdasági és szociális helyzet területi egyenlőtlenségei a vidéki Magyarországon – hasonlóságok és eltérések¹

Bevezetés

A rendszerváltást követően Magyarországon a területi, társadalmi, szociális és gazdasági egyenlőtlenségek jelentősen felerősödtek. (Nemes Nagy, 1998) Egyes térségek komoly gazdasági fejlődésnek indultak, mások elszegényedtek. A különbségek megmutatkoznak a szociális helyzetben éppúgy, mint a gazdasági potenciálok jelenlétében.

A területi egyenlőtlenségek vizsgálata Magyarországon a társadalmi-gazdasági jelenségek elemzésénél hagyományosan az érdeklődés középpontjában állt és áll ma is (Francia 1976, Dövényi és Tolnai 1993, Faluvégi és Komjáthyne 1995, Kertesi és Ábrahám 1996, Kovács Tibor 2002, Nemes Nagy 2003, Kulcsár 2009, Beluszky és Sikos T. 2007). A szociológiai, szociográfiai elemzések – megmutatva az ország egyes vidékeinek sajátos adottságát, az ott élő emberek életmódját –, minden esetben a területi szempontból értelmezhető eltérésekre hívták fel a figyelmet. Elég csak Erdei Ferenc (1974, 1977) munkásságára utalni, vagy további máig ható szociográfiai munkákat említeni (Matolcsy 1933). A területi egyenlőtlenségek később sem mérséklődtek jelentősen, és a gazdasági teljesítmény, az emberi erőforrások állapota térségileg azóta is erősen differenciált (Enyedi 1996, Nemes Nagy 1998, Ritter 2009).

A rendszerváltást követően a magyar gazdasági életre a jelentős visszaesés volt jellemző. Az eltérő adottságokkal és eltérő gazdasági fejlettségi szinttel rendelkező régiók különbözőképpen élték meg az új gazdasági rendszer bevezetését (Kovács T., 2002). A keleti országrészek és a dél-dunántúli területek kerültek a legrosszabb helyzetbe, az észak-nyugat-dunántúli kistérségek gazdasági-társadalmi helyzete kedvezőbb képet mutat (Szörényiné 1997). Ez a jellegzetes kép a későbbi években sem változott meg. (Malakucziné szerk. 2007)

Nemes Nagy (1998) arra hívja fel a figyelmet, hogy a területi összehasonlítások során több, különböző szempontot kell mérlegelni, mivel a területi egyenlőtlenségek vizsgálata nem szűkíthető le néhány dimenzióra vagy mutatóra. Mondhatjuk, hogy a dimenziók egyben társadalmi és gazdasági jellemzőkre is utalnak, operacionalizálásuk tehát a területi egyenlőtlenségek sokdimenziós terét tárja elénk. Quadrado és szerző-

¹ A tanulmány egy korábbi változata megjelent a *Gazdaság és Társadalom* 2011.2. számában.

társai is azt a következtetést vonják le kutatásukban, hogy pusztán egy tényező alapján való jóléti vizsgálódás, az egyéb gazdasági társadalmi tényezők figyelmen kívül hagyása a területi egyenlőtlenségek alulértékelését eredményezi. (Quadrado et. al. 2001) Ugyanakkor azonban például Nagy András (2011) eredményei azt mutatják, hogy az egy lakosra jutó jövedelem korrelált legerősebben a komplex fejlettségi rangsorral, tehát elvileg ezzel az egy mutatóval is megelégedhetnénk. Természetesen ennek a döntésnek lenne kockázata is, hiszen ebben az esetben is joggal merül fel a megbízhatóság és az érvényesség kérdése. A megbízhatóság szempontjából elgondolkodtató, hogy vajon az egy lakosra jutó jövedelem mérésére vonatkozó adatforrás átfogja-e az egész társadalmat. Más szóval vannak-e olyan társadalmi csoportok, akik jövedelmi viszonyai ezzel a mutatóval nehezebben, vagy alig közelíthetők meg. A másik probléma, amely ugyancsak a megbízhatósággal van kapcsolatban, az informális gazdaság területén realizált, nem pénzzellegű bevételek megközelítésének nehézségeire vonatkozik. Az érvényesség kérdése is felmerülhet, ha csak a jövedelem változóra szűkítjük le a területi egyenlőtlenség indikátorát. A Nagy András által bemutatott korreláció meggyőző erejű ugyan, de éppen a megbízhatósággal kapcsolatban felmerült nehézségekre való tekintettel is ajánlatos a jövedelmi változó erősítése, hiszen a mutató megbízhatóságának mértéke nemcsak társadalmi rétegenként, hanem területileg is eltérő lehet. A szakmának előbb-utóbb ezzel a problémával is behatóan foglalkozni kell.

Egy tanulmányában Nemes Nagy (2003) a népességi és a gazdasági súlypontok segítségével vizsgálja a területi folyamatokat. Négy mutató súlypontját számította ki az országra nézve, ezek: a népesség, a jövedelem, a munkanélküliség és a telefonellátottság. Vizsgálatával a főváros meghatározó szerepét, valamint az igen erőteljes nyugat-kelet megosztottságot igazolta. A különböző súlypontok elemzésével azt is bebizonyította, hogy az egyes gazdasági-társadalmi szegmensekben különböző irányú mozgások zajlottak. A munkanélküliség súlypontjának mozgása érzékletesen mutatja a keleti országrész problematikus helyzetét, ahol Nemes Nagy szerint reménytelenül megmerevedett a munkaerőpiac. Az „aki szegény, az a legszegényebb” összefüggésből kiindulva valóban azt mondhatjuk, hogy a hátrányok egymást erősítik, s azok a térségek, amelyek gazdasági, gazdaságföldrajzi szempontból előnytelen helyzetben vannak, szociális, társadalmi oldalról is komoly problémákkal küszködnek. A munkanélküliség, a jövedelmi helyzet, a humán erőforrás fejlettsége hasonló jellegű regionális egyenlőtlenségeket mutat, amelyek erősítik a hátrányok halmozódását. Tanulmányunkban kistérségi szintű elemzések segítségével éppen ezért többféle szempont alapján mutatjuk be a területi differenciálódást. Célunk az, hogy rámutassunk bizonyos területi hasonlóságokra és különbözőségekre.

A gazdaság és az emberi erőforrások: a munkanélküliség területi differenciálódása

Nemes Nagy (2003) kutatásai érzékletessé tették azt a változást, amely a munkanélküliség elterjedésének folyamatában Magyarországon lezajlott, és a munkanélküliség

területi differenciáltságának időbeli sajátosságait jellemezte. Felhívta a figyelmet arra, hogy 1990 után először az északkeleti területeken jelent meg tömeges méretekben a munkanélküliség, majd az egész országban kiegyenlítettebbé vált, és a 2000-es évtized elején „ismételten visszahúzódott” a kiinduló területekre.

A munkanélküliség területi differenciáltságára Laki (1997: 39) is nagy figyelmet fordított. „Köztudott, hogy a hazai munkanélküliség területileg és településtípusok szerint rendkívül differenciált. A nyílt munkanélküliség már megjelenésekor is az ország infrastrukturálisan és gazdaságilag fejletlenebb területein és falusias településein kezdett sűrűsödni, tömegessé válása idején a ’kelet–nyugati’ lejtőiben látványos formát öltött. A későbbi gazdasági és munkaerő-piaci fejlemények ... nem változtattak lényegesen a már kialakult helyzeten, pontosabban felerősítették és még markánsabbá tették a területi-települési különbségeket.” Az ország keleti, északkeleti régióiban számottevően magasabb a munkanélküliségi ráta, mint a fővárosban vagy a nyugati megyékben – csaknem duplája az országos átlagnak. Kertesi és Ábrahám (1996) a területi egyenlőtlenségek okaival foglalkozó tanulmányukban az alacsony iskolázottságnak, illetve a cigány népesség nagyobb arányának tulajdonították az északkeleti régió magasabb munkanélküliségét. 2001 és 2005 között a munkanélküliség továbbra is Magyarország keleti és északkeleti részét sújtja leginkább, ahol a munkanélküliségi ráta közel kétszer akkora, mint az előnyösebb helyzetű térségekben.

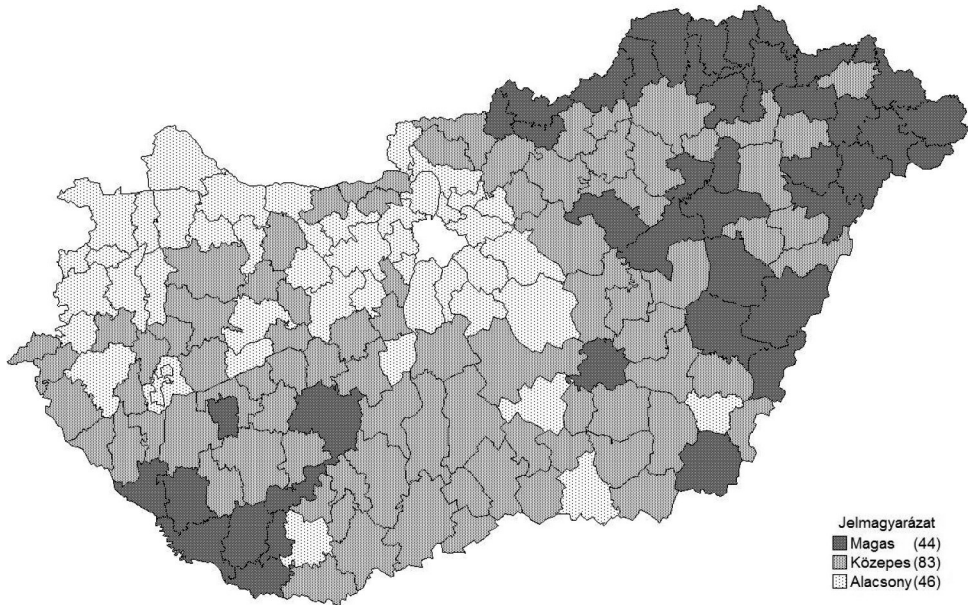
Dövényi és Tolnai (1993) kistérségi szintű elemzése, amelyet az egy munkanélkültre jutó üres álláshelyek száma alapján készítettek, hasonlóan nagy területi differenciáltságot jelzett a 90-es évek elején. A kistérségeket három kategóriába sorolták: a válsághelyzetben lévő kistérségekre eredményeik szerint már kezdettől fogva az átlagosnál nagyobb munkanélküliség volt jellemző. A krízishelyzetben lévő térségek közé tartozott Észak-Magyarország szinte valamennyi körzete. A második alaptípusba a köztes helyzetű kistérségeket sorolták. Ezekben a térségekben a munkanélküliségi ráta a mindenkor országos átlag körül alakul. Ez a csoport nem teljesen homogén, eltérő helyzetű kistérségek sorolhatók ide. A munkanélküliséggel kevésbé veszélyeztetett körzetek (harmadik alaptípus) száma a legkevesebb. Itt a munkanélküliségi ráta az országos átlag felét sem érte el. Ez a jellegzetes polarizálódás az ezredforduló utáni években is megmaradt, kiemelkedően magasabb munkanélküliségi aránnyal jellemezhető Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország és Észak-Alföld. (Fejes et al. 2006)

A tanulmányunkban alkalmazott módszer szerint a munkanélküliségi arány idősoros (1993–2009) adatai alapján a kistérségeket három kategóriába soroltuk:

- (1) amelyekre általában a magas munkanélküliség volt jellemző;
- (2) amelyekben általában közepes volt a munkanélküliség mértéke; illetve
- (3) ahol jellemzően alacsony volt a munkanélküliségi arány.

A kistérségeket úgy soroltuk be az egyes kategóriákba, hogy azok az adott időintervallumon belül a kistérség idősoros adatai alapján az esetek több mint felében melyik munkanélküliségi kategóriába estek bele, az alacsony (tartósan alacsony), a közepes vagy a magas (tartósan magas) munkanélküliségű csoportba. A munkanélküliségi arány a munkanélküliek arányát jelenti a 18–59 éves népességben belül. A munkanélküliség kistérségi idősoros adatok a Foglalkoztatási Hivatal adatbázisából származnak (1993–2009). Területi egyenlőtlenségeiket az 1. térkép mutatja be.

1. térképi ábra. Tartós munkanélküliségi kategóriák Magyarországon 1993 és 2009 között

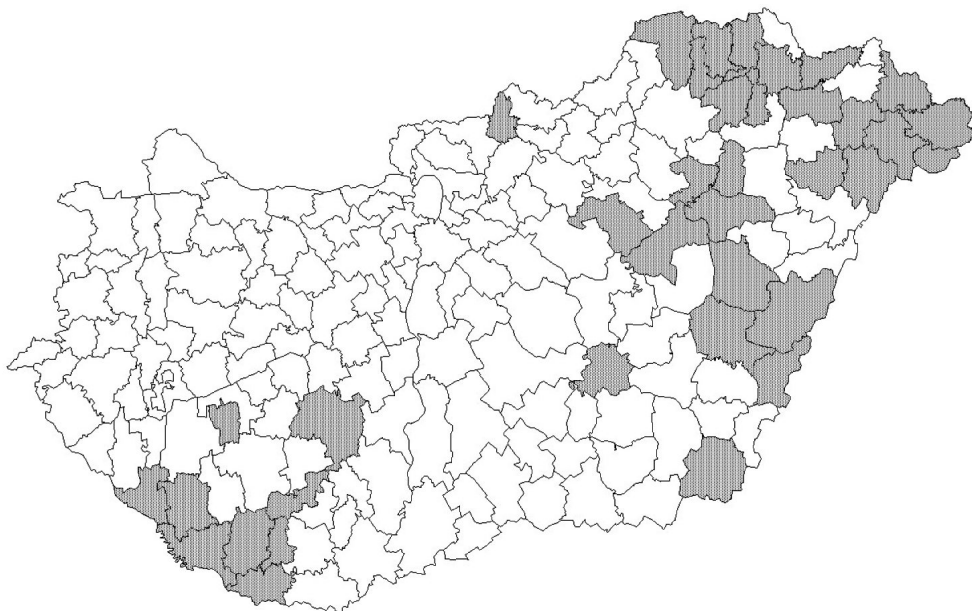
Forrás: saját szerkesztés

A három munkanélküliségi kategóriát összevetettük a vidékiség kategóriáival. A vidéki kistérség lehatárolása az OECD módszertanát² követi. Elemzésünkben a vidékiség lehatárolása KSH adatok alapján készült a 2009-es év adatai alapján. Az aránykategóriákat a vidékiségi kategóriák szerint megfigyelve azt tapasztaltuk, hogy az alapvetően vidéki kistérségek jellemzően tartósan magas munkanélküliségi aránnyal, míg a városi kistérségek alacsony munkanélküliségi aránnyal rendelkeznek. A vidéki térségek 88,5%-ára közepes vagy tartósan magas munkanélküliség jellemző, tehát mindössze 11,5%-ában figyelhetünk meg tartósan alacsony munkanélküliséget. Az alapvetően városi, vagyis a magas népsűrűségű kistérségekben viszont alacsony a munkanélküliség, a városi térségek 73%-ában tartósan alacsony volt a munkanélküliség 1993 és 2009 között.

Valószínűsíthető, hogy az alapvetően vidéki területen elhelyezkedő és tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető kistérségekben a munkahelyek hiánya, a városoktól való távolság, a kedvezőtlen demográfiai helyzet és folyamatai miatt egyhamar nem fog változni a helyzet. Ezért azokat az alapvetően vidéki kistérségeket, amelyek tartósan magas munkanélküliségi aránnyal rendelkeznek, munkanélküliség szempontjából a leghátrányosabb helyzetűeknek minősítettük. A leghátrányosabb helyzetű 37 kistérség elhelyezkedése látható a 2. sz. térképi ábrán.

² E szerint megkülönböztetünk „alapvetően vidéki” jellegű kistérséget, melyben a vidéki (120 fő/km² alatti népsűrűségű) településeken élők aránya több mint 50%, „jellemzően vidéki” jellegű kistérséget, melyben a vidéki településeken élők aránya 15% és 50% közötti, illetve „alapvetően városi” jellegű kistérséget, melyben a vidéki településeken élők aránya kisebb, mint 15% (OECD 1994).

2. térképi ábra. Alapvetően vidéki kistérségek tartósan magas munkanélküliségi aránnyal

Forrás: saját szerkesztés

Az 1. és 2. térkép összehasonlítása nagymértékű hasonlóság mellett lényeges különbségeket is mutat. Önmagában tehát a vidékiség még nem biztos, hogy (ebből a szempontból) hátrányos helyzetet jelent, bizonyítja ezt az is, hogy az alapvetően vidéki kistérségek közül egy tucatnak tartósan alacsony a munkanélküliségi arány mutatója.

A munkanélküliség már a 90-es évek elején magasabb arányú volt a ritkábban lakott területeken, mint a magasabb népsűrűségű településeken. A nagyvárosoktól való távolság még nem érezte jelentősen a hatását; a ráták erősen korreláltak az adott terület népsűrűségével. 1992 után azonban a nagyvárosoktól való távolság jelentősége erősen megnőtt. Az elmaradottabb területekről bizonyos fokú elvándorlás, illetve átrendeződés volt kimutatható a városias települések irányába (Kertesi 1997).

Magyarország három nagy régiójában – az Alföldön, a Dunántúlon és az északi országrészben – eltérő módon befolyásolja a tér (a nagyvárosoktól való távolság) az emberek munkába állási lehetőségeit. A Dunántúl fejlettebb területein nem csupán alacsonyabb volt a munkanélküliségi ráta, mint a másik két területen, hanem a nagyvárosoktól való távolság befolyásoló ereje is eltért. A kevésbé urbanizált, infrastrukturálisan elmaradottabb Alföldön és az ipari válságövezetekhez sorolt északi részen a munkanélküliségi ráta és a nagyvárosoktól mért távolság között erősebb volt az összefüggés, mint a nyugati országrészben (Madarász et al 1998, Bódi & Obádovics 2000). A munkanélküliségi ráta és a migráció kapcsolatának vizsgálata azt mutatta meg, hogy a magas munkanélküliségi rátával rendelkező, illetve az alacsony népsűrűségű területekre nagyfokú elvándorlás a jellemző.

1. tábla. A vándorlás és a munkanélküliség kapcsolata a kistérségekben, 2009.

A kistérségek száma és aránya		ODAVÁNDORLÁS/ELVÁNDORLÁS ARÁNY				
		nagymértékű vándorlási veszteség	kismértékű vándorlási veszteség	kismértékű vándorlási többlet	nagymértékű vándorlási többlet	Összesen
TARTÓS MUNKANÉLKÜLISÉG	Alacsony Esetszám %	2 4,3%	16 34,8%	15 32,6%	13 28,3%	46 100,0%
	Átlagos Esetszám %	20 24,1%	48 57,8%	15 18,1%	0 0,0%	83 100,0%
	Magas Esetszám %	24 54,5%	20 45,5%	0 0,0%	0 0,0%	44 100,0%
	Összesen Esetszám %	46 26,6%	84 48,6%	30 17,3%	13 7,5%	173 100,0%

Chi² sig=0,000

Forrás: saját számítások

A 44 tartósan magas munkanélküliséggel jellemzett kistérség közül egyetlen egy sem volt, amelyik pozitív migrációs egyenleget tudott volna felmutatni, viszont az alacsonyabb munkanélküliségi rátájú térségek 60%-a bevándorlási többlettel rendelkezik. Negatív összefüggést talált Csatári (1999) is a vándorlás és a munkanélküliség között, amely jelenség szerinte a válságos térségek lassú elnéptelenedéséhez vezet.

A rendelkezésre álló statisztikai adatok nem teszik lehetővé annak megállapítását, hogy az elvándorlás mértékében mekkora azoknak az aránya, akik a munkanélküliség miatt változtatnak lakóhelyet (Obádovics 1997). Míg a munkaerő-piaci szempontból kedvezőbb helyzetű régióba történő vándorlás a munkanélküli szempontjából előnyös lehet, más szempontból viszont jelentős veszélyeket is hordozhat. A gazdaságilag elmaradott térségek migrációs viszonyait Kertesi és Ábrahám (1996) is elemezték. Megállapították, hogy a válság sújtotta övezetekben a cigány népesség aránya kiemelkedően magas. Ezt egyrészt azzal magyarázták, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező elvándorlók munkavállalási esélyei jobbak. A cigány népesség általában alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik, így ők költözés esetén is nehezebben találnának munkát, ezért maradnak. Másrészt a hanyatló gazdasági körzetekben alacsonyabb ingatlanárak rontják az elvándorlási esélyeiket, ugyanakkor letelepedés szempontjából vonzóak lehetnek. Mindezek a cigány népesség arányának további emelkedését eredményezik a gazdaságilag elmaradott térségekben. Az alacsonyabb képzettségű, hátrányos térségekben élő népesség migrációs esélyei igen rosszak. Miért nem mobilak a képzetlenebb, hátrányos helyzetű, munkanélküli, bizonyos etnikai csoportokhoz tartozó emberek? – teszi fel a kérdést többek között Lichter (1993). A válasz nem egyszerű: részben nem éri meg mozdulni, mert a mo-

bilitás eredményeként várható előny nem túl nagy és a befektetett energia megtérülésének mértéke is alacsony. Másrészt a szociális ellátórendszer által kínált stabilitás és a várható munkajövedelem közötti különbség is kisebb a kelletténél. Ennek következtében, mint ahogyan Brown is jelzi, a szegény és képzetlen emberek „beleestek a számukra romló munkaerőpiac csapdájába” (1993:47). Ez a munkaerőpiac helyben tartja a szegényebbeket és erősödik a szegénység térbeli koncentrációja (Spéder 2002).

A társadalmi hálózatok, kapcsolatrendszerek és a migráció összefüggésének kutatása arra hívta fel a figyelmet, hogy a fenti gazdasági és szociális ellátó rendszerbeli sajátosságokon kívül a migrációs döntésekben nagy jelentősége van azoknak az emberi kapcsolatoknak, amelyek az eredeti lakóhely és a célterület között léteznek, illetőleg hiányoznak (Kritz et al, 1992; Massey, 1990; Massey et al, 1993; Donato et al., 1992). A migrációs döntések megszületésében fontos szerepet kap a társadalmi kapcsolatokban megjelenő pozitív visszacsatolás. A kapcsolat hiánya a migráció kockázatát fokozza, a negatív visszacsatolás pedig a helybenmaradást erősíti.

Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység a vidéki Magyarországon

A rendszerváltás után a közép-kelet-európai országokban megnőtt a jövedelmi egyenlőtlenség és a szegénység. (Andorka et al. 1997) A két tényező közötti összefüggés elemzése nagyon fontos, ha meg akarjuk érteni a társadalmat és a társadalmi folyamatok dinamikáját.

Toth és Gábos (2006) e két tényező összefüggését Európai kontextusban vizsgálja. A jövedelem egyenlőtlenséget a Gini-együtthatóval, a szegénységet pedig a laekeni alapmutatójával (nemzeti mediánjövedelem 60%-nál alacsonyabb jövedelem) mérve elemzésükben megerősítik, hogy a relatív szegénységi ráták szoros korrelációban vannak, vagyis egyenes arányban nőnek a jövedelemegyenlőtlenségi mérőszámokkal Európa 29 országát tekintve. A későbbiekben azt vizsgáljuk meg, hogy ez az összefüggés a magyarországi kistérségeket tekintve is megállja-e a helyét.

A jövedelem egyenlőtlenség kistérségi vizsgálatával több magyar kutató is foglalkozott. Kiss és Németh (2006) például a belső jövedelmi egyenlőtlenségek kistérségi differenciálódását vizsgálta 1988 és 2005 között a Hoover-index³ segítségével. Eredményeik egy országban belüli folyamatos polarizálódást mutatnak Magyarországon.

A társadalmi jelzőszámok másik csoportja, a szegénység mérőszámainak alkalmazása hasonlóképpen sokrétű elméleti problémát vetett fel. A szegénység szubjektív és objektív megközelítéseit foglalja össze Hajdú (1997). A szegénységkutatások többsége a gazdasági erőforrásokkal való rendelkezés abszolút vagy relatív mértékén alapuló jövedelem, illetőleg fogyasztói kosár vizsgálatára koncentrált. A jövedelmek és a jövedelmi egyenlőtlenségek számított mutatóin és függvényein alapuló megközelítések korlátai nemcsak abban állnak, hogy a rendelkezésre álló információk bizonytalanok és nem teljes körűek, hanem abban is, hogy bázisukat a piacgazdaság alapkategóriái

³ A Hoover-index egy 0-tól 100%-ig terjedő skálán azt fejezi ki, hogy az egyik vizsgált jellemző (Kiss és Németh esetében a jövedelem) mekkora hányadát kellene a települések között átcsoportosítanunk ahhoz, hogy megoszlása pontosan megegyezzen a másik vizsgált jellemző (népesség) települések közötti megoszlásával.

jelentik, amelybe nem férnek bele például a kölcsönösségi viszonyokon alapuló informális (nem illegális!) gazdasági magatartások (Brown és Kulcsár 2001). A szegénység mutatószámai másrészt nélkülözik az életminőség humán faktoraira való utalásokat, bár a relatív depriváció kutatása már elmozdulást jelent a szűk anyagi megközelítéstől. Az életminőség humán faktorainak mérése nem azonos a szegénység szubjektív érzetének mérésével. A humán erőforráskészlet negligálása a szegénységi mutatókból komoly értelmezéssel és érvényességi hátrányt jelent. Coromaldi és Zoli (2011) például egy olyan összetett mutatóval vizsgálják Olaszországban a szegénység elterjedtségét, amelyben a jövedelem nagyságát, mint mutatót számúzik a számításokból, ehelyett az önfenntartás képességét, fogyasztást, egészségi állapotot és lakhatási jellegű változókat tömörítő komplex mutató alapján határozzák meg a szegénység mértékét. Az általuk használt adatok az EU-SILC adatbázisban állnak rendelkezésre.

A nemzetközileg számolt szegénységmutató (UNDP⁴) 1997-től (a korábban megfogalmazott kritikák hatására) jelentős mértékben hasznosított a HDI módszertanából (Nyitrai 2001). A fejlődő és a fejlett országokra egyaránt számolt szegénységmutató három komponens esetében egyezik (hosszú és egészséges élet, a tudás szintje és a megfelelő életszínvonal), amely a fejlett országok esetében kiegészül a társadalomból való kirekesztettség mérésével (Human Development Report 1999, 2000). Látható, hogy ezek a módosulások már beemelik az életminőség több humán elemét, amelyet a HDI korábbi módszertanából származtattak. A jövőben a magyar HDI-számítások kistérségi alkalmazásánál a társadalmi kirekesztettség kategóriájának beemelése szintén megfontolandó.

A szegénység nem egyszerűen pénz, vagy anyagiak kérdése. Az elszegényedés az élet számos területét érinti. A szegénység mérésére igen sok módszer, megközelítés kínálkozik. A szegénységgel kapcsolatos vizsgálataink célja egy Humán Szegénységi Index (HSZI) kialakítása és a vidéki népességre vonatkozó elemzése, a mutató kistérségi egyenlőtlenségeinek bemutatása a Human Poverty Index (HPI) módszertana alapján. A HPI-t az életszínvonal egyik indikátoraként értelmezhetjük az adott országban. A HPI a szegénység mérésére nem csak anyagi, pénzügyi jellegű indikátorokat foglal magában. A fejlett országokban más mutatókat alkalmaznak, mint a fejlődő vagy fejletlen országokban, mivel azok nem mindegyike releváns (pl. az analfabéták aránya a fejlett országokban minimális eltérést mutat).

A HPI a hátrányos helyzet négy dimenzióját ragadja meg, amely mindegyike az emberi élet minőségének alapvető jellemzője: (1) a hosszú és egészséges élet hiánya, (2) az alapvető tudás hiánya, (3) a gazdasági teljesítmény alacsony foka és (4) a társadalmi kirekesztettség.

A HSZI elemeinek egy lehetséges alkalmazása a magyar kistérségekre:

A hosszú és egészséges élet hiánya (P_1): a születéskor várható élettartamból képzett oppozit index, ahol a magasabb érték a rövidebb életet jelenti. (2002–2006 átlag, KSH)

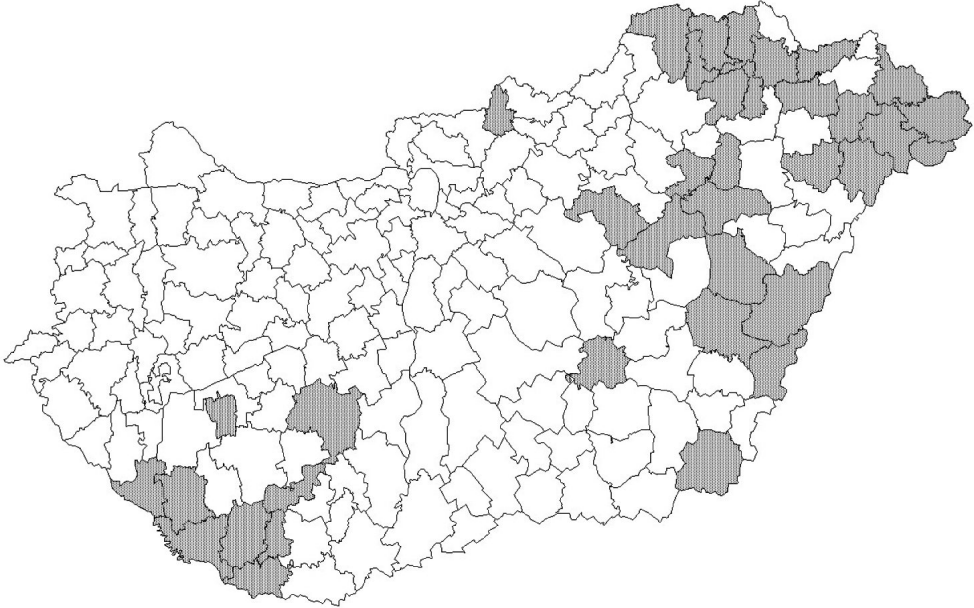
Az alapvető tudás hiánya (P_2): maximum 8 általánossal rendelkező felnőttek aránya. (2001 Népszámlálás, KSH)

⁴ United Nations Development Programme (Egyesült Nemzetek Fejlesztési Program)

Hátrányos gazdasági helyzet (P_3): az adófizetők aránya a legalacsonyabb (0–300000 Ft/év) jövedelmi szinten. (APEH, 2009)

Társadalmi kirekesztettség: A tartós munkanélküliek aránya a regisztrált munkanélküliek körében (legalább 180 napja munkanélküli). (FSZ, 2009)

3. térképi ábra. A HSZI Magyarország kistérségeiben

Forrás: saját szerkesztés

HSZI értékei 27,9 és 58,1 közé esnek. A magasabb érték a szegényebb helyzetet jelöli, az alacsonyabb érték pedig a jobb anyagi helyzetben lévő térséget jelöli. A térképen tehát a sötétebb szín jelöli a szegényebb kistérségeket. A kistérségeket a HSZI érték alapján három kategóriába soroltuk. 69 kistérség került a nagy szegénységi index-el jellemezhető térségek közé, ezek tehát nagyon szegény kistérségek. 74 térség átlagos szegénységi indexű, ezek átlagosan szegény kistérségek. Az alacsony szegénységi index besorolást 24 kistérség kapta meg, ezekben a térségekben tehát nem jellemző a szegénység a kistérségre. A területi egyenlőtlenségek a Humán Szegénységi Index vizsgálatával is jól kimutathatók, Magyarország észak-keleti és dél-nyugati térségei között található a legtöbb szegény kistérség.

2. tábla. A humán erőforrás fejlettség index (HDI) és a Szegénységi index (HSZI) összefüggése

A kistérségek száma és aránya		SZEGÉNYSÉGI INDEX			
		Alacsony	Átlagos	Magas	Összesen
HDI	Alacsony Eetszám %	0 0%	1 2,3%	42 97,7%	43 100,0%
	Átlagos Eetszám %	3 3,4%	57 65,5%	27 31,0%	87 100,0%
	Magas Eetszám %	21 56,8%	16 43,2%	0 0,0%	37 100,0%
	Összesen Eetszám %	24 14,4%	74 44,3%	69 41,3%	167 100,0%

Chi² sig=0,000

Forrás: saját számítások

Az alacsony emberi erőforrás fejlettségű kistérségek (Obádovics & Kulcsár 2003, 2004) – nem meglepő módon – egy kivétellel a magas szegénységi kategóriában található. A magas HDI-vel rendelkező kistérségekre pedig az alacsony szegénység jellemző.

3. tábla. Vidéki kategória és a Szegénységi Index összefüggése

A kistérségek száma és aránya		SZEGÉNYSÉGI INDEX			
		Alacsony	Átlagos	Magas	Összesen
VIDÉKISÉG	Alapvetően vidéki Eetszám %	5 5,0%	36 35,6%	60 59,4%	101 100,0%
	Jellemzően vidéki Eetszám %	12 23,1%	31 59,6%	9 17,3%	52 100,0%
	Városi Eetszám %	7 50,0%	7 50,0%	0 0,0%	14 100,0%
	Összesen Eetszám %	24 14,4%	74 44,3%	69 41,3%	167 100,0%

Chi² sig=0,000

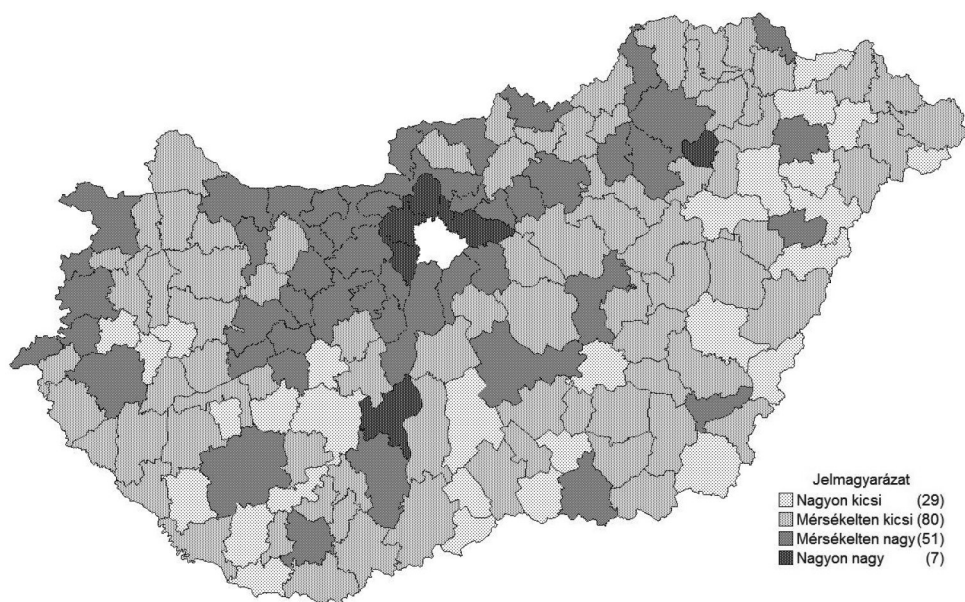
Forrás: saját számítások

A szegénység és a vidékiség között is szignifikáns kapcsolat figyelhető meg. Az alapvetően vidéki térségekre inkább jellemző a szegénység, a városi kistérségek között

nem találunk olyat, amely a legmagasabb szegénységi kategóriába tartozna. Ennek ellenére azonban nem állíthatjuk, hogy a vidéki helyzet szegénységet okoz és a városi lét megvéd a szegénységtől. Ebben az esetben is óvakodnunk kell a túlzott általánosításoktól.

Jövedelem egyenlőtlenség

A jövedelem egyenlőtlenség elemzéséhez országon belül az egy adózóra jutó jövedelem mutatót alkalmaztuk. Az egy adózóra jutó jövedelemből „jövedelmi részt” számoltunk a kistérségekre. A jövedelmi rés (szakadék) az egy adózóra jutó jövedelem első decilise (alsó 10%) és a kilencedik decilis (felső 10%) közötti távolság. A jövedelmi rés mutatót az APEH 2009. évi SZJA adataiból számítottuk.

4. térképi ábra. Jövedelmi rés Magyarország kistérségeiben

Forrás: saját szerkesztés

Az 4. sz. térképi ábrán az országon belül megfigyelhető jövedelmi különbségeket ábrázoltuk. Magyarország kistérségeiből 7 jellemezhető nagyon magas jövedelmi különbséggel. Ezek közül 5 a fővárosi térség közvetlen szomszédságában található, a főváros távolabbi vonzáskörzetében csak mérsékelt alacsony jövedelmi réssel jellemezhető térségek találhatók. A nagyon alacsony jövedelmi különbséggel jellemezhető kistérségek jellemzően az ország észak-kelet, dél-nyugat, valamint az alföldi régióban helyezkednek el.

A szegénységi index és a jövedelmi rés együttes vizsgálata

A három szegénységi (HSZI) kategóriát összevetettük a jövedelmi rés kategóriákkal. A szegénység mérésére alkalmazott mutatók kategóriái a következők voltak: magas szegénységi index, tehát nagyon szegény kistérségek, átlagos szegénységi indexű kistérségek és alacsony szegénységi indexű, tehát nem szegénységgel jellemezhető kistérségek. Jövedelem egyenlőtlenség, vagyis a jövedelmi részt négy kategóriára osztottuk: nagyon kicsi jövedelmi rés, vagyis az egy adózóra jutó jövedelem szórása nem nagy a térségben, mérsékelten kicsi, mérsékelten nagy és nagyon nagy jövedelmi rés-sel jellemezhető térségek, ahol az egy adózóra jutó jövedelem nagyon nagy szórású.

4. tábla. Szegénység – Jövedelmi rés összefüggése

		JÖVEDELMI RÉSZ				
		Nagyon kicsi	Mérsékelten kicsi	Mérsékelten nagy	Nagyon nagy	Összesen
SZEGÉNYSÉG	Alacsony Esetszám %	0 0%	5 20,8%	15 62,5%	4 16,7%	24 100,0%
	Átlagos Esetszám %	4 5,4%	36 48,6%	32 43,2%	2 2,7%	74 100,0%
	Magas Esetszám %	25 36,2%	39 56,5%	4 5,8%	1 1,4%	69 100,0%
	Összesen Esetszám %	29 17,4%	80 47,9%	51 30,5%	7 4,2%	167 100,0%

Chi² sig=0,000

Forrás: saját számítások

A fenti tábla szoros összefüggést mutat a jövedelmi rés és a szegénységi index között. A legszegényebb falusi kistérségekre nem jellemző a jövedelmi egyenlőtlenség. Más oldalról, közepes, vagy nagyon mély jövedelmi szakadékkal jellemezhető a „gazdag” kistérségek 79,2%-a. A szegény kistérségek 7,2%-át jellemzi csak nagyfokú jövedelmi egyenlőtlenség.

A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység összefüggése különböző értelmezésekre ad lehetőséget. További vizsgálatok szükségesek a mélyebb elemzések elvégzésére, pl. típusok kialakításához. Idősorosán elvégzett elemzésekkel kimutathatók lennének a változások is: Képes-e egy kistérség arra, hogy helyzetét megváltoztassa, illetőleg megfigyelhető-e a korábbi pozíció romlása néhány kistérségnél? A helyzet javulása együtt jár-e a jövedelmi szakadék mélyülésével, a helyzet romlása pedig a jövedelmi egyenlőtlenségek mérséklésével?

Összefoglalás

A rendszerváltás utáni folyamatok minden átalakuló kelet-európai társadalomban, így Magyarországon is kiélezték a társadalmi–gazdasági egyenlőtlenségeket. Ezek az egyenlőtlenségek, mint láttuk, erős területi beágyazódást mutatnak, mégpedig oly módon, hogy az ország tradicionálisan nyugat-kelet irányú fejlettségi lejtőjét követik. A humán erőforrás területi különbségeinek a munkanélküliségre vonatkozó hatása adataink alapján is bizonyítottá vált. Az alapvetően vidéki kistérségek jellemzően tartósan magas munkanélküliségi aránnyal jellemezhetők, míg a városi kistérségekben jóval alacsonyabb a munkanélküliségi ráta.

A munkanélküliségi ráta és a migráció kapcsolatának vizsgálata azt mutatta meg, hogy a magas munkanélküliségi rátával rendelkező területekről nagyfokú elvándorlás a jellemző.

A magyarországi kistérségek Humán Szegénység Indexének (HSZI) kiszámítását a Human Poverty Index (HPI) módszertanára épülve végeztük el, annak egy lehetséges kistérségi adaptációját bemutatva. A polarizált területi egyenlőtlenségek a Humán Szegénységi Index vizsgálatával is jól kimutathatók, Magyarország észak-keleti és dél-nyugati térségei között található a legtöbb szegény kistérség.

A HSZI mutatót összevetettük a kistérségek jövedelmi rés mutatójával, amely azt a szakadékot mutatja, ami az egy adózóra jutó jövedelem első decilis (alsó 10%) és a kilencedik decilis (felső 10%) közötti távolságban mutatkozik meg. A HSZI és a jövedelmi rés mutatók között erős kapcsolat létezik, a szegény kistérségek nagy részében kis jövedelmi különbségeket tapasztalunk, a „gazdagabb” kistérségek nagy részében viszont nagyon magasak a jövedelmi különbségek.

A gazdasági, szociális és jövedelmi differenciáltságot kistérségi szinten vizsgálva a célunk az volt, hogy a nyilvánvaló összefüggéseken kívül rámutassunk arra, hogy a gazdasági, társadalmi, jövedelmi és szociális jelenségek kapcsolata nem egyszerű ok-okozati kapcsolat. Ezek a jelenségek egyszerre okai és következményei is a társadalmi változásoknak, annak a helyzetnek, amely napjainkban a vizsgált kistérségekre jellemző. Az adatok jól érzékeltették, hogy a területi-társadalmi hátrányoknak a mérésükre egyelőre a vágyak csoportjába tartozik, s nem rövid, vagy középtávú feladat.

IRODALOM

- Andorka R.–Ferge Zs.–Tóth I. Gy. (1997): Valóban Magyarországon a legkisebbek az egyenlőtlenségek? *Közgazdasági Szemle*. XLIV. évf. február. 89–112.
- Beluszki P.–Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ
- Bódi F.–Obádovics Cs. (2000): Munkanélküliség a vidéki Magyarországon. *Területi Statisztika* 1., 55–69.
- Brown, D. L.–Kulcsár L. (2001): Household Economic Behavior in Post – Socialist Rural Hungary. *Rural Sociology*, 2. 158–180.

- Brown, David L. (1993): Comments on Daniel Lichter's „Migration, Population and the New Spatial Inequality. In: David L. Brown & Donald Field & James J. Zuiches (Eds): *The Demography of Rural Life*. University Park PA. Northeast Regional Center for Rural Development.
- Coromaldi M.–Zoli M. (2011): Deriving Multidimensional Poverty Indicators: Methodological Issues and an Empirical Analysis for Italy. *Social Indicators Research*, Springer Science+Business Media B.V.
- Csatári B. (1999): A magyar vidék térségi tagolódása. I. Vidéki térségek és vidéki települések. Típusalkotás. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete Kecskemét.
- Donato K.M, J. Durand and D. Massey (1992): Changing conditions in the US labor market: Effects of the Immigration Reform and Control Act of 1986. *Population Research and Policy Review* 11, pp. 93–115.
- Dövényi Z.–Tolnai Gy. (1993): A munkanélküliség regionális kérdései Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, 143–174.
- Enyedi Gy. (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Budapest, Hilscher Szociálpolitikai Egyesület, 138.
- Erdei F. (1974): Magyar falu. Budapest, Akadémia Kiadó, 246.
- Erdei F. (1977): Város és vidéke. Akadémia Kiadó, 444.
- Faluvégi A.–Komjáthy J-né (1995): Kistérségi vonzáskörzetek. KSH. Budapest, Orient Press Könyvkiadó és Nyomda, 118.
- Fejes L.–Hollóné Fodor É.–Horváth B-né.–Nagy E.–Póka O.–Szalainé Homola A.–Szekeres I-né.–Szilágyi F-né.–Szűcs L-né (2006): A foglalkoztatás és a munkanélküliség területi különbségei az elmúlt 55 évben. Központi Statisztikai Hivatal Miskolci Igazgatósága, KSH Házinyomda, 25–27.
- Francia L. (1976): A Faktoranalízis és alkalmazása területi vizsgálatokban. In: Kulcsár V. (szerk.): *A regionális elemzések módszerei*. Budapest Akadémia Kiadó, 264–310., 334.
- Hajdú O. (1997): A szegénység mérőszámai. KSH. Budapest, 99.
- Human Development Repor. (2000): New York, Oxford University Press UNDP
- Human Development Report. (1990): New York, Oxford University Press UNDP
- Human Development Report. (1999): New York, Oxford University Press UNDP
- Kertesi G.–Ábrahám Á. (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. *Közgazdasági Szemle*, – júl–aug. 653–681.
- Kertesi G. (1997): A népesség földrajzi mobilitása. *Esély*, 2. 3–32.
- Kiss J. P.–Németh N. (2006): Fejlettség és egyenlőtlenségek. Magyarország megyéinek és kistérségeinek esete, *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek* 8, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, Budapest
- Kovács T. (2002): A területi fejlettségi különbségek alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika* 6. 506–517.
- Kritz, Mary, L. Lim and H. Zlotnik (eds.) (1992) *International Migration Systems. A Global Approach*. Clarendon Press, Oxford.
- Kulcsár L. (szerk.) (2009): *Térség – Gazdaság – Társadalom. Gödöllő, Gödöllő Innovációs Központ*

- Laki L. (1997): A „Háztájizás” tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1. 39–62.
- Madarász I.–Farkas T.–Kulcsár L., Obádovics Cs. (1998): Spatial dimensions of rural diversity in Hungary. in: *GATE Tudományos közlemények* N. 4. 99–110., 242.
- Malakucziné Póka M. (szerk.) (2008): A gazdasági fejlődés regionális különbségei Magyarországon 2007-ben. Központi Statisztikai Hivatal Debreceni Igazgatósága
- Massey, Douglas (1990) Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index* 56, pp. 3–26.
- Massey, Douglas, J. Arango, G. Hugo, A. Kouaci, A. Pellegrino, and E. Taylor (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19, pp. 431–466.
- Matolcsy M. (1933): Magyarország agrármunkanélkülisége. *Magyar Szemle*, 22–31.
- Nagy A. (2011): A kedvezményezett térségek besorolásának alakulása, a lehatárolások módszertanának sajátosságai. *Területi Statisztika*. 2.
- Nemes Nagy J. (1998): Vesztesek, nyertesek, stagnálók. *Társadalmi Szemle*, 8–9., 5–18.
- Nemes Nagy J. (2003): Gazdasági-társadalmi súlypontok és mozgásuk az ezredvégi Magyarországon. *Területi Statisztika*, 1. 3–14.
- Nyitrai F-né (2001): A humán és a gazdasági fejlődés. KSH. Budapest, 72.
- Obádovics Cs.–Kulcsár L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika* 4. 303–322.
- Obádovics Cs.–Kulcsár L. (2004): The Human Development Index in rural Hungary: territorial inequalities. *Gazdálkodás különkiadása*, 8. 26–37.
- Obádovics Cs. (1997): Diversity of Unemployment Rates in the Rural Regions. ICA Nyári Egyetem „Agricultural Challenges and EU Enlargement”, Konferencia kiadvány, Gödöllő, 113–121.
- OECD (1994): Creating rural indicators for shaping territorial policy. Paris.
- Quadrado L.–Heijman W.–Folmer H. (2001): Mutidimensional analysis of regional inequalities: *The case of Hungary*. *Social Indicators Research*, Kluwer Academic Publishers, Wageningen, 56: 21–42.
- Ritter K. (2009): A mezőgazdasági munkanélküliség néhány területi aspektusa. In: Kulcsár László (szerk): *Térség – Gazdaság – Társadalom*, Gödöllő
- Spéder Zs. (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég.
- Szörényiné K. I. (1997): A kistérségek gazdasági és társadalmi jellemzői és trendjei Északnyugat-Dunántúlon. *Tér és Társadalom*. 1. 147–180.
- Tóth I. Gy.–Gábos A. (2006): Jövedelemegyenlőtlenség és szegénység az Európai Unióban: makroszintű összehasonlító elemzés. in: *Társadalmi riport*. Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.). Budapest, TÁRKI, 89–117.

A válság és az egyenlőtlenségek alakulása – egy lokális példa

A kutatás célja, előzményei és körülményei

Nyíregyháza Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Szociális Osztálya és a Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszéke 2008-ban indította el azt a városi kutatássorozatot, melynek célja a városiakok életminőségének folyamatos figyelemmel kísérése, a változások elemzése és bemutatása.

A kutatási program nemzetközi és hazai mintákon alapul, mely az ún. háztartás-panel módszertanát követi. Ennek lényege, hogy elsődlegesen a városi háztartásokról gyűjt információkat, másodsorban a háztartások meghatározott jellemzőiről.

Sajátossága, hogy azonos lakossági mintán, azonos kérdőívvel próbálja feltárni a változásokat, úgy, hogy a kérdezők ugyanazokat a háztartásokat keresik fel meghatározott időközönként.

A háztartáspanel vizsgálatnak kialakult módszertana van az Európai Unióban és Magyarországon is. Előzménynek és részben mintának is tekinthető az ECHP kutatás (European Community Household Panel – Európai Közösség Háztartáspanel), amely standardizált kérdőívvel, azonos mintán (összességében 60.500 európai háztartásban, közel 130.000 fő esetében) vizsgálta 1994 és 2001 között az európai polgárok életkörülményeit, olyan standardizált, azaz nemzetközi viszonylatban is összehasonlítható dimenziókban, mint pl. a jövedelmi helyzet, szegénység, gazdasági aktivitás, egészségi állapot.

Az uniós tagországok közül Ausztria 1995-ben, Finnország 1996-ban, míg Svédország 1997-ben csatlakozott a vizsgálathoz, Magyarország később az ECHP folytatásának tekinthető vizsgálatsorozatba lépett be. A kutatássorozat módosítására azért volt szükség, mert az eredetileg a mintába kerültek az idők folyamán „eltűntek” a kutatók elől.

A nyolc éves követési idő alatt az ECHP kutatásban ugyanis olyan nagymértékűvé vált az ún. „panelkopás” (a megkérdezésre kiválasztottak „eltűnése” – költözés, elhalálozás, egyéb mobilitási problémák miatt), hogy a felvétel az eredeti elképzelésekkel ellentétben 2001-ben gyakorlatilag megszűnt, ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy hasonló adatfelvétellel szükség van, különösen azért, hogy a csatlakozó országokból is rendelkezésre álljanak nemzetközileg is összehasonlítható adatok.

Az ECHP folytatása az EU-SILC (Statistics on Income and Living Conditions – Jövedelem és életminőség statisztika) bevezetéséről 2000-ben határoztak az uniós tagállamok társadalomstatisztikai elnökei, az Európai Parlament pedig 2003 márciusában hagyta jóvá azt a keret szabályozási törvénytervezetet, amely elindította a kutatássorozatot.

Az EU-SILC alapvetően kétféle adatot eredményez:

- keresztmetszeti (időszakra vagy meghatározott időpontra vonatkozó), valamint
- longitudinális adatokat, melyek az egyének szintjén négyéves időtartamon keresztül mérik a változásokat.

Prioritása az összehasonlítható, aktuális, magas színvonalú keresztmetszeti adatoknak van. A longitudinális adatokra vonatkozó mintanagyság és ebből eredően a jövedelmekre és egyéb tényezőkre vonatkozó információ jóval korlátozottabb. Elsősorban a tartós szegénység és kirekesztettség előfordulási arányát és ennek alakulását vizsgálja a népesség néhány alcsoportjában. Megjegyzendő azonban, hogy az EU-SILC kérdőívei szinte azonos információkat gyűjtenek, mint korábban az ECHP kérdőívei.

Az újonnan csatlakozott 10 tagállam első keresztmetszeti mikroadatállománya 2005-től áll rendelkezésre, a többi azóta csatlakozott (Bulgária, Románia) és a jelölt országok (Horvátország, Törökország), továbbá Svájc esetében a bevezetés folyamatosan történik.

A nyíregyházi vizsgálat hazai előzménye a TÁRKI által, a kilencvenes évek elején elindított Magyar Háztartás Panel (MHP – később Háztartás Monitor) országos kutatás, amely lényegében azonos módszertannal készült, mint a nemzetközi vizsgálatok, s kétéves időközönként kíséri figyelemmel a magyar háztartások életkörülményeinek alakulását, változását.

A nyíregyházi háztartáspanel vizsgálat a nemzetközi és hazai előzményeket figyelembe véve, azokra alapozva készült el, nemcsak módszertanát tekintve, hanem felhasználva az ECHP, az EU-SILC és az MHP kérdőíveit, annak érdekében, hogy a lokálisan kapott információk mind hazai, mind nemzetközi szinten összehasonlíthatóak legyenek.

A kutatás kérdőívét Nyíregyháza Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Szociális Osztályának munkatársai, valamint a Debreceni Egyetemi Egészségügyi Kar Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszék oktatói közösen készítették el, figyelembe véve (és részben adaptálva) a nemzetközi és hazai kérdőívmintákat.

A véglegesített kérdőív több nagy blokkban vizsgálta a város lakóinak életkörülményeit, ezek a következők:

1. A háztartások jellemzői (háztartás összetétele, lakhatás körülményei, problémák, háztartások felszereltsége, jövedelmek)
2. Gazdasági aktivitás (munkavégzéssel kapcsolatos jellemzők)
3. Egészségi állapot (egészségi állapot megítélése, tartós betegségek)
4. Társas kapcsolatok (családi és emberi kapcsolatok jellemzői, kiterjedtsége, intenzitása)
5. Idősek helyzete (a 65 éves, illetve annál idősebb lakosok helyzete)
6. Támogató rendszerek – szociális problémák (a természetes és mesterséges védőháló jellemzői, segélyezés, vélemények a segélyezési rendszerekről, szociális ellátásról)
7. Szociális Osztály működése (ügyfelek és véleményük)
8. Biográfia (a megkérdezettek személyes jellemzői)

A megkérdezésre kerülők kiválasztása, azaz a minta létrehozása az MHP módszertanára alapozva került lebonyolításra. A mintába azok kerülhettek be, akik 18. életévüket betöltötték és állandó nyíregyházi lakosok. A minta kiválasztását – a kutatók által megadott instrukciók alapján – az országos vizsgálatához hasonlóan a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala választotta ki véletlenszerűen az adatbázisából, oly módon, hogy első körben egy 2000 fős adatbázis került kialakításra, majd azonos eljárással egy 400 fős adatbázis, annak érdekében, hogy pótcímekkel lássuk el a kérdezőket olyan esetekre, ha a „főmintából” valakik kiesnek, vagy nem vállalják a válaszadást.

A kiválasztott minta reprezentativitását egy változó, a nemek megoszlása alapján teszteltük, elsődlegesen azért, mert a városlakókra vonatkozóan részletes adatok kizárólag a népszámlálásokból állnak rendelkezésre, a mintából pedig (az adatvédelem biztosítása érdekében) csak a kiválasztottak neve és címe. Mivel a legutóbbi népszámlálás 2001-ben volt, az életkori, vagy egyéb (pl. iskolázottság) adatok megoszlása pedig jelentős változásokon mehetett át az elmúlt 9–10 évben, logikus volt, hogy a viszonylag állandónak tekinthető nemi megoszlást vegyük figyelembe.

Összességében 1848 értékelhető és feldolgozható kérdőív áll rendelkezésre, ami azt jelenti, hogy a kutatás során 1848 háztartásra vonatkozóan rendelkezünk információkkal, illetve a háztartásban élők esetében összesen 4866 főről gyűjthettünk adatokat, ami a város teljes lakosságának 4 százaléka. Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni, hogy az országos kutatások esetében jellemző csak a 2000-3000 háztartásra vonatkozó adatgyűjtés, mintanagyság, ilyen nagyságrendű felmérés még nem történt helyi szinten.

Az első megkérdezésre 2008-ban, míg a második hullám lebonyolítására 2010-ben került sor. A megkérdezés során természetesen torzult bizonyos fokig a minta reprezentativitása, mivel a kérdezők (mint minden panelkutatás esetében) azt az utasítást kapták, hogy a háztartásra vonatkozó blokkot attól a személytől kérdezzék, aki a legjáratosabb annak ügyeiben és a legtöbb információt tudja adni, majd csak ezután térjenek rá a személyekre vonatkozó kérdőív kérdésére. Az esetek egy jelentős részében a háztartási kérdésekre azok nőtagjai válaszoltak. Az eltérések a következőképpen alakultak:

1. tábla. A minta jellemzői (%)

	A városlakók nemi megoszlása (2001 Népszámlálás)	A városlakók nemi megoszlása (a minta alapján)	A városlakók nemi megoszlása (az elsődleges adatbázisban, a megkérdezés után)
Férfi	46,8	46,7	38,9
Nő	53,2	53,3	61,1

Forrás: A KSH és saját adatfelvétel alapján saját számítás

A természetes torzulást minden adatbázis esetében súlyozási eljárással lehet korrigálni, amelynek során a nemek arányát figyelembe véve „visszaáll” az eredeti mintamegoszlás. A súlyozási eljárás után a következő paraméterek jellemzőek:

2. tábla. A minta jellemzői – súlyozás (%)

	A városlakók nemi megoszlása (2001 Népszámlálás)	A városlakók nemi megoszlása (a minta alapján)	A városlakók nemi megoszlása (az elsődleges adatbázisban, a megkérdezés után)	A városlakók nemi megoszlása (a súlyozás után)
Férfi	46,8	46,7	38,9	46,8
Nő	53,2	53,3	61,1	53,2

Forrás: A KSH és saját adatfelvétel alapján saját számítás

A panelkutatásoknál szokott eljárásoknak megfelelően a háztartásokra vonatkozó információkat általában a súlyozatlan, elsődleges adatbázis alapján közöljük, mivel ebben az esetben a válaszadó személyi jellemzői nem tekinthetők releváns információknak, a válaszadó ilyenkor adatközlőnek, informatornak minősül, az elemzési egység pedig nem a személy, hanem a háztartás. A személyekre vonatkozó információk természetesen már a súlyozott adatbázisból származnak.

Válság és gazdasági aktivitás

Napjaink gazdasági válságát gyakorta egyfajta finánciális válságként kezelik, a krízis hatásai azonban nem kerültek el a termelő szférát sem, ez pedig egyértelműen a foglalkoztatottság csökkenését és a munkanélküliség növekedését jelentette az elmúlt időszakban.

Kérdőívünkben arra a kérdésre, hogy „*Dolgozik-e Ön jelenleg*” a válaszadók 54,9%-a válaszolt igennel 2008-ban, és 54,5% 2010-ben.

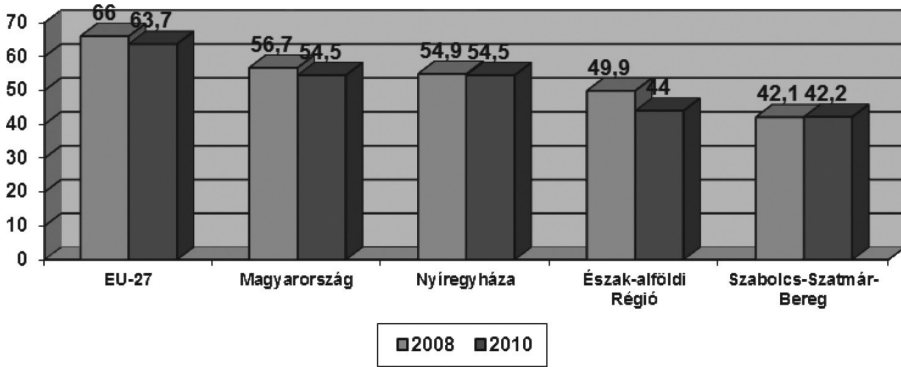
A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat kimutatása alapján a Nyíregyházi kistérségre jellemző foglalkoztatottsági ráta 2008-ban 54,2%, míg 2010-ben 54,3 százalék volt, az egyes felmérések eredményei gyakorlatilag azonos adatokat eredményeztek.

Bár kutatásunk módszertanilag különbözik a KSH által végzett munkaerő felméréstől (ott a 15–74, illetve 15–64 év közötti korosztályokra vetítve mérik a foglalkoztatottságot, a nyíregyházi kutatás mintájába pedig eleve a 18 éves, vagy annál idősebbek kerülhettek be) a foglalkoztatottságra vonatkozó arány mégis igen hasonló az országoshoz, hiszen 2010-ben a 15–64 éves korosztályok esetében mért foglalkoztatási ráta Magyarországon szintén 54,5% volt. Ez részben azt is tükrözi, hogy a 15–18 éves korosztály egy jelentős része még az oktatási rendszer valamely szintjén tanul, és nem résztvevője még a munkaerőpiacnak.

A városban mért ráta meghaladja az Észak-alföldi Régió és a megye értékeit. A régióban az arány 44% volt, szemben a 2008-as 49,9%-kal, a megyében pedig 42,2%.

Jelentős elmaradás mérhető az Európai Unió 27 tagországának átlagától, mindkét esetben, hiszen az EU átlaga 63,7%. Igaz 2008-hoz képest az unióban is csökkent a foglalkoztatottság, az arány 2008-ban még 66% volt. Az ország és a város elmaradása 9,2%.

1. ábra. A foglalkoztatottság aránya (%)

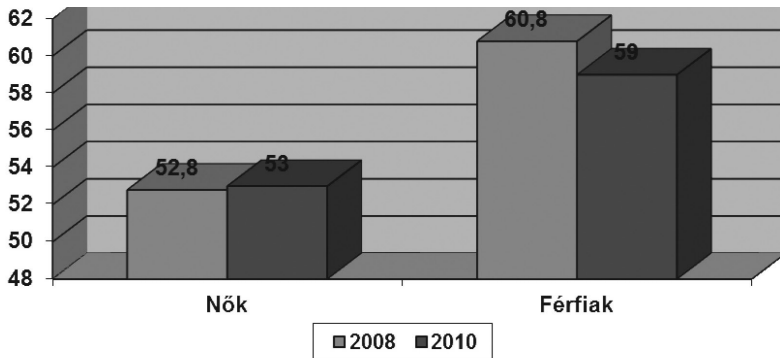

Nemzetközi és országos adatok forrása: KSH, 2011a

A foglalkoztatottság csökkenése mind az Európai Unióban, mind Magyarországon, mind pedig az Észak-alföldi Régióban jellemzővé vált. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye esetében nem mérhető eltérés a 2008-as időszakhoz képest, és Nyíregyháza esetében is úgy tűnhet, hogy a város „megúsza” a válságot. Ez a kép azonban igen csalóka, a szinte azonos ráta mellett a városban is nőtt a munkanélküliek száma és aránya.

A nők és a férfiak foglalkoztatottsága között mindkét időszakban jelentős eltérés mutatkozik, a férfiak esetében ugyanakkor csökkenés mérhető 2008-hoz képest.

2. ábra. A foglalkoztatottság aránya a városban a nemek függvényében, 2008–2010 (%)

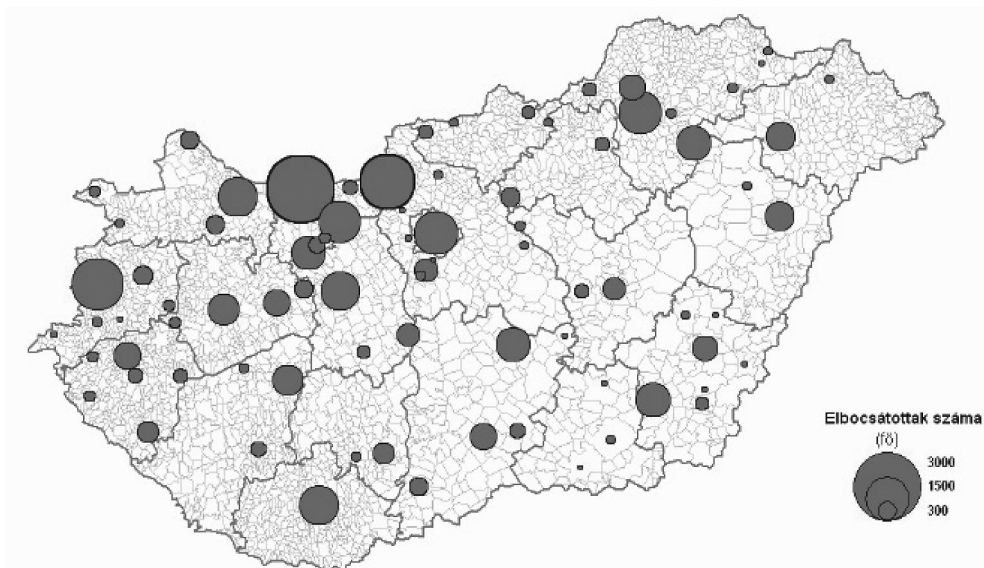
Forrás: saját adatfelvétel

Míg a nők körében változás gyakorlatilag nem mérhető, a férfiak körében csökkenés mutatkozott, ami megfelel az országos tendenciáknak. 2010 harmadik negyedévében Magyarországon a nők esetében 51%-os ráta volt jellemző, a férfiak esetében pedig 61,2%. 2008 hasonló időszakában a nők foglalkoztatottsága szintén 51% volt, a férfiaknál azonban 63,9%, körükben egy közel 3 százalékos csökkenés következett be.

Ez mind helyi szinten, mind országosan elsődlegesen azzal magyarázható, hogy a gazdasági válság hatására az ipar területén következett be nagyobb létszámot érintő leépítés, azaz a válság a férfiakat érintette erőteljesebben. A férfiak és a nők között mérhető eltérés azonban ennek ellenére továbbra is igen markáns.

A gazdasági válság hatására természetesen a városban is történtek elbocsátások, ezek létszáma és aránya azonban elmaradt más térségektől.

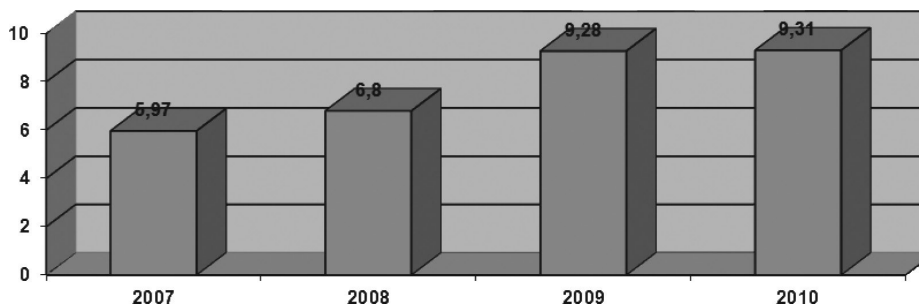
3. térképi ábra. Az elbocsátások területi képe 2008 októbere és 2008 márciusa között

Forrás: GKI, 2010

A térkép szerint a vállalati szféra a legnagyobb visszaesést épp az eddig nyertesnek számító térségekben szenvedte el. Az elmúlt 10–15 évben a Dunántúl északnyugati részén létesült exportorientált feldolgozóipari nagyvállalatok, illetve ezek beszállítói kerültek igen nehéz helyzetbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a régióban Debrecen, illetve Nyíregyháza városa ne szenvedett volna el veszteségeket, aránya azonban jóval alacsonyabb volt, mint az ország fejlettebb térségeiben, illetve a munkanélküliség mértéke még mindig jóval alacsonyabb, mint a megye más kistérségeiben.

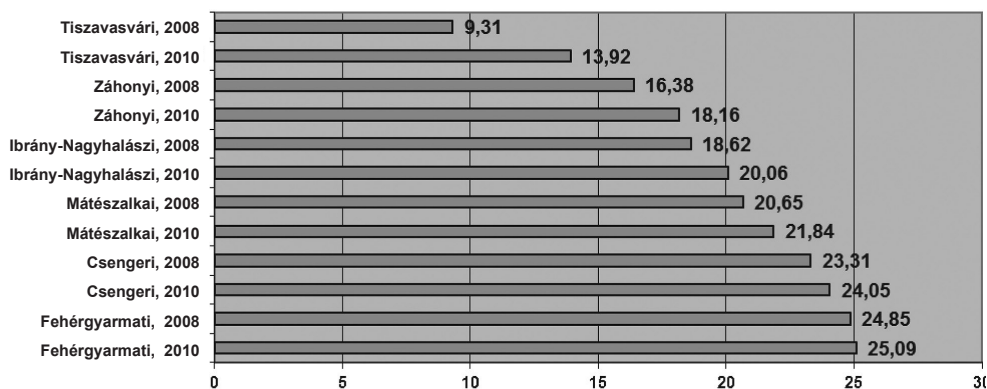
4. ábra. A munkanélküliségi ráta alakulása a Nyíregyházi kistérségben 2007–2010 (%)

Forrás: Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, 2011

A kistérségben mért munkanélküliség növekedése jól mutatja a válság hatását, hiszen a ráta 2008 és 2009 között növekedett, azóta gyakorlatilag stagnál. A térség helyzete azonban még így is kedvezőbb a megye többi kistérségéhez viszonyítva.

5. ábra. A munkanélküliségi ráta Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kistérségeiben, 2008–2010. (%)

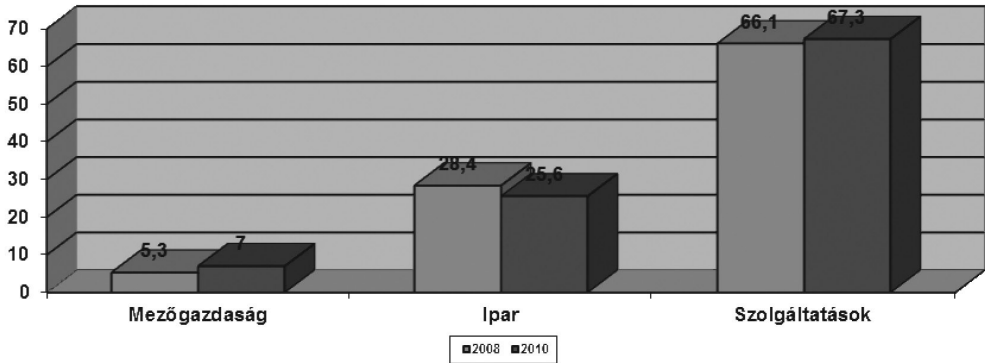

Forrás: Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, 2011

Összességében megállapítható, hogy a város, illetve a kistérség helyzete romlott, a munkanélküliségi ráta emelkedett (a korábbi 6-7%-ról, 9-10%-ra), ugyanakkor más térségekhez viszonyítva helyzete továbbra is kedvezőbb.

A válság hatására a foglalkoztatottság egyfajta belső átalakulása is mérhető.

6. ábra. A munkával rendelkezők megoszlása a városban az egyes ágazatokban, 2008–2010 (%)

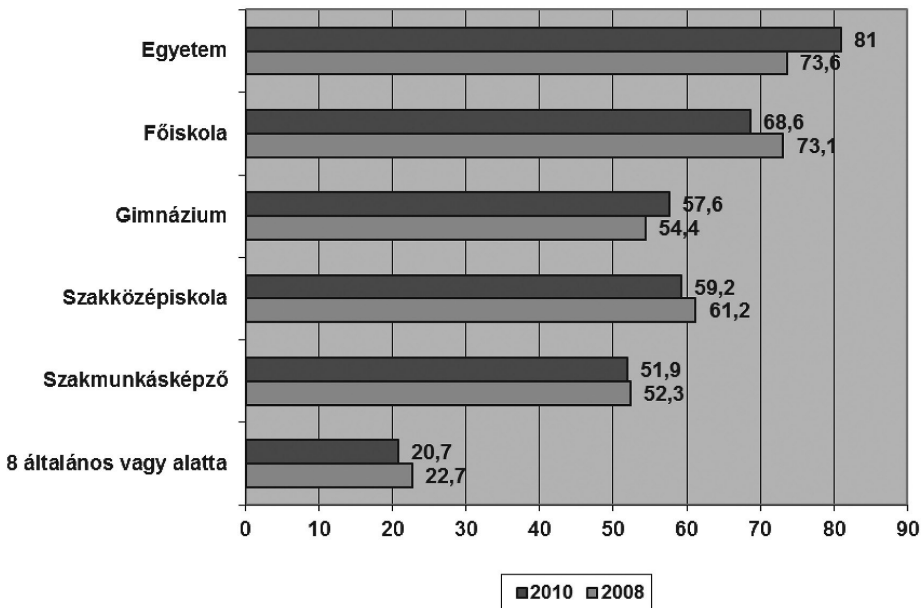

Forrás: saját adatfelvétel

Az iparban bekövetkezett veszteséget némileg kompenzálta a mezőgazdaság és a szolgáltatások területén bekövetkezett enyhe növekedés, ez azonban nem csökkentette a munkanélküliek számát és arányát, inkább csak lassította, illetve egy ideig megakadályozta annak növekedését.

„Szinte természetes”, hogy jelentős eltérések figyelhetők meg az iskolai végzettség tekintetében is, azzal a korábbi kutatásokból már jól ismert összefüggéssel, mely szerint minél magasabban iskolázott valaki, annál kedvezőbb a foglalkoztatottsági helyzete. Egyfajta belső átrendeződés, átalakulás azonban itt is megfigyelhető.

7. ábra: Foglalkoztatottsági arányok az iskolai végzettség függvényében, Nyíregyháza, 2008–2010 (%)

Forrás: saját adatfelvétel

Az átrendeződés egyik mutatója, hogy a 8 általánossal, vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezők körében 2 százalékponttal csökkent a foglalkoztatottság 2008-hoz képest. Enyhe növekedés látható az érettségizettek körében, csökkenés a főiskolai diplomával rendelkezők körében és további növekedés az egyetemet végzettek esetében.

Ezek a változások bizonyos csoportok esetében nagyon hasonlóak az országos tendenciákat tekintve, hiszen a KSH jelentése szerint országosan is csökkent a főiskolát végzettek foglalkoztatottsága, ezzel szemben nőtt az egyetemistáké.

A legalacsonyabb végzettséggel rendelkezők körében mért ráta továbbra is jelentősen elmarad a többi csoportéhoz képest.

Különösen problematikus így az alig iskolázott, illetve a csak alacsony végzettséggel rendelkezők helyzete, ahogyan erre a KSH jelentése is kitér: *„Az uniós viszonylatban igen alacsony magyar foglalkoztatási ráta egyik magyarázata az alacsony végzettségűek rendkívül rossz foglalkoztatási helyzete. Magyarországon a 15–64 éves alacsony iskolai végzettségűeknek csak 27,2%-a minősült foglalkoztatottnak 2008-ban, míg az EU-27 átlaga 48,1% volt...A középfokú végzettséggel rendelkező 15–64 évesek 63,3%-a dolgozott 2008-ban, ami közel 8 százalékponttal maradt el az uniós 27 tagországnak átlagától. A felsőfokú végzettségűek foglalkoztatási rátája (79,5%) ugyan közelebb áll az uniós átlaghoz, de így is utolsó előtti vagyunk a rangsorban”* (KSH, 2011b).

A nyíregyházi foglalkoztatottak döntő többsége jellemzően kisméretű szervezeteknél, illetve vállalkozásoknál dolgozik, tipikusan a mikro-, illetve kis- és közepes méretű vállalkozások területén, csak 11,4% (2008:12%) azok aránya, akik 500 fő feletti létszámot foglalkoztató cégnél, szervezetenél dolgoznak.

Némi átrendeződés figyelhető meg a közszolgáltatások, illetve a privát szektor esetében, hiszen míg 2008-ban a foglalkoztatottak 58,1%-a dolgozott a közszolgáltatások területén, addig 2010-re ez az arány 56,5%-ra csökkent. Némi emelkedés mérhető a privát szférában foglalkoztatottak esetében, 41,9%-ról 43,5%-ra.

2008-ban a nyíregyházi foglalkoztatottak 10 százaléka végzett fő munkahelye mellett valamilyen egyéb jövedelemszerző tevékenységet, 2010-ben 13,4%. Bár statisztikai szempontból nem igazán szignifikáns az eltérés, mégis érdemes kiemelni (és a fenti adatok tükrében talán nem is meglepő), hogy a férfiak körében magasabb a további jövedelmet is biztosító egyéb tevékenységek végzésének aránya, mint a nők körében.

Ez a fajta tevékenység ugyanakkor egyfajta „értelmiségi sportnak” is tekinthető, hiszen a magasabban iskolázottak körében jóval gyakoribb.

Különösen alacsony az egyéb jövedelemszerző tevékenység (és természetesen lehetőség) aránya az alacsony végzettséggel rendelkezők körében, akik kvalifikátlanságuk miatt erről a „másodlagos piacról” is kizsorulnak.

Jövedelmi helyzet, a jövedelmek eloszlása, egyenlőtlenségek

A jövedelmek vizsgálatánál – a panelkutatások esetében – a háztartásokban keletkező nettó, szabadrendelkezési jövedelmek jellemzőit és különböző eloszlásait elemezzük, nincsenek információk a bruttó jövedelmekről, illetve a bruttó és nettó jövedelmek „viszonyáról”.

2008-ban Nyíregyháza városában a háztartások havi nettó jövedelmének átlaga 177 000 forint volt, a medián¹ jövedelem 160 000 forint, 2010-ben 184 000 forint, illetve változatlanul 160 000 forint. A háztartások havi nettó átlagjövedelme enyhe növekedést mutat, a medián érték változatlansága azonban már jelzi az elmúlt időszak gazdasági válságának hatását, azaz a jövedelmek „befagyását”. A növekedés nem tartott lépést az inflációval, ennek értelmében a városban reáljövedelem csökkenés mérhető, melynek aránya közel 7%.

Mivel a háztartások havi nettó összjövedelmét számos mutató alakítja, pl. a háztartásban élők száma, az aktív keresők létszáma, az eltartandók száma, stb. praktikus a jövedelmi helyzet további elemzésénél az egy főre jutó jövedelmeket figyelembe venni, mivel ezek a mutatók képezik az egyenlőtlenségekre és a szegénységre vonatkozó számítások alapját is.

A 2008-ban kapott adatok alapján külön figyelmet érdemel a városban mért átlag (69 552 forint), amely szinte alig tér el az országosan mért átlagjövedelemtől. A további vizsgálatok és összehasonlítások érdekében jövedelmi tizedeket hoztunk létre az egy főre jutó jövedelmek alapján.

Az egyes decilisek jövedelmi átlagai igen hasonlóak az országosan mért jövedelmi átlagokhoz, jelentősebb eltérés nem mérhető. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a legalacsonyabb jövedelmű 1. decilis, és a legmagasabb jövedelmű 10. decilis közötti eltérés valamivel magasabb. Míg országosan az eltérés 6,8-szeres, a városban 7,2-szeres.

Míg 2008-ban lényeges eltérések nem mutatkoztak az országos és a helyi adatok között, 2010-re mind a városban mért átlag, mind több decilis helyzete kedvezőtlenebb lett az országos helyzethez viszonyítva.

Míg az 5 legkedvezőtlenebb helyzetű decilis esetében az átlagok gyakorlatilag nem változtak, a 6., 7., 8. és 9. esetében némi növekedés tapasztalható. Egyértelmű vesztes a legmagasabb jövedelemmel rendelkező decilis, ahol romlás mérhető.

Nemzetközi összehasonlításban ugyanakkor mind a hazai, mind a városi adatok egy közepes szintű egyenlőtlenséget mutatnak. A nemzetközi összehasonlításhoz érdemes elsőként az Európai Unió tagállamaiban mért Gini együttható² alakulását bemutatni.

¹ A medián olyan matematikai középérték, amely két részre osztja a mintát, s amelynél a minta elemek fele kisebb, fele nagyobb, azaz a gyakorisági eloszlást két olyan részre osztja, amely részekbe az értékek 50-50%-a tartozik. A legfrissebb kutatásokban a jövedelmek esetében gyakrabban használt mutató, mint az átlag.

² GINI= az egyenlőtlenség olyan mértékegysége, amely 0 és 1 között vehet fel értékeket. 0= teljes egyenlőség, 1= teljes egyenlőtlenség, azaz egy ember rendelkezik az összes jövedelemmel. A Gini-index azt méri, hogy egy adott országban, településen, stb. a jövedelmek eloszlása mennyiben tér el az abszolút egyenlőségtől.

3. tábla. A Gini együttható az Európai Unió tagországaiban (%)³

Svédország	22,5
Dánia	22,7
Szlovénia	23,7
Finnország	24,9
Hollandia	25,1
Németország	25,5
Szlovákia	25,8
Csehország	26,0
Luxemburg	26,0
Ausztria	26,0
Belgium	26,3
Franciaország	27,6
Ciprus	28,4
<i>Nyíregyháza</i>	28,5
<i>Magyarország</i>	28,8
Spanyolország	31,4
Írország	31,8
Olaszország	32,1
Görögország	32,6
Észtország	33,4
Egyesült Királyság	34,0
Lengyelország	35,2
Litvánia	35,5
Lettország	35,9
Portugália	38,0
<i>EU</i>	35,0

Forrás: Eurostat – EU-SILC adatbázis, 2008.

A Gini együttható alapján, az unió átlagához viszonyítva a legkedvezőbb helyzet elsődlegesen a skandináv országokban mérhető, illetve Szlovéniában, ahol nemzetközi viszonylatban is alacsony egyenlőtlenségek jellemzőek. Relatív alacsony egyenlőtlenség jellemzi még Kelet-Európából Szlovákiát és Csehországot.

Az átlaghoz képest a legmagasabb érték Portugáliában mérhető, illetve egyes kelet-európai országokban, különösen a balti államokban. Hazánk, illetve Nyíregyháza városa a középmezőnyben helyezkedik el.⁴

³ A nemzetközi adatok 2004-re vonatkoznak, a hazai 2007-re, a helyi pedig 2008-ra.

⁴ A közepes szintű egyenlőtlenségek a további nemzetközi összehasonlításokban válnak még egyértelműbbé. A kutatók általában 0.4, azaz 40% felett beszélnek extrém jövedelmi differenciákról, ez jelenleg szinte kizárólag

A 2008 és 2010 között eltelt időszakban azonban mind országosan, mind helyben a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésére utalnak a mutatók. A GINI növekedése országosan (0,288–0,292) és a városban is (0,285–0,290) jellemző. Csökkent a legfelső decilis részesedése az összjövedelemből, országosan 23,6%-ról 22,6%-ra, ugyanez figyelhető meg Nyíregyházán is, 23,6%-ról 22,2%-ra.

Nyíregyházán enyhén nőtt a legalacsonyabb jövedelmű tized részesedése, ez elmentés az országos változással, ahol csökkenés mérhető. Ugyanakkor mindenhol megfigyelhető az ötödik és a hatodik decilis részesedésének növekedése, országosan 17,7-ről 18,0%-ra, helyi szinten 17,2%-ról 18,6%-ra.

A további vizsgálatok szintén arról győznek meg, hogy enyhe mértékben nőtték a jövedelmi egyenlőtlenségek.

4. tábla. Empirikus becslés az egyes jövedelmi kategóriák létszámára, 2008–2010 (az egy főre jutó jövedelem medián-értékének százalékában meghatározott csoportok, %)

	Magyarország		Nyíregyháza	
	2008	2010	2008	2010
„jómódúak” (akiknek a medián kétszeresénél több a jövedelme)	7,0	8,0	4,6	5,4
„felső-középréteg” (a medián 120–200%-a)	25,0	27,0	25,2	26,5
„középréteg” (a medián 80-120%-a)	36,0	31,0	32,8	29,1
„alsó középréteg” (a medián 50-80%-a)	22,0	22,0	28,0	27,6
„szegények” (50% alatt)	10,0	12,0	9,4	11,4

Országos adatok: 2009. Forrás: TÁRKI, 2010.

Amennyiben a fenti számításokat az Unióban, euróban mért mediánjövedelem függvényében végezzük el, néhány újonnan csatlakozott ország (köztük Magyarország) jövedelmi lemaradása, jövedelmi szegénysége válik markánsan megfigyelhetővé, hiszen Lettorszáiban 68, Litvániában 63, Lengyelországban 60, Görögországban, Szlovákiában és Magyarországon 50%-os szegénységi rátával kell számolnunk. A sorban bennünket követő Portugáliában a szegénységben élők aránya már csak 28%-os. A legkedvezőbb helyzet a skandináv országokban, szomszédaink közül pedig Auszriában mérhető, ahol a ráta 1–2%-os (Lelkes et al, 2009).

Mind az országos, mind a városban bekövetkezett változások jövedelmi polarizációt mutatnak, azaz nőtt a szegények és a jómódúak csoportjának aránya, elsődlegesen a középréteg „kárára”. Jellemző változás a szegénység 2 százalékpontos növekedése is. A gazdasági válság hatására ebben az értelemben nem beszélhetünk kizárólagosan elszegényedésről, sokkal inkább a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedéséről, amely együtt járt egyes csoportok „felemelkedésével” és elszegényedésével, a középosztály meggyengülésével, azaz a társadalmi polarizáció erősödésével.

közép-amerikai és dél-amerikai országokra jellemző. Néhány példa: Mexikó: 46,1; Costa Rica: 49,8; Argentína: 51,3; Chile: 54,9.

Az országos adatokhoz képest azonban továbbra is két csoport esetében láthatóak eltérések. Egyrészt alacsonyabb a jómódúnak, vagy gazdagnak nevezhető csoport aránya, illetve magasabb az alsó középréteg létszáma. Ez utóbbi csoport azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert esetükben jellemző az, hogy bármilyen váratlan esemény (pl. állás elvesztése, jövedelem csökkenése, betegség) bekövetkeztekor könnyen lecsúszhatnak a szegénynek nevezett csoportba, mivel általában nem rendelkeznek olyan jövedelmi – vagyoni tartalékokkal, amelyekkel ezt meg tudnák akadályozni.

A fenti adatok alapján érdemes megvizsgálni a városra jellemző szegénység egyes mutatóit. A szegénységi ráta kiszámításának egyik legegyszerűbb módja, mikor az egy főre jutó átlagjövedelem felének értékét vesszük küszöbnek, ebben az esetben, a városban a lakosok 14,7%-a minősül szegénynek. Amennyiben az egy főre jutó medián jövedelem 60%-t vesszük határértéknek, a ráta már magasabb, 18%.

Ha a TÁRKI által gyakran használt mutatót, az ekvivalens medián jövedelem⁵ hatvan százalékát tekintjük küszöbnek, a szegénység kiterjedtsége 14,6%-os.

Mivel az elmúlt években az Európai Unió (Eurostat) ajánlására megváltozott a szegénység számításának módszertana, érdemes a továbbiakban a megadott módszer szerinti számításokat elvégezni az összehasonlítások érdekében.⁶ Ez alapján a hivatalos ráta Nyíregyházán 13,8%, mely gyakorlatilag megegyezik az országosan mért adatokkal.

5. tábla. Szegénységi ráták Nyíregyházán és Magyarországon, 2010 (%)

	Nyíregyháza	Ország
Átlagjövedelem 50%	14,7	n.a.
Medián 60%	18,0	18,0
Ekvivalens jövedelem 60%	14,6	n.a.
OECD II skála	13,8	14,0

Országos adatok: 2009. Forrás: TÁRKI, 2010.

Az OECD II. skála alapján végzett számítás is azt erősíti meg, hogy az elmúlt 2 évben 2 százalékponttal nőtt a szegénység, mind országosan, mind lokálisan.

Hasonló tendencia figyelhető meg az Unió területén is, hiszen míg 2007-ben 79 millió ember élt szegénységben, a 27 tagországban, addig 2008-ban már 81 millió, a növekedés mértéke hasonló ütemű, mint hazánkban. Az egyes tagországok esetében azonban lényeges eltérések figyelhetők meg. Számos korábbi tagországban a növekedés üteme kisebb (jellemzően 1% alatti), míg pl. három új tagország esetében jóval az átlag feletti. Bulgáriában hat, Lettországbán és Romániában négy százalékponttal nőtt a szegénység aránya (Eurostat, 2010).

⁵ A háztartás egyes tagjaihoz rendelt súly alapján, melynél az első felnőtt 1, minden további felnőtt 0,7, míg a gyermekek 0,5 súllyal szerepelnek.

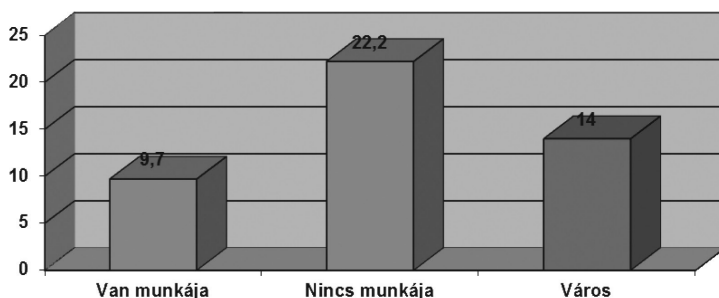
⁶ A hivatalos szegénységi ráta az OECD II skálával számított ekvivalens mediánjövedelem 60 százaléka. OECD II skála: A háztartásban élő 1 felnőtt súlya: 1, minden további felnőtt 0,5, gyermekek: 0,3. A két mutató közötti különbség, hogy az előző nagyobb súllyal veszi figyelembe a háztartás további tagjait, a gyermekeket is, így gyakorta valamivel magasabb rátákat kapunk a számítások során.

Hazánkban közismert tény, hogy az iskolázottság meghatározó tényező a szegénység esetében, ez a városban is jellemző, hiszen míg az egyetemi diplomával rendelkezők körében mindössze 2 százalékos ráta mérhető, addig a nyolc általánost be nem fejezők körében már 53%.

Bár nem igazán szignifikáns az eredmény ($p=0,07$), a nők körében magasabb a szegények aránya. Hasonló eredményt mutat, ha azt vizsgáljuk, van-e gyermek a háztartásban, általánosságban igaz, hogy a gyermekes háztartások körében magasabb a szegénységi ráta.

Magyarországon közismert összefüggés: az iskolázottság jelentősen befolyásolja a szegénység kockázatát. Ez az összefüggés a városban is érvényes. Hasonlóan erős összefüggés mutatható ki a munkavégzés tekintetében is, hazánkban és nemzetközi szinten is igaz, hogy a munkával rendelkezők körében jóval alacsonyabb ráták mérhetőek, mint a munkátlanok esetében.

8. ábra. A szegénység aránya a munkával rendelkezők, illetve nem rendelkezők körében, 2010 (%)

Forrás: saját adatfelvétel

A fent említett összefüggés a városban is érvényes, hiszen az inaktívak rátája 8 százalékkal haladja meg az átlagot. Ugyanakkor figyelmet érdemel az a tény, hogy közel 10 százalékos ráta mérhető azok körében, akik dolgoznak, tehát rendelkeznek munkajövedelemmel. Ők a dolgozó szegények. A ráta közel áll az unióban mérthez, ahol a tagországok összesített rátája 8%.

Ahogy arra az EU-ban 2007-ben végzett kutatás rámutat: „Általánosan elfogadott tény, hogy ha valaki foglalkoztatásban áll, az nagymértékben csökkenti a szegénység kockázatát. Az Európai Unióban azonban 2007-ben a munkavállaló népesség 8%-a a „dolgozó szegények” kategóriájába esett abban az értelemben, hogy jövedelme mértéke a nemzetre jellemző mediánérték 60%-a alá esik. Az arány jelentősen különbözik az egyes országok és társadalmi csoportok tekintetében. A dolgozó szegények kérdését a legtöbb országban sem a kormány, sem a szociális partnerek nem kezelik politikai prioritásként, jóllehet ez a téma a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni általános politikában gyakran szerepel.”⁷

A foglalkoztatottak szegénységi rátája igen különböző az egyes országokban, így pl. Görögországban (14%), Lengyelországban (12%), Spanyolországban (11%), valamint

⁷ A nemzetközi adatok forrása: Dolgozó szegények Európában, 2010.

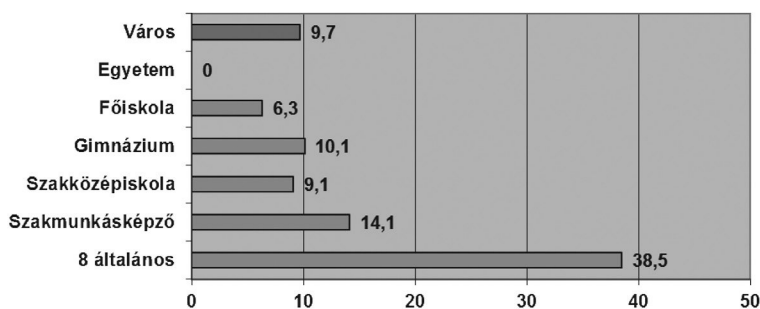
Olaszországban, Lettországban és Portugáliában (egyaránt 10%) a legmagasabb, míg Csehországban (3%), Belgiumban, Dániában és Máltán (egyaránt 4%) a legalacsonyabb.

2007-ben hazánkban a dolgozó szegények aránya 6% volt, feltételezhető, hogy ez az arány a válság hatására növekedett.

Ahogy azt a nemzetközi kutatás kiemeli: „A fő tényezők, amelyek alapján megítélhető, hogy egy ember nagy valószínűséggel a dolgozó szegények kategóriájába esik-e, többek között a személyes vonatkozások (nem, kor és képzettség), a háztartás jellemzői (egyedül élő, a háztartásban eltartott gyermekek élnek/nem élnek), valamint a foglalkozási tényezők (egy évben hány hónapig áll alkalmazásban, beosztás, teljes vagy részmunkaidős munka, a munkaszerződés típusa). A kutatás szerint a férfiak és a fiatalok különösen kiszolgáltatottak, az alacsony képzettségi szint pedig – a magas képzettségi szintű munkavállalókkal összehasonlítva – mintegy ötszörösére növeli annak kockázatát, hogy valaki a dolgozó szegények kategóriájába esik-e”.

Érdeemes megvizsgálni, hogy mennyire érvényesülnek ezek a hatások a városban. A személyes vonatkozások esetében a nemek között nincs szignifikáns eltérés, sőt az életkor sem befolyásoló tényező, az iskolai végzettség azonban már igen.

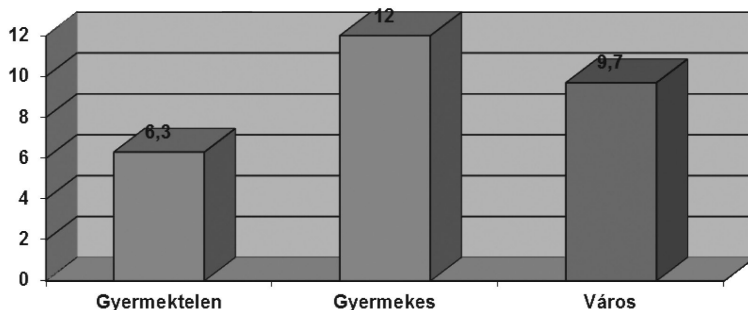
9. ábra. A dolgozó szegények aránya a végzettség függvényében, 2010 (%)

Forrás: saját adatfelvétel

A végzettség a városban is erőteljesen befolyásoló tényező. Szignifikánsan befolyásolja a helyzetet, ha a háztartásban van kiskorú gyermek.

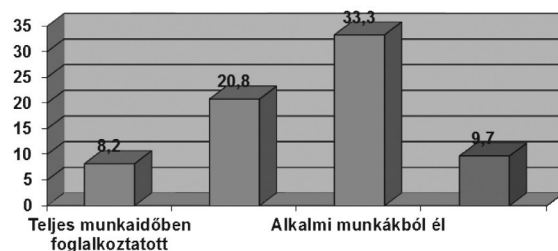
10. ábra. A dolgozó szegények aránya a gyermekes, illetve a gyermektelen háztartásokban, 2010 (%)

Forrás: saját adatfelvétel

A foglalkoztatás jellege a városban is döntő tényező, az atipikus formákban foglalkoztatottak körében magasabb ráták jellemzők.

11. ábra. A dolgozó szegények aránya az egyes foglalkoztatási formák függvényében, 2010 (%)

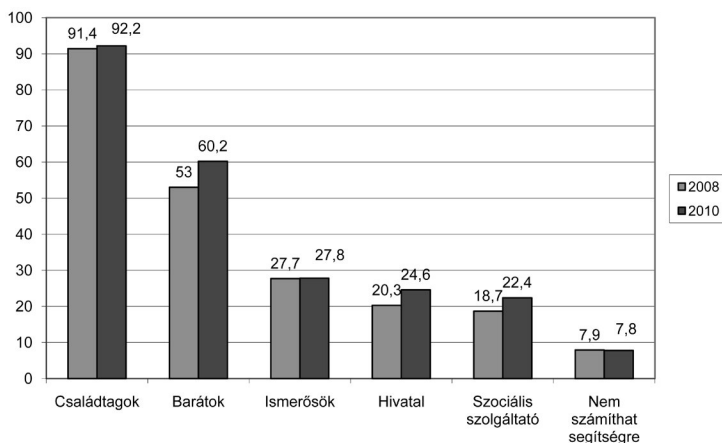
Forrás: saját adatfelvétel

A dolgozó szegények csoportja alapvetően a három legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező decilishez sorolható. Összességében megállapítható, hogy a városban is „sokarcú” szegénységgel kell számolni, nem csak olyan csoportokkal, akik jellemzően aluliskolázottak, nem rendelkeznek szakképzettséggel, vagy az már elavult, és jellemzően szociális transferekből élnek meg, ide tartoznak olyan csoportok is, akik rendelkeznek munkával, munkajövedelemmel.

Támogató rendszerek, szociális problémák és segítségzés

A válság eddig elemzett hatásainak ismeretében természetesen adódik a kérdés, kinek a segítségére számíthatnak a városlakók problémáik megoldásában. A természetes támogatórendszerek, a szociális szolgáltatások, illetve a segítségzésre vonatkozó infor-

12. ábra. Szociális problémájának megoldásában kinek a segítségére számíthat – az igen válaszok aránya, 2008–2010 (%)

Forrás: saját adatfelvétel

mációk, nézetek, vélemények feltárását elsőként annak vizsgálatával kezdtük, hogy a megkérdezettek kinek a segítségére számíthatnak szociális problémáik megoldásában.

Az adatokból jól látható, hogy a városlakók elsődlegesen a család segítségét veszik igénybe szociális problémák esetében, csak ezután következnek a barátok, ismerősök, illetve a mesterséges védőháló elemei, azaz az önkormányzat, illetve az egyes szociális szolgáltatók, bár arányuk közel sem elhanyagolható. Relatív kevesen nyilatkoztak úgy, hogy egyáltalán nem számíthatnak segítségre.

A változás a gazdasági válság egyik jól mérhető hatása, hiszen több esetben növekvő értékek mutatkoznak. Kiemelendő, hogy nemcsak a természetes védőháló esetében (barátok) látható növekedés, hanem a polgármesteri hivatal, illetve a szociális szolgáltatók esetében is, mindkét esetben 4 százalékponttal nőtt a „bizalom”, vagy legalábbis az a remény, hogy a mesterséges védőháló szereplői is tudnak segíteni a problémák megoldásában.

A természetes védőháló esetében az esetek jelentős részében az emberek mentális jellegű segítségben részesülnek, ezt követi a természetbeni segítség, illetve a pénzügyi segítség. Növekedés egyedül a pénzügyi segítségnél mérhető, ami szintén jelzi a gazdasági válság hatását.

Az önkormányzat Szociális Osztályához fordulók esetében is a kérelmezők az esetek egy igen jelentős részében pénzügyi támogatásban részesültek. Arányuk 2008-ban 68%, míg 2010-ben 80,8%.

Az osztályhoz fordulók körében 2008-ban 39,4 százalék azok aránya, akik az elmúlt két évben (2006 és 2007 során) kértek segélyt, mint támogatást, ez az arány 2010-ben is jellemző volt.

Mivel a segélyezéssel kapcsolatos kérdések már 2008-ban társadalmi viták keretében álltak, (ekkor merült fel a természetbeni juttatások dominanciája, a segélyezés munka ellen ösztönző hatása, a szociális kártyára adott juttatások ötlete, stb.)

6. tábla. A segélyezéssel kapcsolatos vélemények, 2008–2010 (100 fokú skála átlagértékei)

Kijelentések	Átlagérték 2008	Átlagérték 2010
Sokan elhallgatják valós anyagi helyzetüket, a segély megállapítása érdekében	77,1	75,1
Szükséges a segélyezés, mert bizonyos problémákat csak ezáltal lehet megoldani	71,4	68,2
A segélyeket többnyire azok veszik igénybe, akik nincsenek rászorulva	59,2	57,0
Inkább természetbeni segélyekre lenne szükség	54,7	55,1
Inkább pénzügyi segélyekre lenne szükség	53,5	51,9
Csak azok részesülnek segélyben, akik bevallják valós anyagi helyzetüket	50,4	31,4
A segélyeket azok veszik igénybe, akik valóban rászorulnak	46,2	47,2
Gyakrabban kellene, kisebb összegű segélyeket adni	46,2	47,1
Ritkábban, de nagyobb összegű segélyekre lenne szükség	45,7	42,2
Nincs szükség segélyezésre, mert nem nyújt megoldást	28,4	28,3

Forrás: saját adatfelvétel

érdekes kérdés, hogy a nyíregyháziak hogyan vélekednek minderről, illetve, hogyan változtak a vélemények az elmúlt időszakban.

A segélyezéssel kapcsolatos általános véleményeket több kijelentéssel teszteltük a kutatásban. A megkérdezettek minden kijelentés esetében egy ötfokozatú Likert skálán nyilváníthatták ki véleményüket, mennyire értenek egyet, vagy utasítják el az adott kijelentést. Az eredményeket 100 fokú skálára transzformálva mutatjuk be.

Sajátos kettősség figyelhető meg a véleményekben. Miközben a nyíregyháziak maximálisan elutasítják azt, hogy a segélyezés nem szükséges, azaz „meg kellene szüntetni”, vagy fel kellene számolni (ez a legkevésbé támogatott kijelentés), illetve egyetértenek azzal, hogy szükség van rá, mert bizonyos problémákat csak ezáltal lehet megoldani, addig azzal is egyetértenek, hogy vannak „csalók” a rendszerben, akik kihasználják azt, mert letagadják jövedelmi helyzetüket, illetve igénybe veszik, miközben nincsenek rászorulva. A két adatfelvétel átlagai közel vannak egymáshoz, néhány esetben azonban már csökkenés figyelhető meg, illetve egy esetben markáns véleményváltozás mérhető: „*csak azok részesülnek segélyben, akik bevallják valós anyagi helyzetüket*”.

A véleményeknek ez a sajátos kettőssége indokolta, hogy faktorelemzéssel is megvizsgáljuk a kapott eredményeket, annak érdekében, hogy lássuk, hogyan csoportosíthatóak az egyes vélekedések. Érdekes elsőként a 2008-ra jellemző eredményeket áttekinteni, amelyek sok esetben tükrözik az akkori vitákban képviselt, néhány esetben akár szélsőségesnek is nevezhető vélekedéseket.

Az elemzést főkomponens analízissel végeztük, melynek során 4 faktor különült el, a megmagyarázott hányad 64,2 %.

7. tábla. A segélyezéssel kapcsolatos vélemények főkomponensei, 2008 (rotált faktormátrixok)

A segélypártiság	A csalók, mint a rendszer kihasználói	Természetbeni támogatás	A rászorultak
<i>Szükséges a segélyezés, mert bizonyos problémákat csak ezáltal lehet megoldani</i> (0,733)	<i>A segélyeket többnyire azok veszik igénybe, akik nincsenek rászorulva</i> (0,801)	<i>Inkább természetbeni segélyekre lenne szükség</i> (0,843)	<i>Csak azok részesülnek segélyben, akik bevallják valós anyagi helyzetüket</i> (0,722)
<i>Gyakrabban kellene, kisebb összegű segélyeket adni</i> (0,708)	<i>Sokan elhallgatják valós anyagi helyzetüket, a segély megállapítása érdekében</i> (0,752)	<i>Inkább pénzbeli segélyekre lenne szükség</i> (-0,693)	<i>Ritkábban, de nagyobb összegű segélyekre lenne szükség</i> (0,641)
<i>Nincs szükség segélyezésre, mert nem nyújt megoldást</i> (-0,685)	<i>A segélyeket azok veszik igénybe, akik valóban rászorulnak</i> (-0,379)		<i>A segélyeket azok veszik igénybe, akik valóban rászorulnak</i> (0,600)

Forrás: saját adatfelvétel

Az első véleménycsoport szerint a segélyezés egy szükséges támogatási forma, ők még gyakrabban is adnának ilyen támogatást, és maximálisan elutasítják azt, hogy ne legyen segélyezés.

A második vélemény szerint a rendszert a csalók használják ki, egyetértenek azokkal az állításokkal, melyek szerint nem az igazán rászorulóknak részesülnek ebben a támogatásban, illetve logikus módon elutasítják azt, hogy csak a valóban rászorulóknak kapnának segélyeket.

Külön csoportot képez az a markáns vélemény, mely szerint nincs szükség pénzügyi támogatásokra, hasznosabbak lennének a természetbeni segélyek.

A negyedik vélemény szerint az a reális helyzet, hogy csak a valóban rászorulóknak részesülnek segélyekben, akik be is vallják valós anyagi helyzetüket. Ezekben az esetekben a ritkábban adott, de nagyobb összegű segélyek kiosztását preferálják a vélemény támogatói.

Érdekes azt is áttekinteni, hogy az egyes véleményeket mely demográfiai – társadalmi csoportok preferálják, illetve utasítják el.⁸

A „segélypártisággal” kapcsolatos véleménycsokrot elsődlegesen az alapfokú végzettséggel rendelkezők, a jövedelmi szempontból is legkedvezőtlenebb helyzetű csoportok preferálják, a felsőfokú végzettséggel rendelkező, tehetősebbek körében enyhén elutasításban részesül.

Szignifikáns eltérés mérhető a nemek tekintetében is, a nők általában támogatják az adott faktort, míg a férfiak inkább elutasítók.

A város egyfajta „kettéosztottsága” figyelhető meg, a legkedvezőbb helyzetű körzetekben élők (akik nem igazán tekinthetők a Szociális Osztály ügyfeleinek) általában nem támogatják a segélyezést, azaz nem mondhatók „segélypártiaknak”, a kedvezőtlenebb városkörzetekben élők (akik körében jóval magasabb azok aránya, akik a szociális problémájuk megoldása érdekében már kapcsolatba kerültek az osztállyal) pedig preferálják az adott faktort.

A második faktor esetében, azaz annál a véleménycsoportnál, amely a „csalók” jelenlétét vélelmezi a szociális rendszerben, és azt hangsúlyozza, hogy nem igazán azok részesülnek támogatásban, akik rászorulnak, csak két változó esetében találtunk szignifikáns eredményt.

Míg az első faktor esetében az életkor nem volt magyarázó tényező, ebben az esetben igen, különös tekintettel a legidősebbek életkori csoportjára. Ők vélik úgy, hogy jellemző a rendszer kihasználása.

A második faktor megítélése hasonló az egyes végzettségek tükrében, mint az első esetében. Ez azt jelenti, hogy az alapfokú, illetve középfokú végzettségűek mindkét nézetet preferálják, azaz szükségesnek tartják a segélyezést, ugyanakkor úgy vélik, hogy a rendszert ki is használják olyanok, akik nem lennének jogosultak a támogatásokra.

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők alapvetően mindkét nézetet elutasítják, azaz a segélyezés jelenlegi rendszerét is elutasítják, de azt is, hogy kihasználható lenne az.

A második faktor esetében más szignifikáns eltérés nem volt megfigyelhető. Ez azt is jelenti, hogy a „csalók a rendszerben” típusú nézetet nem elsődlegesen a gazdasági

⁸ Az elemzésben a főkomponensek-score átlagait vettük figyelembe a különböző csoportok esetében. Csak azokat az eredményeket mutatjuk be, amelyek szignifikáns eltérést mutattak.

– társadalmi jellemzők alakítják, annak elutasítása, vagy preferenciája egyéb tényezők függvénye.

A harmadik faktor, azaz a természetbeni juttatások preferenciája három változóval mutatott szignifikáns összefüggést. A legkedvezőbb helyzetű társadalmi csoportok alapvetően ezt a faktort támogatják, azaz azzal értenek egyet, ha a pénzbeli segélyezést a természetbeni juttatások váltánák fel. A szegények, az alacsonyabban iskolázottak azonban ezt elutasítják.

A negyedik faktor, azaz a rászorultak részesülnek segélyben nézet preferenciái az alábbi változókkal mutatnak összefüggést.

A fiatalok, illetve a középkorosztályúak egyes csoportjai támogatják ezt a véleményt, ugyanakkor a legidősebbek konzekvenssek a véleményükben, hiszen miközben úgy vélekednek, hogy csalók vannak a rendszerben, nem is értenek egyet azzal, hogy csak a rászorultak részesülnek támogatásban.

Az alap- és középfokú végzettséggel rendelkezők következetesen kitartanak amellett, hogy csak a rászorultak kapnak támogatást, illetve az első faktort is figyelembe véve szükség van segélyezésre, lehetőleg nem természetbeni, hanem pénzbeli juttatás formájában. A felsőfokú végzettségük szintén következetesek, az első faktort is alapjában véve elutasították, így logikus, hogy a negyedikkel sem értenek egyet, egyértelműen a természetbeni juttatásokat preferálják.

Az általános változások tükrében érdekes kérdés volt, változtak-e a városlakók preferenciái az elmúlt két évben. Az elemzést 2010-ben is főkomponens analízissel végeztük, melynek során szintén 4 faktor különült el, a megmagyarázott hányad ebben az esetben is 64,2%.

8. tábla. A segélyezéssel kapcsolatos vélemények főkomponensei, 2010 (rotált faktormátrixok)

A rászorultak	Segélypártiak	Segélypártiak II	Segélypártiak III
A segélyeket azok veszik igénybe, akik valóban rászorulnak (0,710)	Szükséges a segélyezés, mert bizonyos problémákat csak ezáltal lehet megoldani (0,799)	Inkább pénzbeli segélyekre lenne szükség (0,788)	Gyakrabban kellene, kisebb összegű segélyeket adni (0,784)
Csak azok részesülnek segélyben, akik bevallják valós anyagi helyzetüket (0,683)	Inkább pénzbeli segélyekre lenne szükség (0,409)	Ritkábban, de nagyobb összegű segélyekre lenne szükség (0,330)	Ritkábban, de nagyobb összegű segélyekre lenne szükség (-0,666)
A segélyeket többnyire azok veszik igénybe, akik nincsenek rászorulva (-0,729)	Nincs szükség segélyezésre, mert nem nyújt megoldást (-0,697)	Inkább természetbeni segélyekre lenne szükség (-0,844)	
Sokan elhallgatják valós anyagi helyzetüket, a segély megállapítása érdekében (-0,674)			

Forrás: saját adatfelvétel

Minden valószínűség szerint az általános gazdasági-pénzügyi válság hatására (elbocsátások, munkanélküliség növekedése, eladósodás, hitelek helyzete, reáljövedelem csökkenése, stb.) a vélemények markáns változáson mentek keresztül az elmúlt 2 évben. A legfontosabb és legjellemzőbb változás 2 faktor (csalók és természetbeni juttatások preferálása) eltűnése, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a vélemények nem léteznek, inkább azt, hogy a háttérbe szorultak. Alapvetően minden faktor a segélyezés fenntartásáról szól, a rászorultság vált a legerőteljesebbé, a segélypártiak esetében pedig kizárólag finom különbségek mérhetőek: pl. olyan esetekben, hogy gyakrabban kellene kisebb összeget, vagy ritkábban, nagyobb összeget adni.

A vélemények átstrukturálódása és általánossá válása azt eredményezte, hogy alig láthatóak különbségek az egyes gazdasági-társadalmi csoportok esetében, amennyiben az egyes faktorok támogatottságát, illetve elutasítását vizsgáljuk.

Összefoglalás

A gazdasági válság hatásai egyértelműen mérhetőek lokális szinten, azaz Nyíregyháza városában is. A vizsgált időszakban nőtt az elbocsátások száma, különösen az ipar területén, a munkanélküliségi ráta pedig a válság kibontakozásának legmélyebb időszakában, azaz 2008 és 2009 között 3 százalékponttal növekedett, a korábbi 6%-ról 9%-ra. 2010-ben, a második megkérdezés lebonyolításának időszakában a ráta nem változott az előző évhez viszonyítva, vagyis a helyzet nem rosszabbodott, egyfajta stagnálás figyelhető meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy a munkájukat veszítő csoportok egy jelentős része 2010-ben továbbra is munka nélkül volt. A változások egyértelmű vesztesei a férfiak, körükben 3 százalékponttal csökkent a foglalkoztatottak aránya, hiszen alapvetően ők azok, akik a vesztes ágazatokban dolgoztak, igaz a nők és a férfiak foglalkoztatottsága közötti különbség továbbra is markánsan jelen van a városban.

A városban mérhető foglalkoztatottság, illetve munkanélküliség, azonban továbbra is sokkal kedvezőbb, mint a megye más kistérségeiben, vagy a régióban.

A válságra adott kormányzati és helyi megszorító intézkedések hatását tükrözheti az a jelenség, hogy az elmúlt időszakban csökkent a közszolgáltatások területén foglalkoztatottak aránya.

A válság hatására a lakosok jövedelmi helyzete is romlott. Jellemzővé vált a jövedelmek „befagyása”, reáljövedelem csökkenés következett be, melynek mértéke közel 7%-os volt. A városban mért „hivatalos” szegénységi ráta közel 14%-os, ami 2 százalékpontos növekedést jelent 2008-hoz képest. Minden mutató a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésére utal, azzal, hogy a városban nemcsak elszegényedés figyelhető meg, sokkal inkább jellemző egyfajta jövedelmi polarizálódás, azaz egyszerre jellemző tendencia az elszegényedés, illetve ezzel párhuzamosan a legtehetősebb csoportok helyzetének egyfajta javulása is. A polarizálódás egyértelműen a középréteg kárára következett be, a folyamatnak vannak nyertesei, akik fölfelé mozdultak el, és vannak vesztesei, akik lecsúsztak.

Érdemes azonban azt is kiemelni, hogy a TÁRKI kutatásainak eredményeit figyelembe véve a város gyakorlatilag „lekövette” az országos tendenciákat, a fent leírt változások jellemzik hazánkat is. Szintén kiemelésre érdemes, hogy a Magyarországon és a városban mért egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban közepes differenciákra utalnak.

A változások egyértelműen átrendezték az igényelt és megítélt szociális támogatások, segélyek rendszerét. Bár a vizsgált időszakban a Szociális Osztályhoz fordulók száma abszolút mértékben nem változott, a támogatások aránya egyértelműen eltolódott a pénzbeli ellátások irányába.

Ezzel párhuzamosan a segélyezéssel kapcsolatos vélemények is markáns változáson mentek keresztül, a korábban polarizált nézetek háttérbe szorultak, a segélyezés szükségességét egyre kevesebben vitatják, véleménykülönbség annak módjában mérhető. Nőtt az elmúlt két évben a „hivatalos” szervek (Polgármesteri Hivatal, szociális szolgáltatók) iránti bizalom is, vagy legalábbis az a vélekedés, hogy az intézmények képesek segítséget nyújtani a bajba jutottaknak.

IRODALOM

Európai Alapítvány az Élet- és Munkakörülmények Javításáért (2010): *Dolgozó szegények Európában*. Budapest.

EUROSTAT (2010): *Income and living conditions in Europe*.

KSH (2011a): *Főbb munkaügyi folyamatok, 2010*. Budapest.

KSH (2011b): *Munkaerő-piaci helyzetkép, 2010*. Budapest.

Lelkes O., Medgyesi M., Tóth I. Gy., Ward T. (2009): *Income Distribution and the Risk of Poverty*. In: *European Inequalities: Social Inclusion and Income Distribution in the European Union*. Edited by Terry Ward, Orsolya Lelkes, Holly Sutherland, István György Tóth. TÁRKI, Budapest

TÁRKI (2010): *Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009*. Budapest.

A „kamatos pénz”

Az uzsorakamat intézménye a teleszerű körülmények között élők körében

Bevezetés

2007 őszén az edelényi rendőrkapitányság tájékoztatása szerint nyomozás indult – lakossági bejelentés alapján – egy szendrőládi férfi ellen, aki úgynevezett „kamatos pénzzel” foglalkozik.¹ A rendőrségi eljárás során kiderült, hogy az érintett több helybelinek is adott kölcsönt irreális kamattal terhelve. A tranzakciókról pontos kimutatót vezetett, amit a házkutatás során a rendőrök meg is találtak.

A közlemény szerint a rendőrség munkatársai a hasonló esetek megelőzése érdekében, felvették a kapcsolatot a kisebbségi önkormányzatok képviselőivel, hogy ők is felhívhassák az érintettek figyelmét a „kamatos pénz” veszélyeire.

A sajtóhír nyomán számos reakció (interjúk, vitafórumok, szakmai és civil állásfoglalások formájában) jelent meg az országos és a helyi médiákban, sok esetben azt a benyomást keltve, mintha a roma szegénység egyfajta új jelenségéről lenne szó. Bár a „kamatos pénz” jelenségére már korábban is több tanulmány hívta fel a figyelmet², az utóbbi időben örvendetesen megszorodott cigánykutatások alapvetően nem foglalkoztak a teleszerű életkörülmények között élők körében létező uzsorakamat jelenségével, különösen nem annak empirikus kutatásával.

Tanulmányunk alapját az Igazságügyi Minisztérium által támogatott, az Országos Bűnmegelőzési Bizottság megbízásából végzett kutatás képezi, mely *a teleszerű körülmények között élő cigány családokat, illetve közösségeket érintő uzsorahitelek, az úgynevezett „kamatos pénz” jellegzetességeinek feltárására irányult Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 2006-ban. A kutatást nem „romakutatásként” kezeltük³, s nem hisszük, hogy az uzsorahitelezés kizárólag a roma népességet sújtó, etnikai jellegű probléma lenne. Ugyanakkor a megyei sajátosságok egyértelművé tették számunkra, hogy jelen kutatásunkat a teleszerűen élő cigány közösségek körében kell elvégez-*

¹ A kamatos pénz elnevezés alapvetően az uzsorakölcsön hétköznapi elnevezése a vizsgált régióban. Uzsora: kölcsönadott pénz használati díjaként követelt aránytalanul és jogtalanul nagy kamat. Uzsorás az olyan ember, aki rendszeresen ad kölcsönt ilyen feltételekkel, kihasználva a kölcsönkérők szorult helyzetét. Latin eredetű szó ('usura'). Eredetileg kamatot jelentett.¹ A köznyelvben az uzsora szó jelentése az átlagostól, az általában elfogadottól jelentősen magasabb kamatra adott, általában illegális pénzkölcsönzést jelenti, Magyarországon ma már bűncselekménynek számít.

² Többek között a Szociális Szakmai Szövetség által 2003-ban kiadott "Gyorsjelentés a szegényedésről" című kötet Bass László, Ferge Zsuzsa és Márton Izabella szerkesztésében, vagy az ezt megelőző tanulmánykötet, amely a „Gyorsjelentés a szegénységről” címet viselte, és 1996-ban látott napvilágot, Czike Klára és Tausz Katalin szerkesztésében.

³ Jelen tanulmányban a hazai szakirodalomban szokásos módon, mindkét megnevezést, a romát és a cigányt is használjuk. A klasszifikáció sok vitát kiváltó kérdését nem kívántuk érinteni.

nünk, miután körükben a rossz szociális helyzet, az alacsony iskolázottság és magas munkanélküliség, együtt jár az alacsony jövedelemmel. A társadalmi kirekesztettség folytán sajátos *társadalomalatti*⁴ réteghelyzetben élők az uzsorahitelezés intézményének nem csupán elszenvedői, de az elfogadott csatornákon keresztül kielégíthetetlen szükségleteik révén a rendszer működtetői is.

A fentiekből következően a kutatás fő célja nem a roma népességre vonatkozó, át-fogó helyzetkép bemutatása volt, hanem az, hogy feltárjuk az uzsorahitelezés jellemzőit, és megismerjük az ezt működtető mechanizmusokat. Arra kerestünk választ, hogy az iskolázottsági és munkaerő-piaci adatokból kiindulva magyarázhatók-e a cigány háztartások gazdasági stratégiái – annak érdekében, hogy a későbbiekben a bűnmegeelőzési, avagy más jellegű programok eredményei tartósan fennmaradhassanak a roma közösségekben.

Kiinduló hipotéziseink a következők voltak:

Az uzsorahitel intézményének fenntartásában nem csupán kriminális elemek vesznek részt. Egyfajta torz piaci mechanizmus ismerhető fel, ahol az uzorás a szolgáltató, a „kamatos pénzt” felvevő egyének és családok pedig a fogyasztók. A sajátos piaci mechanizmusok jelenlétének következménye az, hogy az uzsorahitel áldozatai nem csupán azért nem működnek együtt a bűnüldöző szervekkel, mert félnek a bűnözői körökkel összefonódó, erőszakos módszereket alkalmazó uzorásoktól, hanem azért sem, mert attól tartanak, hogy akkor még ezen az úton sem jutnak hozzá az anyagi forrásokhoz.

A társadalomalatti rétegek szükségletei csupán részben igazolhatóak társadalmi helyzetük, körülményeik által. Fogyasztásukban meghatározó a többségi (fogyasztói) kultúra által közvetített értékek elfogadása, ami alapvetően lehetőségeiken felüli túlfogyasztást jelent, és eladósodáshoz vezet.

A kutatás anyaga és módszerei

Adatainkat interjúk során gyűjtöttük. Az interjúkat az uzsora-kutatás során a megkérdezettek háztartásaiban vettük fel. Négy település cigánytelepeit kerestük fel: Nyíregyházán, Mátészalkán és Hodászon egy-egy telepen, Tiszavasváriban két cigánytelepen vettünk fel interjúkat. Tiszavasvári, Hodász és Mátészalka telepei mára gettósodott, a településtől elkülönült, „klasszikus” Cs-telepek. A szocialista érában épült Cs-lakásokat mára engedély nélkül épített házak, helyenként putri-jellegű építmények, valamint az utóbbi évek „szocpolos” lakásai tarkítják. A nyíregyházi telep egykor huszárlaktanyaként, majd szovjet laktanyaként funkcionált, mára jellegét tekintve a nyugati nagyvárosok etnikai jellegű perem-gettóihoz hasonlít. Mind a négy telepre jellemző az épített környezet végletes lelakottsága. A nyíregyházi Periféria Egyesület munkatársai a kutatás során 100 interjút készítettek a kiválasztott telepe-

⁴ A társadalomalatti kifejezést Wilson (1987) általánosan elterjedt *underclass* definíciójának szinonimájaként használjuk.

ken. Az interjúk anyagából a kérdezők egy kérdőívyszerű adatlapot is kitöltöttek, melyből részletes képet kaphatunk a minta családi, társadalmi helyzetéről.

1. tábla. Az interjúk helyszínei és megoszlása (%)

Helyszín	Megoszlás
Nyíregyháza	30
Hodász	21
Mátészalka	19
Tiszavasvári	30
Összesen	100

Forrás: Saját adatfelvétel

A mintavétel során a hólabda módszert alkalmaztuk, oly módon, hogy az aktuális interjúalanyoktól nem csupán a következő, potenciális megkérdezett nevét és címét tudakoltuk meg, hanem arra kértük, hogy személyesen kísérje át kérdezőbiztosunkat a következő családhoz. Ily módon a bizalmatlanságot szeretnénk volna csökkenteni. Ennek ellenére gyakran tapasztaltuk, hogy az uzsorakamat témájához érve az interjúalanyok elzárkóztak a válaszadás elől. Tapasztalataink azt mutatták, hogy ez csupán részben köszönhető a kívülről jött „kérdezősködő” által kiváltott bizalmatlanságnak; javarészt az uzsorásoktól való félelem motiválta az elzárkózókat. Ennek köszönhetően az interjúk majd harmada kifejezetten gyenge informatív értékkel bírt a kutatás témáját illetően.

Az adatok elemzésében egyaránt alkalmaztunk kvantitatív és kvalitatív módszereket. A kvantitatív elemzésre az interjúk viszonylag magas száma adott módot, illetőleg az interjúk előtt felvett kérdőívyszerű adatlapok adattartalma.

Családméret, lakásviszonyok, életkörülmények

A kutatás során elsőként a megkérdezettek családi helyzete, lakásviszonyai és támogatórendszere került felmérésre. A felmért családokban összesen 473 fő él, ez átlagosan 4,8 főt jelent háztartásonként. Miközben mind országosan, mind megyei szinten az egy, illetve kétfős háztartások dominánsak, addig a telepeken a 4–5 fős, valamint az ennél több főt magába foglaló típusok a leggyakoribbak. Tipikusnak mondható a 2 felnőtt és 2 gyerek, illetve a 2 felnőtt és 3 gyerek típusú háztartás: ezek együttes aránya 44,9%. Viszonylag ritka az egyszemélyes háztartás, illetve az extrém módon nagy létszám. Az egyes telepkek között nincs szignifikáns eltérés a háztartásban élők számát tekintve, hasonló létszámok tapasztalhatóak. A 18 év alatti háztartástagok aránya, a teljes felmért minta elemszámhoz viszonyítva 49,4%. Egy háztartásra számítva a felmért 100 család esetében átlagosan 2,8 fő 18 év alatti jut egy háztartásra.

A háztartások döntően családokat jelentenek, csak 4 esetben lehetett azt tapasztalni, hogy nem családtag is a háztartásban élt.

Az országosnál, illetve megyeinél nagyobb létszámú családok zsúfoltabb és rosszabb lakhatási körülmények között élnek, amennyiben a háztartásokban élők számát, illetve a lakások szobaszámát vizsgáljuk. Az első esetben nagyobb lakhatási sűrűség tapasztalható a telepeken, hiszen míg országosan 247, megyei szinten pedig 274 fő jut 100 háztartásra, addig a telepeken 473 fő. A lakások szobaszám szerinti megoszlása is kedvezőtlenebb az országosnál, illetve a megyeinél.

2. tábla. A lakások megoszlása szobaszám szerint. (%)

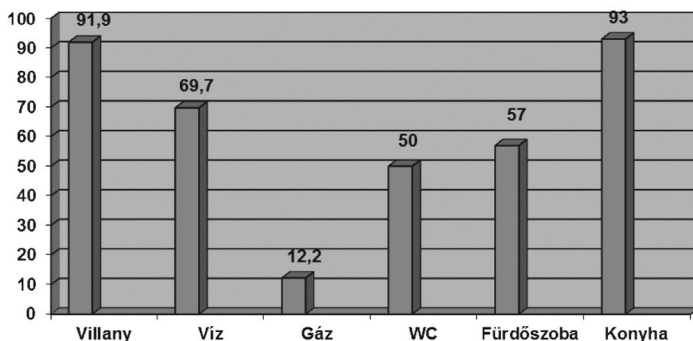
Szobaszám	Ország*	Megye*	Telepek
1 szobás	10,6	7,7	36,7
2 szobás	40,1	35,5	38,8
3 szobás	32,8	41,1	20,4
4 vagy több szobás	16,5	15,6	4,1

*Forrás: Mikrocenzus. 1. Területi és választókerületi adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2005.

A szobák számát tekintve már szignifikáns eltérések tapasztalhatóak az egyes telepek között, kedvezőtlenebb a helyzet Nyíregyházán és Hodászon (az egy szobára jutó lakosok száma átlagosan 2,9 illetve 2,7 fő/szoba), kedvezőbbnek mondható Mátészalkán és Tiszavasváriban (2,5, illetve 1,9 fő/szoba), ahol magasabb a többszobás lakások aránya. A laksűrűség mutatói azonban minden esetben magasabbak az országosnál, illetve a megyeinél, hiszen az átlag hazánkban 0,9 fő, megyei szinten pedig 1 fő/szoba.

A háztartásnagyság, illetve a laksűrűség kedvezőtlenebb mutatói mellett a háztartások felszereltsége is rosszabb az országos, illetve a megyei szinthez viszonyítva.

1. ábra. Közüzemek és elkülönült helyiségek a telepek háztartásaiban. (%)

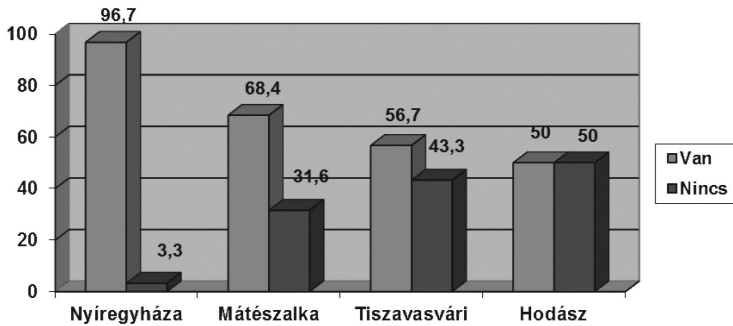
Forrás: Saját adatfelvétel (N=100)

A közüzemek esetében a villany szinte minden lakásban bevezetésre került, bár ebben az esetben is léteznek olyan lakások, ahol nincs villany. Jól kisebb arányban van víz a lakásokban. Vezetékes gázt pedig csak nagyon kevés lakásba vezettek be.

Az elkülönült helyiségek tekintetében alig találunk olyan lakást, amelyben ne lenne konyha, azonban csupán a lakások felénél figyelhető meg a különálló WC, illetve fürdőszoba.

Az elkülönült helyiségek, illetve közüzemek tekintetében több esetben figyelhető meg szignifikáns eltérés az egyes telepek között.

2. ábra. Vízzel rendelkező háztartások az egyes telepeken. (%)

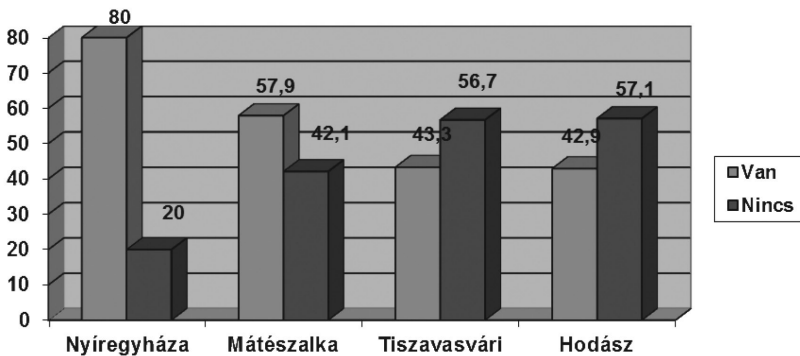

Forrás: Saját adatfelvétel

A legkedvezőbb helyzetben a nyíregyházi és a mátészalkai telepen élők vannak, rosszabb a helyzet Tiszavasváriban és különösen Hodászon, ahol csak a lakások felében van víz.

Hasonló helyzet figyelhető meg a fürdőszobás lakások tekintetében is.

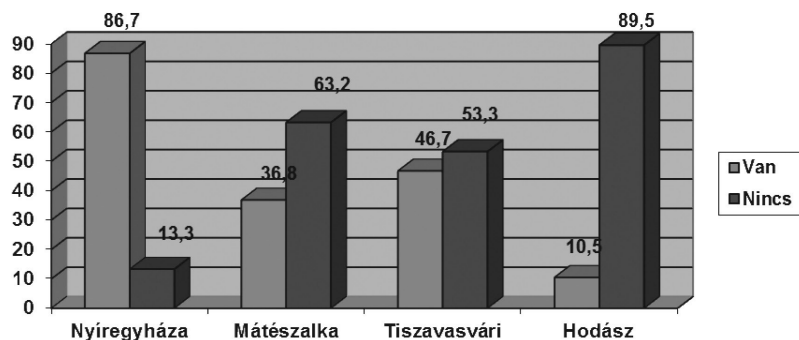
3. ábra. A fürdőszobás lakások aránya az egyes telepeken. (%)

Forrás: Saját adatfelvétel

A fürdőszobával rendelkező lakások tekintetében is Nyíregyháza, illetve Mátészalka van a legkedvezőbb helyzetben, szemben Tiszavasvárral és Hodással, ahol a lakásoknak kevesebb, mint a fele rendelkezik fürdőszobával. A vízöblítéses WC tekintetében is igen hasonló a helyzet.

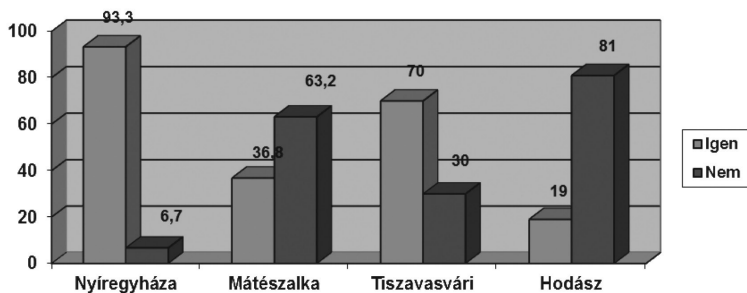
4. ábra. A vízöblítéses WC-vel rendelkező lakások aránya az egyes telepeken. (%)

Forrás: Saját adatfelvétel

A telepek általános szociális helyzetére jellemző, hogy a közüzemek működnek-e, azaz az esetleges tartozások miatt kikapcsolásra kerültek-e, vagy sem. A felmért telepeken a lakások 40 százalékában nem működnek a közüzemek. Az egyes telepek között ebből a szempontból is jelentős különbségek figyelhetők meg. A közüzemek működését vizsgálva Nyíregyháza és Tiszavasvári van a legjobb helyzetben, bár esetükben is vannak olyan lakások, amelyekben kikapcsolták a közüzemeket. A legkedvezőtlenebb helyzet ebben az esetben is Hodászon mérhető, hiszen ott a lakások közel ötödében működnek csak a közüzemi szolgáltatások.

5. ábra. Működnek-e a közüzemek az egyes telepeken. (%)

Forrás: Saját adatfelvétel

A lakhatás körülményeire utalnak a lakások bútorzatára utaló adatok is, melyek a kutatást lebonyolító kérdőbiztosok megfigyeléseiből származnak. A lakások közel 40 százalékánál lehetett viszonylag jó minőségű, és mennyiségű bútorozottságot megfigyelni, a többi esetben vagy hiányos volt a bútorzat, vagy igen rossz minőségű. A lakások ötödénél lenne szükség teljes bútorcserére. A bútorozottság tekintetében nincs szignifikáns eltérés az egyes telepek között, közel azonos arányban figyelhetők meg az egyes típusok.

A lakások tartós fogyasztási cikkekkel való felszereltsége is kedvezőtlenebb sok szempontból az országosan, illetve megyei szinten mérhető ellátottsághoz viszonyítva.⁵

Az egyes cikkek tekintetében a telepi háztartások 98,6 százalékában található televízió készülék, az adatokból azonban nem derül ki egyértelműen, hogy színes, vagy fekete-fehér típusokról van-e szó. A megyében a háztartások 92,8 százalékában található színes, illetve 16,7 százalékában fekete-fehér televízió is, így a megyei ellátottsághoz viszonyítva a telepi háztartások ellátottsága viszonylag jónak mondható. Egyes háztartások több TV-készülékkel is rendelkeznek, ami hasonló az országosan mérhető adatokhoz, hiszen hazánkban, 2004-ben a 100 lakásra jutó színes készülékek száma 138 volt.

A mosógéppel való ellátottság rosszabb a telepi háztartások körében, aránya 47,8%, szemben az országos 74%-kal. Kiemelendő, hogy a telepi háztartások egy jelentős részében nem automata mosógép van, hanem a hagyományos típus. Hűtőszekrény a telepeken az országoshoz közel azonos arányban van jelen; a telepen a háztartások 71%-a rendelkezik ezzel a ma már alapvető cikkel, az országos arány 76%. A telepi háztartások mikrohullámú sütővel való ellátottsága az országos elterjedtség egyharmada.

A munka világa

A megkérdezettek iskolázottsága rendkívül alacsony, egyetlen esetben sem lehetett felsőfokú végzettséggel találkozni, domináns az általános iskolai végzettség. A felmérték 8%-a semmilyen végzettséggel nem rendelkezik, egyáltalán nem járt iskolába, még általános iskolába sem. Harmaduk járt ugyan általános iskolába, de néhány osztály elvégzése után nem fejezte azt be, így azok összesített aránya, akik még az alafokú végzettséggel sem rendelkeznek 41%. A leggyakoribb végzettség az általános iskolai 8 osztály, alacsony a szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők száma, s szinte alig mérhető a gimnáziumi érettségivel rendelkezők aránya.

Az iskolai végzettség tekintetében szignifikáns eltérések tapasztalhatók az egyes telepek között. A legkedvezőbb helyzet Tiszavasvárra és Nyíregyházára jellemző, a legkedvezőtlenebb pedig Hodászra és Mátészalkára.

Az iskolai végzettség adatai alapján nem meglepő, hogy a munkanélküliség szinte állandósult állapot a telepen élők egy jelentős részénél. Az elmúlt öt évben ugyanis a megkérdezettek közel 20 százalékának nem volt egyáltalán munkája. A megkérdezettek 31%-a említett az elmúlt öt évre vonatkozóan egy adott, konkrét munkahelyet, ahol hosszabb-rövidebb ideig dolgozott, 34,4 százalékuk pedig úgy válaszolt, hogy

⁵ Az összehasonlításához két különböző adatbázis áll rendelkezésre. Egyrészt a Központi Statisztikai Hivatal 2004-re vonatkozó adatai a magyar háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való felszereltségéről, másrészt egy 2003-ban lebonyolított megyei kutatás, mely 1500 háztartásban mérte fel az ellátottságot. Mivel a kutatások hasonló metodikával készültek, az adatok alkalmasak az összehasonlításra, ugyanakkor kiemelendő, hogy más-más céllal készültek, így az összehasonlító elemzések több szempontból is inkább tájékoztató jellegűnek minősíthetők, többek között a felmérések eltérő időpontjai miatt is.

több munkahelye is volt ebben a periódusban. A nők körében 7,5%-ra jellemző, hogy folyamatosan GYES-en, vagy GYED-en volt az elmúlt időszakban. A felmérték 4,3%-a élt meg alkalmi munkákból, 3,2%-a pedig közhasznú munkavégzésből. A legkedvezőtlenebb helyzet Hodászon és Tiszavasváriban volt regisztrálható.

A munkanélküliség nem csak a megkérdezettek esetében akkut probléma, a családok többi felnőtt tagjai esetében is jellemző. A felnőtt családtagok 13,6 százalékának egyáltalán nem volt munkája az elmúlt öt évben, míg 9,1 százalékuk közhasznú munkavégzésen vett részt, alkalmi munkákból, napszámból pedig 7,6 százalékuk szerzett jövedelmet. A konkrét munkahelyemlétesek igen sokrétűek, közös jellemző azonban, hogy jelentős részük időszakos, alacsony azoknak az aránya, akik folyamatos munkaviszonnyal rendelkeztek a vizsgált időszakban.

A munkanélküliség kiterjedtségére jellemző adat, hogy a megkérdezettek 43,5 %-a volt már valamikor munka nélkül, 18,8 százalékuk pedig jelenleg is az. Ebben a tekintetben szignifikáns eltérések nem mérhetőek az egyes telepek között, de kiemelendő, hogy Hodászon a legmagasabb azoknak az aránya, akik jelenleg is munka nélkül vannak.

Mindez azt is jelenti, hogy összességében a megkérdezettek 62,3%-a volt érintett valamilyen formában a munkanélküliség tekintetében. A munka nélkül töltött időszak átlagosan 11 hónap, eltérés az egyes telepek között nem mérhető.

Számos esetben volt jellemző az elmúlt évekre, hogy a munka nélkül maradtak hosszabb időszakot voltak kénytelenek úgy átvészelni, hogy semmilyen juttatásban nem részesültek a munkanélküliség ideje alatt. A megkérdezettek 33,8%-a élt már át ilyen időszakot, melynek átlagos időtartama 8,3 hónap volt. Viszonylag magas azoknak az aránya (9,2%), akik úgy nyilatkoztak, hogy ez az állapot minden télre jellemző, mivel csak mezőgazdasági alkalmi munkákból tudnak megélni.

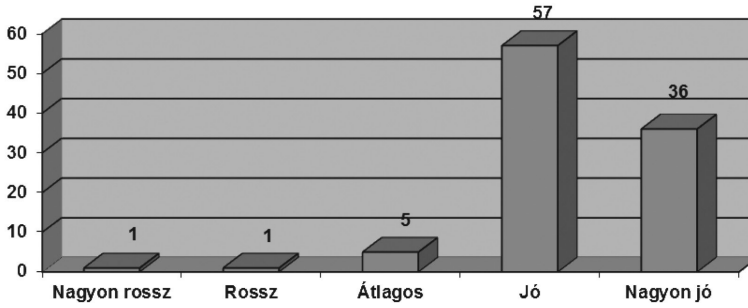
Nem csoda, hogy arra a kérdésre, milyen munkát vállalna szívesen, a megkérdezettek egy jelentős része (37,0%) válaszolta azt, bármilyet. A nők egy jelentős része takarítónői munkát szeretne találni, lehetőleg folyamatos munkavégzés formájában.

Támogatórendszer

A családon belüli kapcsolatok, a családtagok kötődései, a családokat körülvevő természetes védőháló számos esetben kompenzatorikusan hat, így fontos kérdés volt annak vizsgálata, mi jellemzi a telepeken élő családokat a támogatórendszer tekintetében.

Eredményeink szerint a családon belüli kötődések rendkívül erősek a települési családok esetében. A megkérdezettek 93%-a nyilatkozott pozitívan a családi kötődéseket illetően, jónak, vagy nagyon jónak értékelve azokat.

6. ábra. Kötődés a családtagok között. (%)

Forrás: Saját adatfelvétel (N=100)

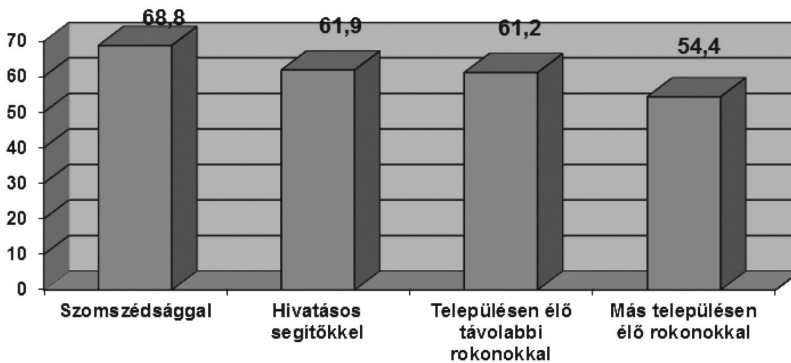
A felmért családok 61 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a család rendelkezik barátokkal is, akikre sok mindenben számíthatnak. A viszonylag magasnak mondható arány miatt nincs igazán szignifikáns különbség az egyes települések között, ugyanakkor azonban kiemelendő, hogy a Hodászban élő családok számíthatnak a legkisebb arányban a barátok segítségére.

Viszonylag kevesen (55%) válaszoltak arra a kérdésre, hogy miben számíthatnak egymásra. Anyagiakban a válaszadók egytizede számíthat családtagjaira, illetve barátaira, további 3,6 százalék anyagiakban ugyan nem támogatott, de baj esetén élelmi-szert kap a családi támogatóktól.

A segítségre szorulás gyakoriságát tekintve jellemző a havi (35,4%), vagy ennél ritkább segítségkérés (38,5%), illetve a heti gyakoriság (16,9%). Viszonylag ritka az olyan család, amelyik azt jelezte, napi segítségre szorul (9,2%).

A beszámolóik alapján megállapítható, hogy a családok támogatórendszere igen széleskörű, viszonyuk a szomszédsággal, a rokonsággal, illetve a hivatásos segítőkkel kifejezetten jónak mondható.

7. ábra. A családok viszonyainak megítélése. (100 fokú skála átlagértékei)

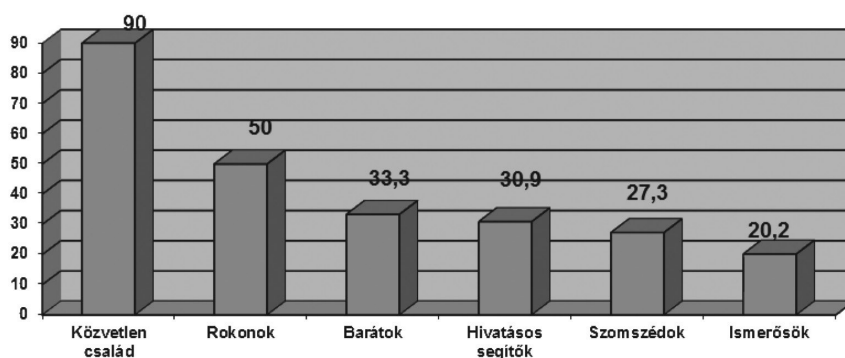
Forrás: Saját adatfelvétel (N=100)

A mintában kifejezetten magasnak találtuk a hivatásos segítőkkel való pozitív kapcsolat értékét, amely megelőzte a legtöbb rokoni és családi kapcsolat értékét, és csupán a közvetlen családtagokkal való pozitív kapcsolat ért el magasabb pontszámot. Az egyes telepkek között ebben az esetben sem mérhető igazán szignifikáns eltérés, ugyanakkor kiemelendő, hogy a hivatásos segítőkkel való kapcsolat legpozitívabb megítélése Nyíregyházán és Tiszavasváriban mérhető (százfokú skálán 71,2 és 61,8 átlagértékkel), míg Hodászon a legalacsonyabb (50,0).

Az uzsorakamat intézménye

A fenti eredmények tükrében érdekes kérdés, hogy baj esetén kire, kiknek a segítségére számíthatnak a családok.

8. ábra. Baj esetén kinek a segítségére számíthatnak? (az igen válaszok megoszlása, %)

Forrás: Saját adatfelvétel (N=100)

A sorrend természetesnek nevezhető, hiszen a családok elsődlegesen a közvetlen családtagok, rokonok, barátok segítségét veszik igénybe baj esetén, s csak ezek után fordulnak a hivatásos segítőkhez, szociális intézményekhez. Bármennyire is jó a viszony a szomszédsággal, az ismerősi körrel, esetükben, bajban kevésbé várják el a segítséget a telepki családok, mivel maguk is erőforráshiányos háztartásban élnek és nem tudnak segíteni.

Az alapmegoszlás mögött két egymástól markánsan megkülönböztethető faktor húzódik meg, annak függvényében, mennyire számíthatnak baj esetén a megkérdezettek a család segítségére, illetve milyen viszonyban vannak a családtagokkal.⁶

⁶ Az elemzés főkomponensanalízissel készült, melynek során két faktor különült el. A két faktor közül az első a variancia 42,8, a második 19,0 százalékát magyarázza. A megmagyarázott hányad összesen 61,8%. Az elemzésben bemutatott táblázatok rotált faktormátrixokat tartalmaznak.

3. sz. tábla Baj esetén kinek a segítségére számíthatnak? (faktorok)

1. faktor: Családon kívüli segítők	2. faktor: Család
Ismerősök: 0,891	Közvetlen család: 0,908
Szomszédság: 0,789	Rokonok: 0,606
Barátok: 0,729	
Hivatásos segítők: 0,559	Hivatásos segítők: -0,110
Közvetlen család: - 0,121	

Forrás: Saját adatfelvétel

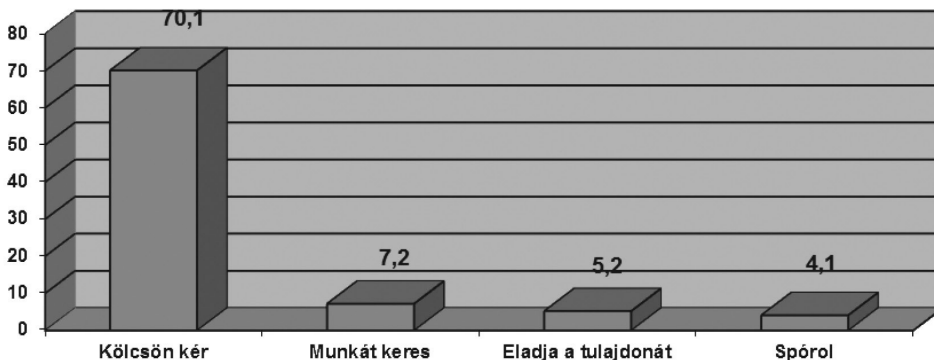
Abban az esetben, ha a megkérdezettek valamilyen oknál fogva nem számíthatnak a közvetlen család, rokonság segítségére, felértékelődik az ismerősi, szomszédsági kör, illetve a hivatásos segítők, szociális intézmények szerepe, akikhez baj esetén fordulhatnak a családok.

Amennyiben működik a családi védőháló, és erre utal a második faktor, nincs szükség a szomszédsági, ismerősi kör mozgósítására. Ebben az esetben a hivatásos segítők is enyhe elutasításban részesülnek, azaz a családok nem veszik igénybe a szociális intézmények szolgáltatásait.

A két faktor kialakításában dominánsan Nyíregyháza és Mátészalka vesz részt, Tiszavasvári esetében az elemzés nem hozott értékelhető eredményeket, a hodászi családoknál pedig egyetlen egy faktor jelent meg, mely arra utal, hogy az ott élők minden segítséget igyekeznek mozgósítani baj esetén.

Kifejezetten anyagi problémák esetében a felmért családok elsődlegesen a kölcsönkérést alkalmazzák (70,1%).

9. ábra. Anyagi problémák esetén...(%)

Forrás: Saját adatfelvétel (N=97)

A kölcsönök forrása igen sokrétű. Jellemző, hogy a munkanélküli, vagy az időszakos munka mellett is megbízhatatlan jövedelemmel rendelkező telepí cigányok csak olyan banktól tudnak felvenni kölcsönt, amelyik hajlandó magas kockázatot vállalni – ám ezt a kockázatot beépítik a kölcsön extrém magas kamataiba. Ezért a közvetlen család, a rokonság, illetve a közvetlen barátok állnak a kölcsönforrások

első helyén. Egy mátészalkai kétgyermekes fiatalember az okát is megnevezte, miért kizárólag csak a családi körtől kér kölcsön:

„Ha úgy van, akkor megyek kölcsönt kérni. Családon belül. Azt úgy adom vissza, amennyit kapok. Sokan vannak uzsorások, ezért én csak a családon belül kérek kölcsön.”

Esetenként azonban a rokoni körből való kölcsönkéréstől a megkérdezettek kifejezetten tartózkodtak. Ahogy egy hodászi idős férfi fogalmazott:

„Nekem van három fiam, meg van egy lányom. Egyiknek van öt gyerek, másiknak van három, másiknak van kettő... van unokám, vejem. Az ő gyerekeinek a szájából adják nekem?”

A rokonságtól való kölcsönkérés mellett a pénzszerzésnek számos egyéb formája is létezik. Ilyen forma a zálogházak használata, a tulajdontárgyak értékesítése, az önkormányzati segélyek igénybevétele, ritkább esetekben a munkahelyi kölcsönök felvétele, illetve a munkatársaktól való kölcsönkérés. Néhány esetben jelezték a megkérdezettek, hogy a közeli boltban, boltokban hitelre is vásárolhatnak.

„Akkor letettem arant. Aranláncot, gyűrűt.” (Mátészalkai idős asszony a zálogház használatáról)

„Hát megveszem azt a kis ennivalót, két napig eszem, másn utána nem eszek. Megyek vasazni, hogy szedjek egy kis vasat, hogy tudjak enni.” (Idős asszony, egy 23 fős háztartás matriarchája, Tiszavasvári)

Az uzsora, a kamatos pénz „intézményét” a telepiek közül szinte mindenkinek ismeri. Családi, ismerősi, rokoni körben a megkérdezettek 46,3 %-a tudott olyan esetről, melyben a közeli hozzátartozók kamatos pénzt fizettek. Az uzsorásokhoz fordulást a felmért családok 9,1 %-a említette, mint saját elsődleges pénzszerzési forrását, míg 2,6 % egyszerre több használható forrást is megjelölt, melyek közt azonban az uzsora volt az elsődleges, így a kamatos pénz felvételének statisztikailag mérhető összesített aránya 11,7 % volt.

„Azért van Tiszavasváron a legtöbb szegény emberek... Az egész telepet a kamatosok leszegényítik... ..A harminc százaléka ennek a cigánytelepnek kamatozik. A többi meg veszi fel a pénzt (kölcsönt).” (Középkorú asszony, Tiszavasvári)

Az ily módon összesített arányokat is figyelembe véve jelentősebb különbségek figyelhetők meg az egyes telepek között. A kamatos pénz felvételének elismerése Mátészalkán a legmagasabb (23,5 %), ezt követi Nyíregyháza (11,2 %), majd Hodász (10,0 %), illetve Tiszavasvári (4,5 %). Ezek az adatok azonban óvatosan kezelendők, mivel valószínűleg magas a látencia, azaz az el nem ismert esetek száma. Különösen Tiszavasvári igen alacsony aránya elgondolkodtató, ahol a helyi szociális szak-

emberek „nagyüzemi” uzsorázásról számoltak be. Itt az egyes uzsorás családok ellen a közelmúltban lezajlott rendőrségi intézkedések következtében valószínűleg bizalmatlanabbak voltak a megkérdezettek a külső kérdezőkkel szemben. Lendülettel beszélgetések akadtak meg, amikor a kérdezőbiztosok rátértek az uzsorakamatra, de előfordult az is, hogy a megkérdezett leszögezte:

„Legyen elég annyi, hogy felvettem, fizettem becsületesen... nem beszélek róla. Akkor nagyon jó volt, mert megszorultam.” (Három gyermekes fiatalasszony, Hodász)

A felvett uzsorakölcsönt a családok szinte kizárólag a napi megélhetésre, bevásárlásra, illetve a gyerekekkel kapcsolatos kiadásokra fordítják, egyéb válasz csak néhány esetben volt regisztrálható.

„Előfordult már, hogy kértem, igen, előfordult, mer’ annyira nem tudtam hova tekeredni, nem tagadom. Kifogyott mindenem, a szekrényben nem volt csak zsír, meg olaj, abból nem lehet főzni. Elmentem, kértem 10 000 forintot. És adtak, de viszont megmondták, mi van, méltányosan adták, nem kértek tízezerre tízezeret, hanem tízezerre kértek nyolcezeret. És azt meg kellett adni.” (Három gyermekes fiatalasszony, Mátészalka)

„Igen, előfordult. Mert az volt, hogy nem dolgoztam, segélyekből nem lehet megélni, nem volt munkalehetőségem, és ezért el kellett menni kérni. A gyerekeket el kellett lássam, arra fordítottam a kölcsönt. Amikor megkaptuk a gyerekek után a jövedelmet, ami jár, meg a járadékot, abból visszaadtuk.” (Négy gyermekes, középkorú férfi, Mátészalka)

„Jönnek a számlák... és ha küldik a számlát inkasszó, akkor azt 8 napon belül ki kell fizetni. De ha nem tudjuk kifizetni, csak akkor, amikor megjön a családi pótlék, vagy az ilyesmi, azt benn nem értik meg. És inkább muszáj vagyok kölcsönkérni, hogy ezt időben ki tudjam fizetni. De hál’istennek élelmiszerre nem kellett még kölcsönkérnem.” (Két gyermekes édesanya, Nyíregyháza)

Kamatot kizárólag olyan esetekben kell fizetni, mikor a kölcsön a családon kívülről érkezik, családon belül a megkérdezettek pontosan ugyanannyit adnak vissza, mint amennyit kértek. A visszafizetendő kamatoknak is két típusa különböztethető meg. Banki, illetve munkahelyi kölcsönöknél a hivatalosan megállapított részletfizetés jellemző, illetve az a típus, melyet a megkérdezettek úgy fogalmaztak meg: „lefogják a nyugdíjából”.

Az uzsora, a kamatos pénz „intézményét” a telepiek közül szinte mindenki ismeri, 80.4 százalékuk válaszolt úgy, hogy már hallott erről, illetve 78,7 % említette, hogy az adott telepen is előfordult ilyen. A legmagasabb arányok mindkét esetben Nyíregyházán fordultak elő, ahol néhány esettől eltekintve minden megkérdezett ismerte ezt a jelenséget.

Családi, ismerősi, rokoni körben a megkérdezettek 46,3%-a tudott olyan esetről, melyben a közeli hozzátartozók kamatos pénzt fizettek. Ebben az esetben is Nyíregyházán mérhető a legmagasabb arány, 57,1%.

Kérésünkre néhány válaszadó megpróbálta leírni az uzsora elterjedtségét a telepen. A tipikus válaszok szinte kivétel nélkül az uzsora rendkívüli elterjedtségére utaltak:

„Nagyon sok szegény van, akkor aztán nagyon csúnyán járja.” (Középkorú asszony, Mátészalka)

„Minimum a hetven százalékot érinti.” (Kétgyermekes fiatalember, Mátészalka)

„Ezek inkább nagycsaládosok, öregek. Nincsen annyi jövedelmük, vagy jobban kell másra.” (Nyíregyházi asszony a kölcsönkérőkről)

„Hát itt a Guszevba' így név szerint nem tudom, de nagyon sok család, sajnos így rá vannak szorulva, és száz százalékos kamatra adják ki, ha nem marad nekik kenyérré, akkor is meg kell adják. Itt a Guszevban ez el van így szaporodva.” (Egyedül élő asszony, Nyíregyháza)

„Mert van az a kis szegény réteg, a 10–20 százaléka ennek a cigánytelepnek, azok mind így élnek, hogy megadja azt a kis tartozást, a kis kamatot, nincs pénzem, megyek, oszt kérek vissza. Adjál huszezeret. Huszezerből mindjárt van negyven.” (Három gyermekes fiatalasszony, Mátészalka)

Kamatos pénz esetén az 50–100 százalékos kamat fizetése a jellemző, de az informatívabb interjúkban előfordult a magasabb kamat említése is. Néhány esetben volt tapasztalható, hogy a kölcsön, illetve a kamat együttes értékét a kölcsönt felvevő ledolgozta az uzsorásoknak.

Az uzsorahitelezés igazi csapdája azonban nem a magas kamatokban rejlik, hanem a hitelezés rendszerében. A tartozás „végtelenítésének” több módszerét is alkalmazták. Az egyik, igen elterjedt módszer, hogy a tartozás megadásának pillanatában a teljes, kamattal megemelt összeget számon kérik, melyet, ha az adós nem tud megadni, csak részben, a fennmaradó összegre újból ráteszik a kamatot, mintha azt abban a pillanatban adták volna kölcsön.

„Ha felveszek húszezer forintot, arra már nekem negyvenet kell megadni. Na most a negyven az már neki jár, őszerinte. Na most én abból nem adok meg, csak tizenötöt, akkor nekem a másik huszonötre ráteszi megint a kamatot. Már el is veszi tőlem a lakásom.” (Négy gyermekes, középkorú férfi, Mátészalka)

„Adnak ezer forintot, arra újabb ezer forintot. Ha nem tudja visszaadni, a fennmaradt összegre újra rámegyen a kamat.” (Kétgyermekes fiatalember, Mátészalka)

„Akárki elmegyén kérni kölcsön, mondjuk ötezer forintot, és arra rátesznek ötven százalékot, meg többet is. És ha nem tudja megadni, jön a következő. Dupla kamat.” (Egyedülálló fiatalember, Tiszavasvári)

„Ha beteg a gyerek, többször is előfordul, hogy kölcsön kell kérni. Jó, egy évig adja a kamatot. Egy év alatt sok pénz rámegegy a 10 000 forintra, ötezer forintjával (ezt havonta kell fizetni) sokat adtunk. Mondom, hogy egy év múlva legalább vegye el azt a tízezret simán. Nem érti meg. Akkor csak rajtunk jön, aztán megvernek.” (Középkorú asszony, Tiszavasvári)

Azok a családok, melyek már nagy összegekkel tartoznak az uzsorásoknak, teljesen kiszolgáltatottá válnak. Előfordul, hogy az uzsorások maguk keresik fel őket, s adnak nekik kölcsön, hiszen tudják, hogy rászorulnak.

„Van, akitől el tud venni hetven–nyolcvanezret, és nem nézi, hogy a gyerekek mit kapnak. Utána elmegy a tulajdonoshoz, mármint aki a pénzt kapta volna, és visszaad neki tizenöt ezret, hogy megéljen, de arra már megint kamatot tesz.” (Négy gyermekes, középkorú férfi, Mátészalka)

„Minden hónapban meghagynak egy bizonyos összeget a családnál, valamilyen formában a megélhetést engedélyezik.” (Két gyermekes fiatalember, Mátészalka)

Elterjedt a transzferjövedelmek, a családi pótlék, illetve a nyugdíj „eladása”. A kölcsönt már eleve, a megegyezéskor a majdan várható jövedelemre veszik fel – vagy egymást követő jövedelmek egész sorára –, melyet az uzsorás a „pénzes postás” megérkezésével egyidőben el is vesz.

„Van, amelyik sajnos eladja a családi pótlékját is. Sajnos az én családban is van... sokan, sajnos. És szegényektől még az utolsó pénzt is elveszik, nem nézik a gyereket. Ha van, akinek húszezer forintra van szüksége, akkor negyvenet kell megadnia. A családi pótlékból. Ha nekem szükségem van százezer forintra, akkor azt úgy csinálják, hogy egy évig ők vegyék fel a családi pótlékot... most számold azt ki, hogy mennyit fizetek.” (Két gyermekes édesanya, Nyíregyháza)

„Kérsz húszezer kölcsön, két családid rámegegy, mert alapba hatvanat kell visszafizetned... ..Ha jön a családi pótlék, más nevére átveszik. Ha jön a postás, már messziről szólnak neki, hogy helló, ide hozdad! Mondjuk, hogy ha én tartozom, akkor ő (az uzsorás) odavisz engem is, őelőtte veszem fel, és az én kezemet nem is éri a pénz.” (Nőtlen fiatalember, Nyíregyháza)

„Most is kapják itt a... ennél a kultúrháznál, osszák itt a segélyt, a kis nyugdíjt, anynyian vannak ott, többen vannak ott a zsuporiak (uzsorások), mint aki kapja azt a kis pénzt. Vannak olyan legtöbben, hogy nem mernek a sajátuk után, a pénz után menni,

hogy vegyék fel. Mert akinek nem telik ki, nem tudják odaadni, akkor csak a verekedés megy.” (Középkorú asszony, Tiszavasvári)

„Mikor kapjuk a gyermekvédelmit, a családít meg a gyest, akkor már kocsival mennek, oszt szedik összefele. Veszekednek, verekednek.” (Idős asszony, egy 23 fős háztartás matriarchája, Tiszavasvári)

„Délelőtt, korábban kellett volna jönni, akkor láthatta volna, hogy sokan várják a postát. Azok többen vannak, akik kamatos pénzt osztogatnak és várják a postát. Akinek jár a pénz, az sokszor csak a csekket kapja.” (Kétgyermekes fiatalember, Mátészalka)

Egészen szélsőséges esetben – nagy összegű egyszeri kölcsön, vagy rendszeres uzsora-kapcsolat – a „szocpol”, azaz a lakáscélú szociálpolitikai támogatás a hitel „fedezete”. Miután azonban az uzsorahitelezés szabályait nem lehet tisztességesnek minősíteni, a kontraktusban nem egyenrangú felek vesznek részt, a „szocpolos fedezet” valójában a totális kismémmzés eszközévé válik a bűnelkövetők kezében.

„A fiam szokott felvenni. Az, hogy a fiam szocpoltot épített, de elvették a tartozásra tüle a lakást. A fiam még nem is használta. Felhúzta, bepucolta, aztán elvették. Nem is lakott benne. Na, négymilliót érhetett. Nem mertem feljelenteni, mer félttem, hogy megölik a fiamat, meg a gyerekeket. Nálam laknak most, öt gyerekkel.” (Idős asszony, Tiszavasvári)

Az uzsorahitelezés sajátos formája, amikor nem pénzt adnak kölcsön a hitelezők, hanem élelmiszert, melynek árát a boltinál jóval magasabb mértékben határozzák meg. Ilyen esetekben az általános az, hogy a magas árra további kamatot nem kérnek, ám több esetben a „klasszikus” uzsorahitelezési eljárásra is fény derült. Ekkor az átadott élelmiszer, háztartási szer vagy jövedékköteles termék (cigaretta, alkohol, kávé) magasan megállapított értéke mint kölcsönadott hitel szerepel, s törlesztésekor az uzsorahitelezés „kamat-szabályai” lépnek életbe.

„Vannak olyanok, akiktől lehet vásárolni is, mittomén, kávé, kólát, ilyesmit. Szoktam én vásárolni hitelbe, aztán ha van pénzem, akkor kifizetem. Nem kamatra, áruért nem kell... de egy kicsit drágábbért adják, mint a boltokba.” (Nyíregyházi, egy gyermekes, egyedülálló anya)

„Van itt nálunk olyan család, hogy vásárol, és odaadja dupla árba. Ez nagyon zsaroló. Adják az árut, aztán adják hozzá a kamatos pénzt. Három-négy csoportban is vannak. Be van osztva, ki mivel foglalkozik. Vannak, akik kávéznak, cigiznek (árulják). Fel van osztva, áruval, pénzzel.” (Középkorú asszony, Tiszavasvári)

„Ha vág disznót, szalonnával együtt eladja ezer forintért kilóját... 15-én nyugdíj jön, elhozunk tőle 5 kilót, az ötezer. Jön a nyugdíj, mit tudok tenni, odaadom, mert muszáj. Következőt második júliusba, megin vág egyet, megin hozunk tíz kilót, az már tízezer

forint. Elhoztuk, megadtuk, mert engem ne zsaruljon! Ne zsaruljon! ...Nézze meg, itt van, nekem le van írva. Most kellett volna megadnom a második júliusba (július második felében) tízezer forintot... követelik, adjak másik tízezer forintot! Elhoztam 15 kiló huszat, odaadtam érte a 15 ezret, már megint kéri!” (Idős férfi, Hodász)

Az uzsorahitelezés folyamatában szignifikánsan megjelenő helyi sajátosságokat nem sikerült feltárnunk, ugyanakkor mintha kialakult volna egy kelet-nyugat irányú lejtő. A talán leginkább jellegzetes különbség az uzsorakamat mértékében mutatható ki. Az átlagosnak számító 100 százalékos kamat Mátészalkán jellemző a leginkább. Hodászon szerényebb kamatszintet említettek a megkérdezők, míg a két nyugatabbi városban, Nyíregyházán és Tiszavasváriban gyakorta megjelent a 200 százalékos kamat is. Vélhetően a kamatszintet a kiszolgáltató családok jövedelemszerző-képessége határozza meg.

Az uzsorások kilétére vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy szinte kizárólag bizonyos családokhoz köthetőek a hitelezéssel kapcsolatos visszaélések, s egyfajta manuális viszonyrendszer közepette dolgoznak – bizonyos folyamatszervezési elemek megjelennek tevékenységükben, de a szervezett bűnözői tevékenység szintjét nem érik el. A beszámolókat szerint Hodászon és Mátészalkán mindenki ad hitelt, akinek van miből, Nyíregyházán és Tiszavasváriban viszont az uzsorahitelezést monopolizálják egyes klánok. Valószínűleg e monopolizált helyzetnek, illetve a monopólium megtartásához alkalmazott erőszaknak köszönhetően nagyobb a kiszolgáltottság a kölcsönt felvevők körében Nyíregyházán és Tiszavasváriban.

A fenyegetés és a testi erőszak mindennapos. Az adósok tulajdonának kisajátítására is van példa, a tartozás fejében gyakran viszik el a bútorokat, műszaki cikkeket.

„A lányomnak volt ilyen esetje. És még kérem szépen, míg ki nem tudja tisztázni kamatostul együtt eljönnek, rájönnek, veszekednek, lármáznak. Rájuk szoktak támadni.” (Idős asszony, Tiszavasvári)

„Kérek ezer forintot, arra vissza kell adnom másik ezret. Ha nem adom meg, akkor nagyon megvernek.” (Öt gyermekes férfi, Mátészalka)

„Most például jöttem hazafele, megverték egy kis fiatalasszonyt, mert kért tízezeret, harmincat kell neki visszaadni. Tízre huszat kértek tőle, de oszt ha nem adja, akkor megverik.” (Középkorú asszony, Mátészalka)

„Elvisznek otthonról mindent, ha nem tudják megadni a pénzt. Elviszik a televíziót, ami értéket lelnek. ...Úgy összeverik, hogy van olyan, hogy a kórházba kerül utána.” (Középkorú asszony, Tiszavasvári)

„Legdurvább eset, hogy valaki terhes, és nem tudták megadni a pénzüket. És igencsak egy meglett ember, aki fizikailag nagyobb erővel rendelkezik, és fogja, és belerugdos... mondjuk egy baba nem tud így megszületni.” (Két gyermekes fiatalember, Nyíregyháza)

A végletekig kiszigerelt családok számára alig van lehetőség arra, hogy kibújjanak a kölcsön szorításából – egyedüli reális lehetőségként a telepről való elmenekülés tűnik.

„Van olyan, aki ebből él, de hát más milliomos. Voltak, akik el is menekültek miatta. Csak nőtt a kamat, nőtt az égbe.” (Négy gyermekes asszony, Hodász)

„Sajnos vannak olyanok, akiknek el kellett menniük erről a telepről a tartozás miatt. Fizikai atrocitások érték, fenyegetések.” (Két gyermekes fiatalember, Mátészalka)

„Az én lányom azért ment el innt lakni. Nem bírta megadni, kérte kölcsön, veréssel fenytették, az meg elment... a kamatos miatt.” (Idős asszony, Mátészalka)

A rendőrség szerepe a telepi emberek véleménye szerint elhanyagolható. Egyrészt tehetetlennek látják a rendőrséget, másrészt közömbösnek, olyan szervezetnek, amelyik nem védi a cigányok érdekeit. A rendőrség eredménytelensége azonban leginkább annak köszönhető, hogy a bűncselekményeket nem követi feljelentés, melynek hiányában a bűnüldözők gyakorlatilag tehetetlenek. Az érintettek az esetenként előforduló feljelentést is visszavonják később. Az áldozatok félelemből kerülnek a rendőrséget – egyes interjúk arra engednek következtetni, hogy nem csupán az uzsorásoktól félnek, de a rendőrségben sem bíznak, félelmek velük szemben is megnyilvánulnak –, és méginkább azért, mert az uzsorások minden negatívumukkal együtt mégiscsak az egyetlen elérhető pénzforrást jelentik a társadalomalatti élethelyzetben élők számára.

„Nem is egy személy van, akit meg tudnék nevezni, csak olyanok szegények, hogy nem merik elvállalni a megnevezést, hogy namost ettől kértem ezt a pénzt, ennyivel tartozom. Mert ha bajba hozza azokat, akik adják ezt a kamatos pénzt, ha legközelebb szorul, nincs hova mennie, nem kap kölcsön pénzt, és így nem nevezik meg sose az illetőt, hogy na most ez meg ez kamatos pénzt ad nekem, a gyerekeimnek kenyér legyen. Nem merik megnevezni.” (Három gyermekes fiatalasszony, Mátészalka)

„Még most hagyján is, mer volt úgy, hogy ezer forintot elkért, és igen-igen kétezer forintot kellett visszaadni. Az az ember hiába ment a rendőrségre, hogy igen, elvettem azt a pénzt, de nekem ennyit kéne megadnom, és mondta a személy nevét, semmit, de semmit nem csináltak (a rendőrség). Megverték az illetőt, amiért bejelentette őket (az uzsorások). És természetesen mi van egy szegény családdal? Ne jelentse fel, amíg benyúl a zsebbe egy emberke, aki mondjuk egy éve ott élőszködik rajta, lehúz róla mondjuk négy-ötsházezeret, kikap az emberke, és akkor benyúl a zsebébe és ad neki húszszert, hogy te hülye, hát menjél már be és vond vissza azt a feljelentést. És hát bemegyén és visszavonja.” (Két gyermekes fiatalember, Nyíregyháza)

„Volt már példa, hogy feljelentették őket a rendőrségen, de aztán megfenyegették őket, és visszavonták a feljelentést.” (Egyedülálló fiatalember, Tiszavasvári)

„Ha feljelentem az ilyen embereket, akkor kifektetnek. Megerőszakolnak. Kiterítenek. Itt van mindig ilyen, itt minden héten megszurkálnak valakit.” (Nőtlen fiatalember, Nyíregyháza)

„Ez mindenütt van. A romák, ha elmennek a bankhoz, ottan nem fognak nekik adni. Ha egy családban betegség fordul elő, mondjuk kórházba kerül valaki, akkor elmennek egy bizonyos személyhez, és azt mondja, hogy kell neki tízezer forint. Az a személy oda fogja adni neki, és akkor ezt kell kamatokkal visszafizetni.” (Két gyermekes családapa, Nyíregyháza)

„Meggzúntetni? Örülünk, hogy kiségitenek, mert akkor nincs mit enni!” (Idős asszony, Hodász)

„Ha nincsen, akkor úgyis menni kell, és kérni kell.” (Idős férfi, Hodász)

Nem elhanyagolható az uzsorahitelezés bűnözést multiplikáló hatása. Az anyagi függés és a félelemmel együtt járó kiszolgáltatottság következtében az áldozatok mindent megtesznek, hogy törleszteni tudjanak.

„Ha nem fizetsz, szigorúan kikaptál. Elmész itt sarokig, ott kifektetnek, elmész a másik sarokig, ott a másik kamatos fektet le. Ha török, ha szakad, el fogsz menni lopni-csalni-rabolni, hogy meg tudd adni a pénzt. Baltával, meg lapáttal várnak, satöbbi. Így megy... Ki kell állni kurvának. Ha csaj vagy, ki kell, hogy álljál. Ott kint fogsz strichelni, és kész. És addig, míg meg lesz a pénz. De utána meg már maradni fogsz kint.” (Nőtlen fiatalember, Nyíregyháza)

Konklúziók

Kutatásunk során Szabolcs-Szatmár-Bereg megye négy településének – Nyíregyháza, Tiszavasvári, Mátészalka, Hodász – telepszerű körülmények között élő cigány lakossága életkörülményeit, uzsorahitelezés általi érintettségét vizsgáltuk. Az uzsorahitelezés mechanizmusainak, hátterének feltárása során az alábbi jellegzetességeket találtuk meghatározónak:

- *Az áldozati „célcsoport” determináltsága.* A hitelezéssel kapcsolatos bűnelkövetés célcsoportja halmozottan hátrányos helyzetű, a jövedelem számos forrásához nem, vagy csak kevéssé jutnak hozzá. Családi jövedelmeik nagy részét szociális transzferekből nyerik, munkaerő-piaci jelenlétük hektikus, többnyire egyet jelent az embertelen körülmények között végzett, nehéz és megbecsülés híján való munkával; jövedelemszerkezetük társadalomalatti helyzetük konzerválásában játszik komoly szerepet. Érdekképviselőjük rendkívül rossz, társadalmi bérgyázottságuk gyenge, minden szempontból a kirekesztettség jellemző rájuk. A kirekesztettség megélése az oktatás területén is általános. Fogyasztásuk alacsony

színvonalú, s bár a többségi (fogyasztói) társadalom értékei befolyásolják gondolkodásukat, vágyaikat, mindennapi nyomorukból fakadóan életmódjukban, életvitelükben ez nem mutatkozik meg. Anyagi problémáik nem a mégoly szerény, számukra mégis túlzó fogyasztásból származnak, *ezzel kapcsolatos hipotézisünk nem igazolható*. Ezzel szemben bebizonyosodott, hogy fogyasztásukra a létfenntartás minimumszintje jellemző.

- *Etnikai jelleg*. A célcsoport etnikai jellegű elkülönülése nem szükségszerű. Ahol a célcsoport fenti jellemzői nagy tömegben megjelennek a lakosságban (például depressziós térségek nagyvárosaiban, leromló lakótelepi környezetben stb.), az uzsorahitelezés is megjelenhet. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a társadalomalatti lét, a mélyszegénység a hazai cigányság esetében meghatározó módon jelen van, s a hazai szegénység további rétegződésében, a legsúlyosabb nyomor megélésében komoly szerepet játszik az etnikai alapú diszkrimináció.
- *Kvázi piaci mechanizmusok*. Az uzsorahitelezés célcsoportja nem csupán az erőszakos eszközöket alkalmazó bűnözőkkel, uzsorás-klánokkal szembeni kiszolgáltatottsága miatt válik áldozattá. Fontosabbnak látszik az, hogy társadalmilag elfogadott módon kielégítetlen szükségleteik révén gerjesztik is a vizsgált bűnelkövetési forma megjelenését. A létfenntartáshoz szükséges anyagi javakat, valamint szolgáltatásokat a törvényes jövedelmükből – kereset, szociális transzferek – nem tudják megvásárolni. A vásárlóerő hiánya megjelenhet alkalmanként, amikor előre nem látható, nem várt események hirtelen megnövelik a szükségleteket – például a gyermek betegsége –, de ez a hiány állandósulhat is. A létfenntartás szükségletei rendkívüli erővel hatnak, s bár az érintettek tisztában vannak az uzsorahitelek igazságtalan, kizsigerelő jellegével, inkább vállalják ezt, minden későbbi következményével együtt, és igénybe veszik az uzsorások „pénzügyi szolgáltatását”. *Első hipotézisünknek megfelelően, az uzsorahitelezés jelensége mögött kvázi piaci mechanizmusok működése tátható fel az interjúk alapján*. A kereslet megteremti a kínálatot.
- *A multiplifikáló hatás*. Az uzsorakamattal még nagyobb nyomorba taszított áldozatok maguk is bűnelkövetővé válhatnak. A kismennyiségű áldozatok önként vesznek részt a kriminális tranzakcióban – a kölcsönügyletben –, anyagi problémáik időleges enyhülésének reményében, ám azzal szembesülnek, hogy a „kamatos pénz” csak tovább rontott helyzetükön. Az áldozatok számára látszólag van megoldás: a törleszhetetlen kamatok szorításából ki tudnának törni, ha egyszerre nagyobb összeghez jutnának. Körülményeikből adódóan azonban erre nincs legális lehetőség – így megnő az illegális, deviáns pénzszerző pénzszerzési módzatok esélye. A folyamat hátterében a rendszeres drogfogyasztók kriminalizálódásához hasonló mechanizmus működik. Kulcsfogalom a függőség – kémiai függőség helyett itt nyilvánvalóan gazdasági-szociális függőség alakul ki.

Az uzsorahitelezéssel kapcsolatosan feltárt jellegzetességekből egyértelműnek tűnő következtetések vonhatóak le azzal kapcsolatban, hogy milyen lehetőségek mu-

tatkoznak az uzsorahitelezés visszaszorítására. Nyilvánvaló, hogy az uzsorahitelezés intézményét nem lehet megszüntetni pusztán a kínálat csökkentésével, ha egyéb módokon a fogyasztók létszükségletei nem elégülnek ki.

A bűnüldöző szervek hatékonysága bármeddig növelhető – elméletben ez akár a realitások határán túl is mutathat –, az mégsem hoz valódi eredményt. Ily módon megnőhet a felderített bűncselekmények száma, mint ahogyan a kézre kerített elkövetők száma is, ám a javuló statisztikákon túlmenően gyakorlati eredménye nem valószínűsíthető ezen az úton. Sőt, a sikeres rendőrségi akciók valószínűleg tovább növelik a célcsoport ambivalens érzéseit, hiszen ugyanabban a pillanatban, amikor a rend őrei megszabadítják az uzsorások áldozatait közvetlen félelemtől, az azonnali erőszak lehetőségétől, tovább súlyosbítják létbizonytalanságukat is. Hiszen ahogy azt egyik interjúalanyunk is megfogalmazta: „*ha legközelebb szorul, nincs hova mennie, nem kap kölcsön pénzt*”.

Az uzsorahitelezés megszüntetéséhez nem létezik tehát „királyi út”, nem lehet egyetlen specializált intézmény működési hatékonyságának javításával véget vetni a bűnözés ezen formájának. A megoldást csak összetett, a társadalom egészét, s minden alrendszerét érintő, mélyreható változások elindítása és szisztematikus megvalósítása jelentheti. Ezen összetett változásoknak nem az uzsorahitelezés, a *kínálat* megszüntetésre kell irányulniuk, hanem a létszükségletek *kielégíthetetlen* voltának megszüntetésére. Addig, amíg Magyarországon százezres tömegek élnek olyan elképzelhetetlen nyomorban, amely a létfenntartásukat fenyegeti, s amíg ugyanezen tömegek az élet minden területén falakba ütköznek, amíg a többségi társadalom valóságos és virtuális gettóba zárja őket, addig az uzsorahitelezés iráni *kereslet* nem enyhülhet.

IRODALOM

- Bass L. – Ferge Zs. – Márton I. (2003) *Gyorsjelentés a szegényedésről*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest.
- Czike K. – Tausz K. (1996) *Gyorsjelentés a szegénységről*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest.
- Filepné Nagy É. – Fónai M. – Fábrián G. (2004) A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei népesség szociális helyzete és egészségi állapota. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*. 2004/1. 78–93.)
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2004) *A háztartások jövedelmének és fogyasztásának színvonala és szerkezete*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2005) *Mikrocenzus*. 1. Területi és választókerületi adatok. Budapest.
- Wilson W. J. (1987) *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago–London, The University of Chicago Press.

A kereslet és kínálat változása az alapszintű oktatásban 1988–2009¹

Több az óvoda, kevés az óvónő

*Két kislány beszélget az óvoda előtt, s az egyik ezt mondja:
„Szerződést kötöttem az ovival. Biztosítottak férőhelyet, ha később náluk leszek óvónő.”
Ludas Matyi XXX. évfolyam 48. szám, 1974. november 8., 9.o.*

Bevezetés

A politikában és a publicisztikában időről időre előtérbe kerül az alapfokú oktatási intézmények helyzete; a közoktatás válságáról és iskolabezárási hullám(ok)ról beszélnek. Jelen cikkünkben az alapszintű oktatási és nevelési intézmények számának alakulását, település struktúráján belüli változását, valamint az óvodák és az általános iskolák kihasználtságának alakulását vizsgáljuk. A kutatás az elmúlt mintegy 20 évre, az 1988–2009 közötti időszakra terjed ki.²

A tanulmány előzményének mondható a 2003-ban, az óvoda és iskolabezárások okainak feltárására létrehozott parlamenti vizsgálóbizottság jelentéséhez készült kutatás.³ A vizsgálatot 2007 nyarán és 2009 tavaszán a kutatócsoport megismételte, az idősort újabb évek adataival egészítve ki.⁴

Ebben a cikkben egy kereslet-kínálati modell segítségével mutatjuk be az óvodás- és iskoláskorú népesség számának alakulását, az alapfokú oktatási intézmények mennyiségének változását, továbbá, hogy a kereslet és a kínálat változása hogyan alakította az intézmények kihasználtságát.

A vizsgált időszakot 7 éves ciklusokra bontottuk és az összehasonlító elemzést az 1988, 1995, 2002 és a 2009. év adatai alapján végeztük el. Az adatok forrását a TeIR biztosította.

A vizsgálatokat kétfajta településszerkezeti bontásban hajtottuk végre, egyrészt jogállás szerint csoportosítottuk a településeket, másrészt lélekszám alapján. A telepü-

¹ Az alábbi fejezet előzményének tekinthető: 11. LOSS Conference, Debreceni Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar, Nyíregyháza, 2005. április 28. Bódi Ferenc (MTA PTI) – Szűcs Eszter (UNESCO): Educational Reorganization: Local Level Planning.

² A kutatás követi a Helyi Szociális Ellátórendszerek (Local Organization of Social Services; LOSS) nemzetközi összehasonlító vizsgálat módszertanát, amely az érintett országok, az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió tagállamainak szociális ellátó rendszereit veti össze, az államokat, a régiókat, a településeket külön-külön s egymással, valamint saját fejlődésüket különböző időmetszetekben.

³ Óvoda- és iskolabezárások okait feltáró parlamenti vizsgáló bizottság, 2003. szeptember–december, kezdeményezője és társelnöke Lezsák Sándor.

⁴ 2007-ben a vizsgálat az ERSTE Bank és a TÖOSZ által támogatott önkormányzati kutatások, valamint az OTKA 48301 számú projektje keretében valósult meg. A követő vizsgálatot az INNOTARS 2008 kutatás, valamint az FVM VKSZI kutatási megbízása keretében folytattuk. A kutatás lezárása, illetve a nemzetközi összehasonlító kutatás előkészítése az OTKA 81667 számú kutatás keretében történt.

léseket a 2009. évi állapotnak megfelelően soroltuk kategóriákba. A jogállás meghatározásánál a területi számjelrendszert vettük alapul, a népesség szerint csoportosításnál pedig a 2009. évi állandó népességet.

Visszatekintve a modern kori Magyarország közoktatás történetére, az alapoktatás szintje folyamatosan iskolaépület, tanító- és tanárhiánnyal küzdött. A kereslet-kínálat egyensúlya nem jellemezte a magyar közoktatás helyzetét.

Száz évvel ezelőtt a hét év feletti népesség majd harmada nem tudott írni és olvasni. Az első hathatós lépés az oktatáspolitikában 1926-27-ben következett be, amelynek eredményeként ötezer tanterem és tanítólakás épült az ország vidékies területein (ld. a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról, 1926. évi 7. tv.). Klebelsberg koncepciója alapján kiépült az ország iskolahálózata, amely lényegében a mai napig meghatározza oktatási rendszerünket. Ez a konzervatív modernizáció közvetlenül az első világháborúra és azt követő trianoni sokkra adott reakció volt, amely a magyar társadalom belső szerkezetét fokozatos és igen óvatos átalakítással igyekezett modernizálni, „tudásberuházást” végrehajtani (Klebelsberg 1926).

Az iskolák száma békeidőben három alkalommal csökkent jelentős mértékben Magyarországon. Először a kifulladás Bach-korszak végén, 1861-62-ben, amikor a politikai élet bizonytalanná vált, s a tanfelügyelet ezzel együtt járó fellazulása következtében több száz községben bezárták az iskolákat. Akkor a tankötelezetteknek csupán 48%-a járt iskolába (Schvarcz 1869). A romló népoktatás helyzetét az 1868. évi 38. tv., az Eötvös-féle népoktatási törvény, illetve a törvény végrehajtása igyekezett javítani.

A második nagy iskolabezárási hullámra a 1972-73-as években került sor, amikor a szocialista korszakban a falvakat igazgató helyi tanácsok összevonásával a helyi községi iskolákat megszüntették, s ennek következtében a kisépességű falvakban élő iskoláskorú gyermekek a nagyobb (központi) település iskolájába kényszerültek ingázni, többnyire rossz körülmények között, tömegközlekedéssel (Nemes Nagy 1982).

A harmadik iskolabezárási hullám, amelyről jelen tanulmányunk is szól, az önkormányzati korszakban az ezredforduló után volt, amikor a romló állami normatívák és a kedvezőtlen népesedési folyamatok hatására az intézményt fenntartó helyi önkormányzatok az iskolák százait kényszerültek bezárni.

Keresleti oldal

Demográfiai helyzet

Az ország népessége 1988 és 2009 között folyamatosan, összességében mintegy 420 ezer fővel csökkent. A népesség változása – lélekszámuktól függően – különbözőképpen érintette a településeket. A lakosságszám apadásának mértéke a településhierarchia két végpontján lévő településeken a legnagyobb. A többi kategória átlagához képest kiemelkedő arányban, egyaránt közel 14–14%-kal fogyott a főváros és az

500 főnél kevesebb lakosú községek népessége. A csökkenő népesség tendenciájával szemben a nagyobb falvak és a kisvárosok lakosságának száma emelkedett. (1. tábla)

1. tábla. A népességszám alakulása és eloszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

Település méret és jogállás	1988		1995		2002		2009		Népesség változása, %
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
–500	326612	3,1	312745	3,0	297805	2,9	281123	2,8	–13,9
501–1000	525208	5,0	513464	4,9	501787	4,9	489834	4,8	–6,7
1001–3000	1643591	15,6	1644415	15,7	1640097	16,1	1630054	16,1	–,8
3001–10000	1715336	16,2	1718992	16,4	1757570	17,2	1770625	17,5	3,2
10001+	6355960	60,2	6274035	60,0	5994067	58,8	5975146	58,9	–6,0
főváros	1969569	18,6	1889000	18,1	1703818	16,7	1694942	16,7	–13,9
megyei jogú város	2137775	20,2	2134136	20,4	2053698	20,2	2025698	20,0	–5,2
város	3214096	30,4	3197507	30,6	3168984	31,1	3163216	31,2	–1,6
község	3245267	30,7	3243008	31,0	3264826	32,0	3262926	32,2	,5
összesen	10566707	100,0	10463651	100,0	10191326	100,0	10146782	100,0	–4,0

Forrás: TelR adatállománya 1988–2009

Mindegyik kategória esetében magas a szórás – 16–36 közötti értékeket vesz fel – és mindegyik kategóriában egyaránt találunk gyarapodó és fogyatkozó népességű településeket. A legszélsőségesebb értékeket (szórás, maximum, terjedelem) éppen abban a csoportban találjuk, ahol a lakosság száma emelkedett.

A kategóriákon belüli nagy különbségek nem (csak) a természetes fogyás következtében alakultak ki, hanem a népességmozgás, az agglomerálódás eredményeképpen. Budapest lakossága mintegy 275 ezer fővel csökkent ebben az időszakban, ami az összes népesség változás több mint kétharmadát teszi ki. Ugyanakkor a főváros környékén fekvő települések lélekszáma jelentősen felduzzadt, s hasonló jelenség figyelhető meg az öt nagyváros, illetve egyes megyeszékhelyek – pl. Szombathely, Veszprém – esetében is. A folyamat eredményeképpen Veszprém, Székesfehérvár és Budapest agglomerációja már összeér. (Melléklet: 40. térképi ábra)

Korcsoportos megoszlás a települések jogállása és népességszáma szerint

A vizsgált időszakban, az ország népességének fogyatkozásával párhuzamosan, az óvodás korúak létszáma is csökkent – de jóval a népesség fogyását meghaladó mértékben. 2009-ben az óvodás korosztályt alkotó korcsoport már négyötödét sem érte el az 1989. évi létszámának. A korosztály fogyása nem folyamatos, 2002-ig csökkenő tendencia figyelhető meg, míg 2002-ről 2009-re némi növekedés, mintegy 2%-os gyarapodás tapasztalható. Az is kiténik, hogy a radikális csökkenés 1995 és 2002 közé

tehető, a korosztály szinte teljes létszámcsökkenése ebben az időszakban következett be. (2. tábla.)

2. tábla. 3–5 évesek számának alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

Településméret és jogállás	1988		1995		2002		2009		változás, %
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
–500	10 433	2,8	11 529	3,1	9 160	3,2	7 805	2,7	–25,2
501–1000	18 304	4,9	18 880	5,1	15 719	5,5	14 216	4,8	–22,3
1001–3000	59 520	16,0	63 263	17,1	51 740	17,9	48 945	16,7	–17,8
3001–10 000	64 451	17,3	66 305	17,9	55 276	19,2	53 814	18,3	–16,5
10 001+	219 912	59,0	209 450	56,7	156 381	54,2	168 736	57,5	–23,3
főváros	58 458	15,7	54 104	14,6	38 342	13,3	44 899	15,3	–23,2
megyei jogú város	76 676	20,6	73 381	19,9	53 350	18,5	56 303	19,2	–26,6
város	121 712	32,7	118 151	32,0	92 909	32,2	93 387	31,8	–23,3
község	115 774	31,1	123 791	33,5	103 675	36,0	98 927	33,7	–14,6
összesen	372 620	100,0	369 427	100,0	288 276	100,0	293 516	100,0	–21,2

Forrás: TelR adatállománya 1988–2009

Az óvodáskorúak létszámcsökkenésének alakulását a településkategóriák alapján történő vizsgálattal tovább lehet árnyalni. Megfigyelhető, hogy az 1995-re bekövetkező csekély mértékű korosztályi fogyatkozás annak tudható be, hogy a 10 000 főnél népesebb városokban csökkent a 3–5 évesek száma. A 10 ezer főnél kevesebbet számláló település csoportokban ugyanis kivétel nélkül növekedett a korosztály létszáma. Ez a mozgás azért érdekes, mert 2002 után megfordult a tendencia, kizárólag a 10 000 főnél népesebb településeken, illetve a városokban, ha csekély mértékben is, de növekedett a korosztály létszáma, míg a községekben és a 10 ezer lakosnál kisebb településeken csökkent. Ezek a létszámbeli mozgások nem hoztak nagy változást, jelentős eltolódást a 3–5 évesek településkategóriák közti megoszlásában. Összességében 1988-hoz képest a legnagyobb elmozdulás a községek esetében történt, részesedésük 2,5 százalékponttal növekedett.

Lényegesen nagyobb különbségeket találunk azonban, ha azt nézzük, melyik kategóriában milyen mértékben csökkent az óvodáskorúak aránya. A 10 000 főnél népesebb települések esetében, valamint a városok csoportjában az átlagost meghaladó csökkenést tapasztalhatunk. Ezzel szemben a községekben a 3–5 évesek létszámának csökkenése a legkisebb, „mindössze” 14%, de a községek között is jelentős különbségeket láthatunk. A nagyobb településeket kevésbé érintette a korosztály fogyása, míg az 500 főnél kevesebb lelket számláló falvakban az óvodáskorúak száma háromnegyedére csökkent.

A korosztály létszámának területi változása, ha nem is fedi le teljes mértékben, mondhatni kisebb sugarú körben követi a népesség agglomerációba történő vándor-

lását. Budapest szűkebb vonzaskörzetében növekedett a 3–5 évesek száma, s hasonló tendencia figyelhető meg néhány nagyváros környékén is, például Pécs, Győr és Szombathely agglomerációjában. Gyarapodás látható még a romák lakta körzetekben, mint pl. a Cserehát térségében. (Melléklet: 8. térképi ábra)

Az iskoláskorúak létszámának csökkenése sokkal nagyobb mértékű, mint az óvodásoké, 1988-hoz képest ennek a korosztálynak a létszáma majdnem 40%-al csökkent 2009-re. Ebben az esetben nem csak arról van szó, hogy egy időszakban drasztikusan fogyott a létszám, előtte és utána pedig alig változott, hanem különböző ütemű, de folyamatos csökkenésnek lehetünk tanúi. A legnagyobb csökkenés 1988-ról 1995-re következett be, ekkor 21,5%-al apadt a korosztály létszáma. Igaz, az 1995-öt követő hét évben – 1995-höz képest – „csak” 7,5%-al fogyatkozott, de a következő szakaszban ennek már a duplájával, 15%-al. (3. tábla)

3. tábla Az iskoláskorúak (6–14 évesek) alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

Településméret és jogállás	1988		1995		2002		2009		változás, %
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
–500	36 372	2,5	32 574	2,8	31 953	3,0	26 828	3,0	–26,2
501–1000	64 805	4,4	57 072	5,0	55 895	5,3	47 963	5,4	–26,0
1001–3000	219 333	15,0	189 449	16,6	189 143	17,9	161 428	18,0	–26,4
3001–10 000	239 703	16,4	201 775	17,6	199 988	18,9	172 705	19,3	–28,0
10 001+	898 188	61,6	663 065	58,0	581 673	54,9	487 091	54,4	–45,8
főváros	247 066	16,9	172 745	15,1	139 085	13,1	117 875	13,2	–52,3
megyei jogú város	321 650	22,1	232 739	20,3	203 002	19,2	164 221	18,3	–48,9
város	465 866	31,9	369 956	32,3	343 926	32,5	289 858	32,3	–37,8
község	423 819	29,1	368 495	32,2	372 639	35,2	324 061	36,2	–23,5
összesen	1 458 401	100,0	1 143 935	100,0	1 058 652	100,0	896 015	100,0	–38,6

Forrás: TeIR adatállománya 1988–2009

A legnagyobb veszteséget Budapest és a megyei jogú városok szenvedték el, a nagyvárosokban mintegy felére csökkent az iskoláskorúak száma. Ugyanakkor a községekben a negyedével sem fogyatkozott meg a korosztály, igaz, településnagyság alapján csekély különbségek figyelhetők meg. A 6–14 éves népesség számának településtípusok közti egyenetlen változása módosította a kategóriák közti arányokat is. Budapesten és a megyei jogú városokban 1988-ban még a korosztály csaknem 40%-a élt, 2009-ben pedig már csak mintegy 31%-a. A látszólagos „nyereség” csaknem teljes egészét a községek könyvelhették el.

Az országosan csökkenő tendencia ellenében, néhány agglomerációs településen, mint pl. Budapest, Győr és Pécs környékén növekedett a korosztály létszáma, illetve Pest megyében az átlagnál kevésbé csökkent. Növekedett még az iskoláskorúak aránya a nagyrészt romák lakta településeken is, mint pl. a Cserehát településein. (Melléklet: 9. térképi ábra)

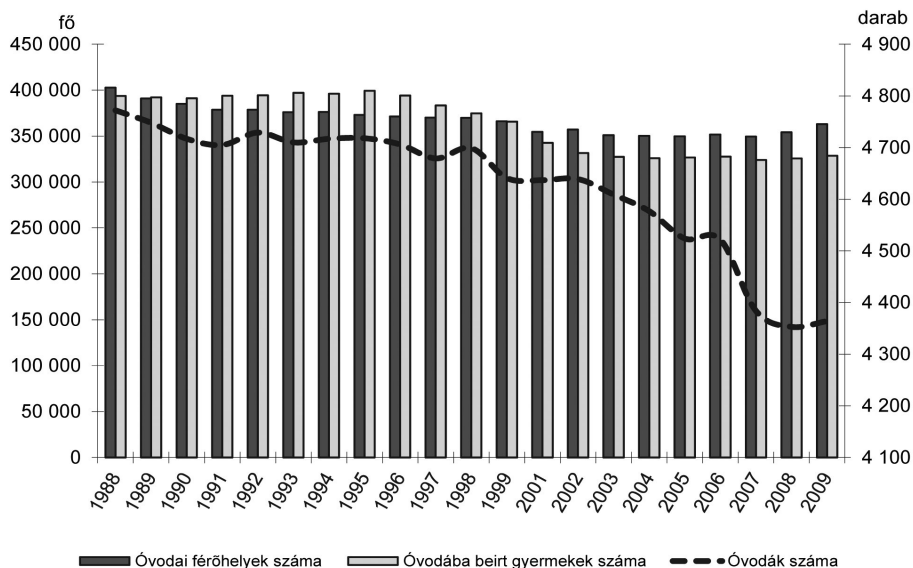
Összességében az állandó népesség, valamint a vizsgált korosztályok létszámának változása között kapcsolat mutatkozik, melynek erőssége településtípus függő. Városok esetében az állandó népesség változása sokkal jobban együtt mozgott mind az iskolás, mind az óvodás korúak számának változásával, mint a községek esetében. A korrelációs együttható értéke megyei jogú városok esetében a népesség és az óvodáskorúak változása között 0,91, míg az iskoláskorúak esetében 0,89. A városoknál ugyanezekben a viszonylatokban a mutató értéke 0,86, illetve 0,83, míg a községeknél csak 0,49 és 0,56.⁵

Kínálati oldal

Az óvodák számának alakulása

1988 és 2009 között az óvodák száma – az 1997-es évtől eltekintve – folyamatosan csökkent. Míg 1988-ban még 4772 óvoda volt hazánkban, 2009-ben már csak 4366. Ezzel szemben az óvodába beírt gyermekek száma 1995-ig növekedett, majd a vizsgált időszak második felében folyamatosan csökkent. *Összességében az 1988-as 394 ezer fős óvodai létszám 2009-re 329 ezerre csökkent, azaz húsz év leforgása alatt 65 ezer óvodás korú gyerek „tűnt el” az ellátó rendszerből.* (1. ábra)

1. ábra. Az óvodák, az óvodai férőhelyek, az óvodába beírt gyermekek számának alakulása 1988–2009.

Forrás: TelR adatállománya 1988–2009

⁵ Pearson féle korrelációs együttható 1%-os szignifikancia szint mellett.

1988-ban a közel négyszázezer óvodába beírt gyermek számát megközelítette a 3–5 évesek száma (373 ezer). 2009-re az óvodába beírtak számától (329 ezer fő) erőteljesebben eltért az óvodás korcsoportba tartozó gyermekek száma (294 ezer fő). A korcsoporti és tényleges ellátotti létszám eltérése közti magyarázatot az adja, hogy időközben megváltozott az óvodáztatás szokása Magyarországon. A gyermekek később kerülnek az általános iskolába, a nagycsoportosok iskolai érettségét kritikusabban vizsgálják, és/vagy ténylegesen is kevésbé érettek. Mindezzel együtt a szülők vélekedése az iskoláztatásról is megváltozott, ugyanis nem törekednek minél hamarabb iskolába küldeni a gyereket. Talán a poszt-adoleszcencia korai gyerekkora való hatását láthatjuk az új beiskolázási szokásokban? A városokban és a falvakban az óvodáztatási szokások alapvetően eltértek egymástól. Amíg a városokban a szülők az óvodát az iskola előszobájának tartják, ezért hároméves gyermeküket már beírták az óvodába, addig a falun élő családok gyakran a kötelező óvodáztatásra is nehezen vitték el a gyermeküket (ötéves korukban) – különösen a roma származásúak. A demográfiai trendet követte az óvodák számának változása, több településen megszűnt az egyetlen óvoda. Azok a települések, amelyek nem rendelkeznek óvodával, zömmel Baranya és Vas megyékben helyezkednek el, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi, csereháti részén. (Melléklet: 10. térképi ábra)

Az óvodák száma a falvakban 1995-ig növekszik, majd fogyatkozásnak indul, míg a városokban folyamatos csökkenés figyelhető meg. (4. tábla)

4. tábla. Az óvodák megoszlása településméret és jogállás szerint

Településméret és jogállás	1988		1995		2002		2009	
	db	%	db	%	db	%	db	%
–500	235	4,9	296	6,3	289	6,2	211	4,8
501–1000	559	11,7	609	12,9	614	13,2	594	13,6
1001– 3000	974	20,4	974	20,6	955	20,6	950	21,8
3001–10 000	739	15,5	712	15,1	679	14,6	614	14,1
10 001+	2265	47,5	2129	45,1	2104	45,3	1997	45,7
főváros	613	12,8	554	11,7	554	11,9	546	12,5
megyei jogú város	752	15,8	717	15,2	696	15,0	655	15,0
város	1341	28,1	1260	26,7	1226	26,4	1106	25,3
község	2066	43,3	2189	46,4	2165	46,6	2059	47,2
összesen	4772	100,0	4720	100,0	4641	100,0	4366	100,0

Forrás: TeIR adatállománya 1988–2009

A 3000 főnél kevesebb lelket számláló településeken a rendszerváltás után jellemzően szaporodott az óvodák száma, de ez a növekedés legkésőbb az ezredfordulót követően, csökkenésbe ment át. Ezzel szemben a 3000 főnél népesebb településeken folyamatosan fogyatkoztak az óvodák. Összességében, 2009-re már minden településtípusban kevesebb óvodát találunk, mint a rendszerváltást megelőzően.

Magyarországon 1988-ban 879 községben nem volt óvoda, míg 2009-ben az óvodát nélkülöző falvak száma már 925 volt. Az elmúlt húsz évben az óvodák száma folyamatosan csökkent (376 óvodával van kevesebb), de egyben az óvodák elhelyezkedése is ártrendeződt, 1995-ig 109 apró- és kisfaluban, ahol korábban nem volt, önálló óvoda létesült. Az óvodák számának csökkenése jellemzően olyan településen következett be 2002-ig, ahol két vagy három óvoda üzemelt, további óvodabezárások jellemzően az erőteljesen öregedő társadalmú fővárosban és a megyei jogú nagyvárosokban voltak. Az elmúlt húsz évben a legtöbb óvodát, a városokban zárták be, szám szerint 204-et. Ezek az óvodák gyakorta olyan településrészekben helyezkedtek el, amik távol estek a (kis)város magjától, s amelyet közösségi közlekedés nem kötött össze a városközponttal. Továbbá ezek a bezárt óvodák kis létszámúak voltak, amelyeket olyan gyerekek látogattak, akik szüleinek hangja nem hallatszott el a városházig, önálló képviselőjük híján nem tudtak nyomást gyakorolni a döntéshozókra. A 2004 után létrejött többcélú kistérségi társulások normatív rendszeréből sem részesülhettek, mivel az új társulásokban csak az ingázókat támogatták, a településen belüli „távolsági közlekedők” többlet állami támogatásra nem tarthattak igényt. Ez különösen nehezítette azoknak az alföldi kisvárosokban élőknek a helyzetét, akik ugyan bent élnek a városban, de nagyobb távolságra laknak egy-egy intézménytől, mint az aprófalvas térségekben élők – akiknek adott esetben közelebb van egy kisvárosi, vagy nagyközségi óvoda. A gyermekingázás az ország vidékies térségeiben az óvodásokat kevésbé, az iskolásokat viszont annál inkább érinti.

Az általános iskolák számának alakulása

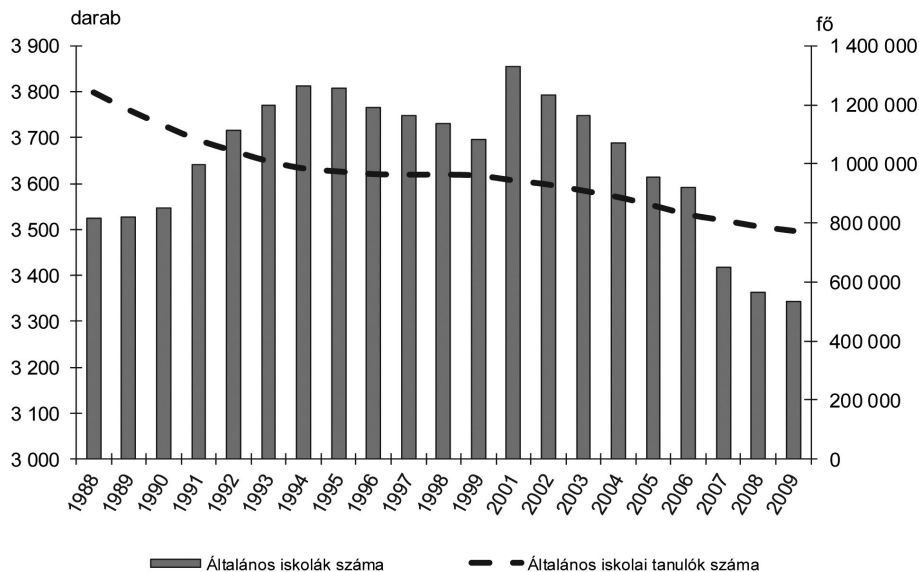
1988-hoz képest 2009-re az általános iskolába beírt gyermekek száma 1 millió 243 ezerről 774 ezer főre csökkent, miközben az általános iskolák száma 3526-ról 3343-re fogyatkozott. A vizsgált időszakban két „csúcsról” számolhatunk be; 1994-ben és 2001-ben az iskolák száma meghaladta a 3800 darabot (3814, 3856 db). 1994-ben 985 ezer gyermek járt általános iskolába, 2001-ben 945 ezer. (2. ábra)

Az 1990-es évtized elején bekövetkezett iskolaszám növekedést az új, falusi önkormányzatok létrejötte és az akkori, rendszerváltó kormány vidék-rehabilitációs politikája eredményezte. A városokban az általános iskolák számának növekedésére kedvezően hatott az egyházi és az alternatív, egyesületi, alapítványi fenntartású intézmények megjelenése.

2009-re a jelentős iskoláskorú népességet veszítő Budapest általános iskoláinak számát 1988-hoz képest tudta növelni, és lényegében a megyei jogú városok is megtartották iskoláikat. A városok gyarapították iskoláik számát, a községekben viszont 234 iskolára lakat került. (5. tábla)

Az iskolák megszűnése 1995 és 2009 között különösen a kis lélekszámú településeken következett be. Az 1000 főnél kisebb lélekszámú településeken 14 év alatt 305 általános iskolát zártak be. A kistépülési iskolák számának csökkenése 2002 után gyorsult fel igazán, akkor hét év alatt (2002–2009) 250 önálló alapfokú oktatási

2. ábra. Általános iskolák száma, általános iskolai tanulók száma 1988–2009

Forrás: TeIR adatállománya 1988–2009

intézmény szűnt meg. Az intézmények megszűnésének két oka van, a finanszírozási feltételrendszer változása és a romló népesedési tényezők.

5. tábla. Az iskolák megoszlása településméret és jogállás szerint

Településméret és jogállás	1988		1995		2002		2009	
	db	%	db	%	db	%	db	%
–500	214	6,1	229	6,0	188	5,0	77	2,3
501–1000	537	15,2	579	15,2	565	14,9	426	12,7
1001–3000	930	26,4	931	24,4	952	25,1	932	27,9
3001–10 000	479	13,6	483	12,7	515	13,6	472	14,1
10001+	1366	38,7	1587	41,7	1573	41,5	1436	43,0
főváros	347	9,8	399	10,5	401	10,6	377	11,3
megyei jogú város	478	13,6	546	14,3	522	13,8	471	14,1
város	808	22,9	916	24,0	938	24,7	836	25,0
község	1893	53,7	1948	51,1	1932	50,9	1659	49,6
összesen	3526	100,0	3809	100,0	3793	100,0	3343	100,0

Forrás: TeIR adatállománya 1988–2009

Magyarországon a rendszerváltás előtti években az általános iskolák elterjedtsége (penetrációja) 67%-os volt, azaz a települések kétharmadában volt helyben általá-

nos iskola. Az iskolák elterjedtsége 1995-ben 70%-ra javult, majd 2009-re visszaesett 60%-ra, azaz az 1990-es évek elején szerzett „előny” elolvadt.

A változások következtében az iskolaállomány települések közti megoszlása is módosult. Amíg 1988-ban az iskolák 6,1%-a 500 főnél kisebb népességű településen volt található, 2009-ben már csak 2,3%-a. A községek részesedése összességében 54-ről 50%-ra csökkent, míg a városoké minden kategóriában, kis- és nagyvárosokban egyaránt emelkedett. Az iskolaállomány változásának egyértelmű „nyertesei” tehát a kisebb városok és Budapest, hiszen a csökkenő tendencia mellett növelni tudták intézményeik számát. (Melléklet: 11. térképi ábra).

Az óvodák és az általános iskolák kihasználtsága

Az óvodák kihasználtsága

Az óvodák kihasználtsága valamennyi településtípusban romlott, de a legkisebb települések kivételével 2009-ig egyik kategóriában sem esett 70% alá. Amennyiben a települések lélekszáma alapján tipizálunk, akkor látható, hogy az aprófalvakban a kihasználtság csak 69,5%, és ahogy haladunk a kategóriákban az egyre népesebb települések felé, az óvodák kihasználtsága növekszik. (6. tábla)

6. tábla. Az óvodák kihasználtsága 1988–2009

Településméret és jogállás	1988	1995	2002	2009
	%	%	%	%
–500	81,8	83,4	70,4	69,5
501–1000	92,9	95,5	80,3	76,6
1001– 3000	97,1	104,5	90,6	86,2
3001–10000	101,3	111,8	98,5	95,0
10001+	102,1	113,1	98,4	95,0
főváros	93,6	107,6	92,8	91,1
megyei jogú város	101,6	112,1	94,3	93,5
város	101,1	110,5	97,5	95,1
község	94,4	99,7	85,5	82,3
átlagosan	95,4	101,1	87,1	84,1

Forrás: TeIR adatállománya 1988–2009

Ez a tendencia, a kategóriák közötti sorrend lényegében megegyezik az 1988. évi kihasználtság sorrendjével – „csak” a mutató értéke változott. A városokban, valamint a 3000 főnél népesebb településeken tapasztalható, hogy a kihasználtság mondhatni optimális, amely a korábbi időszakot jellemző kapacitáshiányból váltott át. Adataink szerint 1995-ben volt a legmagasabb az óvodák kihasználtsága, a beiratott gyermekek

száma meghaladta a hivatalos férőhelyekét. A zsúfoltság különösen a városokban, megyei jogú városokban, illetve a főváros agglomerációjában öltött nagy mértéket. A szórás a városok és a 3001–10 000 fő közötti települések esetében is igen magas, ezért feltételezhetően a városok és nagyközségek egy részében továbbra is zsúfoltak az óvodák, máshol viszont kihasználatlanok.

2009-ben az óvodai kapacitáskihasználtság eloszlása területileg egyenetlen. Átlagosnál magasabb, illetve 100% feletti kihasználtság jellemző a fővárosi agglomerációra, Pest megyére. Vas, Zala megyék aprófalvas térségeiben nemcsak, hogy sok helyen nincs óvoda, de ahol van, ott is alacsony kihasználtságú. Az ország északkeleti felében, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig az óvoda nélküli falvak és az alacsony kihasználtságú óvodák váltakoznak a zsúfolt intézményekkel, ahogy az előregedő falvak váltakoznak a jelentős roma kisebbség/többség által lakott településekkel. (Melléklet: 12. térképi ábra)

Az egy óvodapedagógusra jutó gyermekszám országos szinten 1995-ig emelkedett, majd 2002-ig csökkent, a rákövetkező időszakban pedig stagnált. (7. tábla)

7. tábla. Egy óvónőre jutó átlagos gyerekszám

Településméret és jogállás	1988	1995	2002	2009
	fő	fő	fő	fő
–500	11,8	13,1	11,1	10,6
501–1000	12,4	13,9	11,9	11,6
1001–3000	12,3	13,7	11,6	11,7
3001–10000	12,7	13,4	11,4	11,3
10001+	12,1	12,5	10,7	11,2
főváros	10,5	10,9	9,2	10,0
megyei jogú város	11,4	12,2	10,2	11,0
város	12,3	12,8	11,0	11,2
község	12,4	13,7	11,6	11,5
átlagosan	12,3	13,6	11,5	11,5

Forrás: TeIR adatállománya 1988–2009

A stagnálás úgy állt össze, hogy a városokban és a nagyobb településeken emelkedett az egy óvodapedagógusra jutó gyerek száma, míg a falvakban csökkent. Feltételezve, hogy a gyermekek számára az a leghasznosabb, ha egy óvónő figyelme minél kevesebb óvodás között oszlik meg, 1988-ban és 2009-ben is Budapest óvodásai voltak a legjobb helyzetben, de nagy különbség nem mutatkozik a kategóriák között. 2009-ben a fővárosi átlagnál mintegy másfél gyerekekkel jutott több egy óvónőre a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő községekben. A községek közül ebben az esetben az aprófalvak mondhatók a legkedvezőbb helyzetűnek, hiszen a mutató átlagos értéke az 500 főnél kevesebbet számláló településeken a legalacsonyabb.

Az általános iskolák kihasználtsága

A vizsgált időszakban az átlagosan egy osztályteremre jutó tanulók száma 20,6 főről 18,2 tanulóra csökkent. A csökkenés azonban úgy ment végbe, hogy a mutató értéke 2002-ig csökkent, minden kategóriában, ezt követően pedig szintén egységesen, minden csoportban növekedésnek indult. A települések jogállása szerint vizsgálódva látható, hogy az osztályterem kihasználtságának sorrendje lényegében nem változott az elmúlt két évtizedben, viszont a kategóriák közötti különbségek lényegesen csökkentek. (8. tábla)

8. tábla. Az iskolák kihasználtsága 1988–2009

Településméret és jogállás	1988	1995	2002	2009
	fő	fő	fő	fő
–500	14,0	12,5	11,3	13,5
501–1000	16,7	13,4	12,2	13,0
1001–3000	21,7	18,2	17,5	18,4
3001–10000	25,3	21,4	20,4	22,7
10001+	27,0	22,8	22,1	23,2
főváros	26,6	22,7	20,7	21,0
megyei jogú város	27,7	23,3	22,8	23,2
város	26,3	22,3	21,3	22,9
község	19,6	16,3	15,5	17,3
átlagosan	20,6	17,1	16,4	18,2

Forrás: TeIR adatállománya 1988–2009

Az osztályterem kihasználtsága legkisebb mértékben (1988–2009 között) az aprófalvakban romlott. Ugyanakkor, minél kisebb település felé haladunk, a szórás értéke egyre jobban növekszik. Az apró-, kis- és közepes falvakban az átlagtól igen nagy az eltérés, tehát a vidéki települések között jelentős különbség tapasztalható az osztályterem kihasználtságát illetően.

Az átlagosnál magasabb a mutató értéke a főváros környékén, Pest megyében és az Alföldön. Megfigyelhető, hogy az aprófalvas térségekben, főleg Dunántúlon, Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben, a kisvárosokban, nagyobb falvakban az országos átlag felett van az osztályterem kihasználtsága, mivel olyan falvak veszik körül ezeket a településeket, ahol nincs iskola, vagy az osztályteremekben átlagosan tizenhat vagy annál is kevesebb gyermek foglal helyet becsengetéskor. (Melléklet: 13. térképi ábra)

Az OKI számításai szerint (Hermann–Varga 2007) az egyik komoly gond, hogy a gyermeklétszám fogyását nem követte a pedagóguslétszám csökkenése, azaz a diák-tanár arány az utóbbi másfél évtizedben jellemzően alacsony értéket ért el, amely mutató makroszinten alacsony hatékonysági szintre hívja fel a figyelmet. Vizsgálatunk is kimutatta, hogy míg az általános iskolában egy pedagógusra 1988-ban átlagosan 12,5

gyerek jutott, addig 2009-ben már csak 10,1 tanuló. A csökkenés nem folyamatosan ment végbe, a mutató értékének minimumát 2002-ben érte el – abban az évben 9,9 tanuló jutott egy pedagógusra – majd lassú emelkedésbe kezdett. (9. tábla)

A diák-tanár arányszám változása eltérő volt a különböző települések között; az apró- és kistelepülésekben a csökkenés kisebb mértékű volt, a nagyfalvakban és a 10 000 fő fölötti településeken pedig a kisebb településekhez képest jóval nagyobb. A pedagógus „túlfoglalkoztatás” a beiskoláztatás szempontjából kedvezőtlenebb nagyfalvakban és városokban (3000 fő feletti települések) alakult ki, ahol a diákok 77,6%-a tanul.

9. tábla. Egy iskolapedagógusra jutó átlagos gyerekszám

Településméret és jogállás	1988	1995	2002	2009
	fő	fő	fő	fő
–500	10,6	9,4	8,4	8,8
501–1000	10,6	8,8	8,1	8,7
1001– 3000	12,8	10,7	10,3	10,2
3001–10000	14,8	12,5	11,9	11,5
10001+	14,7	11,9	11,3	11,1
főváros	13,7	11,0	9,0	8,9
megyei jogú város	14,2	11,2	10,5	10,6
város	14,8	12,4	11,7	11,3
község	12,1	10,1	9,6	9,9
átlagosan	12,5	10,4	9,9	10,1

Forrás: TeIR adatállomány 1988–2009

Összegzés

A magyar oktatási intézményhálózat értékelése nem könnyű feladat, mivel szerkezeti sajátosságai miatt nehéz összevetni más államokkal, akár az OECD országokkal, akár az EU más eltérő oktatási szerkezetű tagállamaival.⁶ Iskolarendszerünk történelmileg másképpen ágyazódik be a társadalom szövetébe, s ezen belül a helyi társadalmak életébe, mint Németországban vagy Skandináviában. Az óvodák és iskolák multifunkcionális szerepet töltenek be egy-egy település életében; közösséget teremtenek, tartanak össze, s nem ritkán (szegényebb régiókban és vidéken) szociális missziós tevékenységet is ellátnak. Ezért is érinti érzékenyen egy-egy település társadalmát, ha intézményt szüntetnek meg. Az intézmények számának alakulása azonban nem teljesen követte a demográfiai trendet.

⁶ Annak ellenére, hogy az új belépőkkel több hasonlóságot lehet találni, oktatási rendszerünk történeti háttéréből és a keresleti (társadalmi) oldal szerkezeti sajátosságaiból eredően a kvantitatív eszközökkel való összehasonlítás vitatható eredményt szülhet.

A vizsgált időszakban az országos tendenciában csökkenő népességet az agglomerációs jelenség strukturálta. Budapest és a nagyvárosok veszítettek népességük-ből, míg a városok környezetében fekvő települések gyarapították lakosaik számát. Az arányokat tekintve a fővároson kívül az aprófalvak voltak a népességcsökkenés legnagyobb vesztesei.

Az ország fogyatkozásával párhuzamosan az óvodáskorúak létszáma is csökkent – de az országos tendenciát jelentősen meghaladó mértékben. Az időszak egészét tekintve a korosztály legnagyobb arányban a nagyvárosokban és az aprófalvakban apadt, azonban 1995-ig ez a csökkenés úgy ment végbe, hogy a nagyvárosokkal ellentétben a községekben létszámnövekedés volt tapasztalható. A későbbiekben ez a tendencia megfordult, s a 10 000 főnél népesebb településeken, illetve a városokban növekedett a korosztály létszáma, a községekben és a 10 ezer lakosnál kisebb településeken pedig csökkent.

A kisebb településeken az óvodák mennyiségének alakulása tendenciájában hasonlóképpen alakult, mint a korosztály számának változása. Az óvodák a falvakban 1995-ig gyarapodtak, míg a nagyobb településeken, városokban folyamatosan csökkent a számuk. A későbbi időszakban azonban a nagyobb településeken már hiába emelkedett a gyermekek száma, az óvodák mennyisége továbbra is csökkent.

Összességében az tűnik ki, hogy az óvodák kihasználtsága szinte függetlenül mozgott az óvodáskorúak és az intézmények számának alakulásától. Akár együtt mozgott a két érték, akár ellentétesen, a kihasználtság öntörvényű utat járt be.

Az óvodapedagógusok száma sem követte rugalmasan a gyerekek mennyiségének változását. Az egy óvónőre jutó átlagos gyermekszám alakulását inkább az óvodások számának változása határozta meg, nem pedig az óvodapedagógusok felvétele, illetve elbocsátása.

A 3–5 évesek létszámának csökkenését jelentősen meghaladta az iskolás korosztály fogyása. 2009-re ennek a korosztálynak a létszáma majdnem 60%-ára apadt. A legnagyobb mértékű csökkenést Budapesten és a megyei jogú városokban tapasztalhatjuk, a nagyvárosokban mintegy felére csökkent az iskoláskorúak száma. Településkategóriák szerint vizsgálódva azt látjuk, hogy az iskolák mennyiségének alakulása eltér a korosztály létszámának változásától.

Azokban a községekben, ahol a legkisebb mértékű volt az iskoláskorú korosztály csökkenése, az iskolabezárásoknak nem minden esetben demográfiai okai voltak. Az általános iskolák tér- és időbeli elhelyezkedésének változásai lényegében nem követték a demográfiai folyamatokat. A városi népességen belül nagyságrendekkel csökkent az általános iskolás korú népesség aránya, az oktatási intézmények zömét mégis a községekben zárták be.

A fővárosban, ahol a 6–14 évesek száma a felére esett vissza, az általános iskolák száma 1988-hoz képest 30 darabbal emelkedett. A megyei jogú városokban eleinte gyarapodott a számuk, majd visszaesett az 1988-as szint alá, míg a kisvárosokban 28 darabbal nőtt. A falvakban, ahol a korcsoport csökkenése mérsékeltebb volt, az intézmények nyitásának és zárásának a mérlege mínusz 259 darab.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azonban azt a tényt, hogy az osztálytermek száma az ezredfordulótól folyamatosan és erőteljesen csökkent. Az iskolafenntartók

(kilenctizedében önkormányzatok) a kapacitások csökkentésével reagáltak a gyermeknépesség fogyására. Az oktatási-nevelési intézmények, illetve az iskolák fenntartói rugalmasan alkalmazkodtak a demográfiai változásokhoz, de a gyermeknépesség drámai fogyását, valamint az alulfinanszírozott oktatás együttes hatását egyre nehezebben tudták átvészelni. Az iskolák száma akkor még nem csappant meg, az önkormányzatok mint a legjelentősebb iskolafenntartók erősen törekedtek önálló iskoláik megtartására – gyakran erejükön felül. Ez különösen elviselhetetlenné vált, amikor az akkori kormányok a közsféra béreit váratlanul megduplázták. A megnőtt bérköltségeket a fenntartók nem tudták kigazdálkodni a csökkenő állami normatívából. Ez, s a többcélú kistérségi társulások bevezetésével járó finanszírozási feltételek megváltoztatása ahhoz vezetett, hogy 2002 és 2009 között az iskolák bezárása tömegessé vált (Fekete 2009).

A diák-tanár arány azokon a településeken is számottevően csökkent az elmúlt két évtizedben, ahol nőtt a gyermekek száma a helyi iskolákban (Hermann–Varga 2007). A diák-tanár arány csökkenése meglepően egyenletesen ment végbe az egész országban, függetlenül a kereslet-kínálat törvényétől. A pedagógusok állásrezisztenciája valójában diáklétszám-független volt mindaddig, amíg az intézmények bezárásra vagy összevonásra nem kerültek, mivel a tanári kar nagyságát ténylegesen nem a tanulók mennyisége, hanem az osztályok száma befolyásolta. Magyarországon a diák-tanár arány 57%-a az OECD országok átlagának, de az átlagos osztálylétszám nem tért el jelentősen a nemzetközi átlagtól (OECD átlag 21,4, Magyarországi átlag 20,2) (Hermann–Varga 2007). A diák-tanár arány összevetése nemzetközi síkon nehézkes, mivel a magyar oktatási rendszer olyan sajátosságokkal bír, amelyet más országok oktatási rendszerében nyomokban sem találunk meg.

Az alapoktatás kereslet-kínálati mérlege, 1988–2009

A kereslet és kínálat mérlege a városok és nagyobb települések javára billen. A tanácsi rendszer utolsó éveiben a korcsoporti eloszlást követte az iskolások számának eloszlása, 2009-ben viszont annak ellenére, hogy az iskoláskorú gyermekek eloszlása 6,2%-kal kedvezőbb volt, mint húsz évvel korábban, az általános iskolába beiratkozottak aránya a községekben csak 1,5% ponttal emelkedett.

A kereslet-kínálat korábbi és mai „vesztesei” egyértelműen az ezer főnél kisebb községek voltak, amelyeknek iskoláskorú népessége ingázni kényszerült az önkormányzati korszak előtt és azt követően is. A rendszerváltás utáni korszak nyertesei a városok lettek, amelyek a romló demográfiai mutatóik ellenére az alapoktatási intézményeik létszámát nagyobb számban tudták megőrizni. A jobb oktatási kínálat fenntartását a helyi városi társadalmak meggyőzőbb érdekérvényesítő erővel, erősebb helyi gazdaságra építve tudták finanszírozni, s nem utolsó sorban erőteljesebb területi hatáskör érvényesítésével tudták a térségi oktatási feladatot magukhoz vonni.

A kisiskoláknak, a kistelepülések iskoláinak azonban van létjogosultsága. Az Oktatáskutató Intézet (OKI) felmérései szerint az ezredforduló utáni években iskoláink 31,5%-a 150 főnél kevesebb diákot befogadó iskola volt, amelyben a hazai diákok

10%-a tanult. A klebersbergi modell túlélte a XX. század megpróbáltatásait, s ezen belül az 1970-es évek település- és területrendezési, központosító intézkedéseit. Alapszintű iskolarendszerünk arra a filozófiára épül, hogy a gyermek a családi környezetéhez lehetőleg legközelebb járjon iskolába, még akkor is, ha ennek érdekében számos kisiskolát kell fenntartani.

Oktatáshatékonysági számítások bizonyítják, hogy a kisiskolák (különösen 100 fő alatt) fajlagos költsége meredeken emelkedik, míg 200 fő fölött lényegében alig csökkenthető az egy főre vetített kiadás. Amennyiben méretgazdaságosságra hivatkozva közel 400 kisiskolát (ahol a diákok létszáma nem éri el a 100 főt) egy tollvonással bezárnának, az OKI számításai szerint makroszinten körülbelül 1–2% költség lenne megtakarítható (Hermann 2007). Ekkor nem számoltunk még az ingáztatás (adott esetben az iskolabusz) költségeivel, sem azzal a társadalmi költséggel, amely a településeket és a családokat pluszként terheli az iskola bezárása következtében (pl. hogyan tartásuk fenn a könyvtárat, faluházat, konyhát, amely eddig együtt üzemelt az iskolával).

A kisiskolák bezárása mellett gyakran emlegetett érv a falusi iskolák oktatási teljesítményének alacsony színvonala. Ezt a vélekedést cáfolják a SULINOVA felmérései nyomán készült jelentések (Balázsi–Zempléni 2004), amelyek a belső oktatási hatékonyságot mérték. Az Országos kompetencia mérés eredményeinek településtípus szerinti összehasonlítása bizonyítja, hogy az iskolák eredményességében megmutatókozó különbségek jelentős része a szülők iskolai végzettség szerinti összetételének eltéréseire vezethető vissza (Balázsi–Bódi–Obádovics 2008). A fentiekből következik, hogy összességében a kistelepülési iskolák eredményessége a nagyobb falusi iskolákéhoz hasonló, és csak kis mértékben marad el a városi iskolákétól. A kedvezőtlen családi háttérű diákok oktatásában sem a falusi, sem a városi iskolák nem teljesítenek jól. Sem az eredményesség, sem a magasabb kiadások nem indokolják tehát azt, hogy a kistelepülési iskolák fenntartását a magyar közoktatás egyik súlyos hatékonysági problémájának tekintsük (Hermann 2007).

Az alapoktatási rendszerünk korábbi és ma is kimutatható súlyos hiányosságai húsz év leforgása alatt nem szűntek meg. Az egyik ilyen hiányosság, hogy a rendszer nem tölti be maradéktalanul a kötelező általános oktatás funkcióját. Másik lényegi hiányossága – amelyet most e cikkben részleteiben nem fejtünk ki – a gyenge oktatás produktivitás, vagyis alapoktatási rendszerünk társadalmi hatékonysága alacsony. Nem segíti elő a társadalmi mobilitást és integrációt, vagyis nem tereli a járadékos osztályban felnövő új generációt a munka világa, az értékteremtő gazdaság felé (Gazsó 2008).

IRODALOM

- Balázs I. – Bódi F. – Obádovics Cs. (2008) Iskola teljesítmény, iskola átszervezés. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest (105–126).
- Balázs I. – Zempléni A. (2004) A hozottérték-index és a hozzáadott pedagógiai érték számítása a 2003-as kompetenciamérésben. *Új Pedagógiai Szemle*, 2004. december, 36–50.
- Bódi F. (1999) Szociális ellátórendszerek a falvakban. *A Falu* (a magyar vidékfejlesztők folyóirata), XIV. évfolyam, 1. szám, Tavasz.
- Bódi F. (2001) A szociális ellátórendszer örökölt hiánya a falvakban. *Esély*, 4. sz.
- Bódi F. (2003) Gyermekszegénység, jövőtlenség, instabilitás. *A Falu* (a magyar vidékfejlesztők folyóirata), XVIII. évfolyam, 4. szám. Tél (81–90).
- Bódi F. (2004) Népeségfogyás – elszegényedés – iskolabezárás. *A Falu* (a magyar vidékfejlesztők folyóirata), XIX. évfolyam, 1. szám. Tavasz (43–53).
- Bódi F. – Fekete A. (2007) Gyermek ingázás Magyarországon. *A Falu* XXII. évfolyam, 4. szám Tél (27–36).
- Bódi F. – Mokos B. (2003) Nevelés, egészségügy és szociális támogatás helyzete a vidéki térségekben. *Területi Statisztika*, 2003. 1. sz. (76–85).
- Bódi F. – Obádovics Cs. – Bódor A. (2002) Iskolák a kislélekszámú falvakban. *A Falu* (a magyar vidékfejlesztők folyóirata), XVII. évfolyam, 3. szám. Ősz.
- Fekete A. (2009) Iskolák a határon. *A Falu* XXIV. évfolyam 3. szám, Nyár (173–185).
- Gazsó F. (2008) Közoktatás a zárványtársadalomban In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest (129–144).
- Hermann Z. – Varga J. (2007) *A közoktatás finanszírozás* (www.oki.hu-2007.07.08).
- Hermann Z. (2007) *A falusi kisiskolák és a méretgazdaságossággal összefüggő hatékonyságvesztés*. (www.oki.hu-2007.07.08) OPEK kistélepülések kisiskolái program
- Klebelsberg K. (1926) *A magyar kultúra jövője*. Budapest.
- Nemes Nagy J. (1982) Az iskolakörzetesítések hatása az aprófalvak népességfejlődésére. *Területi Statisztika*, 1982 /1–2. sz.
- Pukánszky B. – Németh A. (1995) *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Schvarcz Gy. (1869) *A közoktatási reform mint politikai szükséglet Magyarországon*. Pest.
- Szűcs E. (2005) Az oktatás átszervezése: Gondolatok az iskolahálózat-tervezés alkalmazásáról. *A Falu*, XX. évfolyam 1. szám, Tavasz (77–95).

Iskolai teljesítmény – iskolai átszervezés 2006–2009¹

Az előző fejezetben láthattuk, hogy hogyan alakult a 2000-es évek első évtizedében az alapfokú iskolai ellátás a kistelepülések esetében. Ez a fejezet azt a kérdést járja körül, hogy milyen minőségű oktatás folyt a 2006 májusa és 2009 májusa között megszűnt iskolákban, volt-e köze az iskolák jellemzőinek és a tanulói teljesítményeknek az iskolai átszervezésekhez, hogyan változott a saját településükön és más településen tanulók aránya ebben az időszakban, növekedett-e a tanulók utazásra fordított ideje.

Felhasznált adatok és módszerek

A vizsgálat alapját az Oktatási Hivatal Országos kompetenciaméréseinek (OKM) adatbázisa adja, amely a szövegértés és a matematika területén vizsgálja a tanulók eredményeit minden év májusában teljes körűen a 6., a 8. és a 10. évfolyamon. A felméréshez intézményi és telephelyi kérdőív is tartozik, amely az intézmények körülményeit vizsgálja, valamint a tanulók önkéntes alapon kitöltenek egy tanulói kérdőívet, amely a család szociális helyzetére, demográfiai jellemzőire, aktuális iskolájára és a tanuló korábbi tanulmányi eredményeire vonatkozó kérdéseket tartalmaz.² Jelen tanulmányban a 8. évfolyamos tanulók 2006., illetve 2009. évi eredményeit használjuk fel az alapfokú oktatás teljesítmény-jellemzőjeként, és a 8. évfolyamos tanulók háttérkérdőívein keresztül vizsgáljuk a tanulók szociális helyzetét.

Magyarországban igen elterjedt a több iskolaépülettel, telephellyel működő nagyobb intézmény. Az összevontan működő telephelyek egy iskolaigazgatóval, közös gazdálkodással működnek, ugyanakkor sokszor fizikailag messze, esetleg több településen vannak szétszórva. Mivel a telephelyek körülményei igen eltérőek lehetnek, jelen tanulmányban *iskola* alatt egy-egy telephelyet értünk, az összetartozó telephelyek együttesét pedig *intézménynek* hívjuk.

A tanulmányban felhasznált statisztikák számításához az OKM adatbázisában szereplő súlyokat alkalmaztuk, amelyek segítségével a 8. évfolyamos, nem sajátos nevelési igényű tanulókra országosan reprezentatív eredményeket kaptunk oly módon, hogy a felmérés napján hiányzó, a tesztek meg nem író tanulók eredményeit és jellemzőit az osztályuk többi tanulójának eredményeiből és jellemzőiből becsültük.

¹ A fejezet előzményének tekinthető: Balázi Ildikó – Bódi Ferenc – Obádovics Csilla (2008): Iskola teljesítmény, iskola átszervezés. In: *Helyi szociális ellátórendszer* (szerk. Bódi Ferenc) MTA PTI, Budapest. (105–126)

² A felmérésről bővebben tájékozódhatnak az Oktatási Hivatal honlapján: <http://www.oh.gov.hu/kompetenciameres-6-8-10/orszagos-kompetenciameres>

Mivel az egy osztályba és egy iskolába járó tanulók eredményei és jellemzői nem függetlenek, az egyszerű véletlen mintavételre érvényes és a statisztikai programcsomagok által használt egyszerű hibaszámítási képletek az OKM adataira nem alkalmazhatók. Ezért a táblázatokban szereplő statisztikák standard hibáinak becsléséhez bootstrap eljárást alkalmaztunk. A telephelyek jellemzőinek vizsgálatánál súlyozást nem alkalmaztunk, a bezárás és a telephely különböző jellemzőinek függetlenségi vizsgálatához khi-négyzet próbát használtunk.

A települések iskola-ellátottságának vizsgálatához felhasználtuk még a TeIR (Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer) adatbázist, valamint a Közoktatás Információs Rendszere adatbázisát, a bejáró tanulók számának becsléséhez pedig a Magyar Államkincstár (MÁK) által gyűjtött többcélú kistérségi társulások oktatási normai génylő lapokat, amelyeket a korábbi Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztériumban (ÖTM) összesítettek.

Iskolabezárások 2006 és 2009 májusa között

Magyarország településszerkezetéből következik, hogy több olyan helyi települési önkormányzat van, amelyben nem található óvoda és iskola. A demográfiai adatok alakulása, az önkormányzatok nehéz pénzügyi helyzete és az iskolafenntartó társulások államilag támogatott volta 2005–2010 között sok esetben átrendezte egy-egy terület, kistérség alapfokú iskolai ellátását. Ebben az időszakban amellet, hogy sok iskola teljesen bezárt, sok iskolát vontak össze egy intézménybe, egyetlen igazgató és adminisztrációs központ irányítása alá helyezve azokat. Az önkormányzatok sok esetben már az ezt megelőző időszakban is iskolafenntartó társulásban működtették intézményeiket, és noha az összevonások, bezárások miatt az intézmények száma csaknem minden fenntartó-típus esetén csökkent, a társulásban működtetett intézmények aránya 19%-ról 22,5%-ra növekedett a 2005–2009-es időszakban (1. tábla). Az iskolafenntartó társulásban részt vevő települések megállapodást kötnek arról, mely településeken működnek iskolák, többnyire egy intézménybe összevontan, döntenek az egyes iskolákban működő évfolyamokról és arról, hogy mely településeken nem működtetnek iskolát, inkább utaztatva a tanulókat a szomszédos településig. Az ilyen társulásokban sok az 1–4 évfolyammal vagy 1–6 évfolyammal működő iskola, így a kisdíákoknak helyben szervezik meg az ellátást, míg a nagyobbakat utaztatják.

1. tábla. Intézmények megoszlása a fenntartó típusa szerint a 2005/2006 és 2008/2009 közötti időszakban (db, %)

A fenntartó típusa	Általános iskolai feladatot ellátó intézmények száma							
	a 2005/2006 tanévben		a 2006/2007 tanévben		a 2007/2008 tanévben		a 2008/2009 tanévben	
	darab	%	darab	%	darab	%	darab	%
Önkormányzat (községi, városi, megyei jogú városi, fővárosi kerületi, megyei vagy fővárosi)	2260	70,9	2225	69,3	1654	64,3	1539	63,6
Önkormányzatok fenntartói társulása (többféle jogi megoldásban, pl. többcélú kistérségi társulás, gesztor és tag, társulási tanács)	604	19,0	650	20,2	580	22,5	538	22,2
Egyházi jogi személy	174	5,5	183	5,7	185	7,2	192	7,9
Alapítvány, közalapítvány, közhasznú alapítvány, egyesület, közhasznú egyesület vagy közhasznú társaság	95	3,0	98	3,1	99	3,8	105	4,3
Felsőoktatási intézmény (állami, egyházi vagy egyéb)	27	0,8	27	0,8	27	1,0	27	1,1
Korlátolt felelősségű társaság	9	0,3	11	0,3	13	0,5	6	0,2
Egyéb (pl. kisebbségi önkormányzat, állami szerv, külföldi fenntartó)	17	0,5	18	0,6	16	0,6	12	0,5
Összesen	3186	100,0	3212	100,0	2574	100,0	2419	100,0

Forrás: Közzoktatás Információs Rendszere, Oktatási Hivatal

Megjegyzés: A táblázat adatai az intézmények számára vonatkoznak, az iskolák száma ennél természetesen nagyobb, hiszen sok a több iskolát egyesítő intézmény.

Magyarországon 2006 és 2009 között nőtt azoknak a településeknek az aránya, ahol egyáltalán nincs általános iskola. 2006-ban 1104, 2007-ben 1212, 2008-ban 1244, és 2009 1256 ilyen település volt (forrás: TeIR adatbázis), ami körülbelül 5%-os növekedés, 35%-ról 40%-ra. Emellett nőtt azoknak a településeknek az aránya is, ahol ugyan van általános iskola, de nincs felső tagozat.

Az országos kompetenciamérések adatai szerint 2006-ban 1749 településen volt 8. évfolyamos tanulókat is oktató iskola, 2007-ben 1753 településen, 2008-ban 1600 településen, míg 2009-ben 1563 településen volt 8. évfolyam, tehát legalább 183 településen szűnt meg ez idő alatt a felső tagozatos oktatás. A kompetenciamérésben részt vevő, nem kizárólag sajátos nevelési igényű (SNI) tanulókat oktató intézményeket figyelembe véve a 2. tábla foglalja össze a 8. évfolyamosokat oktató iskolák számát.

2. tábla. Nyolcadik évfolyamosokat is oktató iskolák száma tanévenként (db)

Tanév	Települések száma, ahol volt 8. évfolyamos tanulókat is oktató iskola	Iskolák (telephelyek) száma	
		Volt 8. évfolyamos (nem SNI) tanuló az iskolában	Az OKM mérésben jelentéssel rendelkezik
2005/2006	1749	3113	3055
2006/2007	1753	3116	3059
2007/2008	1600	2900	2863
2008/2009	1563	2848	2821

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Megjegyzés: Az iskolák ötnél kevesebb tanuló esetén, illetve az 50%-nál nagyobb hiányzási arány esetén nem kaptak jelentést, ezért a 2. oszlopban feltüntettük a jelentéssel rendelkező iskolák számát is.

2006 májusa és 2009 májusa között összesen 301 (nem kizárólag SNI tanulókat oktató) iskolában szűnt meg a 8. évfolyamos tanulókat oktatása, ebből körülbelül fele-fele arányban 1–4 vagy 1–6 évfolyamos lett, illetve megszűnt az iskola (3. tábla). A legnagyobb fokú átszervezés a 2006/2007-es és 2007/2008-as tanévek között zajlott, ekkor történt a felső tagozatok bezárásának csaknem 70%-a. A (8. évfolyam szempontjából) megszüntetett iskolák kétharmada települése egyetlen iskolája volt, 192 településen szűnt meg teljesen a 8. évfolyamos oktatás. Az arányokból az is látszik, hogy ahol a tanuló alacsony száma és/vagy anyagi gondok miatt a település egyetlen iskolájáról kellett dönteni, ott igyekeztek legalább az alsós oktatást megtartani, hiszen a 192 iskolának körülbelül kétharmada 1–4 vagy 1–6 évfolyamos iskolává alakult, és csak 60 településen zárt be teljesen az egyébként egyetlen iskola.

3. tábla. A 2006 és 2009 májusa között megszüntetett vagy alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolák száma a megszüntetés/évfolyamszűkítés éve szerint (db)

	Utolsó tanév, amikor még volt 8. évfolyamos tanuló az iskolában			Összesen	Ebből a település egyetlen iskolája volt
	2005/2006	2006/2007	2007/2008		
1–4/1–6 évfolyamos iskolává alakult	14	118	28	160	132
Megszűnt	22	88	31	141	60
Összesen	36	206	59	301	192

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

A 2005/2006-os OKM 8. évfolyamos adatbázisában a fenti 301 iskolából 293 szerepel, a később megszüntetett vagy csökkentett évfolyamos iskolák közül nyolcban, noha lehetett volna, nem volt 8. évfolyam abban a tanévben. A továbbiakban ennek a 293 iskolának az adatait elemezzük. A csökkentett évfolyamszámmal továbbműködő vagy bezárt iskolák általában kisiskolák: a 2005/2006-os tanévben a 8. évfolyamon országos átlagban 36,5 tanuló tanult iskolánként, míg a csökkentett évfolyamszámmal továbbműködő iskolákban átlagosan 14,1, a teljesen megszünt iskolákban pedig átlagosan 19,7 volt a 8. évfolyamos tanulók száma. Ennek következtében az iskolák szintjén csaknem 10%-os szűkítés a tanulók 4,1%-át érintette, a 8. évfolyamos tanulók 1,9%-a járt olyan iskolába, amely később alacsonyabb évfolyamossá alakult, és 2,2%-uk olyanba, amely 2009 tavaszáig bezárt.

A 8. évfolyamot később megszüntető iskolák zöme, 67%-a kis- és közepes községben volt, ugyanakkor a teljesen bezárt iskolák valamivel kiegyenlítettebben oszlanak meg (4. tábla). Természetesen azok a települések, ahol az egyetlen 8. évfolyamon is oktató iskola szűnt meg vagy alakult alacsonyabb évfolyamossá, szintén a kis- és közepes községek közül kerültek ki, a 192 ilyen iskolából 132 kis-, 60 pedig közepes, 1000 fő feletti községben volt. Ebben a két településkategóriában mindössze 5 olyan iskolabezárás, évfolyamszűkítés volt, amely után maradt a településen 8. évfolyamos tanulókat is oktató iskola. Az iskolabezárások és átalakítások kis mértékben, de szignifikánsan megváltoztatták a 8. évfolyammal működő iskolák településnagyság szerinti megoszlását: míg a községekben lévő iskolák aránya csökkent, a kisközségek esetében jelentősen, csaknem 30%-kal, addig az átalakítások következtében a városokban arányaiban több iskola maradt. Sőt, a kisvárosokban nem csak arányaiban, de ténylegesen is nőtt az iskolák száma. A kétezer lelket el nem érő települések iskolafenntartó potenciálja és népességmegtartó képessége tehát igen gyenge, a demográfiai változások is a kistelepüléseket sújtották leginkább. Az iskolabezárási hullám ellenére azonban az általános iskoláink 37%-a még mindig a kis- és közepes községekben található.

4. tábla. Az iskolák száma és aránya település közigazgatási besorolása és lélekszáma szerint (db, %)

	Az összes 2006-ban 8. évfolyamos osztállyal működő iskola		Ebből 2006–2009 között megszűnt a 8. évfolyam		<i>Ebből 2006–2009 között megszűnt az iskola</i>		A 2008/2009 tanévben 8. évfolyammal működő iskolák	
	Darab	%	Darab	%	Darab	%	Darab	%
Kisközség (1000 fő alatt)	379	12,2	133	45,4	48	35,3	265	9,3
%		100,0		35,1		12,7		69,9
Közepes község (1000–2999 fő)	877	28,2	64	21,8	16	11,8	801	28,1
%		100,0		7,3		1,8		91,3
Nagyközség (3000 fő felett)	240	7,7	6	2,0	2	1,5	212	7,4
%		100,0		2,5		0,8		88,3
Kisváros (10 000 fő alatt)	236	7,6	13	4,4	7	5,1	244	8,6
%		100,0		5,5		3,0		103,4
Közepes város (10 000–29 999 fő)	419	13,5	28	9,6	21	15,4	409	14,4
%		100,0		6,7		5,0		97,6
Nagyváros (30 000 fő felett)	197	6,3	19	6,5	15	11,0	170	6,0
%		100,0		9,6		7,6		86,3
Megyeszékhely	409	13,1	18	6,1	15	11,0	399	14,0
%		100,0		4,4		3,7		97,6
Budapest	356	11,4	12	4,1	12	8,8	348	12,2
%		100,0		3,4		3,4		97,8
Összesen	3113	100,0	293	100,0	136	100,0	2848	100,0
%		100,0		9,4		4,4		91,5

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Megjegyzés: A 2008/2009 tanévben működő iskolák száma nem következik a 2005/2006 tanévben létezett és az időközben megszűnt iskolák számából, az ezekből számíthatóhoz képest lefele és felfele is eltérhet. Egyrészt időközben új telephelyek is alakultak, másrészt az egyes évekre vonatkozóan az abban az évben 8. évfolyamos osztályt ténylegesen indító telephelyek jelennek csak meg.

A bezárt iskolák jellemzői

Kérdésünk a fenti tények láttán, hogy a megszűnt iskolák milyen fizikai állapotban voltak, s milyen hatékonysággal oktattak bennük? A megindult iskola összevonások, átszervezések „kigyomlálják-e” a rossz állapotú és gyenge teljesítményű kisiskolákat, vagy netán a többcélú kistérségi társulásokban a minőségi kisiskolákat „kimaszolázzák” a nagyközségi, a kisvárosi vagy esetleg a nagyvárosi iskolaközpontok, hogy

ezzel is erősítsék legitimitásukat és pénzügyi helyzetüket? A kérdésekre a választ az Országos kompetenciamérés Telephelyi kérdőívének, valamint a tanulók matematikai eszköztudásának és szövegértési képességeinek elemzésére hagyatkozva kerestük. A telephelyi kérdőív azon kérdéseire adott válaszok megoszlását vizsgáljuk elemzésükben, amelyek az iskola állapotára, elhelyezkedésére, az iskolakörzet tanulóinak beiskolázási szokásaira vonatkoztak. Az Országos kompetenciamérés 2006 májusi adatfelvételében még részt vettek a 2006, 2007 vagy 2008 őszen bezárt iskolák nyolcadikosai is, így az időközben bezárt iskolák jellemzői összevethetők a még mindig működő iskolák, telephelyek jellemzőivel.

5. tábla. Az iskolák elhelyezkedése a településen belül (db, %)

	Nem szűnt meg a 8. évfolyam		Megszűnt a 8. évfolyam		Ebből megszűnt az iskola		Összesen	
	Darab	%	Darab	%	Darab	%	Darab	%
Belterületen, a település (kerület) központi részén	2044	76,5	225	80,4	90	69,2	2269	76,9
Belterületen, a település (kerület) szélén	576	21,6	51	18,2	37	28,5	627	21,2
Külterületen	52	1,9	4	1,4	3	2,3	56	1,9
Összesen	2672	100	280	100	130	100	2952	100

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

A bezárt iskolák fizikai állapota nem volt kirívóan rossz, s fekvésük is kedvező; az iskolák 80%-a a település központjában helyezkedik el, 18%-a belterületen a település szélén található, s csak négy telephely volt külterületen. Az iskola településen belüli helyzete, ellentétben a település közigazgatási besorolásával és nagyságával, nem volt összefüggésben a bezárásról történt döntéssel. Hasonlóan nem volt összefüggés az iskolaépület állaga és a 8. évfolyam megszűnése között, az épületek fele közepes állagú, függetlenül attól, hogy megszüntették-e a 8. évfolyamot vagy az iskolát, és a jobb vagy rosszabb állagú iskolaépületek is hasonló arányban fordulnak elő a bezárástól függetlenül (6. tábla).³

³ Az iskolajellemzők és a későbbi iskolabezárás, évfolyamszűkítés összefüggéseinek vizsgálatára khi-négyzet próbát alkalmaztunk. Ehhez az egyik szempont az adott jellemző volt, a másik szempont a 8. évfolyam megszűnése, illetve az iskola bezárása (megszűnt/nem szűnt meg a 8. évfolyam, illetve megszűnt/nem szűnt meg az iskola). A jellemző és az évfolyam/iskola megszűnése szerinti keresztábrára alkalmaztuk a khi-négyzet próbát. A fenti két jellemző esetében ezek a próbák nem mutattak szignifikáns összefüggést egyrészt az iskola elhelyezkedése, illetve az iskola állaga, más részről a 8. évfolyam későbbi megszüntetése, illetve az iskola bezárása között.

6. tábla. Az iskolák állapota (db, %)

	Nem szűnt meg a 8. évfolyam		Megszűnt a 8. évfolyam		Ebből megszűnt az iskola		Összesen	
	Darab	%	Darab	%	Darab	%	Darab	%
Kitűnő állapotú	111	4,2	9	3,3	5	3,9	120	4,1
Jó állapotú	812	30,7	94	34,1	32	25,0	906	31,1
Közepes állapotú	1387	52,5	135	48,9	68	53,1	1522	52,2
Rossz állapotú	293	11,1	36	13,0	22	17,2	329	11,3
Nagyon rossz állapotú	38	1,4	2	0,7	1	0,8	40	1,4
Összesen	2641	100,0	276	100,0	128	100,0	2917	100,0

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

A később alacsonyabb évfolyamossá alakított vagy megszüntetett iskolaépületek 25%-át újították fel országosan a 2006-os felmérést megelőző öt évben, ez valamivel kevesebb, mint a 8. évfolyammal tovább működő iskolák esetében (28%), a különbség azonban nem szignifikáns. A teljesen bezárt iskolák esetében ennél is kevesebb, 20% ez az arány, a teljesen bezárt és 8. évfolyammal vagy legalább alacsonyabb évfolyamokkal tovább működő iskolák között szignifikáns a különbség abban, hogy volt-e felújítás 2001 januárja és 2006 májusa között.⁴ Ez utalhat arra, hogy azokban az esetekben is, amikor más körülmények az iskola szerepkörének csökkentésére kényszerítették a fenntartót, azokat az iskolaépületeket, amelyeket nemrég felújítottak, igyekeztek iskolaként megtartani a teljes bezárás helyett. Ugyanakkor azt is jelentheti, hogy a később bezárt iskolák fenntartói többnyire nehéz anyagi helyzetben voltak, és mind a felújítás elmaradása, mind a későbbi bezárás ebből következik.

7. tábla. Az iskolaépület felújítása az elmúlt öt évben (db, %)

	Nem szűnt meg a 8. évfolyam		Megszűnt a 8. évfolyam		Ebből megszűnt az iskola		Összesen	
	Darab	%	Darab	%	Darab	%	Darab	%
Az elmúlt öt évben építették vagy felújították	754	28,2	69	24,8	26	20,2	823	27,9
Az elmúlt öt évben nem újították fel	1920	71,8	209	75,2	103	79,8	2129	72,1
Összesen	2674	100,0	278	100,0	129	100,0	2952	100,0

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

⁴ A khi-négyzet próba p-értéke 0,045.

A kompetenciamérés során megkérdezték az iskolák vezetőit, hogy a környéken található-e olyan iskola, amely hasonló képzést tud nyújtani, mint a felmért iskola. Összességében a válaszadók több mint a fele azt válaszolta, két iskola is található, egyhatoda válaszolta, hogy legalább egy található, s háromtizede jelezte, hogy a környéken nincs az övékéhez hasonló képzést nyújtó iskola, amelyet a szülők választhatnak. Azok az iskolák, ahol tovább működött a 8. évfolyam, és azok, ahol nem, hasonló környezettel rendelkeznek, nincs különbség abban, mennyire elérhető másik iskola a környéken lakók számára. Ugyanakkor a bezárt iskolák esetében azt láthatjuk, hogy valamivel ritkább, 23% az olyan iskolák aránya, amelyeknek környezetében nem volt más alternatívája a szülőknek, így az iskola bezárása után biztosan utaztatni kellett gyermekeiket.⁵ Ez arra utal, hogy az alacsonyabb évfolyamok megszüntetésénél valamilyen mértékben ellenérv volt az, ha az alsó tagozatosokat is utaztatni kellett volna.

8. tábla. Mi jellemezte a felmérés idején a beiskolázási lehetőségeket a telephely környékén? (db, %)

	Nem szűnt meg a 8. évfolyam		Megszűnt a 8. évfolyam		Ebből megszünt az iskola		Összesen	
	Darab	%	Darab	%	Darab	%	Darab	%
A környéken legalább két másik, a miénkhöz hasonló képzést nyújtó iskola van	1406	52,9	141	51,3	72	56,7	1547	52,7
A környéken van egy másik, a miénkhöz hasonló képzést nyújtó iskola is	436	16,4	50	18,2	25	19,7	486	16,6
A környéken nincs a miénkhöz hasonló képzést nyújtó iskola	816	30,7	84	30,5	30	23,6	900	30,7
Összesen	2658	100,0	275	100,0	127	100,0	2933	100,0

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

A 8. évfolyamot megszüntető vagy bezárt iskolák mellett élők milyen gyakorisággal vitték el más távolabbi iskolába a gyerekeiket, azaz az iskola megszüntetése előtt volt-e ingázás? A 8. évfolyammal tovább működő iskolák és a legalább a 8. évfolyamot megszüntető iskolák esetében hasonlóak az arányok, az iskolák körülbelül 70%-ára igaz, hogy a környékbeli gyerekeket nagyon ritkán vagy ritkán hordták el más iskolába. A 8. évfolyammal tovább működő iskoláknál 9%, a 8. évfolyamot megszüntető iskoláknál 14% azoknak az iskoláknak az aránya, amelyek esetében gyakran, vagy nagyon gyakran távolabbi iskolát választottak a szülők gyermekeiknek. Ez a különbség azonban nem szignifikáns. Ugyanakkor a később teljesen bezárt iskolák között magasabb, 24% volt az olyan iskolák aránya, amelyeknek környékén élők már 2006-

⁵ A különbség azonban nem szignifikáns, a khi-négyzet próba p-értéke 0,189.

ban is gyakran vagy nagyon gyakran vitték el gyermekeiket távolabbi iskolába.⁶ A fenntartók tehát az iskola teljes bezárásánál valamilyen mértékben figyelembe vették az iskola népszerűségét.

9. tábla. Milyen gyakran fordult elő, hogy az iskola közelében lakó szülők egy távolabbi iskolába járatják általános iskoláskorú gyermekeiket? (db, %)

	Nem szűnt meg a 8. évfolyam		Megszűnt a 8. évfolyam		Ebből megszűnt az iskola		Összesen	
	Darab	%	Darab	%	Darab	%	Darab	%
Nagyon ritkán	1155	46,2	117	43,3	33	26,6	1272	45,9
Ritkán	631	25,2	69	25,6	34	27,4	700	25,3
Átlagosan	498	19,9	47	17,4	27	21,8	545	19,7
Gyakran	156	6,2	20	7,4	16	12,9	176	6,3
Nagyon gyakran	62	2,5	17	6,3	14	11,3	79	2,8
Összesen	2502	100,0	270	100,0	124	100,0	2772	100,0

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Összességében elmondható, hogy azoknak az iskoláknak az esetében, ahol 2006 és 2009 tavasza között megszűnt a 8. évfolyamos oktatás, illetve amelyek teljesen bezártak, az iskola településen belüli elhelyezkedése előnyös volt, s állaguk 37%-ban jónak mondható. Az iskolák környezetében többnyire volt másik iskola, amelyet a szülők választhattak, ugyanakkor a legtöbb iskola esetében ritkán fordult elő, hogy a szülők másik, távolabbi iskolát választottak volna gyermeküknek. A 8. évfolyammal tovább működő és a legalább a 8. évfolyamot megszüntető iskolák között nem volt szignifikáns különbség egyik vizsgált tényező tekintetében sem. A bezárt és nem bezárt iskolák között azonban már észlelhetők különbségek, a bezárt iskoláknál ritkábban fordult elő, hogy felújították a felmérést megelőző öt évben, és valamivel több volt az olyan iskola, amelynek környékéről a szülők gyakran vitték távolabbi iskolába gyermekeiket. Ennek ellenére a legtöbb bezárt iskoláról elmondható, hogy elhelyezkedése kedvező volt, és a környékbeli gyerekek többsége az adott iskolába járt. Vagyis feltételezhetően nem volt a helyi társadalomban arra igény vagy lehetőség, hogy a rosszabb oktatási teljesítmény vagy a gyengébb iskolai környezet miatt áthordják a gyerekeket más település iskolájába. Minden bizonnyal az ilyen iskolák megszűnését legtöbbször nem kísérte a helyi társadalom akarata, jóváhagyása, a bezárásokat külső tényezők ösztönözték.

⁶ A különbség szignifikáns, a khi-négyzet próba p-értéke 0,004.

A kompetenciamérési eredmények és az iskolabezárások

Az Országos kompetenciamérés 2006 tavaszán a tanulók matematikai eszköztudását és szövegértési képességeit mérte a 6., a 8. és a 10. évfolyamon (Balázs et al. 2006). Az ország összes 8. évfolyamos tanulóját felmérő vizsgálat adatbázisa segítségével képet kaphatunk a később a 8. évfolyamot megszüntető és a teljesen megszüntetett iskolák tanulóinak szociális, gazdasági és kulturális jellemzőiről, valamint eredményeiről. A felmérések országos jelentései (OKM2006..., 2007a; OKM2007..., 2008; OKM2008..., 2009; OKM2009..., 2010) egyértelműen kimutatják, hogy a település nagysága szerint jelentős eltérések tapasztalhatók a tanulók átlageredményeiben, a kisebb települések felé az átlagos képesség csökken. Ugyanakkor az Országos kompetenciamérés a tanulók matematikai eszköztudása és szövegértési képessége mellett felmérte a tanulók családi szociális háttérét is egy önkéntesen kitölthető tanulói kérdőív segítségével. A családháttér-index (CSH-index) egy olyan aggregált mutató, amelynek országos átlaga nulla, szórása pedig egy, a tanuló családjának szocio-kulturális helyzetét méri, és a felmérést megírt tanulók 76%-ára számítható (OKM2006..., 2007b).⁷ A családháttér-index és a tanulók képességének településtípusonkénti összevetésével a kutatók kimutatták, hogy a településtípusok (főváros, megyeszékhely, város, község) eltérő teljesítménye nagyrészt az eltérő szociális-kulturális tőkével magyarázható (OKM2006..., 2007a). A hasonló családháttér-indexszel rendelkező tanulók várható eredménye ugyanis közel azonos a település típusától függetlenül.

Emiatt, és mivel láttuk, hogy az iskolabezárások, évfolyamszűkítések csaknem 70%-a a kis- és közepes falvakban történt (4. tábla), a tovább működő és bezárt vagy csökkentett évfolyamszámmal működő iskolák közötti eredménykülönbségek vizsgálatakor fontos a település közigazgatási besorolásának és a tanulók családi háttérének figyelembe vétele is. Valóban, ha országosan vizsgáljuk a különböző iskolacsoportokba járók eredményeit, akkor a fenti tények ismeretében korántsem meglepő, hogy a bezárt és a 8. évfolyamot megszüntető iskolák tanulói mind családi háttér, mind a matematikai és szövegértési eredmények tekintetében átlagosan gyengébbek a tovább működő iskolák tanulóinál (10. tábla). Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a bezárt iskolák, noha családháttér-indexük szempontjából jobbak voltak az alacsonyabb évfolyamos alakult iskoláknál, mind a matematikai, mind a szövegértési átlageredmények terén elmaradtak tőlük. A csökkentett évfolyamos és bezárt iskolák közötti különbségek tehát nem magyarázhatók a családháttér-indexük közötti különbségekkel, az utóbbiak gyengébb teljesítményét más tényezők okozták.

⁷ A CSH-indexre vonatkozó adatok tehát nem reprezentatívak országosan, ezért az erre vonatkozó eredményeket kellő óvatossággal kell kezelni. Ugyanakkor az egyes település-kategóriákban a CSH-indexszel rendelkezők aránya hasonló, kivéve Budapestet, ahol arányaiban valamivel kevesebben, a tanulók 69%-a töltötte ki a háttérkérdőívet. Egy-egy településkategórián belül a változatlanul tovább működő, bezárt és alacsonyabb évfolyamos alakított iskolákban a CSH-indexszel rendelkező tanulók aránya szintén hasonló.

10. tábla. A tanulók eredményei és családháttér-indexe a 2006. évi Országos kompetenciamérésben a tovább működő és a bezárt, illetve a 8. évfolyamot megszüntető iskolákban

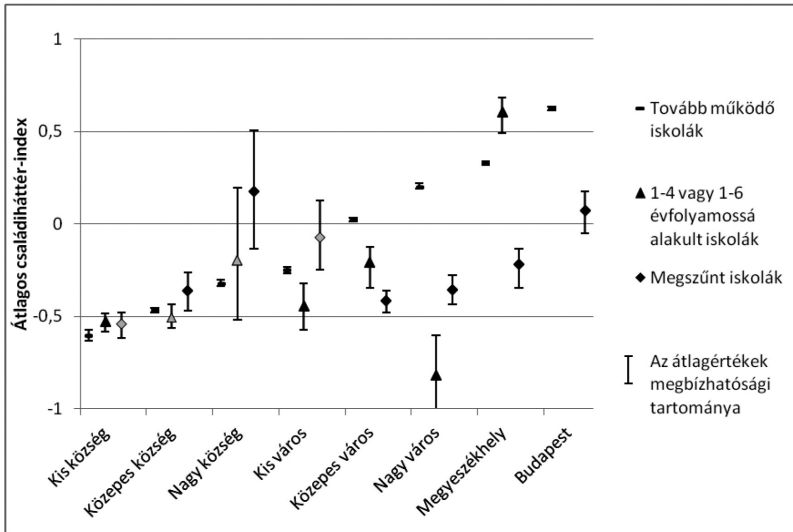
		Tovább működött a 8. évfolyam 2009 tavaszáig	1–4. vagy 1–6. évfolyamossá alakult az iskola	Megszűnt az iskola	Különbség (tovább működő – alacsonyabb évfolyamossá alakult) (S. H.)	Különbség (tovább működő – megszűnt) (S. H.)
A tanulók matematika pontszáma	Átlag (S. H.)	495 (0,3)	471 (1,6)	460 (1,6)	24 (1,7)	35 (1,7)
	Szórás (S. H.)	101 (0,2)	93 (1,5)	99 (1,2)		
	Tanulók száma/iskolák száma	107 081 / 2808	2077 / 153	2502 / 130		
A tanulók szöveg-értés pontszáma	Átlag (S. H.)	499 (0,3)	473 (1,7)	460 (1,7)	26 (1,7)	39 (1,7)
	Szórás (S. H.)	101 (0,2)	92 (1,2)	101 (1,2)		
	Tanulók száma/iskolák száma	107 072 / 2807	2077 / 153	2502 / 130		
A tanulók családháttér-indexe	Átlag (S. H.)	0,02 (0,003)	-0,43 (0,019)	-0,33 (0,018)	0,45 (0,019)	0,34 (0,018)
	Szórás (S. H.)	1 (0,002)	0,95 (0,015)	0,95 (0,016)		
	Tanulók száma/iskolák száma	81 679 / 2792	1669 / 152	1914 / 127		
	A tanulók hány százalékának van CSH-indexe?	76%	80%	76%		

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Megjegyzés: A különbség oszlopoknál **félkövérrel** jelöltük a szignifikáns különbségeket.

Árnyaltabb képet kapunk, ha a tovább működő iskolákat tekintve bázisnak, az iskola településének közigazgatási besorolása és lélekszáma szerinti felosztásban vizsgáljuk, hogy a 2006 májusa és 2009 májusa között alacsonyabb évfolyamossá alakult, illetve bezárt iskolák tanulói milyen szocio-ökonómiai háttérűek, és milyen eredményeket értek el (1-3. ábrák, illetve Melléklet 1. tábla). Az alacsonyabb évfolyamossá alakított és bezárt iskolák jellemzői erősen függenek a település nagyságától.

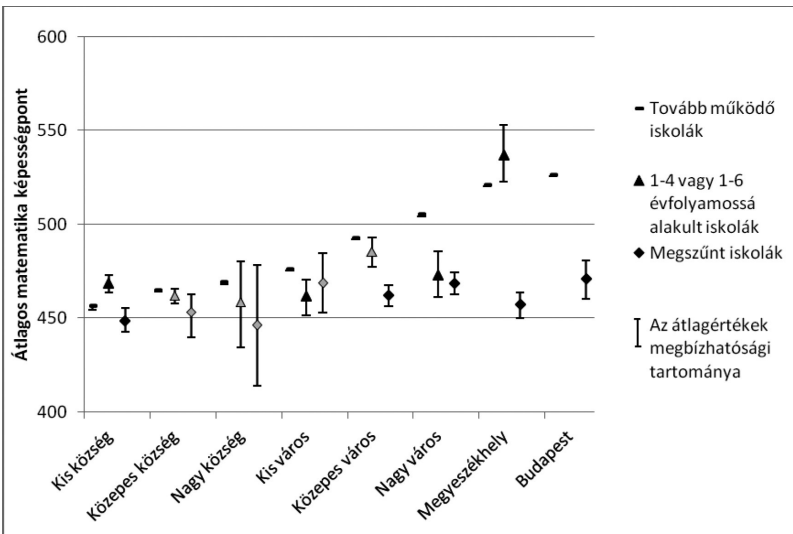
1. ábra. A tanulók átlagos családháttér-indexe a 2006. évi Országos kompetenciamérésben a tovább működő és a bezárt, illetve a 8. évfolyamot megszüntető iskolákban a település nagysága szerinti kategóriákban

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Megjegyzés: A sötétebb színnel kiemelt pontok jelölik, ha az adott átlagérték szignifikánsan különbözik az azonos településkategóriában lévő tovább működő iskolákban tanulókra jellemző átlagértéktől.

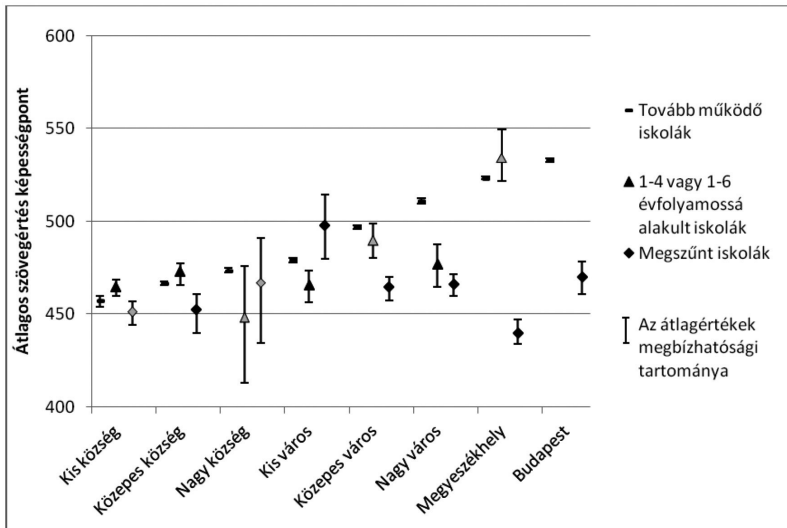
2. ábra. A tanulók matematika átlageredménye a 2006. évi Országos kompetenciamérésben a tovább működő és a bezárt, illetve a 8. évfolyamot megszüntető iskolákban a település nagysága szerinti kategóriákban

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Megjegyzés: A sötétebb színnel kiemelt pontok jelölik, ha az adott átlagérték szignifikánsan különbözik az azonos településkategóriában lévő tovább működő iskolákban tanulókra jellemző átlagértéktől.

3. ábra. A tanulók szövegértés átlageredménye a 2006. évi Országos kompetenciamérésben a tovább működő és a bezárt, illetve a 8. évfolyamot megszüntető iskolákban a település nagysága szerinti kategóriákban

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Megjegyzés: A sötétebb színnel kiemelt pontok jelölik, ha az adott átlagérték szignifikánsan különbözik az azonos településkategóriában lévő tovább működő iskolákban tanulóakra jellemző átlagértéktől.

Szembetűnő, hogy a bezárt iskolák a közepes, legalább 10 000 fős településektől felfelé minden településkategóriában jelentősen alacsonyabb átlagértékekkel rendelkeznek, mint a tovább működő iskolák. Ez azt jelenti, hogy a több iskolás településeken, ahol a tanulók számának csökkenése vagy egyéb tényezők szükségessé tették az iskolák számának csökkentését, a döntés inkább azokra az iskolákra esett, ahol a tanulók családi háttere és eredményei is alacsonyabbak voltak. Ezek az iskolák nem feltétlenül „rossz iskolák”, hiszen nem csak a tanulók eredményei, de családi hátterük is alacsonyabb az átlagosnál, sokkal inkább a hátrányos helyzetű gyerekeket összegyűjtő iskolák voltak. A 2006 tavasza és 2009 tavasza közötti iskolabezárások tehát a nagyobb településeken a szegregáló, zömében rossz családi körülmények között élő tanulókat oktató és gyenge eredményt elérő iskolákat érintették, az itt tanuló gyerekeket átirányítva a környék más, feltételezhetően jobb átlagos családi hátterű és teljesítményű iskoláiba. Így összességében ezek az iskolabezárások a szegregáció ellen hatottak, és valószínűleg integrációs célokat is szolgáltak.

A 4 vagy 6 évfolyamosra szűkített iskolák esetében hasonló összefüggéseket látunk a nagyobb településeken, de nem ennyire egyértelműen. A közepes városok esetében ezekben az iskolákban a tanulók családi háttere átlagosan alacsonyabb, mint a tovább működő iskolák tanulóié, ugyanakkor eredményeik nem különböznek szignifikánsan. Ezek az iskolák tehát a gyerekek viszonylag alacsony családi hátteréhez képest jó eredményt értek el. A megyeszékhelyen 4 vagy 6 évfolyamosra alakított iskolák pedig mind családi hátterük, mind eredményeik tekintetében jobbak voltak a tovább működő iskoláknál. Ugyanakkor a közepes városok esetében mindössze hét, a megye-

székhelyek esetében pedig összesen három iskola alakult alacsonyabb évfolyamossá, ezért ezekből az adatokból az évfolyam-szűkítés körüli döntési mechanizmusokra messzemenő következtetések nem vonhatók le.

A nagyközségek és kisvárosok szintén vegyes képet mutatnak, itt azonban mind a bezárt, mind az alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolák száma alacsony, a nagyközségekben 4 iskola alakult alacsonyabb évfolyamossá és 2 iskola zárt be 2006 és 2009 májusa között, a kisvárosokban pedig 6, illetve 7 iskola tartozik az adott kategóriákba.

Sokkal izgalmasabb, hogy mi történt a kis- és közepes községekben, ahol az alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolák 85%-a, és a bezárt iskolák 47%-a található. A kis, 1000-nél kevesebb főt számláló falvakban volt a legnagyobb mértékű átalakítás, szűkítés. Itt az iskolák 22%-át alakították alacsonyabb évfolyamossá és 13%-át zárták be; 2009-ben összességében 30%-kal kevesebb olyan iskola volt a kistalukban, amelyben 8. évfolyamig tanulhattak a tanulók. Mind a kisközségek, mind a közepes községek esetében kisebbek a különbségek a tovább működő/alacsonyabb évfolyamossá alakított/bezárt iskolák között, mint a nagyobb településkategóriák esetén, habár a tanulók nagy száma miatt itt ezek a kisebb különbségek is sokszor statisztikailag szignifikánsnak számítanak.

A kisközségek esetében a később alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolák 8. évfolyamos tanulói a családi háttérük és eredményeik tekintetében is valamivel jobb átlagos értékekkel rendelkeznek a változatlanul tovább működő iskolák tanulóihoz képest, ezek az iskolák tehát kis mértékben ugyan, de mind a családi háttér, mind a teljesítmény szempontjából jobbak voltak a tovább működő iskoláknál. Ezzel szemben a bezárt iskolák mind a családi háttér, mind a teljesítmények tekintetében hasonlóak voltak a változatlanul tovább működő iskolákhoz, habár tanulók matematika átlageredménye szignifikánsan alacsonyabb volt, a különbség azonban nem számottevő, mindössze 6 pont, kevesebb, mint egytizedszórásnyi. A közepes községekben a csökkentett évfolyamos iskolák családi háttér és teljesítmény tekintetében is hasonlóak voltak a tovább működő iskolákhoz (szövegértés eredményük ugyan 6 ponttal, szignifikánsan magasabb). A bezárt iskolák családi háttéré valamivel jobb, eredményei pedig valamivel gyengébbek voltak, mint a tovább működőké, ez utóbbiak tehát úgy tűnik, hogy eredményességük, minőségük gyengébb lehetett a tovább működő iskoláknál.

Úgy tűnik tehát, hogy szemben a nagyobb települések iskoláinál látottakkal, a kisközségek és közepes községek esetében az iskolák tanulói összetétele és eredményessége nem nagyon számított az iskola további sorsának eldöntésekor.⁸ Ez egyáltalán

⁸ A különböző településtípusokon a tanulók eredményeinek és CSH-indexének szórásai nem különböznek jelentősen, ugyanakkor iskolánként vizsgálva a tanulók eredményeinek és CSH-indexének interkvartilis tartományait azt láthatjuk, hogy a kisebb településeken egy-egy iskola tanulói általában valamivel szélesebb rétegből kerülnek ki, mint a nagyobb települések iskoláiban. Tehát a kisebb és nagyobb településeken a tanulók iskolákba szerveződése a teljesítmény és családi háttér szempontjából kissé eltér: a nagyobb településeken egy-egy iskolán belül a családiháttér-index és teljesítményértékek homogénebbek, az iskolák között pedig nagyobbak a különbségek, míg a kistelepülésekben egy-egy iskolán belül inkább együtt tanulnak a különböző családi háttérű és teljesítményű tanulók, az iskolák között pedig valamivel kisebbek a különbségek. Ez a jelenség önmagában is azt eredményezi, hogy bármilyen szempontból is vizsgáljuk a különböző településkate-

nem meglepő, hiszen a nagyobb településeken a fenntartó önkormányzat több iskolájával számolva, a lehetőségek szélesebb skáláját végiggondolva több szempontot figyelembe véve dönthetett az iskolaösszevonásokról, átalakításokról. A kisebb települések azonban nem egységes rendezési elv szerint, hanem sokszor önkormányzatunként külön-külön elszigetelten, jobb esetben néhány települési önkormányzatot összefogó fenntartói társulásban néhány iskola sorsáról döntve kellett megküzdjenek a gyerekszám csökkenésével és a pénziánnyal. A döntési szabadság így itt feltehetően sokkal kisebb volt, sokszor az iskola érdemein és gyengeségein kívüli szempontok önmagukban eldöntötték a kérdést, nem volt lehetőség mérlegelésre.

Mennyire voltak hátránykompenzálók a bezárt iskolák?

A családháttér-index és a teljesítmény iskolánkénti átlagának összevetésével vizsgálható, hogy egy-egy iskola milyen eredményt ért el ahhoz képest, hogy a tanulói milyen háttérűek voltak. Ehhez a családi háttér- és teljesítménymutatókat iskolánként átlagoltuk, és az így kapott értékekre regressziós egyenest illesztettünk. A regressziós egyenes alapján megadható, hogy egy-egy iskola esetében a tanulók családi háttere alapján milyen az országos adatok alapján várható matematika, illetve szövegértés átlageredmény, és vizsgálható, hogy az iskola tényleges eredménye ennél jobb, gyengébb, vagy hasonló (lásd a 4. és 5. ábrát).⁹ Ha egy az átlagosnál gyengébb családi háttérű iskola a regresszió alapján várhatónál lényegesen jobban teljesített, akkor mondhatjuk rá, hogy tanulói családi háttéréhez képest az átlagosnál jobb eredményt ért el, nagy az iskola hátránykompenzáló ereje, még akkor is, ha ez az eredmény abszolút értelemben esetleg nem túl magas.

Ennek az eljárásnak a segítségével megvizsgálhatjuk, hogy a 2006 és 2009 tavasza között 4 vagy 6 évfolyamossá alakított, illetve bezárt iskolák mennyire voltak jók tanulók családi háttéréhez képest. Láthattuk, hogy a családháttér-index a gyerekek mintegy 76%-ára számítható csak, ezért az iskoláknak is csak 67%-ában volt megbízhatóan számítható átlagos családháttér-index (OKM2006..., 2007b). A bezárt vagy alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolák között sok a kisiskola, ezért a 301 bezárt vagy alacsonyabb évfolyamossá alakított iskola közül mindössze 107 (55 bezárt és 52 alacsonyabb évfolyamossá alakult) iskolára számítható megbízhatóan az átlagos családháttér-index (tíznel kevesebb tanuló esetén az iskolát kizártuk az elemzésből). Ez igen nagy, kétharmados adatvesztés, ezért az itt kapott eredmények csak korlátozottan alkalmasak az általánosításra.

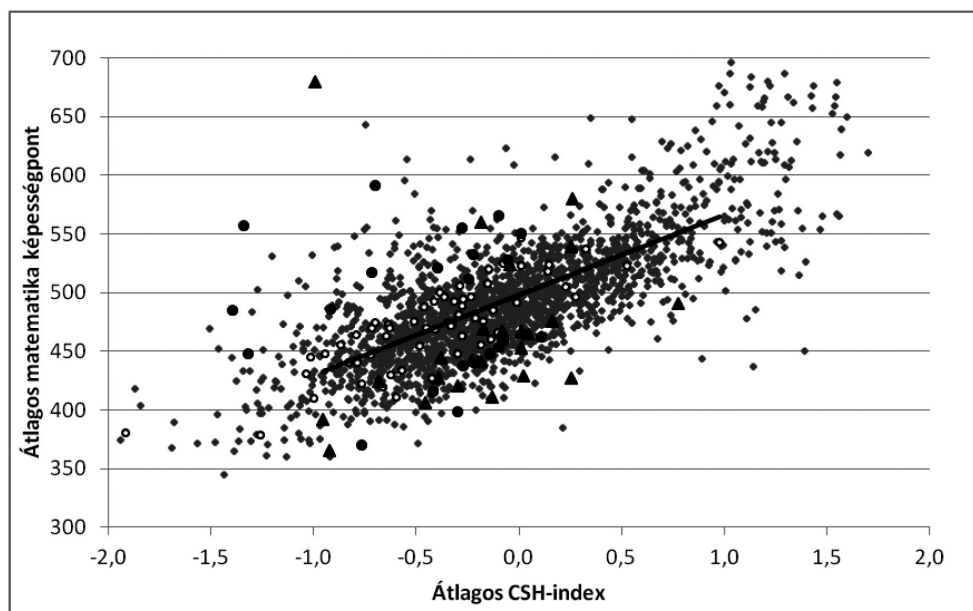
Az iskola átlagos családháttér-indexének és átlagos matematika, illetve szövegértés eredményének vizsgálatához tehát regressziós egyenest alkalmaztunk, és a te-

góriák iskoláinak teljesítményét és szocio-ökonómiai összetételét, a nagyobb településeken várhatóan akkor is valamivel nagyobb különbségeket fogunk találni az iskolák között, ha egyébként a vizsgált szempont szerint a településkategóriák nem különböznek. Az ebben az esetben a bezárt/tovább működő iskolák között látott különbségek azonban nagyobbak annál, hogy önmagában ezzel a jelenséggel magyarázhatnánk.

⁹ A felmérés telephelyi jelentései ugyanezen számítások alapján tartalmaznak egy-egy oldalt, amely az iskola (telephely) eredményét a tanulók családi háttéréhez viszonyítja (OKM2009 és OKM2009 FIT-jelentések).

lephelyek regressziós egyeneshez képesti helyzetét vizsgáltuk. A 4. és 5. ábrák ezt az összefüggést mutatják be, az ábrán minden pont egy-egy iskolát jelöl, a 2006 és 2009 májusa között bezárt vagy alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolákat külön kiemelve. Látható az ábrákon, hogy a bezárt vagy alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolák átlagos CSH-indexe általában alacsony, mindössze 3 iskola CSH-indexe volt magasabb 0,5-nél, és többségük átlagos CSH-indexe az országos átlag, 0 alatt volt. A 11. táblázat foglalja össze, hogy a későbbi működésük szempontjából három kategóriába osztott iskolák milyen számban és arányban teljesítettek jobban, hasonlóan vagy gyengébben, mint ami lineáris regresszióval az átlagos családháttér-indexük alapján várható lett volna. A 4 vagy 6 évfolyamossá alakított iskolák, amelyekre ilyen adat számítható, matematikai és szövegértési átlageredményeiket tekintve lényegében hasonló arányban voltak jobbak, hasonlóak vagy gyengébbek a tovább működő iskolákhoz viszonyítva. Ezzel szemben a bezárt iskolák között arányaiban kevesebb volt a családi háttérhez képest jól, és több a családi háttérhez képest gyengén teljesítő iskola.

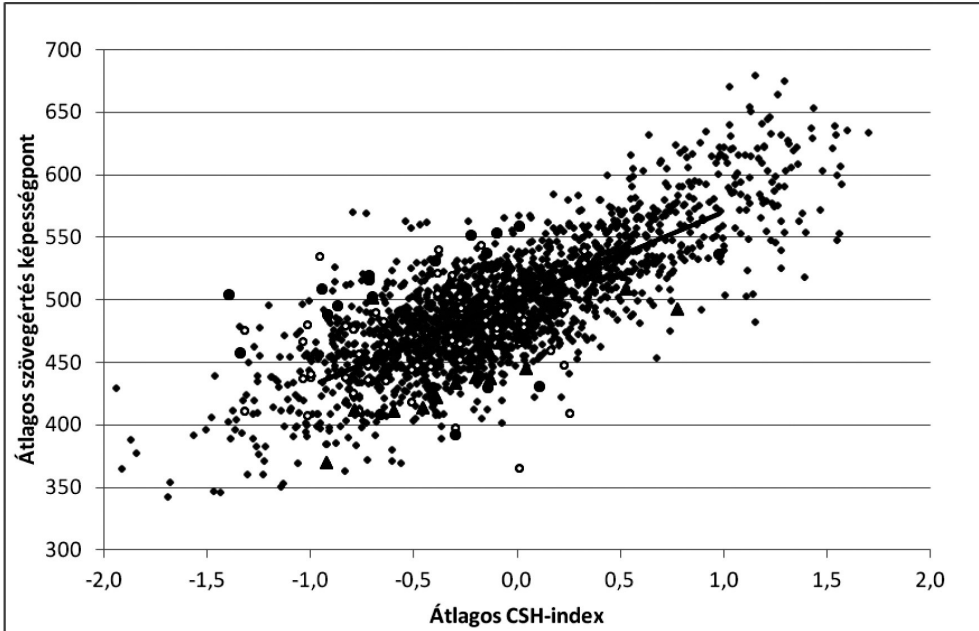
4. ábra. Az iskolák átlagos CSH-indexe és teljesítménye közötti összefüggés a 2006. évi OKM-ben, kiemelve a bezárt, illetve alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolákat (8. évfolyam, matematika eredmények)

- A 2006-os mérésben átlagos CSH-indexet kapott iskolák
- Alacsonyabb évfolyamossá alakult vagy megszűnt, a várhatóhoz hasonló eredményt elért iskolák
- Alacsonyabb évfolyamossá alakult, a várhatónál gyengébb vagy jobb eredményt elért iskolák
- ▲ Megszűnt, a várhatónál gyengébb vagy jobb eredményt elért iskolák
- Regressziós egyenes

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

5. ábra. Az iskolák átlagos CSH-indexe és teljesítménye közötti összefüggés a 2006. évi OKM-ben, kiemelve a bezárt, illetve alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolákat (8. évfolyam, szövegértés eredmények)

- A 2006-os mérésben átlagos CSH-indexet kapott iskolák
- Alacsonyabb évfolyamossá alakult vagy megszűnt, a várhatóhoz hasonló eredményt elért iskolák
- Alacsonyabb évfolyamossá alakult, a várhatónál gyengébb vagy jobb eredményt elért iskolák
- ▲ Megszűnt, a várhatónál gyengébb vagy jobb eredményt elért iskolák
- Regressziós egyenes

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

Az iskola hozzáférhetősége

Az iskola nélküli kistelepülések számának növekedését, az iskolabezárások mértékét látva joggal merül fel a kérdés, hogy milyen nagy az ingázó tanulók aránya Magyarországon, mennyit kell utazniuk a tanulóknak naponta az iskolába jutáshoz és vissza, valamint, hogy az iskolabezárások miatt 2006 és 2009 között növekedett-e az ingázók száma és az utazásra fordított idő. A Magyar Államkincstár (MÁK) által gyűjtött, a korábbi Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztériumban (ÖTM) összesített többcélú kistérségi társulások oktatási normaigénylő lapokból kiderül, 2007-ben 7179 óvodás bejáró volt, 17401 alsó tagozatos naponta utazott, illetve utaztatták, s további 23382 felső tagozatos ingázót találtunk a regisztrációs rendszerben, azaz mindösszesen 47961 regisztrált ingázó gyermek volt Magyarországon a 2006/2007-es

iskolaévben. Mint tudjuk, nagyon sok gyermeket szülei utaztatnak, vagy pedig nincs regisztrálva, mert olyan iskolába jár, amely nincs betagolva a többcélú társulások rendszerébe, ezért ez a szám erősen alulbecsüli a ténylegesen ingázó tanulók számát.

2006-ban az Országos kompetenciamérés tanulói kérdőívéből, 2009-ben a tanulói azonosítónál nyilvántartott, az iskolák által megadott adatok alapján az OKM adatbázisai tartalmazzák a tanulók lakóhelyét, így vizsgálható, hogy a 8. évfolyamos tanulók saját, vagy másik településen tanulnak, ingáznak-e. 2006-ban a megkérdezettek 13%-a, a válaszadók 16%-a jelölt meg más települést lakóhelyeként, mint ahol az iskolája található. Sajnos a megkérdezett (nem SNI) tanulók 16%-áról nem tudjuk, hogyan és honnan közlekedtek iskolájukba, de ha feltételezzük, hogy a válaszadók eloszlása közel van a megkérdezettek eloszlásához, akkor a 2006-os végzősök között feltételezhetően körülbelül 17,5 ezer ingázó tanuló volt, ami azt jelenti, hogy a 10-14 éves felső tagozatos tanulók között körülbelül 70 ezer ingázó lehetett.

11. tábla. Az átlagos CSH-indexük alapján várhatóanál jobban, hasonlóan és gyengébben teljesítő iskolák száma és aránya (db, %)

Matematika	Tovább működött a 8. évfolyam 2009 tavaszáig		1-4. vagy 1-6. évfolyamossá alakult az iskola		Megszűnt az iskola		Összesen	
	Darab	%	Darab	%	Darab	%	Darab	%
A regressziós egyenes felett	348	18	13	25	5	9	366	18
Közel hozzá	1149	60	31	60	30	55	1210	59
A regressziós egyenes alatt	430	22	8	15	20	36	458	23
Összesen	1927	100	52	100	55	100	2034	100
Szövegértés								
A regressziós egyenes felett	326	17	15	29	3	5	344	17
Közel hozzá	1255	65	31	60	37	67	1323	65
A regressziós egyenes alatt	346	18	6	12	15	27	367	18
Összesen	1927	100	52	100	55	100	2034	100
Nincs átlagos CSH-indexe								
Nincs átlagos CSH-indexe	893	32	105	67	81	60	1079	35

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisa, saját szerkesztés

12. tábla. Lakóhelyén járt-e iskolába, az Országos kompetenciamérés Tanulói kérdőíve alapján, 8. évfolyam

	2006-ban		2009-ben	
	Tanuló (fő)	% (S. H.)	Tanuló (fő)	% (S. H.)
Helyben lakik	78 821	84,3 (0,11) / 70,6 (0,10)	80 957	81,7 (0,11)
Bejáró	14 718	15,7 (0,11) / 13,2 (0,12)	18 159	18,3 (0,11)
Összesen	93 539	100 / 83,7 (0,11)	99 116	100 (0,00)
Nem válaszolt	18 159	- / 16,3 (0,11)	2	0 (0,00)
Összes tanuló	111 698	100	99 118	100

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisai, saját szerkesztés

2009-ben a tanulói kérdőív adatai mellett az iskolák is megadták tanulóik lakóhelyét, így azokban az esetekben, amikor a tanuló nem válaszolt, lakóhelyét meghatározhatjuk az iskola által adott adatokból. Így 2009-ben mindössze 2 tanuló lakóhelyét nem ismerjük, az adatbázisunk gyakorlatilag teljes körű a 8. évfolyamos tanulóakra (kivéve persze a mérésben részt nem vett SNI tanulókat). A két év adatait összevetve – feltételezve, hogy a 2006-ban nem válaszolók arányaiban ugyanannyian jártak be/tanultak helyben, mint a válaszadók –, összességében azt mondhatjuk, hogy a tanulók számának több mint 10%-os csökkenése ellenére a bejárók száma kis mértékben még növekedett is. A demográfiai változások és az iskolai ellátás változásai nyomán összességében arányaiban körülbelül 2,5%-kal nőtt a bejáró tanulók aránya 2006-ról 2009-re.

Érdeemes áttekinteni milyen eszközzel közelítették meg a bejáró végzősök az iskolájukat. Az adatokat a tanulói kérdőívek erre vonatkozó kérdései alapján számíthatjuk mindkét mérési évben. 2006-ban a tanulók 83%-a, 2009-ben pedig a tanulók 82%-a válaszolt a kérdésekre, ezért, noha az adatok nem tekinthetők reprezentatívnak, jól tájékoztatnak az ingázás mikéntjéről, és feltételezve, hogy a válaszadási mintázatban nem történt változás három év alatt, az is becsülhető, változtak-e az ingázási szokások. A kérdőív erre vonatkozó kérdése azt kérte a diákoktól, hogy jelöljék be, általában hogyan jutnak el az iskolába. Egy tanuló több választ is megjelölhetett, a lehetőségek nem vagylagosak. A 13. táblázat foglalja össze, hogy azok a tanulók, akiknek lakóhelye és iskolája települése nem egyezik meg, milyen arányban választották az egyes lehetőségeket.

13. tábla. A bejáró tanulók általában hogyan jutnak el reggel az iskolába, az Országos kompetenciamérés Tanulói kérdőíve alapján, 8. évfolyam

	2006-ban		2009-ben	
	Tanuló (fő)	% (S. H.)	Tanuló (fő)	% (S. H.)
<i>Kizárólag gyalogosan</i>	717	5 (0,17)	780	5,3 (0,17)
Kerékpárral vagy motorral	1026	7,1 (0,21)	1070	7,3 (0,20)
Helyi tömegközlekedéssel	3843	26,6 (0,31)	3818	26,4 (0,33)
<i>Kizárólag helyi közlekedési eszközökkel (gyalog, kerékpárral, motorral vagy helyi tömegközlekedéssel)</i>	2875	19,9 (0,32)	2887	20,0 (0,32)
Távolsági tömegközlekedéssel	7664	53,0 (0,39)	6352	43,5 (0,37)
Szülői viszik	4244	29,4 (0,35)	4506	30,8 (0,35)
Iskolabuszsal	2000	13,8 (0,28)	3244	22,2 (0,31)

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisai, saját szerkesztés

Megjegyzés: A százalékos érték azt jelzi, hogy a mérésben részt vevő (nem SNI), bejáró és a kérdést megválaszoló tanulók hány százaléka választotta az adott közlekedési lehetőséget. A dőlít betűtípussal szedett sorok azt mutatják, hogy hányan és milyen arányban választották a tanulók kizárólag az adott sorban felsorolt eszközöket, anélkül, hogy más válaszlehetőséget megjelöltek volna.

A bejáró (azaz nem a saját településén iskolába járó) válaszadók körülbelül 5%-a válaszolta azt, hogy kizárólag gyalog jár iskolába, amely arra enged következtetni, hogy ők ténylegesen nem ingázók, csak egyszerűen közigazgatási határt lépnek át, amikor iskolájukba mennek, esetleg kollégiumi elhelyezésük miatt reggelente nem kell sokat utazniuk. A helyi tömegközlekedést a tanulók körülbelül 26%-a vette igénybe mind 2006-ban, mind 2009-ben, és a tanulók körülbelül 20%-a kizárólag helyi közlekedési eszközöket használt. Ezekben az esetekben gyakorlatilag nem volt változás 2006 és 2009 között, a bejáró tanulók körülbelül ugyanannyi százaléka használta a különböző lehetőségeket. A távolsági közlekedési lehetőségek területén azonban lényeges különbséget találunk: amíg 2006-ban és 2009-ben a bejáró tanulóknak egyaránt körülbelül 30%-át vitték szüleik iskolába, addig a távolsági tömegközlekedést igénybe vevők száma 9,5%-kal csökkent, az iskolabuszt igénybe vevők aránya pedig 8%-kal, 14%-ról 22%-ra nőtt. 2006 és 2009 között tehát növekedett az iskolabuszt használó diákok száma és aránya, több tanulónak volt lehetősége a tömegközlekedés helyett speciálisan az iskolások számára működtetett távolsági járatot igénybe venni 2009-ben, mint 2006-ban. Azzal párhuzamosan tehát, hogy az iskolabezárások miatt sok településen megszűnt a 8. évfolyamosok helyben iskolába járásának lehetősége, bővült az iskolabusz szolgáltatás elérhetősége.

Az Országos kompetenciamérés 2006-os adatfelvétele szerint a nyolcadikos diákok átlagosan 15,7 perc alatt jutottak el otthonukból az iskolájukba, 2009-re ez az érték nem jelentős mértékben, de szignifikánsan növekedett, 16,0 percre. A válaszadók nem feltétlenül reprezentálják a teljes 8. évfolyamos populációt, de jelzés értékkel figyelembe vehető, az erre vonatkozó kérdést 2006-ban a tanulók 82%-a, 2009-ben

pedig 80%-a válaszolta meg. A helyben lakóknak 13,7, illetve 13,8 percükbe került a bejutás 2006-ban, illetve 2008-ban, a bejáróknak majdnem dupla időre volt szükségük, 26, illetve 26,2 percre. Feltételezhető, hogy az iskolába és a haza jutás ugyanannyi idő, így a bejáróknak átlagosan 52 percet kellett minden nap utazniuk. Figyelemmel arra, hogy a bejáróknál igen nagy volt az átlagtól való eltérés (ami az adatok szórásából is látszik), az ingázó diákok közül sokan egy órán túl is utaztak naponta. A bejáró diákok utazási ideje tehát duplája a helyben iskolába járókéknak, s ennek függvényében a közlekedési költségek is minden bizonnyal magasabbak. Az iskolabusz szélesebb elérhetősége erre a problémára megoldást jelenthet, a szolgáltatás 8%-os bővülése biztató tendencia.

Összefoglalás

2006 és 2009 májusa között Magyarországon 141 iskolát zártak be, és további 160 iskolát alakítottak 1–4 vagy 1–6 évfolyamosra, így összesen 301 iskolában, a 2006-ban 8. évfolyammal működő iskolák mintegy 10%-ában, szűnt meg a 8. évfolyam. Ezeknek az iskoláknak 70%-a kis- és közepes községben volt, az átalakításokkal 60 településen teljesen megszűnt az iskola, további 132 településen pedig a 8. évfolyam megszűnésével most már csak a 4. vagy a 6. évfolyam végéig tanulhatnak helyben a gyerekek.

Az iskolai átszervezések és az iskolák fizikai jellemzői (településen belüli elhelyezkedés, iskolaépület állaga, felújítás) között nem volt kimutatható összefüggés, az egyetlen szignifikáns eltérés abban volt, hogy a később bezárt iskolákat ritkábban újjították fel a mérést megelőző öt évben. A bezárt, szűkített évfolyammal tovább működő iskolák környezetében többnyire volt másik iskola, amelyet a szülők választhattak, ugyanakkor a legtöbb iskola esetében ritkán fordult elő, hogy a szülők másik, távolabbi iskolát választottak volna gyermeküknek. A tovább működő intézményekhez képest itt is csak a később teljesen bezárt iskolák esetében látunk némi eltérést, közöttük arányaiban valamivel több volt az olyan iskola, amelynek környékéről a szülők gyakran vitték távolabbi iskolába gyermekeiket. Az iskolák fizikai jellemzői, a környezetük iskolaellátottsága és népszerűsége kevésbé befolyásolták tehát az évfolyam-szűkítésről szóló döntést, és az iskola bezárása esetében is legfeljebb másodlagos szempontként tűnhetett fel egy-egy tényező.

Az iskola tanulóinak családi háttere és eredményei a település közigazgatási besorolásától és lélekszámától függően más és más módon hatottak az iskola-átszervezési döntésekre. A nagyobb településeken az adatok tanúsága szerint a döntéshozók igyekeztek figyelembe venni az eredményeket és az iskola szociális összetételét, és elsősorban olyan iskolákat szüntettek meg, amelyek jellemzően alacsony szocio-kulturális háttérű tanulókat oktattak és gyenge eredményeket értek el, így a több iskolával rendelkező településeken az iskolabezárások valószínűleg a szegregáció ellen hatottak. A kisebb településeken ilyen összefüggés nem mutatható ki, ami talán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a kisebb önkormányzatoknak és a kistépüléseket összefogó fenntartói társulásoknak valószínűleg sokkal kisebb volt a döntési szabadsága,

sokszor a település egyetlen iskolájáról kellett dönteni, és az iskola jellemzőin kívüli tényezők eleve eldöntötték a kérdést.

A később bezárt vagy alacsonyabb évfolyamossá alakított iskolákban tanult 2006-ban a 8. évfolyamos tanulók 4,1%-a, ha feltételezzük, hogy a demográfiai változások az érintett iskolák körzeteit nagyobb mértékben érintették, mint a többi iskolakörzetet (többnyire kistelepülésekről lévén szó ez reális feltételezés), akkor ténylegesen ennél valamivel kevesebb tanulót érintettek hátrányosan az átszervezések. Az iskolaátszervezéseket, bezárásokat követően 2009-re körülbelül 2,5%-kal nőtt a bejáró tanulók aránya a 2006-os adatokhoz képest, és ezzel párhuzamosan a bejárók között csökkent a távolsági tömegközlekedés és nőtt az iskolabusz napi szintű használata, ami arra utal, hogy az iskolaátszervezéseket az iskolabusz szolgáltatás erőteljes bővítése kísérte. Mindezek mellett ugyanakkor a tanulók utazásra fordított ideje nem nőtt jelentősen 2006 és 2009 között.

Az itt bemutatott adatok és eredmények további kérdéseket vetnek fel az elmúlt évek iskolaátszervezéseivel kapcsolatban. Területileg hogyan oszlanak meg a bezárt iskolák? Vannak-e az ország területén iskolában bővelkedő területek és olyan területek, ahol kevesebb az iskola és többet kell utazniuk a gyerekeknek? Kistérségenként, megyénként mely települések az „iskolaközpontok”, változott-e az iskolaátszervezések nyomán ezek elhelyezkedése? 2008-tól a tanulók eredményei az Országos kompetenciamérésben nyomon követhetők, így a 2008 utáni időszakra azt is vizsgálhatjuk, hogy egy-egy iskolabezárás után hol tanultak tovább a tanulók, mennyire volt jellemző teljes osztályok együtt mozgása, illetve vizsgálható az is, hogy a tanulók teljesítményét hogyan befolyásolta az, hogy 6. és 8. évfolyam között iskolát kellett váltaniuk. Milyenek az ingázó tanulók eredményei és tulajdonságai, esetleg különbözik-e a szülők és az iskola által ingáztatott gyermekek teljesítménye és egyéb jellemzői?

IRODALOM

- Balázi I.–Bódi F.–Obádovics Cs. (2008) Iskolai teljesítmény, iskolai átszervezés. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest.
- Balázi I.–Felvégi E.–Szabó A.–Szepesi I. (2006) *Országos Kompetenciamérés 2006. Tartalmi keret*. SuliNova Kht, Budapest. <http://www.oh.gov.hu/letolt/okev/doc/orszmer2006/tartalmikeret2006.pdf>
- Bódi F. (2004) Népességfogyás – elszegényedés – iskolabezárás. *A Falu* (a magyar vidékfejlesztők folyóirata), 2004, XIX. évfolyam, 1. szám. Tavasz.
- Bódi F.–Fekete A. (2007) Gyermekek ingázása Magyarországon. *A Falu*, 2007, XXII. évfolyam, 4. szám. Tél.
- Hermann Z. (2005) A falusi kisiskolák és a méretgazdaságossággal összefüggő hatékonyságvesztések. In (szerk. Hermann Zoltán) *Hatékonysági problémák a közoktatásban*. OKI, Budapest.
- Kistelepülések kisiskolái*. SuliNova Kht., Oktatáspolitikai Elemzések Központja, Budapest, 2006.

OKM2006 Gyorsjelentés. suliNova Kht., Értékelési Központ, Budapest, 2007(a).

http://www.oh.gov.hu/letolt/okev/doc/orszmer2006/orszagos_jelentes_2006.pdf

OKM2006 FIT-jelentés. Útmutató az OKM2006 FIT-jelentés szoftver használatához. suliNova Kht., Értékelési Központ, Budapest, 2007(b).

OKM2007 Országos jelentés. Oktatási Hivatal, 2008. http://www.oh.gov.hu/letolt/okev/doc/orszmer2007/orszagos_jelentes_2007.pdf

OKM2008 Országos jelentés. Oktatási Hivatal, 2009. http://www.oh.gov.hu/letolt/okev/doc/orszmer2008/okm_2008_orszagos_jelentes.pdf

OKM2008 és OKM2009. FIT-jelentések. Oktatási Hivatal. <http://www.kir.hu/okmfit/>

OKM2009 Országos jelentés. Oktatási Hivatal, 2010. http://www.oh.gov.hu/letolt/okev/doc/orszmer2009/okm_2009_orszagos_jelentes.pdf

MELLÉKLET

1. tábla. A tanulók családi háttere és eredményei a 2006. évi Országos kompetenciamérésben a tovább működő és a bezárt, illetve a 8. évfolyamot megszüntető iskolákban a település nagysága szerinti kategóriákban

Családháttér-index	Tovább működött a 8. évfolyam 2009 tavaszáig		1-4 vagy 1-6 évfolyamossá alakult az iskola		Megszűnt az iskola		Különbség (tovább működő – alacsonyabb évfolyamossá alakult) (S. H.)	Különbség (tovább működő – megszünt) (S. H.)
	A tanulók száma	Átlag (S. H.)	A tanulók száma	Átlag (S. H.)	A tanulók száma	Átlag (S. H.)		
Kisközség (1000 fő alatt)	2 575	-0,60 (0,018)	685	-0,53 (0,030)	356	-0,54 (0,042)	-0,07 (0,033)	-0,06 (0,044)
Közepes község (1000–2999 fő)	13 799	-0,47 (0,008)	445	-0,51 (0,040)	155	-0,36 (0,062)	0,04 (0,039)	-0,10 (0,062)
Nagyközség (3000 fő felett)	7 220	-0,32 (0,011)	18	-0,20 (0,215)	10	0,17 (0,207)	-0,12 (0,216)	-0,50 (0,206)
Kisváros (10 000 fő alatt)	8 783	-0,25 (0,009)	199	-0,44 (0,068)	70	-0,07 (0,100)	0,19 (0,069)	-0,18 (0,099)
Közepes város (10 000–29 999 fő)	15 183	0,02 (0,007)	166	-0,21 (0,070)	481	-0,42 (0,038)	0,23 (0,071)	0,44 (0,038)
Nagyváros (30 000 fő felett)	6 993	0,20 (0,009)	71	-0,82 (0,114)	353	-0,36 (0,046)	1,02 (0,113)	0,56 (0,046)
Megyeszékhely	16 131	0,33 (0,007)	84	0,60 (0,062)	270	-0,22 (0,063)	-0,27 (0,062)	0,55 (0,064)
Budapest	10 994	0,62 (0,007)	0	–	218	0,07 (0,069)	–	0,55 (0,070)

Matematika eredmények	Tovább működött a 8. évfolyam 2009 tavaszáig		1-4 vagy 1-6 évfolyamossá alakult az iskola		Megszűnt az iskola		Különbség (tovább működő - alacsonyabb évfolyamossá alakult) (S. H.)	Különbség (tovább működő - megszűnt) (S. H.)
	A tanulók száma	Átlag (S. H.)	A tanulók száma	Átlag (S. H.)	A tanulók száma	Átlag (S. H.)		
Kisközség (1000 fő alatt)	3 340	457 (1,4)	828	468 (2,9)	438	449 (3,6)	-12 (3,2)	8 (3,8)
Közepes község (1000–2999 fő)	17 276	465 (0,6)	583	462 (2,7)	192	453 (6,9)	3 (2,7)	12 (7,0)
Nagyközség (3000 fő felett)	9 495	470 (0,7)	19	458 (14,4)	28	446 (19,3)	11 (14,5)	23 (19,3)
Kisváros (10 000 fő alatt)	11 264	477 (0,8)	246	462 (5,5)	91	469 (9,9)	15 (5,4)	8 (9,9)
Közepes város (10 000–29 999 fő)	19 546	493 (0,6)	211	486 (5,4)	609	462 (3,3)	7 (5,4)	31 (3,4)
Nagyváros (30 000 fő felett)	9 240	505 (0,8)	94	473 (7,4)	434	468 (3,6)	32 (7,4)	37 (3,7)
Megyeszékhely	21 084	521 (0,5)	95	537 (9,1)	395	457 (4,2)	-16 (9,2)	64 (4,4)
Budapest	15 835	527 (0,6)	0	-	315	471 (6,7)	-	56 (6,7)
Szövegértés eredmények								
Kisközség (1000 fő alatt)	3 340	457 (1,6)	828	464 (2,7)	438	451 (3,6)	-7 (3,1)	6 (3,7)
Közepes község (1000–2999 fő)	17 276	467 (0,7)	583	473 (3,3)	192	452 (6,4)	-6 (3,3)	14 (6,5)
Nagyközség (3000 fő felett)	9 494	474 (0,9)	19	448 (18,3)	28	467 (18,1)	25 (18,4)	7 (18,0)
Kisváros (10 000 fő alatt)	11 264	479 (0,8)	246	466 (5,3)	91	498 (10)	13 (5,2)	-19 (10,0)
Közepes város (10 000–29 999 fő)	19 546	497 (0,6)	211	490 (6)	609	465 (3,8)	7 (6,1)	32 (3,8)
Nagyváros (30 000 fő felett)	9 240	511 (0,8)	94	477 (7,1)	434	466 (3,5)	34 (7,2)	45 (3,5)
Megyeszékhely	21 084	523 (0,6)	95	534 (8,4)		440 (3,9)	-11 (8,5)	83 (4,0)
Budapest	15 827	533 (0,6)	0	-		470 (5,2)	-	63 (5,3)

Forrás: Országos kompetenciamérés adatbázisai, saját szerkesztés

Megjegyzés: A különbség oszlopoknál **félkövérrel** jelöltük a szignifikáns különbségeket.

Iskolák a határon¹

Az elmúlt közel másfél évtizedben az egyes kormányzati intézkedések után újra és újra lábra kapott a hír, miszerint be akarják zárni a falusi (kis)iskolákat. A felvetésre különböző szintekről érkeztek reagálások – gyakran politikai színezetet is kapva. A témával többször foglalkozott a sajtó, 2003-ban országgyűlési bizottság is alakult az óvoda- és iskolabezárások kivizsgálására, majd 2007 novemberében létrejött egy mozgalom, az Élőlánc a kisiskolákért.

Ezeknek a megmozdulásoknak a közös jellemzőjük a kampányszerűség. A kezdeti tiltakozás, felzúdulás egy idő után alábbhagyott, a téma elhalt, mint amikor követ dobunk a tóba és szép lassan elülnek a hullámok – amíg egy újabb kő nem érkezik.

Most – egy, az iskolák szempontjából viszonylag nyugodtnak nevezhető időszakban – azt fogjuk körbejárni, jogszabályok segítségével és konkrét esetek bemutatásával, hogy pontosan mit is takart és mit jelentett (napjainkig) az utolsó, nagy 2007-2008. évi „iskolabezárási” hullám.

Arról az erőfeszítésről szól ez az írás, hogy a kistépelülések önkormányzatai, az iskolatársulási kényszert, hogyan próbálták – maguk számára – a lehető legjobban, a lehető legkisebb veszteséggel megoldani. A polgármesterek leginkább persze azt szeretnék volna, ha a kecske is jól lakik és a káposzta is megmarad, azaz az állami kiegészítő támogatásokhoz is hozzá tudnának jutni és az iskolájukra sem kerülne lakat, de amint látni fogjuk, erre keveseknek volt esélyük.

A tanulmány önkormányzatokról szóló része kétszer egyhetes interjú sorozat alapján készült, ezért nem ad, nem is adhat mélyreható elemzést a helyi döntési folyamatokról, inkább gondolatébresztő jellegű. Az interjúk egyik része 2008 nyarán, másik fele, 2009 őszén került felvételre. Igyekszem felvillantani a problémákat, ütközési pontokat és azokat a megoldási módokat, amelyeket a helyi hatalom képviselői alkalmaztak, alkalmaznak iskolájuk, településük védelmében.

Jogszabályok béklyójában

Legelőször is arról kell szólni, mit is értek társulási kényszer alatt, hiszen szó sincs arról, hogy jogszabályban köteleznék az önkormányzatokat bármiféle együttműködésre, ahogyan arra sem kötelezik őket, hogy szüntessék meg iskolájukat. Akkor miről is van szó? Köztudott, hogy az önkormányzatoknak, különösen a kistépelülések önkormányzatainak a gazdasági mozgásteret nagyon szűkre szabott, gyakorlatilag

¹ Az esttanulmány az INNOTARS 2008 kutatás keretében készült, az MTA PTI-ben 2009-ben, témavezető: Bódi Ferenc. A tanulmány korábban megjelent: Fekete Attila (2009) *Iskolák a határon*. A Falu, Merítés (2001-2008) AGROINFORM Kiadó, Budapest. 173-184.

nem rendelkeznek saját szabadon felhasználható forrással. Ahhoz, hogy a falusi önkormányzatok talpon tudjanak maradni, minden lehetőséget meg kell ragadniuk a pénzszerzésre, s a legfontosabb ilyen lehetőségek a különféle címeken érkező kiegészítő központi támogatások.

Ezeket a támogatásokat alapvetően két kategóriába lehet sorolni. Az egyik csoportba tartoznak a nehéz anyagi helyzetben lévő önkormányzatok megsegítésére irányuló központi források, mint az önhibájukon kívül hátrányos helyzetben lévő települési önkormányzatok támogatása (továbbiakban ÖNHIKI), vagy a sokat emlegetett „6/3-as”, a működésképtelen helyi önkormányzatok egyéb támogatása.

A másik csoportba azokat a jogszabályokat sorolhatjuk, amelyek ösztönzik, többlettámogatásokkal jutalmazták az önkormányzatok együttműködését, mint pl. az iskolatársulások létrehozását.

Először nézzük azokat a jogszabályokat, amelyekkel a kormányzat ösztönzi az önkormányzatok együttműködését. Ezek a többcélú kistérségi társulások létrejöttéhez kapcsolódnak.

Ahhoz, hogy megértsük a mostani helyzetben mi az új és mi az a kényszer, ami a falusi iskolák megszűnése, illetve körzetesítése irányába hat, kicsit vissza kell menni az időben, történetünk szempontjából legalább addig, míg a kistérségek intézményesítése elkezdődött.

Az ezredforduló körül felröppent egy „pletyka” mely szerint a települési önkormányzatok helyét átveszik a kistérségi önkormányzatok. Ezt aztán hamarosan cáfolták, de – az azóta megrekedt – a közigazgatási reformprogram a kistérségek megerősítése irányában kereste a kibontakozás lehetőségét.

2003-ban az IDEA program keretében készült tanulmányokban a kistérségek megerősítésének szándékát a következő okkal magyarázták:

- A rendszerváltáskor kialakított önkormányzati rendszer túlságosan szétaprózott, nem működik, nem működtethető hatékonyan.
- Az úgynevezett vonalas infrastrukturális beruházások, s a kiépített rendszer működtetése, valamint az egyes ellátás szervezési feladatok, csak az önkormányzatok által közösen oldhatók meg.
- A harmadik szempont az uniós csatlakozás volt, mely maga után vonja, megköveteli a régiók megerősödését. Kérdezhetnénk, mi köze ennek a kistérséghez? Közvetlenül nem mondták ki, de éppen azzal, hogy a tervezett reformban meg sem említették a megyéket, a település, kistérség régió hármasát tervezték, tehát a kistérség a megye helyett töltene be közbülső szintet.²

A kistérség intézményesítésére tehát, azért volt szükség, hogy a közszolgáltatások ellátását térségi szinten biztosítsa, a területfejlesztés és az államigazgatás feladatainak összehangolásához keretet nyújtson. Mindezt úgy, hogy a közigazgatás működését eredményesebbé, hatékonyabbá tegye.

Ezzel párhuzamosan hangsúlyozták azt is, hogy az önkormányzati autonómia alapértékeit továbbra is védeni kell, amihez hozzátartozik az is, hogy az önkormányzatokat ne terheljük túl. Nézzük hogyan is alakult ez a „tehermentesítés”.

² A közigazgatási kistérség (vitaanyag) <http://www.b-m.hu/idea/>

A fentiek szellemében született meg 2004 tavaszán az a kormányrendelet, amely támogatással, pályázati forrással ösztönözte a többcélú kistérségi társulások megalakítását.³ (Érdekesség, hogy a pályázati kiírás már tartalmazta a többcélú társulásokra vonatkozó rendelkezéseket, viszont a törvény, amely meghatározta, hogy mi is az a többcélú társulás csak november 2-án került elfogadásra.⁴)

A jogszabály meghatározta azokat a feladatköröket, amelyekben az önkormányzatoknak célszerű együtt működniük, illetve a támogatás elnyerésének feltételeként előírta, hogy legalább az oktatás és nevelés; szociális ellátás; egészségügyi ellátás; területfejlesztés témakörökbe tartozó feladatok közül egynek-egynek az ellátásáról közösen kell majd gondoskodni.

Az oktatás területén ez azt jelentette, hogy legalább vagy egyes pedagógiai szakszolgálati feladatok szervezését kellett kistérségi szinten megoldani, vagy óvoda, illetve általános iskola közös működtetésére szövetkezni. (A többcélú kistérségi társuláson belül több közoktatási intézményi társulást is létre lehet hozni.)

2004-ben tehát a kormány még csak pályázati úton ösztönözte a többcélú kistérségek létrehozását, 2005-re azonban már változott a helyzet. Azok a kistérségek, amelyek már 2004-ben megalakultak, normatív alapon kaptak kiegészítő támogatást, az intézményfenntartó társulás óvodájába, iskolájába bejáró gyermekek/tanulók, valamint az iskolabuszt igénybevevő gyerekek után.⁵

Egy másik rendeletben, mintegy továbbra is ösztönözve a kistérségi társulások létrejöttét, bizonyos fejlesztéseket támogattak. Elősegítették az intézményfenntartó társulások keretében működtetett közoktatási intézményekhez kapcsolódó fejlesztéseket, neveléssel, oktatással összefüggő tárgyi eszközök, iskolabusz beszerzését, illetve iskolabusz-szolgáltatás vásárlását, továbbá a pedagógiai szakszolgálati feladat ellátásához kapcsolódó fejlesztéseket.

2006-tól kezdve ezeket a kiegészítő támogatásokat már beépítették a költségvetésbe, s az iskolatársulásban résztvevő önkormányzatok, a többcélú kistérségi társuláson keresztül juthatnak hozzá a többlet normatívákhoz.

Ezek a jogszabályok, s az általuk biztosított források adták az ösztönző erőt az iskolatársulások megalakítására. Az önkormányzatok azonban dönthettek úgy is, hogy köszönjük, nem kérünk ezekből a kiegészítő normatívákból, inkább nem társulunk, csak maradjon meg az iskolánk.

Ehhez azonban az kellett, hogy fenn is tudják tartani az intézményt, ami – saját források szűkében – állami támogatások megszerzését jelentette. A kifizetési önkormányzati számára a legfontosabb, működésükhöz szükséges kiegészítő forrás a már említett ÖNHIKI, az önhibájukon kívül hátrányos helyzetben lévő települési önkormányzatok támogatása.

³ 65/2004. (IV.15.) Korm. rendelet A többcélú kistérségi társulások 2004. évi támogatása mértékének, igénylésének, döntési rendszerének, folyósításának és elszámolásának részletes feltételeiről

⁴ 2004. évi CVII. törvény A települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról

⁵ 17/2005. (IV. 5.) BM-PM együttes rendelet A többcélú kistérségi társulások által ellátott egyes közszolgáltatások 2005. évi normatív működési támogatásáról

Az ÖNHIKI elnyeréséhez azonban az önkormányzatoknak bizonyos – egyre bővülő és egyre szigorúbb – feltételeknek kellett megfelelnie, ezek közé tartozik az intézmények kapacitáskihasználásának biztosítása is.

Már 1992-ben is csak úgy lehetett ÖNHIKI-t igényelni, ha az önkormányzat által fenntartott egészségügyi, szociális, oktatási intézmények intézményenkénti kihasználtsága elérte a meghatározott átlagléttszámnak legalább a felét. Azok a falvak felmentést kaptak a kapacitás kihasználási kényszer alól, amelyekben intézménytípusonként csak egy-egy intézmény üzemelt.

1999-ben az 1100 lakosságszám feletti települések esetében magasabbra tették a léceket. A kihasználtsági mutatónak el kellett érnie a 70%-ot, felmentést pedig már csak az egy-egy intézményt üzemeltető 500 fő alatti falvak kaphattak.

2000-ben engedményt tettek, és a kedvezőbb, 50%-os követelménnyel nem csak az 1100 lakosnál kevesebbet számláló falvak élhettek, hanem kiterjesztették a 3000 fő alatti településekre. (A népesebb településeken továbbra is 70%-os kihasználtságot kellett elérni. Ugyanakkor azok a települések is mentességet élvezhettek, amelyeknél a felső tagozatokat oktatási társulás keretében oldották meg.)

2004-től kezdve pedig már nem jár alanyi jogon felmentés az egy-egy intézményt üzemeltető és a kapacitás feltételt nem teljesítő 500 fő alatti településeknek. Ezt az előnyt elvették tőlük, de annyi kedvezményt még kaptak, hogy amennyiben a kapacitás követelmény nem teljesült, nem a teljes ÖNHIKI-t vonták meg tőlük, mindössze csökkentették az összegét a feltételt nem teljesítő óvoda, alapfokú oktatási intézmény(ek) ellátottjaihoz kapcsolódó forráshiánnyal.

2007-től tovább szigorodtak a feltételek. Az 500 fő alatti falvak mindennemű kedvezményét megszüntették. Amennyiben nem teljesítették a kapacitás feltételeket, elestek az egész ÖNHIKI-től. A létszám határokat is magasabbra emelték, de úgy állapították meg, hogy legkedvezőbben a társulásban fenntartott iskolákat érintse. A kezdő évfolyamokon, tehát elsőben és ötödikben, bármilyen fenntartású iskolában az átlagléttszám 75%-át állapították meg feltételként, de ebből a társulás keretében fenntartott alapfokú intézmények esetében elengedtek 2 főt.

2007. szeptember elsejével megszüntették a kistelepülések kiegészítő támogatását is, amelyet az 1–4. évfolyamon általános iskolai oktatásban részt vevő tanulók létszáma után igényelhettek a 3000 fő alatti lakosságszámú önkormányzatok.

A fentiek együttesen azt jelentették, hogy a 2007/2008-as tanév kezdetére bezárult az összes kiskapu, az összes olyan – központi – forrás lehetőség, amelyből egy kistelepülés ki tudta volna pótolni az oktatásra kapott normatívát, abban az esetben, ha nem tudja teljesíteni a kapacitási feltételeket, de mégis meg szeretné tartani az iskoláját.

Amennyiben tehát az ösztönző támogatások nem bizonyultak kellőképpen csábítóknak, a gazdasági megszorítások mindenképpen rákényszerítették a kistelepülések önkormányzatait arra, hogy iskolatársulásban kezdjenek el gondolkodni. Az alábbiakban néhány példa következik arról, miképpen próbálták megoldani a falvak a társuljunk, de kivel és hogyan problémáját.

Társulás kölcsönös előnyök alapján

Az iskolatársulást bár két település, Cégér és Sári hozta létre, de valójában öt falut érint.⁶ (Az öt település sorban, egymás mellett fekszik, a két legtávolabbi között is alig 10 km a távolság.) A cégéri iskolába az első körzetesítési hullám eredményeképpen, mintegy 30 éve kezdtek el járni a környező három falu gyerekei, míg Sári a 70-es évek elejétől fogadja a szomszéd zsákfalú tanulóit.

A gyereklétszám fogyatkozása – és a jogszabályi környezet változása – mindkét önkormányzatot arra, kényszerítette, hogy iskolájuknak társat keressenek. Bár viszonylag közel fekszenek egymáshoz, először mindkettő más-más partner után nézett.

Cégér, ha már menni, társulni kell, elsősorban a szomszédos város felé igyekezett volna, hisz az sincs messzebb 10 km-nél. A falu azonban nehezményezte, hogy a város nem akar vállalni semmilyen terhet, sőt számukra kifejezetten előnytelen feltételeket diktált. A város olyan társulást kínált, amelyben továbbra is jelentősen ki kellett volna egészíteni az egy tanuló után járó központi normatívát. Továbbá a falusi pedagógusoknak is csak elenyésző része maradhatott volna meg állásában. Az átszervezések után a feladatok egy részét a falusi tagiskolában is városi tanárok látták volna el. Ez a megoldás mind anyagi, mind pedig presztízs szempontból elfogadhatatlan volt a falu számára. A polgármester ugyanis arra törekedett, ha már szövetkezni kell, akkor olyan társulás jöjjön létre, hogy a többlet normatívákkal együtt ne kelljen hozzátenni az iskola fenntartásához. Presztízsből azt is el akarta érni, hogy ne vesszen el az iskola neve, az intézmény a falué maradjon, és amennyiben csak egy mód van rá, továbbra is gesztorként, iskolaközpontként működjön.

Következő lépésben tárgyaltak egy másik, lélekszámban jóval nagyobb, a város túlsó oldalán fekvő településsel is, amely addig egyedül tartotta fenn az iskoláját. Ezt a társulást azonban a szülők ellenezték. Tartottak ugyanis a másik iskolától, mivel ott a roma tanulók aránya meghaladta a 80%-ot. (Cégérben nem jellemző a cigányok magas aránya.) Ráadásul az a hír is járta, hogy abból a faluból a „magukra valamit is adó magyarok” beviszik gyerekeiket a városi iskolába.

Felmerült az is, hogy adják át az egyháznak az iskolát, hiszen a környéken találni erre is jól működő példát. Ez ellen a megoldás ellen elsősorban nem is az szólt, hogy az anyagi terhek nem csökkennének – bár ez is jelentős szerepet játszott. A fő szempont megint a presztízs kérdés volt, hisz amennyiben átadják más fenntartónak az intézményt, akkor az már nem a falu iskolája.

A másik településnek, Sárinak még ennél is kevesebb mozgástere volt. Először a legközelebbi falu, Majt iskolájára gondoltak, mint lehetséges partnerre. Az iskola azonban nagy létszámú, zsúfolt, és amint kiderült, még az épület sem volt jó állapotban. További hátránnyként merült fel, hogy hiába vannak egymáshoz közel, ha nincs közvetlen buszjárat a két település között.

Ezek az indokok is súlyosak, az elutasítás fő oka azonban a szülők ellenkezése volt. A szülők megvétózták az elképzelést, mert a majti iskolában is magas a roma gyerekek aránya. A híresztelések szerint pedig a felső tagozatban komoly fegyelmezési

⁶ A települések fiktív elnevezéssel szerepelnek a tanulmányban.

problémák jelentkeznek. Azt mondták, akkor már inkább a városba viszik, és ott taníttatják gyerekeiket. A polgármester tisztában volt vele, hogy ez bizonyos mértékig „blöff”, mert a legtöbb család anyagi helyzete nem teszi lehetővé a gyerekek saját pénzén, nem iskolabuszon történő utaztatását. Ennek ellenére tekintettel voltak a szülők kívánságára.

Ezek után ült le egymással tárgyalni a két település, mondhatni kényszerből, egyetlen megoldásként – bár ezt mindketten igyekeztek a másik előtt titkolni. A megegyezés a közös érdek ellenére sem volt egyszerű, hisz a közös érdek csak addig tartott, hogy társulni kell. De milyen feltételekkel? „Egy polgármester számára óriási kudarc, ha megszűnik a falu iskolája” – mondta Sári első embere és ennek megfelelően foggalkörömmel ragaszkodott is iskolájához. Amint már szó volt róla, Cégér polgármestere sem akart lemondani intézményéről. Így bizony, ahogy az egyik polgármester fogalmazott „szabályos közelharc dúlt” a tárgyalások során azért, hogy melyik település legyen az iskola fenntartója.

Cégér polgármestere azt szerette volna, ha az Ő iskolája gesztor, a másik pedig „csak” tagiskola 1–4 osztályokkal. Ebbe viszont Sári polgármestere nem akart bele menni. Igaz, hogy a fentebb részletezett okok miatt gyakorlatilag nekik sem volt más választásuk, de ezt nem verték nagydobra és ügyesen tudtak blöffölni azzal, hogy akkor inkább Majttal társulnak.

A két „erős” polgármester – a két falu népessége is közel egyenlő – végül egy olyan konstrukcióban tudott megállapodni, amelyik mindkét fél számára előnyös volt. Kihasználva egy törvényi kiskaput, úgy hozták létre a társulást, hogy minden alsós gyerek Sáriba, és minden felsős gyerek Cégérbe jár.

Ez jó Sárinak, mert bár mégiscsak tagiskola lettek, Cégér az intézmény irányítója, de mondhatja, hogy egyenlő felekként mentek bele a társulásba. Presztízs szempontokat szolgál az is, hogy az iskolát közösen tartják fenn, az 5 település képviselőiből álló Folyóparti Alapfokú Oktatási és Nevelési Tanács révén.

A másik oldalon Cégér szülői közösségével nagyon nehéz volt elfogadtatni ezt a megállapodást, hiszen addig a gyerekeik nem utaztak, sőt a szomszéd falvakból is hozzájuk jártak a tanulók. Így viszont már az ő gyerekeiknek, s ráadásul a kicsiknek, az alsósoknak kell majd a másik faluban tanulniuk. Ez a megoldás – presztízs szempontokon túl – anyagi előnnyel is járt. A tanulók utazása után járó normatív támogatás összege így a lehető legnagyobb lett, s ez az érv végül hatott. (A társulásban részt vevő másik 3 településen korábban már hozzászórtak ahhoz, hogy utaznak a gyerekek, s mivel a távolságok nem annyira számottevőek, 10 perc alatt át lehet érní a legtávolabbi településről is az iskolába, számukra ez nem jelentett nagy változást.)

„Közelharc” nem csak a társulás formája miatt zajlott, hanem a működtetés miatt is. Az új struktúrában át kellett gondolni azt is, hogy mely tanárookra lesz szükség és kitől kell majd megválni, s ez melyik iskolát, milyen mértékben fogja érinteni.

Értelemszerűen mindkét iskola igazgatója ragaszkodott az embereihez. A megoldás Sári polgármesterétől indult, akinek pedagógusok a szülei, így értett hozzá, hogyan is kell a tanítók óraszámait megtervezni. Rögtön szemet szúrt neki, hogy pl. a matematikatanár kihasználtsága alacsony. A tanárok kihasználtságának növelésében Cégér polgármestere is partner volt, hisz az is költségmegtakarítással járt. Elmondá-

sa szerint áthívatta az iskola igazgatóját, s előírta neki, úgy készítse el a tanmenetet, hogy a pedagógusok kihasználtsága növekedjen – pl. a matematikatanáré érje el a 100%-ot. Az igazgató először próbált ellenérveket felsorakoztatni, de a polgármester megmondta neki: „nincs de, vagy megcsinálod így, vagy majd megcsinálja egy másik igazgató.” Az igazgató értett a szóból, elkészült az új beosztás, kiderült kik a fölöslegessék. Az elbocsájtásoknál olyan megoldásra törekedtek, hogy nyugdíjasokat, illetve egészen fiatalokat – tapasztalatlanokat – küldjenek el. A régi tanítók közül pedig azoktól váltak meg, akik nem helyi lakosok voltak, hanem a városból jártak ki.

Bár a társulás gazdasági kényszer volt, úgy tűnik mégis mindenki jól járt. Cégér polgármestere elérte, amit akart, az iskola a faluja nevét viszi tovább, Cégér lett a gesztor település. A másik intézmény ugyan hivatalosan tagiskola, de Sári számára is fontos a presztízs, ezért aztán úgy értékeli, hogy egyenrangú felek működnek együtt. Legalábbis a falu vezetése szerint. A falu lakói nagyon nehezen fogadták el az iskola tagosítását, a polgármesternek sok konfliktussal kellett szembenéznie. Sáriban volt a környék első iskolája, hamarabb létesült, mint a cégéri, és kimondottan jó hírűnek számított. A lakosokban még egy év után is tüskét hagyott az iskola elvesztése.

Gazdaságilag szintén jól jöttek ki a szövetségből, bár kezdetben Sáriban komoly fenntartással kezelték a társulást. Bizalmatlanok voltak, attól tartottak Cégér adósságait is majd nekik kell állni, éppen ezért először csak egy évre kötöttek szerződést. Sári nem is vitte be a társulásba az új óvodáját hiába kapacitálta őket Cégér azzal, hogy akkor még több támogatást tudnának igényelni. Úgy gondolták az óvodát fenn tudják tartani, van elég gyerek, s amíg nem muszáj, addig nincs társulás.

Az eltelt egy év alatt azonban „összerázódtak”, bár Sári továbbra sem lát bele az intézmény költségvetésébe. Igaz, most már nem is törekszik rá. Úgy értékeli a pénzügyileg jól jártak a társulással. Éves szinten ugyan 400 000 Ft-ot hozzá kell tenni az iskola költségvetéséhez, de ez már semmiség az azt megelőző 14 millió forinthez képest.

A társulás tehát egyelőre stabilizálódott és a jogszabályi bizonytalanságok is megoldódtak. Aggályosnak mutatkozott a keresztbe utaztatás, az a megoldás, hogy az összes alsós az egyik településre, az összes felsős pedig a másikra jár iskolába. A költségvetési törvény előkészítésekor „rámozdultak erre”, hogy ezt, a kvázi többlet forrást hozó kiskaput becsukják, de aztán – Sári polgármestere szerint politikai nyomásra – mégis meghagyták. „Szerencsére voltak közelebb is a tűzhöz, nekünk nem kellett közbeavatkozni.”

A távlati jövő azonban mégis kérdéses. Kérdéses, mert Sári iskoláját fel kellene újítani, s Cégér első embere szerint arra nem fognak forrást találni. A polgármesterben érződik egy törekvés arra, hogy az Ő településén működjön minden évfolyam, s úgy véli a másik iskolára előbb-utóbb lakat kerül. Természetesen Sári első embere nem így gondolja s kitart iskolája mellett.

Kutya-macska társulás

A fenti példában sikerült egy olyan együttműködést kialakítani, amely kezdetben ugyan nem tűnt stabilnak, hosszú távú megoldásnak, de végül kiállta az idő próbáját.

Nem minden társulásról mondható azonban ez el. A következő példa egy nagy fezsültségekkel terhelt, a felbomlás-egyben maradás határmezsgyéjén álló szövetségről szól.

A társulást három település alkotja Vándor, Csahos, és Turcsi. Jelenleg Csahos tartja fenn az intézményt, de a csahosi iskola felújítása alatt az összes tanuló Turcsi iskoláját látogatja. Hogyan is alakult ki ez a helyzet?

Vándor iskoláját a 80-as években emelték, de már akkor is kevés volt a gyerek a faluban, így eleve csak 6 osztályosra tervezték. A születések számának csökkenése következtében már ez a 6 osztályos iskola is túl nagynek bizonyult, és a 90-es években az összes felső tagozatos tanuló már a szomszédos településen – a három település viszonylatában földrajzilag központi helyen fekvő Csahosban folytatta tanulmányait.

A gyereklétszám csökkenése nem állt meg, így 2004-re már annyira megfogyatkozott az alsó tagozatosok száma, hogy kénytelenek voltak az osztályokat összevonni. Az oktatást az 1-3 és 2-4 osztályokban közösen oldották meg. Az iskolát a falu azonban semmiképpen nem akarta föladni, ezért a további létszámcsökkenést megelőzendő, 2006-ban inkább társultak Csahossal. A társulást úgy oldották meg, hogy Csahosból az elsősök és a másodikosok Vándorba jártak iskolába. Ezzel a megoldással újra osztott osztályokat tudtak működtetni még, ha csak két évfolyamot érintően is. Az összes többi évfolyam pedig a csahosi iskolában tanult.

2007-ben úgy értelmezték, hogy megváltozott a jogszabályi környezet, csak az az intézmény tekinthető általános iskolának, ahol elsőtől nyolcadikig működtetnek osztályokat és ennek lehet maximum 1–6 osztályos tagiskolája. A csahosi iskolának, ahhoz, hogy iskolának tekinthesse magát, szüksége volt az első és második évfolyamra is, ezért Vándorban dönteni kellett, hogyan tovább, mi legyen az intézményével.

Az önkormányzati képviselőknek kézenfekvőnek tűnt, hogy a már meglévő társulási köteleket fűzik szorosabbra, a szülők azonban inkább egy másik település iskolájába járatják volna szívesebben gyerekeiket. Ennek oka az volt, hogy a diákok „nem jöttek ki” a csahosi tanárokkal, s a szülők úgy gondolták, hogy jobb helyük lenne egy másik iskolában, Szekeresen – ahol talán még az oktatás színvonala is jobb. A polgármester szerint azonban „ez inkább javaslat volt, nem ellenállás”.

Szekeres szívesen fogadta volna a diákokat, viszont a tanárokat nem. Úgy számolták a meglévő testület elegendő lenne a feladatok ellátásához, a vándori tanároktól pedig meg kellene válni. A képviselőtestület is megosztott volt, de a többség a régi kapcsolatok és a tanárok munkahelyének megtartása miatt a csahosi iskola mellé állt. A polgármester pedig már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a csahosi költségvetés „átláthatatlan”. A testület tehát Csahos mellett döntött, de az elégedetlen, tehetősebb szülők, akik megengedhetik maguknak, mégis inkább a közeli város iskolájába járatják gyerekeiket.

A vándori iskola érdekessége, ami a szövetséget is bonyolította, hogy abban az évben, amikor az összevont osztályok indításáról döntöttek, beadtak egy pályázatot az iskola felújítására, amit meg is nyertek. A felújítás 2006-ban, egy évvel az iskola bezárása előtt fejeződött be. Ott volt tehát az új iskola, immár üresen és valamit kezdeni kellett vele. A beruházás ugyanis uniós támogatással valósult meg, ezért az intézményt előírás szerint legalább 2013-ig működtetni kell. A problémát úgy hidalták át,

hogy átminősítést kértek, s az iskolai funkciót óvodára változtatták. A környező települések közösen, társulásban használják az óvodai épületet. Hogy meddig? A kezdeti elképzelések szerint 2013-ig biztosan...

A polgármester úgy gondolja ezzel a helyzettel nem lehetett előre számolni, a jogszabályi környezet változását nem lehetett előre látni. Az új helyzet, az új feltételek „derült égből villámcsapásként” érték őket.

Turcsi mivel egyedül képtelen volt fenntartani iskoláját, tagiskolaként 2007-ben csatlakozott a másik két településhez. Turcsi ragaszkodott ahhoz, hogy 1992-ben épült iskolája megmaradjon és tagiskolaként üzemeljen. Elképzelését sikerült keresztül vinni, a másik két polgármester rábólintott, hogy legyen úgy. Ennek ellenére Turcsi úgy értékelte, hogy a társulást számára egyértelműen a kényszer szülte, s a kialakult helyzettel korántsem volt elégedett. Nem tudtak beletörődni abba, hogy a társulás ellenére – a polgármester véleménye szerint – túlságosan sok pénzt kell az iskolára fordítani. A kiegészítő normatívákkal együtt sem tudják fedezni az intézmény működési költségét, az önkormányzatoknak egyéb forrásból is hozzá kell járulniuk a fenntartáshoz. A polgármester nem értette, ha máshol meg lehet oldani úgy a társulást, hogy a normatívákat nem kell kiegészíteni, akkor ebben a társulásban miért kell mégis hozzátenni egy tetemes összeget!?

Elégedetlen volt az együttműködés struktúrájával is, a társulás felépítéséről más elképzelése lett volna. Szerette volna elérni, hogy Turcsiba járjon az összes alsós, és Csahosban legyen a felső tagozat – hiszen így több normatívát lehetett volna lehívni. A két másik település azonban ellenezte elképzelését. Elsősorban azért tiltakoztak, mert szerintük a jogszabályok ezt a megoldást nem teszik lehetővé – mint láttuk, azért ilyenre a környéken létezik működő példa, a polgármester is onnan „kapta” az ötletet.

A háttérben igazából más indokok álltak. Ahogy a vándori polgármester fogalmazott: „a szülők torkán ezt már nehéz lett volna lenyomni”. Azt még elfogadták, hogy a szomszéd településre járjanak a gyerekeik, de, hogy egy még távolabbi településre – ami nem jelent többet 10 km-es utazásnál – ahol ráadásul sok a roma gyerek, ez már nem volt elfogadható. Csahosban is nehéz lett volna elfogadtatni, hogy központi iskola lévén, miért kell másik településre vinni az alsósokat.

A társulás alakulásában nagy szerepe volt a csahosi iskola igazgatójának is. Úgy tűnik az igazgató annyira „erős”, annyi informális befolyással rendelkezik, hogy az iskola érdekeit messzemenően tudja érvényesíteni.

Szakmai érvként hozta fel, hogy ha az 1–8 évfolyam nincsen együtt, akkor az oktatás színvonala „megtörik”. (Turcsit ez kevésbé érdekelte, hisz a falu gyerekei esetében így is úgy is „megtörik”, mert a felsősök már a központi iskolába járnak.)

Az igazgató azt is el tudta érni, hogy annyi tanítót alkalmazzon, amennyit ő jónak lát. Ebben a társulásban nem történt meg a feladatok átstrukturálása, a tanítók leterheltségének újraszámolása – mint az előző példában. Ez is magyarázza, hogy az intézmény fenntartása viszonylag költséges, az iskolai normatívát ki kell egészíteni.

Továbbá még a szomszéd faluban is tudja képviseltetni érdekeit, hisz Turcsi képviselőtestületének két Csahoson tanító pedagógus tagja van. Mint munkáltatónak

sikerült „elérnie”, hogy a társulás ügyében a testületi ülésen saját településük ellen szavazzanak.

A fentiek, s elsősorban anyagi megfontolások miatt Turcsi más irányba kezdett tárgyalni, másik településsel próbált együttműködést kialakítani.

Tárgyaltak Rozzsal, amely már társulásban működtetett egy iskolát, de nem született egyezség. Rozznak igazából nem volt szüksége további társakra, az egyedüli hasznot az jelentette volna számára, hogy növekszik a gyereklétszám és így az intézmény súlya. Ráadásul felújítás előtt állt az iskola, már a meglévő tanulók elhelyezése is problémát okozott. Azonban mégsem hártották el egyből a társulás bővítését. Átgondolták a feladatokat, s arra jutottak, hogy a ricsei iskolának meg kell válnia két tanártól. A ricsei polgármester viszont ezt az elképzelést nem támogatta, így nem született megállapodás.

Közben Csahos és Vándor reménykedett, hogy bár „nagyon nagy falat” számukra Turcsi, de titkon arra vártak, hogy mégse járjon sikerrel a társkeresésben. Ugyan egyszerűbb lett volna elengedni a „problémás” települést, de ez nagyobb terhet rótt volna rájuk is, hisz egy nagyobb iskola fenntartása – fajlagosan – kevesebbe kerül, mint egy kisebb gyereklétszámmal működő.

Végül reményeik valóra váltak, Turcsi nem talált társra. Az együttműködés azonban akkori formájában nem maradhatott, át kellett alakítani. Megoldásként azt találták ki, hogy a három település összes tanulója Csahosra járjon, s Turcsiban szűnjön meg a tagiskola. Turcsi „költséghatékonysági megfontolásból” ment bele ebbe a megoldásba s azt a feltételt szabta, hogy onnantól kezdve nem ad egy forintot sem az iskola fenntartásához. Az intézmény működésének ki kell jönnie a normatív támogatásokból. Ugyanakkor azt reméli, hogy iskolájától sem kell megválnia végleg, mert más formában, erdei iskolaként működtethető.

Közben támogatást nyertek el a csahosi iskola felújítására. Az építkezés miatt a 2009/2010-es tanévet Turcsiban kezdték el. Bár a tanulók elhelyezése nem volt problémamentes, de végül, egy kis zsúfoltság árán sikerült megoldani. Gondolhatnánk, hogy ha elkészül az új iskola, akkor minden szép és jó lesz. Problémát jelent azonban, hogy az intézménynek hatalmas tartozásai, kifizetetlen számlái vannak. Vándor polgármestere ezt azzal magyarázza, hogy Csahos nem fordítja az összes, tanulók után járó támogatást az iskola fenntartására. Csahos azt állítja, hogy még az előző korszakból, amikor az intézmény még más struktúrában működött, keletkeztek tartozások és ezeket törleszti. A másik két település viszont úgy gondolja, hogy az intézményt a támogatásokból fenn lehetne tartani, s ha elkészül az új iskola, akkor tiszta vizet kell önteni a pohárba, s ha másképp nem megy, akkor akár gesztort, intézményfenntartót is váltani...

Harc a források újraelosztásáért

Az iskola elvesztése nem minden esetben a gyereklétszám csökkenése miatt következik be. Nyilvánvaló, hogy kevés tanulóval nem lehet iskolát fenntartani, azonban egy működő társulás felbomlása – amely végül egy település iskolájának bezárásához

vezethet – nem csak a tanulói létszám alakulásától függhet. A háttérben „természetesen” itt is a pénz munkál, minél több központi, kiegészítő forrás megszerzése, „kiérdemlése” a cél.

Jelen példákban - az emberi tényezőn túl - a kiváltó okot a körjegyzőségek alakítását ösztönző/kényszerítő szabályozás szolgáltatta.

Az ezredforduló előtt Csákó és Szemölcs közös körjegyzőséget alkotott, de 2000-ben Csákó polgármestere megkereste Vakály első emberét azzal, hogy Szemölcs „kizsákmányolja” őket. Hogyan húzhat hasznot egyik település a másiktól? A titok nyitja a körjegyzőség alakításáért járó alap és a résztvevő települések, valamint az együttes népesség számának függvényében biztosított ösztönző támogatásban rejlik.

A támogatás összege általában elegendő a körjegyzőség üzemeltetésére, sőt még megtakarítást is el lehet érni. A kérdés már csak az, hogy a települések milyen arányban osztják meg maguk között a támogatást. Csákó polgármestere úgy érezte a megállapodás számukra hátrányos és ezért Vakályhoz fordult, hátha sikerül egy számára előnyösebb konstrukciót felépíteni. Sikerült is, így Vakállyal hozták létre a körjegyzőséget, míg Szemölcs magára maradt.

2007-ben azonban változott a jogszabály és a költségvetési törvény alapján az önhibájukon kívül hátrányos helyzetben lévő települési önkormányzatok támogatását, már nem igényelhették azok a települések, amelyek lakosság száma nem érte el az 1000 főt és nem tartoztak körjegyzőséghez. (Illetve nem vállalták, hogy legkésőbb 2008. január 1-jei hatállyal körjegyzőséghez fognak tartozni, vagy nem rendelkeztek a közigazgatási hivatal felmentésével.)

Szemölcs lakossága nem éri el a 700 főt, tehát valamilyen irányba lépnie kellett, mert az ÖNHIKI-re szüksége volt. Megkereste Csákó polgármesterét, hogy alkossanak együtt körjegyzőséget. (A 2006-os önkormányzati választásokon új polgármestert választottak, a régit, aki elpártolt Vakályhoz, nem erősítették meg a tisztségében.) Az új polgármester engedett a csábításnak, bár nem híve a társulásoknak. Azzal ő is tisztában volt, hogy társulásra mindenképpen szükség van, de szerinte, úgy általában „fer társulásról szó sem lehet, mindenki a másik becsapásán gondolkodik”.

A két polgármester megegyezett egymással, Vakály pedig későn tudta meg, hogy új körjegyzőség van készülőben. Miután értesült a háttérben zajló tárgyalásokról, megkereste a szemölcsi polgármestert. Javaslatot tettek, alkossanak együttesen körjegyzőséget, de ezt az elképzelést a polgármester még a testületi ülésre sem vitte be. Vakály polgármestere szerint Szemölcs „szemérmetlenül sokat ígért” Csákónak. Abban az esetben, ha őket is beveszik a körjegyzőségbe, akkor újra kellett volna osztani a tortát, s nem teljesülhetett volna a Csákónak tett ígéret. Így esett, hogy most Vakály maradt magára, s már nem is tudott körjegyzőséghez csatlakozni. (Az ÖNHIKI-től abban az évben nem esett el, mert megkapta a közigazgatási hivatal felmentését.)

A körjegyzőség felbomlása magával vonta az iskolatársulás felbomlását is, hisz korábban a csákói iskola a vakályi tagiskolájaként működött.

A változást az is sürgette, hogy Csákóban az iskola, akkori működtetési formájában, már nem volt tartható. A 2004/2005. évi tanévben 10 elsős kezdte meg tanulmányait, 2006 őszén viszont már csak hárman iratkoztak be. „A közigazgatási hivatal meg is fenyegetett minket, hogy nem kapunk ÖNHIKI-t.” – mondta a polgármester,

tehát muszáj volt valamilyen megoldást keresni. Kézenfekvőnek tűnt, hogy a körjegyzőséggel együtt oldják meg az iskolakérdést is. Azonban a szemölcsi iskola már korábban is egy nagyobb társulás részeként, tagiskolaként működött. Szóba sem jöhetett, hogy az új belépő valamilyen módon – pl. gyerekek utaztatásával - megtartsa intézményét, mint tagiskolát. Ráadásul a polgármester sem gondolta úgy, hogy érdemes lenne erőfeszítéseket tenni a fenntartása érdekében. Az iskola a korábbi társulásban is csak vitte a pénzt, az állami normatívákat ki kellett egészíteni. A falu első embere úgy vélte, ha nincs iskola, nincs gond, s nem kell az állami támogatáson felül többletforrást is előteremteni a gyerekek iskoláztatására. Megszüntették tehát az alsó tagozatot, és a gyerekek egy részét a szomszéd településre járatják, más részét pedig a szülők a városi iskolába viszik.

A döntést elősegítette, hogy úgy tűnt a felszabaduló iskolaépület sem állna sokáig üresen. Egy befektető kezdett el puhatolódzni a környéken, helyet keresett egy nagy kapacitású, térségi konyhának. A polgármester számára pedig kézenfekvőnek tűnt a kiürülő iskolaépület hasznosítása, s igyekezett megnyerni a befektetőt a falu számára.

Csáko tehát „frappánsan” megoldotta az iskolaproblémát, míg Vakály az iskolát tekintve is ott maradt egyedül, társ nélkül. Önmagában nem tudta volna úgy fenntartani, hogy eleget tegyen a kapacitás kihasználtsági feltételeknek és megkapja a működéséhez elengedhetetlen ÖNHIKI-t is.

Valahová társulnia kellett, partnert kellett találnia mihamarabb. Ahhoz a társuláshoz, ahová Csáko is ment, nem akart csatlakozni. A központi iskolát nagy létszámúnak ítélték, s a környezetet sem tartották megfelelőnek, mivel a gyerekek „lepusztult” épületekben tanultak. A másik irányba, Rozsba, a legközelebbi faluba, szintén nem akarták vinni a gyerekeket. Ennek volt valódi oka is, mivel az iskola túltelített volt, ezért csak a 7-8. osztályt tudták volna fogadni, a másik két felső tagozatos osztályt nem. A legfőbb szerepet azonban itt is a presztízs megtartása játszotta. Valaha a környéken Vakály töltötte be a (kis)központi szerepkört, de ezt fokozatosan átvette tőle Rozs. Amennyiben most még a gyerekeket is odajaratják iskolába, az további presztízs veszteséget jelentett volna a falu számára. Ezért inkább egy kicsit távolabb, már a kistérségen kívül kerestek partnert, akivel értelmezésük szerint kényszerből, kizárásos alapon társultak. Természetesen ennek a településnek, Simának is jól jött a társulás Vakálllyal, főképpen úgy, hogy Sima lett a gesztor. Vakály nem tudta elérni, hogy Simából járjanak át a gyerekek, hiába volt frissen – 2002-ben felújított, bővített iskolája.

Sima úgy vélte, mivel náluk több a gyerek, nem lenne méltányos, ha ők utaznának. Különbösen is, ha már utazniuk kell, akkor inkább a másik irányba tennék, s a saját kistérségük közeli városával lépnének szövetségre. Vakálynak más választása nem lévén belement a társulásba s most azon gondolkodnak, hogy az óvodát átköltöztetik az – immár kihasználatlan – iskolába. Ez újabb, mintegy 80 millió Ft-os beruházást igényel...

Tanulás helyett

Áttekintve a többcélú kistérségi társulások és ezzel együtt az iskolatársulások kialakításának eddigi folyamatát azt látjuk, hogy ez a rövid időszak is két részre bontható:

- az első a 2004-2007 közötti éveket fogja át, ezt az önkormányzatok együttműködésének ösztönzése jellemzi,
- a második, 2007-től napjainkig tart, s ebben az önkéntességet felváltja a gazdasági – kényszer.

Az első időszakban még a többcélú kistérségi társulások megszervezése is nehézkesen zajlott, mivel több polgármester is az önkormányzati önállóság elvesztését látta benne. A kiegészítő források megszerzése érdekében azonban előbb-utóbb pont került az alapító okiratok végére, ám sok helyen nagyobb előrelépés, változás, ebben a kezdeti szakaszban még nem történt.

Ezek a tévóva, tapogatózó lépések jellemezték az iskolatársulások alakulását is. Az iskola megtartását szinte minden faluban nagy fontosságú, mondhatni stratégiai kérdésnek tartják, ezért nem is akarták feladni az intézményeket.

Voltak ugyan kistérségek, amelyek megpróbálták társulást szervezni, kezdeményezték a falvak együttműködését, de ezt a polgármesterek nem tartották jó ötletnek. Természetesen leginkább azok, amelyeknek iskolája, vagy intézményének önállósága megszűnt volna.⁷ Ezért az ösztönző támogatás megszerzése érdekében inkább a szakszolgálati feladatellátást szervezték meg kistérségi szinten. Ez nem ütközött a helyi érdekekkel, egyszerűbben, „fájdalommentesen” lehetett megvalósítani.

Alakultak azért társulások is, de ezek is arra törekedtek, hogy lehetőleg ne változzon semmi. A diákok továbbra is az addigi iskolájukban tanultak, csak az „adminisztráció” került a gesztor településre.

A közelgő önkormányzati választás is gátolta a nagyobb, strukturális átalakulások megkezdését, az oktatás közös megszervezését. A helyhatósági választások előtt a kis-települések vezetői nem merték felvállalni az iskolák megszüntetését, más községek intézményeivel történő összevonását, mivel – teljesen jogosan – úgy gondolták, ez népszerűtlen lépés lenne a választóik szemében.

A kezdeti útkeresések után, 2007-re a költségvetési törvény több ponton is „bekevényített”, szigorított a többletforrásokhoz jutás feltételein. A kis falvak önkormányzatainak mivel nem rendelkeznek elegendő - saját - forrással, hogy működésüket fedezni tudják, minden olyan támogatást meg kell ragadniuk, ami a költségvetésből csordogált.

Ez azt eredményezte, hogy a falvak, amennyiben hozzá akartak jutni az ÖNHIKI-hez, ami elengedhetetlenül szükséges volt ahhoz, hogy fennmaradhassanak mindenképpen az iskolatársulás alakítására, illetve az iskola megszüntetésére kényszerültek. (Gyakorlatilag becsukták azt a kiskaput is, hogy nem önkormányzati – egyházi - fenntartónak adják át az iskolát és akkor mégis csak megmaradhat a faluban az intézmény).

⁷ Kis iskola nagy döntés előtt <http://nol.hu/cikk/347498/>

A központi kormányzat tehát a települések forráshoz juttatásának szabályozásával elérte/eléri az iskolák körzetesítését. Ráadásul nagyon körültekintően, hiszen nincs semmiféle utasítás, megkötés arra nézve, mely iskolák legyenek a gesztorok, melyek tagiskolák, melyeknek kell megszűnni. Ennek az eldöntését a helyiekre, a helyi vezetőkre bízta. Intézzék csak el ők egymás között. Első olvasatban ez egy demokratikus döntési folyamat, amelyben messzemenően érvényesül az egyik uniós irányelv is, a szubszidiaritás elve.

Más szempontból viszont nevezhetjük nagyon kényelmes megoldásnak is, hisz a politikai következmények is helyben csapódnak le. Volt olyan polgármester, aki belátta, hogy pár gyerekkel nem lehet iskolát üzemeltetni, de azt mondta: „a kormányzat szerepe ebben a folyamatban mélységesen felháborít”.

A falvakban az iskola létét-nem létét nem racionálisan, hanem érzelmi alapon ítélik meg. Ha megszűnik az iskola, kiürül a falu. Nem csak az fáj, hogy eltűnik a gyerekszivaj, a mozgás, az élet a falu közepéről, hanem úgy érzékelik – joggal – hogy ezzel a falu jövője is elvész.

A társulási folyamat kikényszerítése pedig a településközi kapcsolatok megromlását és a helyi társadalmi feszültségek fokozódását is maga után vonja.

A társulások létrehozása – viszonylag sok települést tartalmazó kistérség esetén, ahol akár több is működhet – mindenképpen egy nyertes-vesztes felállást eredményez. Amint láttuk a polgármesterek nyeresre törekednek, s nem is lehet hibáztatni őket ezért, hiszen nem létezik – tartósan - olyan konszenzusos megoldás, amelyben, ha a települések összefognak, mindegyik nyerhet. Valakinek elvész az iskolája és valakinek megmarad.

Ezek a torzsalkodások bizalmatlanná teszik őket egymás iránt és akkor, milyen alapon lehet elvárni tőlük, hogy jó szívvel szövetkezzenek, örömmel működjenek együtt?

A viták, a kényszermegoldások keresése a településeken belül is elmélyíti az ellentéteket. Évtizeden át megbecsült polgármestert állítanak meg az utcán és kérik rajta számon az iskola elvesztését. Szülők kerülnek szembe a testülettel, mert ha már el kell vinni a gyereket, akkor ők másik település iskolájába járatnák. Más-más elképzelés mellé sorakoznak fel a pártok, így a kistalpak is átpolitizálódnak, s kistelepülésen a szakadék nem(csak) pártok között mélyül, hanem az emberek közötti kommunikációt is lehetetlenné teszi.

Összességében a forráshiány, s a jogszabályi környezet, nem együttműködésre készíti a falvakat, hanem kényszerű versengésre, ami alááshatja az egész kistérség helyi társadalmának működését.

Megéri mindez? Ez a tanulmány csak egy röpké helyzetjelentés, nem kívánok belemenni sem az esélyegyenlőség, sem a hatékonyság problematikájába, de tény, hogy semmi sem bizonyítja, hogy a körzeti iskola összességében hatékonyabban üzemeltethető, valamint nagyobb esélyegyenlőséget biztosít tanuló számára, mint egy kisebb intézmény. Azzal is mindenképpen tisztában kell lennünk, hogy az iskolabezárásokról, az összevonásokról nem készültek, nem készülnek hatástanulmányok. Az átalakulás szakmai értékelés nélkül történik, kizárólag gazdasági kényszer hatására.

Azt is látni kell, hogy míg egyik oldalon a kormányzat úgymond a hatékonyságot tartja szem előtt az iskolák finanszírozásában, a másik oldalon pazarlás folyik. Mert mi másnak nevezhetjük azt, amikor olyan új iskolákat építenek, újítanak fel, amelyek már átadásuk pillanatában bezárásra, leépítésre vannak ítélve?! Ezek a „haszontalan” beruházások nem – csak – a „jó kapcsolatok” eredményei, hanem a jogi szabályozás kiszámíthatatlanságáé is.

Befejezésül még egy gondolat. Az oktatás átszervezése a közszolgáltatások átalakításának sorába illeszkedik bele. Gondoljunk csak a körjegyzőségek kialakítására, míg mostanság a falvak a szociális ellátórendszer közös kialakításában látnak, ha nem is fantáziát, de pénzt, számukra sok pénzt. Mindez azt eredményezi, hogy funkciótlanná válik a falu, ami a településszerkezet átalakulását vonja majd maga után.

A fiatalok szerint a magyar világ...

Társadalmi tapasztalatok

18 évvel a rendszerváltás után ismételten sor került egy átfogó empirikus társadalomtudományi vizsgálatra, amely az „Ifjúság2008”¹ nevet viseli, és amelynek keretében nyolcezer 15–29 év közötti magyar fiatalot kérdeztek meg – sok egyéb mellett – eddigi iskolai életútjáról, további elképzeléseiről, családja anyagi helyzetéről, életkörülményeiről, egészségi állapotának saját megítéléséről, és természetesen arról is, hogy miként vélekedik magáról a társadalomról, amelyben él. Gyakran elhangzik, hogy nem feltétlenül kell „komolyan” venni a fiatalok vélekedéseit, hiszen ők még nem rendelkezhetnek elégséges tapasztalattal arról a világról, amelyben élnek, így kijelentéseik-velekedéseik csak felületesek, kevésbé megalapozottak, és sokszor nem is igazán „hitelesek”, mert csupán a környezetükből – szülőktől, barátoktól, haveroktól, tévéből stb. – átvett sztereotípiákat ismételtetnek.

Nos, mi úgy gondoljuk, hogy ez a feltételezés nem egészen állja meg a helyét, ugyanis a fiatalok zöme családban nő fel, és – ha akarja, ha nem, ha odafigyel, ha nem, – naponta kénytelen szembesülni a család megélhetését, aktuális és távlatos szükségleteit, – terveit befolyásoló tényezőkkel: a hó végéig kitart-e a pénz, jut-e ruhára, nyaralásra, vagy a hétvégi bulira, és még mind ezen túl félre tud-e tenni a család esetleg lakásvásárlásra is. Ebből adódóan még egy 15–17 éves diáknak is van némi rálátása egy háztartás állapotára, képes megítélni, hogy otthon „anyagi gondok nélkül élnek-e”, vagy „hónapról hónapra megélhetési gondjai vannak a családnak”, netalán még „súlyos nélkülözések között is élnek”. Főként, ha azt tapasztalja, hogy a családban gyakran előfordul az a felettebb kínos eset, hogy még az előző havi bevételek sem tartanak ki a következő hónapig.

1. tábla. Az anyagi helyzet megítélésének különböző dimenziói (százalékban, kerekítve)

	százalék
Az anyagi helyzet szubjektív megítélése	
Gondok nélkül élnek	6
Beosztással jól kijönnek	43
Éppen hogy kijönnek a jövedelmükből	35
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	12

¹ Az Ifjúság2008 eredményeiről részletesen lásd: Bauer Béla–Szabó Andrea (szerk.) (2009) *Ifjúság2008 Gyorsjelentés* Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.

	százalék
Az anyagi helyzet szubjektív megítélése	
Nélkülözések között élnek	3
Nem tudja	1
Összesen	100
Elfogyott a hónap végére a pénzük	
Havonta	21
Kéthavonta	7
Háromhavonta	6
Félévente	6
Ennél ritkábban,	13
Soha	40
Nem tudja	7
Összesen	100

Forrás: Ifjúság2008

Ezeknek a fiataloknak az aktuális tapasztalatai hosszabb távon is érvényesek lehetnek akár, hiszen a szülőkkel való együttélés okán, pontos jövedelmi adatok hiányában is képesek eldönteni, hogy a család anyagi helyzetében az előző évekhez viszonyítva történtek-e érzékelhető változások, akár a „javulás”, akár a „romlás” irányába. Ezért aztán komolyan kell vennünk a múltra vonatkozó vélekedéseket is, jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy a hivatkozott 15–17 évesek még tíz évvel ezelőtt kisgyerekek voltak. A fentiek okán: megélt tapasztalatként fogadjuk el a 15–29 éves fiatalok azon véleményét, mely szerint csupán csak egy elenyésző kisebbségük gondolja úgy, hogy családjá anyagi helyzete az elmúlt évtizedben „javult” (7%), míg a nagyobbik hányadé vagy egyértelműen „romlott” (62%), vagy csupán „változatlan” (32%) maradt.

2. tábla. Az eltérő anyagi viszonyok között élő 15–29 éves fiatalok megoszlása a tekintetben, hogy családjuk anyagi helyzete a vizsgálatot megelőző évtizedben javult, nem változott, vagy romlott (százalékban)

	Romlott az anyagi helyzetük	Nem változott az anyagi helyzetük	Javult az anyagi helyzetük	Összesen
Gondok nélkül élnek	33,2	50,4	16,4	100
Beosztással jól kijönnek	50,5	41,1	8,4	100
Éppen hogy kijönnek jövedelmükből	72	24,1	3,9	100
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	81,9	14,7	3,4	100
Nélkülözések között élnek	86,1	10,3	3,6	100
Összesen	61,7	31,7	6,6	100

Forrás: Ifjúság2008

Már csak azért is „komolyan” kell vennünk a fenti vélekedést, mert a család anyagi helyzetének a tartós „romlását” és „stagnálását” nem önmagában értékelték a fiatalok, hanem az „ország gazdasági helyzetének” (84%), és az „emberek életszínvonalának” (80%) egy évtizede tartó „romlásával” együtt. És mert egy általános, a társadalom minden rétegének-csoportjának a többségét érintő jelenségről beszélünk, miután még a magát relatíve a „legkedvezőbb” helyzetben lévőknek gondoló „beosztott diplomások, vezetők”, „vállalkozók”, vagy „egyéb szellemi foglalkozásúak” háromötöde (58–60%) is családjá anyagi „romlásáról” számolt be. Továbbá, mert a jelzett folyamat időben a rendszerváltásig nyúlik vissza. Az ezredfordulón végzett hasonló, az ifjúságot érintő vizsgálat – az „Ifjúság 2000” – is, azt diagnosztizálta, hogy a rendszerváltás óta eltelt egy évtizedet, a fiatalok többsége szintén „romlásként” (41%) vagy stagnálásként („nem változott” 33%) élte meg, ezzel szemben „javulásról” csupán az egy hatodik (16%) számolt be.²

És akkor még nem is beszéltünk a fiatalokat is több évtizede érintő, társadalmi problémáról, a munkanélküliségről. Mint azt az alábbi táblázat is mutatja a munkaerőpiacra kilépő, vagy pályakezdőként kilépni akaró fiatalok mintegy kétötöde (37%) jelezte, hogy életének rövid munkavállalói periódusában már megtapasztalta a munkanélküliség hátrányait. Ez az adat persze csak az országos átlagot jelzi, hiszen a számok alapján érzékelhető, hogy e tekintetben a legkedvezőbb helyzetben a Közép-magyarországi Régió fiataljai vannak, hiszen ebben a térségben a megkérdezetteknek csupán egynegyede (26%) volt eddig munkanélküli. Míg a legrosszabb állapotokról az Észak-alföldi Régió fiataljai számoltak be, mivel itt a munkaerőpiacra kilépett fiataloknak több mint a fele (53%) szembesülni kényszerült már a munkanélküliség problémájával.

3. tábla. A munkaerőpiacon már megfordult 15–29 éves fiatalok megoszlása aszerint, hogy voltak-e munkanélküliek (százalékban)

	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	Összesen
Volt munkanélküli	25,5	36,2	36,4	37,9	39,6	53,3	38,7	37,1
Nem volt munkanélküli	74,5	63,8	63,6	62,1	60,4	46,7	61,3	62,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Ifjúság2008

A magyar fiatalok is – más országok fiataljaihoz hasonlóan – eltérő társadalmi-települési közegben élnek. Az eltérő települések gazdasági helyzete, leépülése, vagy épp fellendülése nagy mértékben meghatározza a fiatalok tanulási és elhelyezkedési

² Az Ifjúság2000 vizsgálat eredményeiről részletesen lásd: Laki László – Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2001): *Ifjúság2000. Gyorsjelentés*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet; Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.) (2002): *Ifjúság2000. Tanulmányok I.* Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

lehetőségeit, jövedelmeit, és a karrierpálya lehetőségeket, stb. A haverok, a diák- vagy munkatársak gondjai, megoldatlan szükségletei, beteljesült, vagy meghíúsult vágyaitörökvései, indulatai, konfliktusai, illetve a társadalomban való érvényesülésről és boldogulásról vallott felfogásai jó terepei a tapasztalatszerzésnek. És természetesen fontos a média szerepe is, amely folyamatosan ontja magából a társadalmi, gazdasági, iskola fenntartási, adózási, foglalkoztatási, megélhetési, bűnözési, korrupciós, stb. problémák sokaságát. Mint ahogy közvetíti a hivatalosságok állásfoglalásait is, továbbá a politikai pártok ezzel kapcsolatos véleményeit, amelyek a problémákat kormányzati pozícióból eliminálni-tompítani, ellenzéki pozícióból pedig leginkább felnagyítani-kielezni igyekeznek a felmerülő gondokat.

Végül is az így szerzett tapasztalatok, végül valamiféle társadalomképekké állnak össze, amelyben a különböző problémák eltérő fontossággal bírnak, és az egyéntől függően eltérő értelmezésekhez vezetnek. Úgy gondoljuk tehát, hogy a fiatalok sok és sokféle tapasztalatot szereznek, szerezhetnek a világról, amelyben élnek, ezért aztán a különféle jelenségekről-folyamatokról alkotott véleményüket igenis komolyan kell venni.

A fiatalok legégetőbb problémái

A fiatalok által kialakított társadalomképnek fontos eleme, hogy mit tartanak korosztályuk legégetőbb, a saját életüket, mindennapjaikat leginkább érintő, befolyásoló, illetve jövőjüket is sok tekintetben meghatározó problémának. Az „Ifjúság2008” vizsgálat során, korábbi kutatásaink alapján, egy 25 kijelentésből álló probléma-listát használtunk – természetesen most is lehetőséget adva arra is, hogy a fiatalok olyan őket érintő problémákat is megnevezzenek, amelyek eredetileg nem szerepeltek a listában – és amelyek közül a kérdezettek, fontossági sorrendben kettőt jelölhettek meg. A listán a „szórakozási és ismerkedési lehetőségektől”, „a közösség hiányától”, a „szülőktől való függéstől” kezdve, a „környezet rossz állapotán”, a „kulturálatlanságon, igénytelenségen”, az „erkölcsi romlason”, az „alkohol terjedésén”, a „korrupción” át, egészen az „iskolai” és a „lakásproblémáig”, a „céltalanságig”, a „munkanélküliségig, elhelyezkedési nehézségekig” vagy az „egészségtelen életmódig” sok minden szerepelt.

A fiatalok által összeállított és saját korosztályukra vonatkozó társadalmi problémák listáját minden mást megelőzve a „munkanélküliség” (38%) vezet, melyet a „pénztelenség, szegénység” (22%) szintén a mindennapokat megkeserítő-ellehetetlenítő gondjai követnek. Ezen túl a fiatalok úgy gondolják, hogy életük meglehetősen kiszámíthatatlan-tervezhetetlen mederben folyik, amelyet megítélésük szerint legpontosabban a „létbizonytalanság” (18%) megjelölés fejezi ki, vagyis érzékelhető gazdasági, társadalmi, politikai változások hiányában a jövőbeni várakozásaik sem optimistábbak, ezért jövőjüket „kilátástalannak, bizonytalannak” (18%) látják. Társadalmi léptékű gondnak tekintik a „drogok, kábítószeres terjedését” (13%), a „bűnözés” egyre nagyobb ütemű növekedését (11%), és azt is, hogy kortársaik jelentős része „nem tudja, mit akar”, vagyis „célta nélkül” (11%) éli az életét. A „lakáshoz jutás megoldatlansága” (10%) természetesen csakúgy része a probléma-listának, mint az

„alkohol terjedése” (7%), a „fiatalok rossz helyzete” (6%), az „erkölcsi romlás” (6%), a „rossz családi körülmények” (5%), vagy a „korrupció” (5%).

Mint látható, a fiatalok által is kiemelt korosztályi problémák két olyan létfontosságú tényező köré szerveződnek, mint a „munkanélküliség, az elhelyezkedési nehézségek”, valamint a „pénztelenség, az elszegényedés, amelyeket a rendszerváltást követő kialakított-kialakult magyar újkapitalizmus meghatározó velejárójának kell tekintenünk. Emlékeztetnénk rá, hogy csak 1989 és 1993 között, közel másfél millió munkahely szűnt meg Magyarországon, amely alacsony foglalkoztatáshoz, magas inaktivitáshoz, vagyis munkanélküliséghez – és főként a fiatalokat és időseket érintő munkanélküliséghez – vezetett, és amelyet az új rendszer azóta sem volt képesek korrigálni. Andorka Rudolf már a rendszerváltást követően figyelmeztetett a szegénység ugrásszerű emelkedésére: „Ha a KSH által 1982-től 1994-ig számított létminimumot vesszük szegénységi küszöbnek, akkor azt lehet mondani, hogy az 1980-as években körülbelül a lakosság 10 százaléka, 1995-ben 30–35 százaléka volt szegény. Még nagyobb azonban azoknak az aránya, akik nem csúsztak ugyan a szegénységi küszöb alá, de „elszegényedtek” abban az értelemben, hogy egy főre jutó reáljövedelmük kisebb, mint a rendszerváltás előtt volt.”³ A jövedelemegyenlőtlenségek növekedése kapcsán pedig jelzi, hogy „ha ez a tendencia folytatódik, akkor a Latin-Amerikában megfigyelt – a világon legmagasabb – jövedelmi egyenlőtlenségek felé közeledünk”, illetve, hogy „a társadalom legszegényebb része kimaradhat a gazdasági növekedés hasznaiból, és még inkább leszakadhat a társadalom többi részétől”. (Andorka, 1996. 11–12.) Röviden, a rendszerváltást követően kialakult hazai újkapitalizmus rendszer specifikus működés módjáról van szó, amelynek a negatív hatásai az elmúlt két évtizedben uralkodóvá váltak. És mivel az egymást váltó konzervatív és szociálliberális kormányok ezek kezelésére-visszafordítására nem alakítottak ki hatékony eljárásokat, így hosszú távon is domináns trendként strukturálják a társadalmat.

Az elhelyezkedési nehézségek, és a munkanélküliség fiatalok egy jó része által is tapasztalt-megélt problémáira nem térnénk ki, bár ezek is eseti, vagy tartós egzisztenciális bizonytalanságot, veszélyeztetettséget jelenthetnek az érintettek életében. Andorka például már a kilencvenes évek közepén jelzi azon félelmét, hogy a legszegényebbek kimaradhatnak a gazdasági növekedés hasznaiból – és mint az élet igazolta, ez be is következett –, vagyis nem csupán a munkanélküliek tarthatnak az elszegényedéstől, de a hivatalos munkaerőpiac részvevői számára sem garantált a gazdasági növekedésből való részesedés. Főként nem a tömeges és tartós munkanélküliséggel sújtott térségekben, ahol a munkaerő-piaci kereslet a túlkínálat okán, a minimálbér szinten szerveződik. Vagyis azok is rosszul keresnek, akik hivatalosan vállalnak munkát, ami – a magas inflációval, a bérkorrekciók elmaradásával, stb. párosulva – elszegényedéssel, társadalmi lecsúszással, a családok korábbi életminőségének feladásával járnak. Mindezek ugyan nem idéznek elő azonnal és feltétlenül mély-szegénységet – amikor az étkezés, fűtés vagy a villanyszámla kifizetése is napi gondot jelent –, azonban tartós fennállásuk vitathatatlanul az ellehetetlenülés irányba mutat. Az ellehetetlenülés

³ Csoba Judit szintén már a '90-es évek elején részletesen elemezte a munkanélküliség negatív hatását a családi jövedelemszerkezetre, és bemutatta a „szegénység csapda” kialakulásának veszélyeit (Csoba 1994).

azt is jelenti, hogy az adott egyének-családok képtelenek lépést tartani a társadalom normális menetével (átlagával, többségével, stb.), illetve, hogy számukra a gyors modernizáció kínálta javak megszerzését az ehhez szükséges elégséges források hiánya akadályozza-késlelteti. Mindenesetre a modernizáció diktálta kényszer, és az ehhez párosuló pénztelenség már önmagában is feszültségforrást eredményez. Hiszen sok fiatal véli úgy, hogy az elégséges pénz hiányában nem juthat hozzá a ténylegesen fontos, vagy legalábbis fontosnak vélt civilizációs javakhoz, és ez által le fog maradni a szerencsésebb kortársaihoz képest, amelyet valós társadalmi igazságtalanságként él meg. Természetesen a pénztelenség, az elszegényedés, az önállósodást, a család-alapítást és a gyerekvállalást is befolyásolja, amennyiben egyre távolabbi időpontra tolódnak ki ezeknek a döntéseknek a meghozatala. Egyértelmű, hogy pénzügyi kondíciók hiányában ezek a döntések meglehetősen kockázatosnak tűnnek, sőt egyenesen felelőtlen lépéseknek számítanak. Elfogadjuk azonban azt a véleményt is, hogy a fiatal kor életszakaszának kitolódása egy az elszegényedéstől független, nem kizárólag ország specifikus jelenség. Első megjelenési formáit már a '80-as években kutatták német ifjúságszociológusok, és a nyolcvanas évek végén készült hazai szociológiai vizsgálatok is jelezték már ennek a tendenciának a hazai megjelenését is

Nem véletlen tehát, hogy ebben a társadalmi, gazdasági, és politikai léthelyzetben a fiatalok – mint ahogyan a szüleik is – elbizonytalanodnak. A többség számára ez már gyermekkortól az anyagi-megélhetési gondok állandósulását, az egzisztenciális kiszolgáltatottság állapotát, egy átláthatatlan és tervezhetetlen, egy érdekérvényesítés és szolidaritás nélküli világ képét mutatja, amelyben az egyén kizárólag magára (családjára) van utalva.⁴ Átláthatatlan és tervezhetetlen a fiatalok jövője is, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy az általuk preferált szakirányban szerzett – hosszú tanulást, és jelentős anyagi befektetést igénylő – végzettséggel, diplomával el tudnak majd helyezkedni. És ha igen, akkor vajon képesek lesznek-e megtartani az állásukat, vagy elbocsátásuk esetén tudnak-e új munkahelyet szerezni; meg tudnak-e fizetésükből igényeik szerint élni, képesek lesznek-e félretenni a családalapításra, lakásszerzésre, vagy arra, hogy gyerekeiket versenyképesen tudják majd felnevelni, iskoláztatni. A jövőkép tervezhetetlensége, a szülők vagy esetleg a saját család elszegényedése, a kiszolgáltatottság, a magára hagyottság, és a sodródás élménye, még súlyosbíthatja a már meglévő problémákat azzal, hogy a személyiséget instabillá teszi, és természetes módon előhív olyan életérzéseket, mint a „létbizonytalanság”, a „kilátástalan, bizonytalan jövő”, és a „céltalanság”, továbbá olyan magatartásformákat, mint a „kábitószerrek” használata, a „bűnözés” vagy az „alkohol” fogyasztása.

Mindezeket egyszerűen csak egyfajta elégedetlenségként is felfoghatnánk, de hangsúlyozzuk, hogy ennél sokkal többről van szó. A „munkanélküliség” és az elszegényedés” tartós társadalmi fennállása a „létbizonytalanság”, a „kilátástalan, bizonytalan jövő” és a „céltalanság” életérzéseivel, továbbá a „bűnözés”, az „alkohol” és a „kábitószerrek” fogyasztásával párosulva, a depresszió, az anómia és az elidegenedés jelenségekörére irányítja a figyelmet. (Kopp–Skrebski–Lőke–Szedmák 1996,

⁴ Már egészen fiatal korban megtanulják azt a megalázó érzést, hogy milyen „körök kívül lenni”, hiszen szüleik képtelenek megvenni a fogyasztói társadalom által diktált egyre újabb és újabb termékeket, divatos holmikat, elektronikai eszközöket.

Kopp–Skrabski 2008). Mert hát milyen társadalom az, amelyben a fiatal nemzedékek meghatározó élménye a „létbizonytalanság” a „kilátástalan, bizonytalan jövő”, a „céltalanság”, a „drogok”, az „alkohol” és a „bűnözés” terjedése, és amelyben a fennálló rendszer – és az egymást váltó konzervatív és szociálliberális kormányok – alig vagy egyáltalán nem nyújtanak támpontokat, segítő kezet és hatékony támogatást e gondok kezelésére, és nem kínálnak alternatívát?

A különböző korosztályokhoz tartozó, a különféle településeken élő, az eltérő társadalmi státusú stb. fiatalok természetesen sok tekintetben eltérően, más és más aspektusból látják a korosztályuk helyzetét, a jelen és a jövőt meghatározó problémák együttesét. Bár a „munkanélküliség” általi fenyegetettség minden korosztály számára a legnagyobb kihívást jelenti – mint ahogy a „pénztelenség, szegénység” is közvetlen utána következik –, mégis jól kivehető, hogy az ezzel való szembesülés a 15–19 évesek számára távolabbinak, és így kevésbé égetőnek tűnik (33%), mint a 20–24 éves pályakezdők (39%) és a 25–29 éves zömében már dolgozó fiatalok (41%) számára.

**4. tábla. Az egyes ifjúsági korcsoportok által legégetőbbnek tartott problémák, két válasz össze-
sítése alapján (százalékban)**

15–19 évesek		20–24 évesek		25–29 évesek	
probléma	%	probléma	%	probléma	%
1. munkanélküliség	33	1. munkanélküliség	39	1. munkanélküliség	41
2. pénztelenség, szegénység	22	2. pénztelenség, szegénység	20	2. pénztelenség, szegénység	23
3. drogok terjedése	16	3. kilátástalan, bizonytalan jövő	19	3. létbizonytalanság	20
4–5. kilátástalan, bizonytalan jövő	15	4. létbizonytalanság	18	4. kilátástalan, bizonytalan jövő	19
4–5. létbizonytalanság	15	5. drogok terjedése	13	5–6. lakásproblémák	11
6–7. bűnözés	12	6. céltalanság	12	5–6. drogok terjedése	11
6–7. céltalanság	12	7. lakásproblémák	11	7–8. céltalanság	10
8. alkohol terjedése	9	8. bűnözés	10	7–8. bűnözés	10

Forrás: Ifjúság2008

Ugyanakkor az aktuális léthelyzetből adódóan a 15–19 éves korosztálynál a „drogok terjedése” kerül a probléma-lista harmadik helyére (16%), míg a 20–24 éveseknél a jövő látszik „kilátástalannak, bizonytalannak” (19%) éppen az oktatási-képzési rendszer elhagyását követő elhelyezkedési nehézségek miatt. A 25–29 éveseknél pedig a „létbizonytalanság” (20%), az állás elvesztésétől, az elbocsátástól való félelem, az alacsony keresetek, vagy a családért-gyerekért, a hitelre vett lakás törlesztő részleteinek előteremtéséért való aggodás, stb. okán. Fontos tény, hogy a 15–19 évesek a korcsoportjukat fenyegető legfontosabb veszélyek közé sorolják a „drogok terjedése” és a „bűnözés” mellett az „alkohol terjedését” is, míg a 20–24 és a 25–29 évesek a „lakáskérdés” megoldatlanságát ítélik olyanak, amely számottevően akadályozza a hagyományosan életkor-kötött társadalmi cselekvések realizálását: például az önálló egzisztencia megeremtését, a családalapítást, vagy a gyerekvállalást.

Az azonos korosztályokba tartozó, de különböző státusú fiatalok természetesen szintén másként állítják össze a legégetőbb problémák körét. Például a szakiskolákban-szakk munkásképzőkben és szakközépiskolákban tanuló diákok jelzik, hogy a kortárs csoportban a „drogok”, a „bűnözés” és az „alkohol” terjedése komoly kihívás mind a diákok, mind a szülők, mind az iskolák, mind a tanárok számára.⁵ Ettől eltérően a főiskolai hallgatók probléma-listáját az „elhelyezkedési nehézségeken” (35%) túl, a „kilátástalan, bizonytalan jövőtől” (22%) és a „pénztelenségtől” (20%) való félelem, valamint a „létbizonytalanság” (19%) uralják. Továbbá az adatok arra is utalnak, hogy ennyi iskolában eltöltött idő és tanulás után – vagy éppen a hosszú, netán értelmetlen iskolai „parkolás” okán – mintha közülük sokan még keresnék magukat és helyüket a társadalomban, mivel semmivel sem látszanak határozottabbnak a jövőt illetően – „céltalanság” (14%) – mint a középiskolások.

Nagyjából ugyanez a helyzet az egyetemistáknál is, ők azonban mintha kevésbé tartanának a „pénztelenségtől”. Ennél talán pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy a szülői háttér ismeretében és/vagy diplomájuk birtokában olyan állások megszerzésében-megtartásában bíznak, amelyek tisztességes megélhetést – „beosztással jól kijön” – biztosítanak számukra. Jelzik ugyan a „lakáskérdés” megoldatlanságát, és az „önálló egzisztencia, a család megteremtésének” igényét, melyek pénzügyi megalapozása szerintük is döntően rajtuk, ill. a családjukon múlik, vagyis ebben sem számíthatnak állami támogatásra-segítésre.

5. tábla. A diákok néhány csoportja által legégetőbbnek tartott ifjúsági problémák, két válasz összesítése alapján (százalékban)

Szakiskolások, szakmunkásképzősök		Szakközépiskolások		Főiskolások, BA hallgatók		Egyetemisták, MA hallgatók, PhD-sek	
probléma	%	probléma	%	probléma	%	probléma	%
1. munkanélküliség	37	1. munkanélküliség	32	1. munkanélküliség	35	1. munkanélküliség	33
2. pénztelenség, szegénység	23	2. pénztelenség, szegénység	23	2. kilátástalan, bizonytalan jövő	22	2. kilátástalan, bizonytalan jövő	20
3. drogok terjedése	16	3. drogok terjedése	18	3. pénztelenség, szegénység	20	3. létbizonytalanság	17
4–5. bűnözés	14	4. kilátástalan, bizonytalan jövő	17	4. létbizonytalanság	19	4. céltalanság	16
4–5. kilátástalan, bizonytalan jövő	14	5. létbizonytalanság	14	5. céltalanság	14	5–6. drogok terjedése	15
6. létbizonytalanság	13	6–7. céltalanság	12	6. drogok terjedése	13	5–6. pénztelenség, szegénység	15
7–8. céltalanság	11	6.7. bűnözés	12	7–8. bűnözés	9	7. lakásproblémák	10
7–8. alkohol terjedése	11	8. alkohol terjedése	9	7–8. erkölcsi romlás	9	8. önálló egzisztencia, család	9

Forrás: Ifjúság2008

⁵ A szakiskolások sajátos a kortárs csoportoktól sok tekintetben eltérő világáról lásd: Szabó–Kern 2010a, 2010b.

Elgondolkodtató, hogy a házasságot kötött fiatalok semmivel sem érzik nagyobb biztonságban magukat eme intézmény kötelékében, mint a nőtlenek és hajadonok. Sőt, igencsak súlyos gondnak tartják a „munkanélküliséget” (44%), és a „pénztelenséget, szegénységet” (23%). Mint ahogy a „létbizonytalanságot” is ugyanúgy fenyegető veszélynek tekintik (20%), valamint a jövőt illetően sem optimistábbak másoknál, amennyiben azt „kilátástalannak, bizonytalannak” (17%) ítélik meg, továbbá a „lakáskérdés” megoldatlanságát (12%) is égető társadalmi problémának minősítik.

Mint látható a különböző településtípusokon élő fiatalok szintén eltérően állítják össze a korosztályukat érintő legfontosabb problémák listáját. Például a budapesti fiatalok probléma-hálója két tényező köré szerveződik, melyben a „munkanélküliség” (27%) és a „pénztelenség” (26%) azonos súllyal szerepel, jelezve, hogy a fővárosban ugyan könnyebb elhelyezkedni, munkához jutni, azonban a bérek és a fizetések – még ha magasabbak is, mint vidéken – sokak számára nem képesek biztosítani az aktuális vagy távlatos szükségletekkel, és a modernizációs igényekkel-kihívásokkal való lépéstartást. Erre utal az is, hogy a „lakásproblémát” a budapesti fiatalok súlyosabb (15%) gondnak tartják, mint a vidékiek.

6. tábla. A különböző településtípusokon élő fiatalok által legégetőbbnek tartott ifjúsági problémák, két válasz összesítése alapján (százalékban)

Főváros		Megyei jogú város		Egyéb város		Község	
probléma	%	probléma	%	probléma	%	probléma	%
1. munkanélküliség	27	1. munkanélküliség	35	1. munkanélküliség	39	1. munkanélküliség	43
2. pénztelenség, szegénység	26	2. pénztelenség, szegénység	19	2. pénztelenség, szegénység	21	2. pénztelenség, szegénység	21
3. létbizonytalanság	21	3–4. létbizonytalanság	17	3–4. létbizonytalanság 19		3. kilátástalan, bizonytalan jövő	18
4. kilátástalan, bizonytalan jövő	17	3–4. kilátástalan, bizonytalan jövő	17	3–4. kilátástalan, bizonytalan jövő	19	4. létbizonytalanság	16
5. lakásproblémák	15	5. drogok terjedése	14	5. drogok terjedése	12	5. drogok terjedése	13
6. drogok terjedése	14	6. céltalanság	13	6. céltalanság	11	6–7. céltalanság	11
7. bűnözés	10	7. bűnözés	12	7. bűnözés	10	6–7. bűnözés	11
8. céltalanság	9	8. lakásproblémák	9	8. lakásproblémák	9	8–9. lakásproblémák és az alkohol terjedése	8

Forrás: Ifjúság2008

Ezzel szemben a vidéken élő fiatalok listáját egyértelműen és kizárólag a „munkanélküliség” uralja, amennyiben a megyei jogú városok fiataljainak 35, az egyéb városiak 39, míg a községekben élőknek 43 százaléka ítéli azt a legégetőbb problémának. Azonban ez esetben is jelentősek a területi-regionális különbségek. Ugyan a Közép-magyarországi régióban (Budapesten és Pest megyében) lakó fiatalok is a

„munkanélküliséget” (27%) tartják a legégetőbb problémának – és ez Nyugat-Dunántúlon is így van (30%) –, azonban mekkora a különbség az Észak-alföldi régióban élő fiatalokhoz képest, ahol minden más gondot messze megelőzve (54%) vezeti a munkanélküliségtől való félelem a legsúlyosabb problémák listáját.

A különböző anyagi helyzetben lévő és eltérő megélhetési-fogyasztási körülmények között élő fiatalok szintén egymástól eltérően látják a legégetőbb korosztályos problémák körét. Például amíg a magukat a legrosszabb anyagi helyzetűnek tartó csoport tagjai – a „nélkülözések között élők” – messze a „munkanélküliséget” (45%) és a „pénztelenséget, szegénységet” (30%) ítélik a legsúlyosabb ifjúsági gondoknak, addig a legjobb anyagiak között a „gond nélkül élők” közel sem érzik ilyen meghatározónak a „munkanélküliséget” (26%) és a „pénztelenséget, szegénységet” (18%). Olyannyira nem, hogy az általuk megjelölt probléma-hálóban súlyát tekintve a „célталanság” (18%) vagy a „drogok terjedése” (14%) fel is zárkózik a „pénztelenség” mellé. A „nélkülözések között élő” fiatalok ezzel szemben e két utóbbi jelenséget nem is sorolják a nyolc legfontosabbnak tekintett probléma közé, viszont a „lakáskérdés” megoldatlansága (10%) vagy a „fiatalok rossz helyzete” (8%) itt már felkerül a listára, jelezvén, hogy az ilyen anyagi-megélhetési körülmények között élők a saját erejükből nem képesek sem az aktuális, sem pedig távlatos (pl. lakás) problémáik megoldására, ehhez állami, önkormányzati, oktatási-képzési stb. támogatásra-programokra lenne szükségük. Ez utóbbi fiatalok tehát tapasztalataik alapján egy olyan probléma-hálóból álló társadalomképet vázolnak fel, amely leképezni látszik mindennapjaik létkérdéseit: a munkanélküliséget és az attól való félelmet, a szegénységet, a létbizonytalanságot-kilátástalanságot, a lakásproblémákat, a saját „rossz” helyzetüket, a bűnözést és az alkoholizálás gondjait. E csoport tagjai tehát egyértelműen az államtól várják problémáik megoldását, mert arra önerőből lényegében képtelenek.

7. tábla. A családjuk anyagi helyzetét eltérően megítélő fiatalok által legégetőbbnek tartott ifjúsági problémák, két válasz összesítése alapján (százalékban)

Gondok nélkül élnek		Nélkülözések közt élnek	
probléma	%	probléma	%
1 munkanélküliség	26	1. munkanélküliség	45
2–3. célталanság	18	2. pénztelenség, szegénység	30
2–3. pénztelenség, szegénység	18	3. létbizonytalanság	21
4–5. kilátástalan, bizonytalan jövő	17	4. kilátástalan, bizonytalan jövő	16
4–5. létbizonytalanság	17	5. bűnözés	14
6. drogok terjedése	16	6 lakásprobléma	10
7. bűnözés	14	7. alkohol terjedése	9
8. alkohol terjedése	11	8. fiatalok rossz helyzete	8

Forrás: Ifjúság2008

A társadalmi érvényesülés feltételei

A fiatalok által felrajzolt társadalomképet tovább árnyalja az arra a kérdésre adott válasz, hogy vajon „...mi szükséges leginkább ahhoz, hogy az ember érvényesülhessen Magyarországon?”. Ebben az esetben is egy listát használtunk, amely a korábbi kutatásaink alapján összeállított 19 kijelentést tartalmazott, és a megkérdezetteknek ebből kettőt kellett kiválasztaniuk fontossági sorrendben: a „becsület”, „ügyeskedés” vagy a „rátermettség” kritériumaitól kezdve, az „akaraterőn”, a „kemény munkán”, a „jó családi háttéren”, a „tudáson, felkészültségen” át, egészen az „összeköttetésekig, a jó kapcsolatokig”, a „vállalkozó szellemiség szerepétől a „jó diplomáig”.

Nos, a fiatalok az érvényesülés legfontosabb feltételének az „összeköttetést, a jó kapcsolatokat, az ismeretséget” (35%) tartják, melyet ettől messze leszakadva a „pénz, anyagiak” (23%) és a „biztos munkahely” (22%) követ, majd az „akaraterő, ambíció” (19%), illetve a „jó családi háttér” (12%), a „kemény munka, szorgalom” (12%), a „tudás, felkészültség” (12%), a „rátermettség” (9%) és a „szerencse” (9%) mint befolyásoló tényezők követnek. A „jó diploma” (8%), vagy a „nyelvtudás” (8%), mint az érvényesülés „fontos” feltétele, csak ezek után következnek, hasonlóképpen az „egészséghez” (6%), a „vállalkozó szellemhez” (5%), az „ügyeskedéshez” (5%), a „könyökléshez, pofátlansághoz” (5%) vagy a „becsülethez, erkölcsöz” (5%).

Talán nem érdektelen megvizsgálni, hogy vajon a fiatalok miért éppen az „összeköttetést, a jó kapcsolatokat” gondolják az érvényesülés legfőbb feltételének-eszközének a mai Magyarországon. Hiszen ehhez kevésbé társulnak pozitív jelentések, alapvetően negatív és elutasított értékekről beszélünk. A kapcsolati tőke lehet egyfelől pozitív, illetve semleges, amennyiben a társadalomban természetes módon mindenki valamilyen rokonsági, szomszédsági, baráti, munkahelyi, szakmai, érdekmegjelentési, stb. kapcsolat-háló tagjaként van jelen. S mint ilyen használja, és a maga számára kamatoztatja az „ismeretségi” körében felhalmozódott információkat és támogatásokat, éppen úgy, mint ahogyan például egy vállalkozó sem képes hatékonyan helyt állni a versenyben, ha nem alkalmazza a „kapcsolatokban” rejlő előnyöket. Másfelől azonban az „összeköttetés és a jó kapcsolatok” pejoratív értelme-felhangja mind az egyénről – aki ezt igénybe veszi – mind a társadalomról – amelyben ez az érvényesülés fő útja – olyasmit sugall, mint ami alig, vagy egyáltalán nem egyeztethető össze egy modern társadalom „normális”, „átlátható”, „nyitott”, „demokratikus” és „erkölcsös” működésével. Nevezetesen az egyénről lesújtó bizonyítványt állít ki, hiszen normális körülmények között csak annak van szüksége „összeköttetésekre” az érvényesüléshez, aki híján van az érvényesüléshez szükséges tudásnak, felkészültségnek, (mint pl. szakképzettség diploma, nyelvtudás), valamint olyan személyes tulajdonságoknak, mint a szorgalom, rátermettség, ambíció.

És ez a jelenség magáról a társadalomról is negatív képet fest, hiszen a „jó kapcsolatok” ott értékelődnek fel és ott dominálnak elsősorban az érvényesülésben, ahol a gazdaság stagnál vagy leépül. Ott ahol nem jön létre elégséges új munkahely, a foglalkoztatottság korlátozott, így a rendelkezésre álló „még elfogadható”, „biztos”, „jól fizető”, stb. állások megszerzéséért kemény harc folyik. Netán azokat nem nyilvános pályázatokon hirdetik meg, vagy ha igen, a döntések hátterében a „kapcsolat” hú-

zódik meg. Ebben a társadalomban nincs dinamika, nemhogy a strukturális, de az egyéni mobilitás is korlátozott. Az iskolai mobilitás olyannyira elválik a társadalmi mobilitástól, hogy önmagában még egy „jó” egyetemi diploma sem biztosíték semmire. A társadalom a „zárttság” jegyeit mutatja, olyan társadalmat, ahol a kasztosodás, a marginalizálódás, az elszegényedés folyamatai a „normálisak” és a „megszokottak”, és ezzel szemben közel sem magától értetődő, hogy akár a magas szintű egyéni teljesítmény is automatikusan elnyeri méltó jutalmát az érvényesülés terén. Azonkívül politikailag is „zárt” társadalmat sejtet ez a kép – és erről hazánkban évszázados tapasztalatok halmozódtak fel –, ahol a hatalomra kerülő új elittek, kormányok, helyi önkormányzati, közigazgatási elittek klientúrákat építenek, és csak a „sajátjaikban” bíznak. Ahol a politikai megbízhatóság felülírja a szakmai hozzáértést, a teljesítményt és a tisztességes munkavégzést. Ez a társadalom a munkaerő-piacra való belépés, a munkahelyen való tartós megmaradás, az előrelépés követelményeinek tekintetében is átláthatatlan. Ezért aztán az állami intézmények mint (pl. munkaügyi hivatal) diszfunkcionálisan és olyan alacsony hatékonysággal működnek, hogy a fiatalok sem elsősorban ezekhez az intézményekhez fordulnak gondjaikkal. Tudván, hogy sokkal több múlik a személyes „kapcsolatokon, ismeretségeken”, mint a hivatalos intézmények által nyújtott szolgáltatáson, vagy az egyéni kvalitásokon-szorgalmon. Egyrészt a kádári szocializáció régi toposza, az egyéni érdekkijárási, másrészt egy még ennél is régebbi „uram-bátyám-típusú” kapcsolati rendszer működése, továbbélése, áthagyományozódása tűnik ki a fenti válaszokból.

Hangsúlyoznánk, hogy problémák forrását nem önmagában az „összeköttetések” előfordulása vagy használata jelenti – jeleztük, hogy az egyének természetes módon kapcsolat-hálókon keresztül élnek-szervezik a mindennapjaikat, ahol a bizalomnak-megbízhatóságnak szintén alapvető jelentősége van –, hanem az, hogy az összeköttetések keresése a félperifériás társadalom specifikus működése folytán önmagán túlmutató, túlsúlyos társadalomszervező erővé válik (pl. nepotizmus, klientúra építés). Vagyis amikor társadalmi méretekben a „jó kapcsolatok” informális hálózata az érvényesülés általánosan elfogadott és használt – alkalmasint a leghatékonyabb – csatornaként kezd el működni, miközben mindenki tisztában van azzal, hogy ez nem felel meg azoknak a követelményeknek, és értékeknek, amelyeket egy modern társadalomtól e tekintetben el kellene várni. A probléma súlyát kiemelendő jelezzük, hogy egy olyan, nemrégiben még a fő igazodási pontnak számító kritériumot, amelyet a rendszerváltás és a kialakítandó „piacgazdaság” alapvető jellemzői között tartottunk számon, mint az új rendszer és az abban való érvényesülés nélkülözhetetlen feltételét – a „vállalkozói szellemről” (5%) van szó – a fiatalok valahova a lista végére sorolták. Valaminek tehát történnie kellett időközben, ha a rendszerváltás után született, vagy szocializált-iskolázott és munkát vállaló nemzedékek az érvényesülésnek ezt a módját, eljárását-eszközét szinte nyilván sem tartják, jöllehet a magyar társadalom és gazdaság sem nélkülözheti azt a motiváló és dinamizáló erőt.

Hasonlóképpen elgondolkodtató, hogy miközben az „életen át tartó tanulás”, és így a „tudás, felkészültség” (12%), a „jó diploma” (8%), a „nyelvtudás” (8%), vagy a „számítógépes ismeret” (1%) nélkülözhetetlenségéről, mint a társadalomban való érvényesülés előfeltételéről beszél szinte mindenki a közéletben, a fiatalok ezeket közel

sem ruházzák fel olyan mindenható vagy akár jelentős erővel. Bár a „jó diplomát”, vagyis a keresett és eladható tudást bizonyító „papírt” – amely mögött van tényleges „tudás” is – nem csupán az egyetemeken lehet szerezni, mégis feltűnő, hogy ezt kizárólag az egyetemisták – lásd a 9. táblázatot – gondolták az érvényesülés legfontosabb három eleme közé sorolni, de a „nyelvtudást”, már a főiskolai hallgatókhoz hasonlóan ők sem említik a lista első nyolc helyének egyikén.

Az eddigiek ismeretében ugyan nem meglepő, hogy a fiatalok az „összeköttetést, a jó kapcsolatokat és az ismeretséget” tartják a társadalmi érvényesülés legfőbb és leghatékonyabb eszközének-feltételének – gondoljunk az adott végzettséggel-képzettséggel számukra elérhető munkaerőpiac felvevőképességére, jövedelmi viszonyaira, és az „ismeretségi” kör dominanciájára az elhelyezkedésnél – kérdés azonban, hogy ténylegesen mennyire számolhatnak ezzel a társadalmi erőforrással. Vagyis egyáltalán nem magától értetődő, hogy a fiatalok különféle csoportjai valóban rendelkeznek-e elégséges és mozgósítható, a szükséges információk birtokában lévő és hatékony „ismeretségi” körrel társadalmi gondjaik kezelésében-megoldásában.

8. tábla. A magukat különböző társadalmi csoportba soroló fiatalok által legfontosabbnak tekintett érvényesülési feltételek-eszközök, két válasz összesítése alapján (százalékban)

Alsó társadalmi csoport		Alsó-közép társadalmi csoport		Felső-közép és felső társ. csoport	
probléma	%	probléma	%	probléma	%
1-2. biztos munkahely	32	1. összeköttetés	37	1. összeköttetés	32
1-2. pénz, anyagiak	32	2-3. pénz, anyagiak	26	2. akaraterő, ambíció	26
3. összeköttetés	26	2-3. biztos munkahely	26	3. kemény munka	16
4-5. szerencse	13	4. akaraterő, ambíció	16	4-5. biztos munkahely	14
4-5. jó családi háttér	13	5. jó családi háttér	13	4-5. pénz, anyagiak	14
6. akaraterő, ambíció	12	6-7. kemény munka	10	6. jó családi háttér	12
7-8. kemény munka	10	6-7. tudás, felkészültség	10	7-8. jó diploma	11
7-8. tudás, felkészültség	10	8. rátermettség	9	7-8. tudás, felkészültség	11

Forrás: Ifjúság2008

Az informális kapcsolatok-hálózatok egyenlőtlen társadalmi eloszlására látszik utalni az, hogy kizárólag az önmagukat az „alsó társadalmi csoportba” soroló fiatalok azok, akik nem az „összeköttetést” (26%) gondolják az érvényesülés legfontosabb feltételének-eszközének, hanem a „biztos munkahelyet” (32%) és a „pénzt, anyagiakat” (32%).⁶ Nyilván mivel ők híján vannak ennek a társadalmi erőforrásnak is! Persze iskolázottságuk, felkészültségük, anyagi körülményeik, munkakultúrájuk, elesettségük-kizártságuk, stb. ismeretében könnyen belátható, hogy érvényesülésüket önmagában az „ismeretségi” kör aligha lenne képes segíteni –, így aztán minden más társadalmi csoportoknál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a „szerencsének”.

⁶ A munkanélküliek kapcsolati hálójának alakulásáról, a munkanélküliség családi, személyes következményeiről lásd például: Csoba 1993.

Nem nehéz belátni, hogy ezeknek a társadalom, az önkormányzatok, és az állam, stb. által is magukra hagyott rétegeknek-csoportoknak az integrátlanságán társadalmi méretekben csak egy jól kiépített, erőforrásokkal, szakemberekkel, információval stb. ellátott hivatalos intézményhálózatok rendszere lenne képes segíteni.

A probléma természeténél fogva, már az iskolarendszerben megjelenik: bár az „összeköttetést” a különböző iskolatípusok diákjai egyaránt az érvényesülés legfontosabb tényezőjének tartják, azonban jelentős léptékbeli különbség van e tekintetben a szakiskolák tanulói (27%) és a főiskolai (44%) vagy egyetemi (41%) hallgatók megítélésében. Látható, hogy amíg a szakiskolai tanulóknál ezzel csaknem azonos súllyal szerepel a „biztos munkahely” (25%) és a „pénz, anyagiak” (24%), addig a főiskolásoknál és egyetemistáknál a „jó kapcsolatok” olyannyira uralják a listát, hogy más tényezők még csak meg sem közelítik azt. Úgy tűnik, hogy e tekintetben a főiskolai hallgatók még az egyetemistáknál is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az „ismeretségi” hálónak, ami részben összefügghet a diplomák eltérő „értékből” és „értékesíthetőségéből” adódó különbségekkel, hiszen az egyetemisták inkább építhetnek a „jó diplomájukra” (20%) az érvényesülés terén, mint a főiskolások (14%).

9. tábla. A különböző iskolatípusok diákjai által legfontosabbnak tekintett érvényesülési feltételek-eszközök, két válasz összesítése alapján (százalékban)

Szakiskolai diákok		Főiskolai hallgatók		Egyetemi hallgatók	
probléma	%	probléma	%	probléma	%
1. összeköttetés	27	1. összeköttetés	44	1. összeköttetés	41
2. biztos munkahely	25	2. akaraterő, ambíció	24	2. akaraterő, ambíció	22
3. pénz, anyagiak	24	3. pénz, anyagiak	16	3. jó diploma	20
4. akaraterő, ambíció	19	4. biztos munkahely	15	4–5. pénz, anyagiak	16
5. kemény munka	14	5–6. jó diploma	14	4–5. tudás, felkészültség	16
6. tudás, felkészültség	13	5–6. tudás, felkészültség	14	6–7. biztos munkahely	13
7. jó családi háttér	12	7. kemény munka	12	6–7. kemény munka	13
8–9. rátermettség, illetve szerencse	9	8. rátermettség	11	8. rátermettség	12

Forrás: Ifjúság2008

A vázoltakból három összefüggésre hívnánk fel a figyelmet.

Egyrészt arra, hogy a fiatalok által saját léthelyzetük, társadalmi esélyeik és kilátásaik jellemzésére felvázolt problémák együttese, vagyis „szubjektív” társadalomképe nagy hasonlóságot mutat mind a kormányzati-politikai hivatalosságok, mind a reál-folyamatok feltárására és leírására szakosodott tudományos, stb. intézmények által „objektívnek” elismert problémák körével. Aligha vitatható, hogy a „munkanélküliség”, a „pénztelenség, szegénység”, a létbizonytalanság”, a „kilátástalan, bizonytalan jövő”, a „drogok” és a „bűnözés” terjedése, a „céltalanság” és a „lakásproblémák”, vagy az „összeköttetések” szerepe az érvényesülésben mind olyan problémák, amelyek a mai magyar társadalom működését hosszú ideje jellemzik, strukturálják, és egyben súlyos társadalmi anomáliák-konfliktusok forrásai. Ebben az értelemben a magyar fi-

atlok problémaérzékelése és társadalomképe reálisnak mondható. Nem eltúlzó, nem pesszimista, hanem reális.

Másrészt arra, hogy mögötte egy meglehetősen nyugtalanító társadalomkép bontakozik ki. Ebben a bizonytalan jelen, a tervezhetetlen és kiszámíthatatlan jövő, a munkanélküliségtől és a pénztelenségtől-szegénységtől való félelem, a társadalmi érvényesülés informális csatornái, stb. alakítják a fiatalok (és szüleik) gondolkodását, közérzetét, világképét, viselkedését, életvitelét és életstratégiáit. Nyugtalanító, hogy a fiatalok a súlyos korosztályi problémák közé sorolják a létbizonytalanságot, és az is, hogy közülük sokan érzik-gondolják úgy, hogy céltalanul sodródnak a világban, vagyis még a saját sorsukat sem maguk irányítják. Hogy nem tudják, hogy kihez fordulhatnak a bajban, mert magukon kívül jó esetben csak a családjukra számíthatnak, és amikor környezetükben a „drogok”, az „alkohol” és a „bűnözés” terjedését észlelik, stb., vagyis amikor az anómia és az elidegenedés jól látható megnyilvánulási formáiról számolnak be. Az ezzel való szembenézés viszont már nem elsődlegesen és kimondottan ifúsági probléma.

Továbbá érdemes azon is elgondolkodni, hogy az elmondottak nem értelmezhetőek kizárólag nemzeti keretek között, ugyanis Magyarország majdnem egy évtizede tagja az Európai Uniónak, így a magyar fiatalok sikeres társadalmi, munkaerő-piaci felkészülésének a mércéjét az Unió szükségletei-igényei és követelményei legalább úgy kondicionálják, mint a hazaiak. Nem csupán azért, mert a külföldi beruházásokért folyó versenyben folyamatosan alulmaradunk, ha képtelenek vagyunk elégséges számú és felkészültségű szakképzett munkaerőt felvonultatni, hanem mert a hazai iparnak, mezőgazdaságnak, szolgáltatásoknak, közigazgatásnak, stb. is szüksége van (lenne) jól képzett, motivált, teljesítményorientált fiatal munkaerőre. Ez azonban aligha várható el olyan oktatási-képzési rendszertől, amelyekben a diákok még 20–24 évesen is céltalanul, motiválatlanul sodródnak, és egy olyan munkaerőpiactól, amely nem kínál megfelelő számú biztos munkahelyet, kiszámítható karrier utat, és biztos megélhetést nyújtó bért-fizetést, ráadásul a társadalomban való érvényesülést a kapcsolati tőke túlértékelésével informális csatornába tereli. Nem beszélve arról a problémáról, hogy azok a szakképzett, diplomás fiatalok, akik úgy érzik, hogy a társadalom nem nyújt számukra biztos jövőképet (munkahely, előremenetel, stabilitás, kiszámíthatóság), hosszabb időre, netán végleg elhagyják az országot. Ez pedig megsokszorozhatja az egyébként is rendkívül súlyos munkaerő-piaci problémákat.

Az Unió fejlett kapitalista társadalmainak követelményei és igényei már csak azért sem hagyhatók figyelmen kívül, mert ezekben az országokban az elmúlt évszázadok folyamán a társadalomban egymásra-egymásba épülve gyakorlattá váltak a kapitalizmussal adekvát liberális, konzervatív, szocialista és nemzeti értékek, így e modernitásnak magától értetődő és elvitathatatlan kritériuma például a társadalmi integráció (szolidaritás) biztosítása, a szélsőséges jövedelemkülönbségek elidegenítő-kirekesztő hatásainak a megakadályozása, vagy a szociális biztonság intézményes kezelése (Kopp-Skrabski 2008). Ebben az értelemben a legutóbbi rendszerváltásunk után Magyarország nem egy „modern társadalom” kiépülése irányába mozdult el a fiatalok véleménye szerint sem (Andorka 1996), hiszen ha tömeges létélményük a bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság, az egzisztenciális kiszolgáltatottság, vagy a jövő

tervezhetetlensége, akkor a társadalom polarizálódását, atomizálódását, az integráció hiányát és anarchizáltságát, mint a demokráciát veszélyeztető tényezőket-folyamatokat is számításba kell venni.

IRODALOM

- Andorka R. (1996) A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, 1996/1.sz. (nyár).
- Bauer B.–Szabó A. (2009) *Ifjúság2008 Gyorsjelentés*. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest.
- Bódi F. (2010) Árnyékok és kísérletek a vidéki szociális ellátórendszerben. *A falu*, XXV. évfolyam 3. szám Ősz.
- Csoba J.: A munkanélküliek kapcsolatainak alakulása a munkanélküliség ideje alatt. *Esély* 1993/4. sz.
- Csoba J.: A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. *Esély* 1994/6. sz.
- Fazekas K.–Molnár Gy. (2010) *Munkaerő-piaci tükrök 2010*. MTA közgazdaság-tudományi Intézet–Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest.
- Ferge Zs. (2006) Struktúra és szegénység. In (szerk. Kovách I.) *Társadalmi metszetek, Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenségek a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Ferge Zs. (2010) A munkaerő-felmérés 15 évének tanulságai a gyerekes családok szempontjából. MTA GYEP Iroda, *Esély*, 2010/6. szám.
- Gazsó F.–Laki L. (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gazsó F.–Laki L. – Pitti Z. (2008) *Társadalmi zárványok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Gazsó T. – Szabó A. (2002) „Társadalmi közérzet, politikához való viszony”. In (szerk. Szabó A. – Bauer B. – Laki L.) *„Ifjúság 2000” Tanulmányok I.*, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest.
- Kopp M. – Skrabbski Á. – Lőke J. – Szedmák S. (1996) Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, *Századvég*, 1996 őszi.
- Kopp M. – Skrabbski Á. (2008) Hogyan teremthető politikai közösség egy individualista társadalomba? *Századvég*, *Új évfolyam* 50. szám. 2008/4.
- Laki L. – Szabó A. (2003): „Új irányzatok a fiatalok körében a rendszerváltás után” In (szerk. Bayer J., Kiss B.) *Trendváltások. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Laki L. (2009) *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Laki L. (2010) Hosszú távú trendek: a társadalom, a vidék és a falvak. *Egyenlítő*, VIII. évf., 2010/7–8.
- Pikó B. (2010) Gazdaság egyenlő boldogság? Serdülők pszichikai egészsége a társadalmi egyenlőtlenségek tükrében, *Társadalomkutatás*, 28. kötet. 1. szám. 2010. március.

- Szabó A. – Kern T. (2010a) A szakmai képzésben résztvevők értékpreferenciái és politikai rokonszenvei-kvantitatív megközelítés, *Új Ifjúsági Szemle*, VIII. évf. 3. szám, 2010 ősz.
- Szabó A. – Kern T. (2010b) A szakmai képzésben résztvevők értékpreferenciái és politikai rokonszenvei-kvalitatív megközelítés, *Új Ifjúsági Szemle*, VIII. évf. 4. szám, 2010 tél.
- Szabó A. – Kern T. (2011) Az ifjúság politikai aktivitása. In (szerk. Bauer B. – Szabó A.) *Arctalan nemzedék*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2011 (megjelenés alatt) Budapest.
- Századvég Gazdaságkutató Zrt. (2010) Elvesztegetett évek (Elemzés a magyar gazdaság állapotáról). *Nemzeti Érdek*, IV. évf. 1.sz. (2010. tavasz).
- Virág T. (2009) „A kirekesztettség térbeli koncentrációja, a gettótól”, Párbeszéd a vidékért. MTA *Társadalomkutató Központ*, I. évf. 2. szám.

A fejlesztési források abszorpciója az apró-, kis- és középvárosok erőterében¹

Az önkormányzati korszakban a politika nem mutatta meg ideológia arcát olyan erővel, mint az azt megelőző korban (Szelényi 1981, 303-350) (Vági 1991) (Pálné 1987), de ez nem jelenti feltétlenül, hogy a kornak nem volt prioritása, kivételezése. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a területpolitikának, amely a település területfejlesztés révén hatott a helyi társadalmakra, kitapintható-e trendszerű prioritása. Létezett-e rejtett protekcionizmus, vagy egyszerűen csak az önkormányzatok individualista (Pálné 1994) (Illés 1992, 1993), érdekérvényesítő képessége ragadható meg a szabad piaci versenyben. Azaz a fejlesztési források útját a helyi politika rejtett és önálló döntései rángatták a forrásallokáció „szabadversenyében”?

A kérdésre számos eszközzel kereshetjük a választ, most egy irányból a statisztikai módszerekkel közelítünk; áttekintjük, hogy a terület- és településfejlesztési források milyen intenzitással, és főképp hova jutottak el. A vizsgálatba bevont források közül az Európai Unió csatlakozás előtt leginkább nyomon követhető két centralizált és két decentralizált támogatást vettük számításba. A jelenben már ható, és a legfrissebb forrásokat még nem vettük fel az adataink közé; egyrészt azért, mert szakmailag el kell döntenünk a most lehívott források közül, melyeket tekinthetjük a korábbi meghatározó források „jogutódjainak”; másrészt el kell telnie egy-két évnek, hogy az új források allokációjának trendjét kitapinthassuk.

A korábbi munkáink tapasztalataira és azokra kapott kritikai megjegyzéseket is felhasználva (Bódi- Fekete 2005) jelen tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, találunk-e összefüggést a mért abszorpciók mértéke, valamint az allokációt befolyásolni képes politikai tényezők között. Egyáltalán kimutatható-e kapcsolat, s ha igen, hol, milyen önkormányzati típusban, településcsoportban?

Közel húsz év meghatározó terület- és településfejlesztési forrásainak allokációit követve (Cél és Címzett támogatás, Területi kiegyenlítést szolgáló támogatás – TEKI,

¹ Jelen munka az NKTH INNOTARS 2008 „Terület és településfejlesztési források társadalmisítása” című program, valamint az FVM VKSZI részére készített: „Magyarországi települések és kistérségek fejlődési szakaszai” kutatás kapcsán jött létre. A fejezet korábban megjelent: Bódi F. – Fekete A. – Bódi M. [2010]: A fejlesztési források abszorpciója az apró- kis- és középvárosok erőterében. In (szerk.: Fábíán A.), Párbeszéd és együttműködés. Területfejlesztési szabadegetem 2006-2010 Dialóg Campus Kiadó, Sopron, (pp. 265-283). A fejezet előzményének tekinthető: 12th LOSS-CONFERENCE: „Working for programs or clients?” Wednesday, 4 October – Saturday, 7 October 2006 Katholische Universität Eichstätt –Ingolstadt (Germany) WFI - Ingolstadt School of Management Auf der Schanz 49 85049 Ingolstadt. Presentation Fabian Gergely (Debreceni Egyetem) - Ferenc Bódi (MTA PTI): “A New Projectland: The Case of Hungary”

és Cél jellegű decentralizált alap – CEDE) a helyi települési önkormányzati, valamint a kistérségi besorolás szintjéig vizsgálva, majd az önkormányzatok méret és jogállás szerinti eloszlásait is összevetve feltűnt a kis lélekszámú települések, különösen a kisvárosok erőssége a fejlesztési források abszorpciója terén.

Most, ebben a rövid tanulmányban, arra keressük a választ, hogy a relatív siker mögött vajon mi is rejtőzhet: a kis- és az apróvárosok erősödő érdekérvényesítő potenciálja, vagy a helyi és területi pozíciók átrendeződése, illetve, hogy mindez csak egy délibáb, ami megtéveszti a kutatót, s a csoportjellemzők mögött igazából csak egy-egy kiugró érték rejtőzik. Nem rajzolható meg valóságos trend, mivel a helyi sikereket nem átgondolt településpolitika, hanem individuális erőfeszítések formálták.

A forrás abszorpció városi és vidéki jellege 1991–2007 között²

A megfigyelt források mindegyikét összegeztük (2002-es változatlan áron számolva), és azt a jelenleg regnáló kistérségi szerkezetre rávetítve, az egy főre jutó forrásokat négy kategóriába osztottuk:

- a legalsó kategóriába a leggyengébb abszorpciós kistérségeket jelöltük, amelyek az egy főre jutó meghatározó országos átlag (150 ezer Ft/fő) kétharmada alatt maradtak.
- A második kategóriába (gyenge abszorpció) pedig azon települések kerültek, amelyek az egy főre jutó országos átlag kétharmada fölé kerültek, de az országos átlagot nem haladták meg.
- A harmadik kategóriába kerültek az erős abszorpcióval rendelkező kistérségek, amelyek az országos egy főre jutó átlagtól erősebbek, de annak 1,6-szorosát nem érték el.
- A legerősebb abszorpciós kategóriába pedig azon kistérségek kerültek, amelyek az országos átlag 1,6-szorosánál nagyobb értéket értek el.

A forrásabszorpció erősségét illetően, illetve ennek kistérségi egy főre jutó átlagát figyelve megállapítható, hogy az átlag fölé (a szolnoki és a salgótarjáni kistérséget kivéve) alapvetően vidékies, kisvárosias kistérségek kerültek. Azonban a kistérségi átlagok elfedhetik azt a ténytet, hogy a kistérségen belül a város, illetve városok, vagy inkább a falvak gyűjtötték-e be a fejlesztési források többségét, ezért a városi-falusi abszorpciós súlyokkal is elemeztük a forrásabszorpció jellegét.

A térképen a körök nagyságával jelöltük a lehívott források egy főre jutó nagyságát, majd kiszámítottuk, 1991-2007 között valamennyi fejlesztési forrás figyelembe vételével a kistérségekben a források hány százaléka jutott a falvakba, illetve a városokba.

A források eloszlásának arányából, s a népesség eloszlásának arányából a városok és falvak viszonylatában aránypárokat képeztünk, amelyek elosztásával rurális-urbánus abszorpciós indexet alakítottunk ki.

² Az alábbi módszereket A VII. Falukonferenciára, MTA RKK, (A Vidéki Magyarország az EU- csatlakozás után, Pécs), dolgoztuk ki, amely megjelent a Területi Statisztika 2007. márciusi számában, Bódi F- Fekete A.: A területfejlesztési források eloszlása az EU csatlakozás előtti időszakban (123-134. o.)

A városok súlya a vidéki kistérségekben

A ruralitási-urbanitási abszorpciós mutató segítségével egy többdimenziós térképet hoztunk létre, amely egyszerre mutatja a források abszorpciós mértékét és láthatjuk annak városias, illetve falusias jellegét is. Az *erősen rurális* jellegű abszorpcióval rendelkező kistérségek kerültek a 0-45 értékek közötti kategóriába.³ Ha ezeket szemügyre vesszük, először is feltűnik, hogy számuk nem nagy, másodsorban pedig az, hogy erős abszorpciójú kistérség található Zalában; a lenti és a pacσαι kistérségek, továbbá a kapuvár-beledi és végül a pannonhalmai kistérség, tehát valamennyi a Dunántúlon található.

A *rurális kistérségek* (46-90) már többen vannak, de ezek is főleg a Dunántúlon helyezkednek el, Baranyában, Fejér és Komárom-Esztergom megyében, ugyanakkor megállapítható az is, hogy közöttük erős abszorpcióval rendelkező térség már jóval kisebb számban fedezhető föl. Ilyen például a letenyei kistérség, vagy az Észak-Magyarországon található szikszói, edelényi, salgótarjáni valamint sárospataki kistérségek. S végezetül az Alföldön bukkanunk rá két erős abszorpciójú és egyben rurális kistérségre: a polgári és a fehérgyarmati kistérségekre.

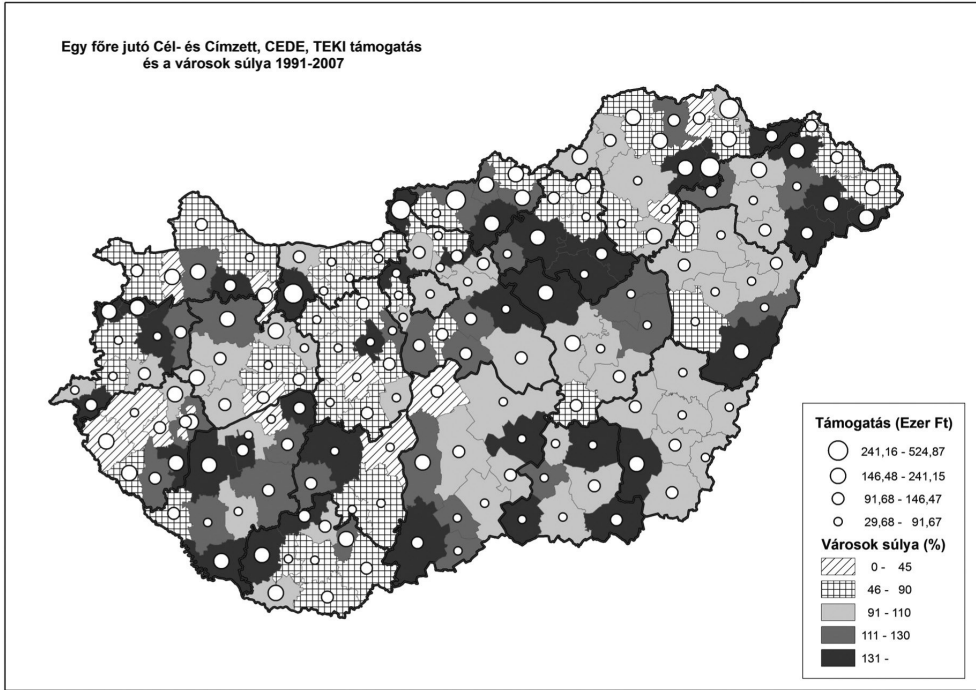
A *kiegyensúlyozott kistérségek* sorába (91-110) főleg az alföldi kistérségek kerültek, vagy olyan megyei jogú városok (Szeged, Debrecen), amelyek a városhatárokon túl jelentős kistérséggel nem rendelkeznek. Az erős urbanitású, vagy városi súlyú abszorpciós jelleggel rendelkező kistérségek az ország valamennyi régiójában megtalálhatók.

Az *erősen urbánus* abszorpciójú értéket 130 fölött érték el, amelynek lényege az, hogy a városokra jutó támogatások aránya 1,3-szoros értéknél magasabb volt, mint a városok népességének aránya a kistérségen belül. Az erős urbanitással és legerősebb abszorpcióval rendelkező kistérségek; a kisléber, a szigetvári, a barcsi, a marcali, a zalakarosi, a gyöngyösi, a pásztói, a szobi, a jászberényi, a szerencsi, a mátészalkai, a kisléber, a berettyóújfalui, a kőszegi, a csepregi és a tokaji kistérségek voltak. Ezen kistérségekben az egy főre jutó fejlesztési forrás az országos átlag fölött volt, s a források zöme a kistérségen belül is a városokba jutott.

Az *enyhén urbánus*, illetve városias abszorpciójú kistérségek sorába kevés kistérség jutott, amelyeken belül a forráseloszlás már ugyan megközelítette a falvak és a város népességének arányát (111-130), de a városoknak mégis nagyobb részesedésük volt a fejlesztési források fölhasználásában. Ilyen enyhén urbánus, de erős abszorpciós jellegű mutat a csornai, a pápai, a pécsváradi, a balassagyarmati, a szécsényi és a bányászterenyi kistérség, s végezetül a kalocsai kistérség.

³ A kategóriák mutatják a városok súlyát, amely a városokra jutó támogatás arány százalék és a városok népességének arány százalékának hányadosából kaptunk. A 0-45 érték az mutatja egy kistérségben a városok népességükhöz képest kisebb arányban kaptak forrást, mint a falusi önkormányzatok.

1. térképi ábra.

Forrás: TeIR adataiból Szemenyei Gyula MTA RKK és Fekete Attila MTA PTI számításai alapján

Összességében megállapítható, hogy a vizsgált fejlesztési források esetében, az egy főre jutó átlagot figyelembe véve, a kiugró értékek a vidékies jellegű kistérségekre voltak leginkább jellemzők, de a kistérségeken belül a forrásabszorpció jellege viszont legalábbis urbánus jellegű volt. Ez a jelenség arra utal, hogy *a hátrányos vagy periférikus helyzetből adódó forrásallokációs előnyt inkább a kisvárosok, s kevésbé a falvak tudták érvényesíteni.*

Az egy főre jutó országos átlag fölött fejlesztési forrást lehívó kistérségek közül 26 kistérség urbánus vagy erősen urbánus abszorpciós jellegűt, 11 kiegyenlített abszorpciót, 12 pedig erősen falusias, illetve falusias abszorpciós jellegűt mutatott. Tehát megállapítható, hogy a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben a legsikeresebb kistérségek (két megyei jogú várost magába foglalót leszámítva) alapvetően vidékies jellegűek voltak. Azonban a legsikeresebb kistérségeken belül a városok népességarányukat meghaladó mértékben jutottak a terület, településfejlesztési forrásokhoz.

⁴ 2007-ben 174 kistérségre (LAU-1) volt felosztva Magyarország.

1. tábla. Település- és területfejlesztési források (Cél és Címzett, TEKI, CEDE) eloszlása önkormányzati típusok szerint 1991-2007 között

Önkormányzat típusa	Önkormányzatok száma (db)	Lakónépesség megoszlása (%)	Támogatás összesen (ezer Ft)	Támogatás összesen (%)	Támogatás szórása	Támogatás fő/ ezer Ft
Községek 500 alatt	1053	2,74	46 152 479,02	4,7%	78760,9	214,01
Községek 500-999	671	4,95	59 729 281,17	6,0%	163 522,8	123,08
Községek 1000-2999	914	16,00	182 381 656,71	18,4%	289 772,2	113,38
Községek 3000 felett	208	11,35	74 248 962,23	7,5%	344 476,0	82,71
Városok: 10000 fő alatt	151	7,06	118 499 965,73	12,0%	852 940,7	149,35
Városok 10000 fő fölött	114	21,25	267 189 616,46	27,0%	218 8591,8	124,96
Megyei jogú városok	23	19,70	133 216 059,70	13,5%	323 1817,0	73,45
Főváros	1	16,95	107 779 005,90	10,9%	.	63,42
Összesen	3135	100,00	989 197 026,92	100,0%	2103 805,6	149,07

Forrás: TelR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

A kisvárosok relatív sikerét mutatja az 1991-2007 között valamennyi megfigyelt forrást összesítő táblázat is, amelyből kiolvasható, hogy a három elemzett ciklus összességében, közel ezer milliárd fejlesztési forrás 40%-át azok a kisvárosok szerezték meg, amelyben az ország 28%-a élt. Népeségarányukhoz képest különösen sikeresek voltak a tízezer fő alatti kisvárosok, amelyek a források 12%-át szerezték meg, s amelyben az ország népességének 7%-a lakott. A tízezer fő alatti kisvárosok egy főre jutó értékét (amely az országos átlaggal majd egyező) egyedül csak az aprófalvak kategóriája előzte meg.

A kis- és apróvárosok forrásabszorpciója 1991–2007

A tízezer főnél kisebb lélekszámú városok önkormányzatainak viszonylagos sikerét egy közeli fókuszra állított optikával igyekszünk megfejteni, amelyben a tízezernél kisebb létszámú falvakat és városokat, valamint az ötezernél kisebb lélekszámú falvakat és városokat hasonlítjuk össze. Az ezer főnél kisebb létszámú településeket nem vettük figyelembe, mivel ebben a kategóriában nincsenek kisvárosok. Az ezer főnél népesebb és tízezer főnél kisebb népességű településeken az ország harmada él, azaz 3.444.360 fő (2007-es KSH nyilvántartás szerint). Ezek az önkormányzatok a megfigyelt források 37,9%-át szerezték meg, azaz abszorpciós képességük a népesség

arányukhoz képest erőteljesebb volt, de mindez természetesen nem jelenti azt, hogy minden önkormányzat ezt elmondhatja ezt magáról a csoportban.

Amennyiben a fejlesztési források egy főre jutó átlagát vesszük számításba, akkor a városok kerültek előnyösebb helyzetbe a községekkel szemben, különösen az apróvárosok első helye - 188 ezer Ft/fő - szembetűnő.

2. tábla. Település- és területfejlesztési források (Cél és Címzett, TEKI, CEDE) eloszlása önkormányzati típusok szerint 1991-2007 között

Önkormányzati (ÖK) típus	Önkormányzatok száma (db)	Egy főre jutó támogatás (fő/ ezer Ft)	Támogatás (ezer Ft)	Támogatás eloszlása (%)	Népesség (fő)	Népesség eloszlása (%)
Község 1000–5000 fő	1092	110,3	23 568 972	63,0	2 241 056	65,1
Város 1000–5000 fő	56	187,6	34 234 552	9,1	198 722	5,8
Község 5000–1000 fő	44	67,2	18 169 024	4,9	278 527	8,1
Város 5000–1000	101	123,1	86 261 504	23,0	726 055	21,1
Összesen	1293	113,1	374 353 053	100,0	3 444 360	100,0

Forrás: TelR; Fekete Attila számításai alapján,

Vizsgáltuk a forrásallokáció népességhez viszonyított arányát is. Az előny egyértelműen az apróvárosoknál volt, az 1000-5000 fő közötti városok nagyobb tömegű támogatást vonzottak népességükhöz viszonyítva.

A kicsik sikeresebbek?

A csoportátlagok szerinti rangsorban is egyértelműen jobb abszorpciós képességgel – az egy lakosra jutó támogatást illetően – az apróvárosok rendelkeztek. Mitől sikeresebbek az apróvárosok, és vajon mi rejtőzhet a kisvárosok agresszívebb forrásallokációja mögött? A városi levegő sikeresebb tesz? Köztudott, Magyarországon – a vizsgált időszakban, s források tekintetében - sem adminisztratív fejlesztési forrasszerzési előnnyel, sem közigazgatási hierarchikus státus előnnyel nem bírt a városi rang, s a városi cím megszerzése az elmúlt húsz évben legfőképpen némi nehézség árán, de megszerzhető volt azon nagyközségek számára is, amelyek erre kitartóan törekedtek.

Feltevésünk szerint a városi cím megszerzése a helyi politikai vezetés ambícióit szolgálta, amely együtt járhatott olyan törekvéssel, amely mind több és több fejlesztési forrás lehívását szorgalmazta. Ebből az következik, hogy az 1990 után várossá válók, különösen a frissen szerzett városi rang birtokosai erőteljesebb abszorpciót fejtettek ki.

A vizsgálat során 2007-ben 156 darab tízezer főnél kisebb lélekszámú várost találtunk Magyarországon, amelyből 47 már 1989 előtt, azaz még a tanácsrendszerben elnyerte a városi rangot. Az önkormányzatiság első tíz évében további 48 nagyközség kapott városi címet, s az ezredforduló után további 61 nagyközség emelkedett városi rangra. A tanácsi rendszerben már városi ranggal rendelkező kisvárosok átlag népessége 7239 fő volt, az önkormányzatiság első évtizedében várossá vált önkormányzatok átlag népessége 5694 fő, az ezredforduló után várossá vált települések átlag népessége már nem éri el az ötezret, azaz az új városok egyre kisebbek és kisebbek.

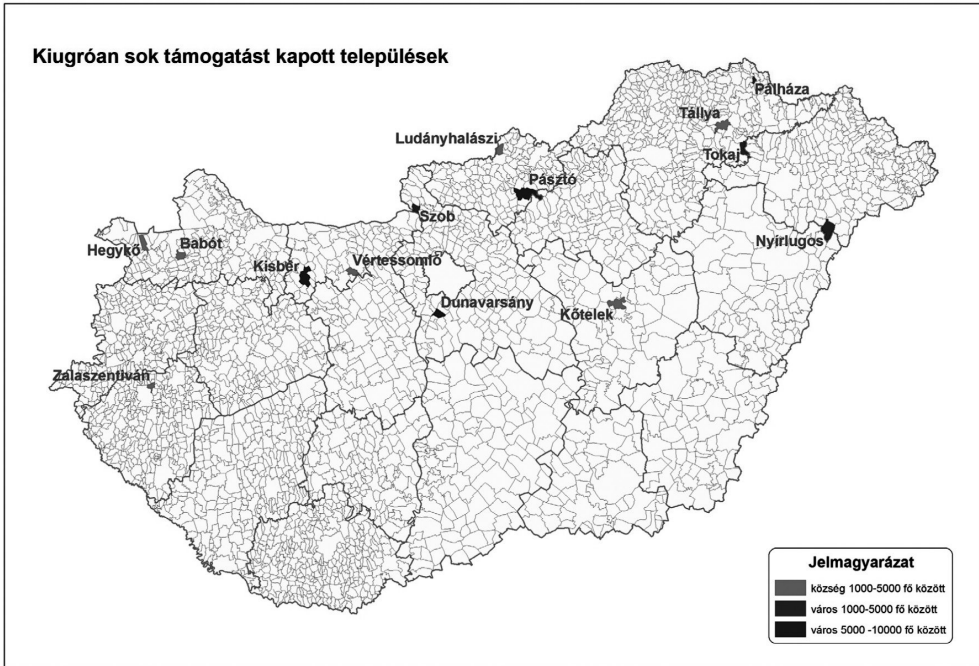
3. tábla. Egy főre jutó terület- és településfejlesztési forrás tízezer főnél kisebb lélekszámú városokban 1991-2007

Városi Önkormányzatok mérete (fő)	Várossá nyilvánítás éve	Egy főre jutó átlag (Ezer Ft/fő)	Önkormányzat száma (db)	Szórás
1000-5000 között	-1989	248,1	8	460,3
	1990-1999	146,7	17	97,8
	2000-	194,4	31	273,7
	Összesen	187,6	56	267,7
5000-10000 között	-1989	149,4	39	143,8
	1990-1999	103,1	31	95,6
	2000-	111,6	30	100,8
	Összesen	123,7	100	118,9
Összesen	-1989	166,2	47	225,3
	1990-1999	118,6	48	97,6
	2000-	153,7	61	210,0
	Összesen	146,6	156	188,2

Forrás: TeIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

A fenti táblázatból szembeötlő, hogy a tanácsi rendszerben már városi rangot viselt apró, vagy kisvárosok a csoportátlaguk felett teljesítettek, meglehetősen nagy szórás mellett, vagyis az átlag a csoport tulajdonságát igazán nem tükrözi, viszont ebben a csoportban húzódtak meg az igazi nagy ragadozók (pl. Tokaj). A hipotézisünk szempontjából egy érdekes tényre bukkanunk, ha szemügyre vesszük az önkormányzati korszak novíciáit, azaz az önkormányzati kor új városait. Az ezredfordulót követő években 31 nagyközség vált apró várossá, amelynek az abszorpciót értéke (194,4 ezer forint/fő) meghaladja a csoportátlagot, és messze megelőzi az azonos népességű községek (110,3 ezer forint/fő) forrásfelszívó kapacitását. Ezek a falvak, mint a lazacok a sebes vízben kitartóan úsztak és annyi forrást gyűjtöttek várossá válásuk évtizedeiben, amennyit csak bírtak. Minden bizonnyal fejlesztési ambíciójukat a városi cím megszerzése ösztönözte, amely mögött a régi presztízs jogok visszaszerzése, a kollektív kárpótlás igénye, a szomszédvárnak megmutatjuk gravaminalizmusa épp úgy állhatott, mint egy-két helyi politikusi életmű megkoronázásának rejtett, alig palástolt szándéka.

2. térképi ábra

Forrás: TeIR adataiból Fekete Attila számításai alapján)

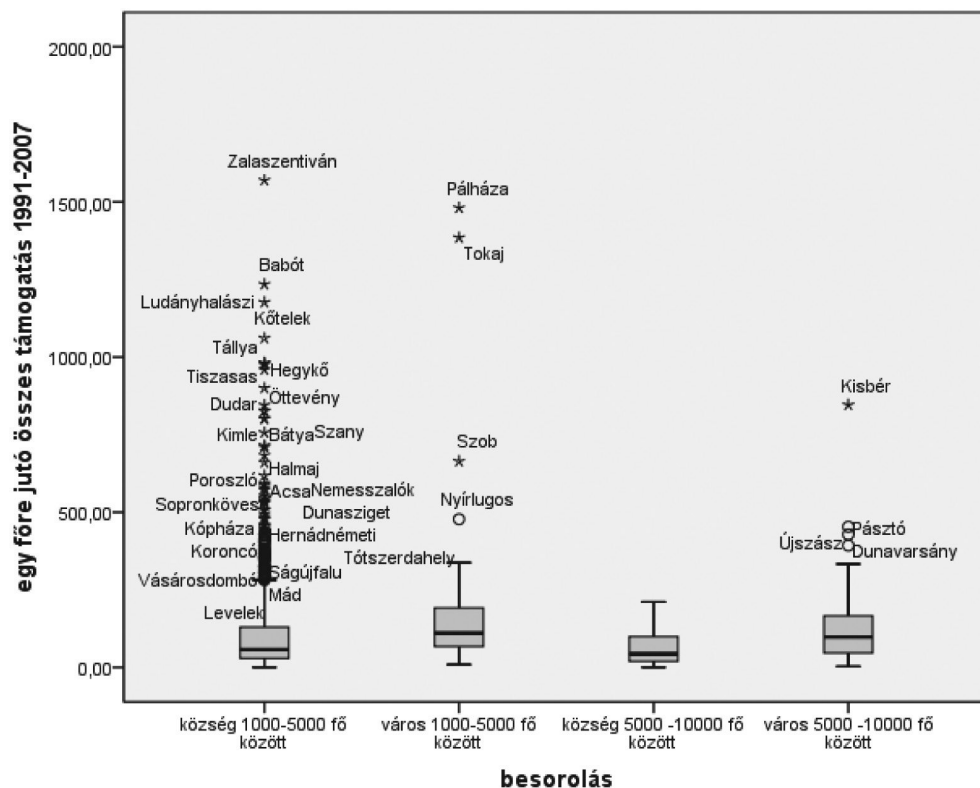
A nagyközségek sorából városi rangra feltört újjavárosok közül a kisvárosok sorában is kimutathatóan a saját valamikori csoportátlaguk felett teljesítettek (67,2 ezer forint/fő), majd annak dupláját sikerült leszedni a fejlesztési források asztaláról (111,6 ezer forint/fő). Különösen azon kisvárosoknak, amelyek a legutóbbi éviztedben lettek városok (Dunavarsány, Újszász). Mindezt annak ellenére megállapíthatjuk, hogy a kisvárosi millió igazi csúcsragadozói nem csak ebből a csoportból kerültek ki, hanem megtalálhatók itt a tanácsi korban is már városi rangot kapott kisvárosok is (Kisbér, Pásztó).

A 156 kis- és apróvárosi önkormányzat vonatkozásában, amelyből 109 az önkormányzati korszakban emelkedett városi rangra, kimutattuk: a tanácsi korszakban várossá vált önkormányzatok abszorpciós sikere messze megelőzi az önkormányzati korszakban várossá vált önkormányzatok pályázati sikerességét. Azonban az önkormányzati korszakban várossá vált kis- és apróvárosok sorában különösen a legfiatalabb városok abszorpciós kapacitása emelkedik ki, amelynek háttérében a várossá válásért folytatott politikai verseny sejthető. Hosszú ideig - a közvélekedés szerint - a kisvárosok sikere mögött nyers politikai érdekérvényesítést sejtettek, ezt a feltevést erősítette az a tény, hogy a városi polgármesterei székeket a '90-es évek második felétől sorra az országos, parlamenti pártokhoz köthető polgármesterek foglalják el. (Bódi 2006: 318) A helyi hatalom rejtett oldalának megfejtéséhez még tovább szűkítettük fókuszunkat, s azokra az önkormányzatokra összpontosítottunk, amelyek a lehatárolt csoportátlag felett teljesíttek a fejlesztési források megszerzésének versenyében.

Az ezer-ötezer fő közötti községek abszorpciós átlaga alacsony, szinte megegyezik az országos átlaggal (lásd 1. ábra), de az ezer községi önkormányzat sorából a csoportátlag felett toronymagasan emelkednek ki Zalaszentiván, Babót, Ludányhalászi, Kőtelek, Tállya, Hegykő, Tiszasas községi önkormányzatai, ahol a települések egy főre számítva egymillió forint feletti értékben jutottak támogatásokhoz. A további 35 falu is extrém mennyiségű pályázati forráshoz jutott, legalábbis a másik - a csoporthoz tartozó - ezerhez képest. A hasonló méretű (népességszámú) apróvárosok csoportátlaga jelentősen kiemelkedik az országos átlagból. A csoportból négy apróváros emelkedik ki toronymagasan; Szob és Nyírlugos, amelyek 2000 után lettek városok, valamint két zempléni városka Tokaj és Pálháza. Az előbbi már a késő tanácsai korban városi rangot kapott, az utóbbi az ország egyik legfiatalabb, s egyben legkisebb népességű városa.

A nagy népességű községek (ötezer-tízezer fő) csupán az országos átlag felét-két-harmadát érték el igazán kiugró értékek nélkül. Az országos átlagot alig meghaladó kisvárosok (ötezer-tízezer fő) csoportjából (101 kisváros) Kisbér, Pásztó, Újszász, Dunavarsány emelkedik ki.

1. ábra. Egy főre jutó terület- és településfejlesztési forrás abszorpciós csoportátlagot meghaladó önkormányzatai 1991-2007

Forrás: TeIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

Az önkormányzati rang, a jogállás (város-község) a források szóródását és a támogatások mértékét erősen befolyásolta. A megfigyelt községek esetében a kiugró egy főre jutó támogatás inkább a kisebb népességű településeknél volt jellemző, a módusz a kisebb létszámú, és kevesebb egy főre jutó támogatást begyűjtő községeknél húzódtott. A városoknál minden kisvárosi méretben találunk (egy főre vetítve) kiugró értéket, ezer és kétezer fő között, vagy akár hat és hétezer fő között elhelyezkedő kisvárosok esetében is. A községek csoportként „viselkednek”, kiszámíthatóbbak, konformak, ellenben a városok inkább individumok, egyediék, esetszerűek.

Amennyiben a helyi politika sikeres érdekérvényesítő, akkor a vizsgált időszakban több eredményes pályázatot tudott realizálni, viszont a kiugró értéket a beruházás jellegéből fakadó egy-egy kiugró volumen okozza (pl. hálózati vonalas infrastruktúra). Abban az esetben a politika nem egyenletesen teljesített, illetve egy-egy „fejlesztési bumm” magyarázza a magas egy főre jutó fejlesztési értéket. A fentiek okán a Magyar Közlöny és TEIR adatainak segítségével feldolgoztuk a nyertes és nem nyertes pályázatokat is a kiugró települések esetében.

A forrásallokáció volumenének jelentős része szennyvíz beruházás, amely többségében egy kisebb térségben valósult meg, s a kisváros építette meg a csatornahálózat fejének számító szennyvíztisztító művet. A beruházások másik jellemzője intézmények (oktatási és egészségügyi) bővítése, eseti fejlesztése, amelyek térségi ellátást szolgálnak. A fejlesztések átvizsgálása a fejlesztési bumm teóriáját inkább igazolja, mint a kiegyensúlyozott érdekérvényesítő helyi városi politika előképét.

Erőteljes nagypolitikai kapcsolatot Pásztó város polgármestere esetében találtunk, aki 1998 óta polgármester, kezdetben függetlenként, majd 2002-től Fidesz-MDF-MKDSZ, 2006-tól Fidesz-MDF-KDNP színekben töltötte be tisztségét. 2002-2006 között pedig parlamenti képviselő is volt. Pásztó mellett Újszásznak, Kisbérnek, valamint Dunavarsáynak volt pártosodott polgármestere, az előbbi MSZP-s, az utóbbi kettőnek Fidesz-KDNP-s párttámogatottsága volt. Tokaj és Pálháza polgármestereit is megérintették korábban pártok, illetve civilszervezetek. Tokaj polgármestere 1990-ben élvezett párttámogatottságot, 1994-től független, Pálháza polgármesterét 2002-ben a Zempléni Település Szövetség segítette, de korábban és 2006-tól is független. Abszolút független polgármesterei vannak Nyírlugosnak és Szobnak. A párttámogatottságnál talán sokkal fontosabb tény, hogy a polgármesterek közül hárman az ötödik ciklus óta vezetik a városukat (Tokaj, Szob, Nyírlugos). Pálháza polgármestere 1994-től folyamatosan a települése élén áll, Kisbért és Pásztót pedig már három ciklus óta ugyanaz a helyi politikus vezeti. A polgármesterei állandóság csak Dunavarsányban nem teljes, ahol a jelenlegi polgármester időközi választáson került a polgármesterei székbe s így két választás óta tölti be hivatalát. A polgármesterei állandóság azonban nem csak a sikeresen fejlesztési forrást szerző kisvárosokat jellemzi, de ez elmondható a sikeres községek esetében is. A 48 legsikeresebb községi önkormányzat közül 28 önkormányzatban három, vagy annál több ciklus óta ugyanaz a polgármester.

4. tábla. A legsikeresebb fejlesztési forrást megszerző önkormányzatok (1000-10000 fő) polgármestereinek tartóssága

Ciklusok száma	Város	Község	Összesen
Egyszer	1	18	19
Kétszer	1	8	9
Háromszor	2	9	11
Négyszer	1	3	4
Ötször	3	10	13
Összesen	8	48	56

Forrás: OVI adataiból Bódi Mátvás leválogatása alapján

Megvizsgáltuk a polgármesterek állandóságát valamennyi ezernél népesebb és tízezerél kisebb lélekszámú önkormányzat esetében is. A polgármestereket 199 esetben ötször egymás után választották meg, tehát közel kétszáz olyan önkormányzat volt, ahol állandó a megválasztott polgármester személye 1990-től. Ebben a településkategóriában tehát 18%-ban ugyanaz a polgármester 1990-óta. Ez durván minden ötödik ilyen településre igaz, tehát a támogatott települések polgármesteri állandósága nem kirívó. A helyi politikai szereplők ismerveit illetően; nagypolitikai elkötelezettségük, beágyazottságuk, vagy a helyi választásokon aratott sikerek vonatkozásában a nagy forrás megszerzők nem számítanak különleges településnek.

Tehát megállapítható, a csoportátlagnál nagyobb teljesítményt nyújtó önkormányzatok – lehetnek azok kis- vagy apróvárosok, akár községek – nem rendelkeznek olyan egyedi különleges tulajdonsággal, amellyel megerősíthetnénk azon feltevésünket, hogy erősebb érdekérvényesítő tulajdonsággal bírnának a helyi politika vezetői (nagypolitikai beágyazottság, sikeresebb választási szereplés), mint az átlagos vagy átlag alatt forrást lehívó társaik.

A városok, vagy a várossá válás útján haladó települések a községekhez mérten ugyan jelentős forrás többletet könyvelhettek el, különösen az apróvárosok, de a kisvárosok egészében az önkormányzati rendszer előtt városi rangot szerzett települések messze erősebb abszorpciós képességeket mutattak, mint az önkormányzati korszakban várossá avatott társaik, s ez elmondható a jelen évtizedben várossá vált valamikori nagyközségekre is.

A városok erőteljesebb abszorpciós képessége önmagában a városi ranggal, illetve a városi cím megszerzése érdekében kifejtett erőfeszítésekkel magyarázható, függetlenül attól, hogy ezen új városok többsége politikai, közigazgatási és földrajzi értelemben nem város, mivel nem minden esetben rendelkeznek térség-szervező potenciállal, nincs igazgatási illetékességi körük saját közigazgatási határukon kívül, s igen gyakran nem látnak el térségi feladatot sem, azaz lényegében nem városok. Várossá is többségük csak azért vált, mert a várossá válás lényegében nem volt kötve szigorú feltételekhez, s ez által a kandidálók könnyen elnyerhették a címet, abban az önkormányzati rendszerben, amely a városoknak nem jelölt ki különösebb irányító, igazgatási és szervezői feladatot.

Minden valószínűséggel egy új önkormányzati rendszernek, amely a városi címhez annak közigazgatási, térszervezési, közpolitikai, szociális-feladatellátás, stb. szerepeit is hozzá kívánja rendelni, azaz feladatot, forrást és felelősséget is akar adni a városai számára, annak az önkormányzati rendszernek a városok új rendjét is meg kell tudni határozni. Szükség esetén a városok redukcióját is meg kell tennie, vagy/és azok hierarchikus viszonyát szabályozni egymáshoz és a környezetükhöz, a térségükhöz képest. A fenti probléma lényegében nem húsz éves hiátus, hanem közel százötven éves hiányossága a közigazgatási rendszerünknek, mivel nincs várostörvényünk, s ennek hiánya az 1870-es évek óta nyomasztja a területrendezési és városhálózati politikánkat. (Kajtár 1992: 92)

A középvárosok forrásabszorpciója 1990–2007

A középvárosok sorában (10.000~50.000 fő) 114 önkormányzat található, amelyben az ország népességének több mint egyötöde él (21,3%). Az ezredfordulót követő első év (2002) árfolyamán számolva a közel ezermilliárd forintnyi terület- és településfejlesztési forrásból 270 milliárd forintot tudtak magukhoz vonzani a tízezernél népesebb, de megyei joggal nem rendelkező városok Magyarországon. Amennyiben a városi szegmensben külön vizsgáljuk a tízezer főnél népesebb városokat, akkor a középvárosok a források több mint felét szerezték meg, annak ellenére, hogy az e szegmensbe tartozó városokban a nagy és közepes városi népességnek (megyei jogúakkal és a fővárossal együtt) csupán egyharmada él. Az egy főre jutó fejlesztési forrás abszorpció értékét figyelembe véve 125 ezer forint/fő értékkel a városi kategóriákon belül második helyen áll az apróvárosok mögött, kissé megelőzve a kisvárosokat.

5. tábla. Település- és területfejlesztési források (Cél és Címzett, TEKI, CEDE) eloszlása önkormányzat típusok szerint 1991-2007 között

Városok	Városok száma (db)	Támogatás összesen (ezer forint)	Támogatás eloszlása (%)	Állandó népesség (fő)	Átlag népesség (város/fő)	Állandó népesség eloszlása (%)	Egy főre jutó támogatás (ezer Ft/fő)
Közepes- városok (10000 fő felett)	114	267 189 617	52,6%	2 162 432	18 969	36,7%	124,96
Megyei jogú városok	23	133 216 060	26,2%	2 033 179	88 399	34,5%	73,45
Főváros	1	107 779 006	21,2%	1 694 005	1 694 005	28,8%	63,43
Összesen	138	508 184 682	100,0%	5 889 616	42 678	100,0%	115,93

Forrás: TEIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

Az egy főre jutó támogatás csoport értéke meglehetősen csalóka, hiszen minél kisebb lélekszámú városi csoportra tekintünk a szórás értéke annál jobban, drámaian növekszik. A közepes városok esetében is a legkisebb támogatásban részesülő és a legnagyobb támogatásban részesülő város között a különbség közel ötszázszoros. A kis- és apróvárosok esetében a szélső értékek az előbbi csoporttól nagyobb különbséget mutatnak, a megyei jogú városok esetében viszont csak négyszeres különbség volt a leggyengébb és legerősebb abszorpciós mutatóval rendelkező városok között (minimum: Eger; 29,1 ezer forint/fő, maximum: Nagykanizsa; 162,5 ezer forint/fő).

A kor sikeresebbé tesz?

Fentiek alapján látható a középvárosok átlag csoport értéke kevésbé értékelhető, ezért érdemes külön figyelmet szentelni az átlagtól szélsőségesen eltérő, messze az átlag felett teljesítő városokra. A csoportátlag felett tíz várost találtunk, amelyek közül négy város 1944 előtt is városi ranggal bírt; Balassagyarmat, Gyöngyös, Jászberény, Kálcsa, további városok 1945-1980 között kaptak városi címet; Barcs, Berettyóújfalu, Marcali, Mátészalka, Orosháza, Kisvárd. Az önkormányzati és a késő tanácsi korszakban várossá vált 46 új város közül egy sem emelkedett ki a csoportátlagból, s különösen a középvárosi novíciák (1991 után városi rangot kapott önkormányzatok) átlagos teljesítménye nem közelítette meg a tanácsi és korábbi időkben várossá vált városok egy főre jutó abszorpciós teljesítményét.

6. tábla. Egy főre jutó terület- és településfejlesztési forrás tízezer főnél nagyobb lélekszámú városokban (megyei jogúak kivételével) 1991-2007

Várossá nyilvánítás éve	Városok száma (db)	Egy főre jutó támogatás (fő/ezer Ft)	Átlagos támogatás szórása	Minimum támogatás értéke (ezer Ft)	Maximális támogatás (ezer Ft)
-1944	29	144,0783	87,76	37,92	337,13
1945-1980	39	151,1891	144,15	11,02	644,47
1981-1990	24	99,4942	58,30	8,77	224,34
1991-	22	81,0432	52,765	1,36	213,82
Összesen	114	124,9601	104,64	1,36	644,47

Forrás: TelR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

A vizsgált időszakra vonatkozóan kigyűjtöttük, hogy az átlagtól messze kiemelkedő városok mire pályáztak és kaptak támogatást. A centralizált elosztású források (Cél és Címzett) témái nagyon hasonlóak voltak: Mátészalka a legerősebb forrásallokáló, a kórházára kapott támogatást a legtöbbször, Berettyóújfalu szintén a kórházára és azon felül a gimnáziumára, és belvízrendezésre. Marcali a kórházára, oktatási intézményeire, csatornázásra és vízhálózat fejlesztésre, Kisvárd színházára, oktatási intézményeire, belterületi vízrendezésre, Orosháza városi kórházára, oktatási intézményeire, Barcs gyógyuszodára, oktatási intézményeire adott be pályázatot és kapott

támogatást. Az idősebb városok esetében, így Kalocsa, Balassagyarmat, Jászberény, Gyöngyös elsődlegesen a kórház-rekonstrukciók beruházások vezetnek, a nógrádi és a jász városokban jelentős szennyvízhálózat építés is szerepel a fejlesztési listán. Mint látható, a fejlesztéseket az intézmények már korábbi léte determinálta. Különösen nagy szerepet kaptak a területi, valamint városi kórházak fejlesztései, amelyek öszszegszerűen a legköltségesebb beruházások voltak, és hasonló determináltság mutatható ki az oktatási intézmények esetében is. A középvárosi szegmens annyiban tér el a kisvárosi életvilágtól, hogy itt kevesebb vonalas infrastruktúrafejlesztés mutatható ki – részben azért, mert már korábbi időben beépítették ezeket (vízhálózat), vagy piaci alapon jöttek létre (közműtársulások, lakossági források bevonásával), vagy későbbi időszakban főleg EU-s forrásból hívták le (szennyvízhálózat) a támogatásokat. A források lehívása a középvárosok vonatkozásában - egyezően a kis- és apróvárosokkal – bumm-szerű volt, saját forrás hiányában jelentős állami részesedéssel és ebből következően a kurrens pályázati célokkal egybevágoók voltak a fejlesztések.

A sikeres kisváros polgármester profilja

A fejlesztési abszorpció legsikeresebb középvárosainak a politikai arcukat is szeretjük volna megrajzolni, hasonlóképpen a kis- és apróvárosokhoz. A legszembeötlőbb jelenség a polgármesterek állandósága. Öt városban a polgármesterek 1990 óta vezetik a városukat, tehát politikai értelemben sikeresek. (Fekete 2006) Minden magasan forrást allokáló középváros polgármestere parlamenti párt támogatottságát élvezte, kivéve Barcs és Kisvárdai polgármestereit, akik 1998 óta nominálisan függetlenek. Berettyóújfalu és Mátészalkát kivéve a legfelső tíz városnak lényegében tartósan baloldali polgármestere volt. Az országgyűlésben két város polgármestere foglalt helyet; Jászberényé, aki 2006-tól volt az MSZP színeiben a törvényhozás tagja, és Orosházaié, aki 2002-2006 között erősítette szintén a szocialista frakciót. Balassagyarmatot kivéve valamennyi középvárosi polgármester a megyei közgyűlésekben is helyet foglalt. Legtöbb alkalommal Barcs és Marcali polgármestere, aki 1994 óta töretlenül tagja a somogyi közgyűlésnek, s nem különben Kalocsa első embere, aki a Bács-Kiskun Megyei Közgyűlésben vállalt szerepet két évtizeden át. A többi átlag felett forráshoz jutó kisváros polgármestere is helyállt két-három ciklust eltöltött megyéjük közgyűlésében, de a 2006-os választás után nem vállaltak, vagy nem kaptak további megyei mandátumot.

A forrásallokáció szempontjából igen fontos megyei fejlesztési tanácsok (1998-tól), és később a regionális fejlesztési tanácsok (2002-től) névsorait is átfésültük. Olyan várost nem találtunk, ahol a polgármester ne lett volna legalább egyszer tagja valamelyik fejlesztési grémiumnak. A megyei fejlesztési tanácsokban három cikluson át tevékenykedtek Marcali, Orosháza polgármesterei, és két ciklust ült végig Barcs polgármestere. A regionális fejlesztési tanácsokban a legaktívabb polgármesterek Marcaliból, Kalocsából, Jászberényből, Barcsból, és Gyöngyösből kerültek ki. Meglepő, de fajlagosan a két legerősebb fejlesztési forrásabszorpcióval rendelkező város polgármesterei, Mátészalkai és Berettyóújfalué az elmúlt két választási ciklus alatt

nem volt tagja sem a megyei, sem a regionális fejlesztési tanácsnak, az előkelő helyen álló Balassagyarmatnak az első embere pedig csak 2002-2006 között volt tagja a nóg-rádi MFT-nek.

A tíz fajlagosan legerősebb fejlesztési forrást allokáló középvárosban közös, hogy a városok polgármesterei hosszú időn át tölthették be hivatalukat. Öt városnak a polgármestere ötödik ciklusát szolgálja (Berettyóújfalu, Kisvárd, Marcali, Kalocsa, Balassagyarmat, Barcs), de a többi esetében is kimutatható egyfajta állandóság a polgármesteri pozíció körül. Mátészalkán az elmúlt két ciklust politikai irány- és személcseré jellemezte, de korábban három ciklusban a politikai irány és személy vonatkozásában a város stabil volt. Orosháza polgármesteri székét húsz éven át azonos politikai irányzatú polgármester foglalta el, s 1994-2006-ig a város első emberének személye sem változott. Jászberény az eddigi önkormányzati ciklusokat egy politikai irányzat színeiben politizáló polgármesterekkel töltötte ki, s a polgármester személye is 1990-től 2006-ig változatlan volt. Gyöngyös polgármesterei valamennyi ciklusban azonos politikai párt, illetve koalíció támogatását kapták, s két-két polgármesterük két-két kormányzati ciklust szolgált ki.

A sikeres kisváros profilja

A fentiekből arra lehet következtetni, lehet egy város nagyobb vagy kisebb lélekszámú (Gyöngyös és Orosháza népessége meghaladja a 30 ezret, Marcali és Barcs népessége 12 ezer körüli), lehet az a Dunántúlon, vagy a Tiszántúlon, lehet az a tanácsi korban várossá vált (Berettyóújfalu), vagy ősi város sorából kiemelkedő (Kalocsa), a relatív fajlagos abszorpció sikeréhez szükséges: a városnak legyen hosszútávon állandó polgármestere, akinek jó, ha van széles megyei, regionális, de ha szükséges országos beágyazottsága a nagypolitikában. A politikai jó „beágyazottság” mellett nélkülözhetetlen, hogy legyen mit fejleszteni, azaz legyenek kiépült intézményei a városnak, s legyen egy viszonylag, vagy teljesen városhiányos térben, vagy/és legyen térségi ellátó szerepe, amely hátrányos helyzetű térségét látja el. Amennyiben rátekintünk térképi ábránkra, abból kiolvasható, hogy 16 erősen urbánus abszorpciójú kistérség magjában 8 város a legerősebb fajlagos forrásabszorpciójú középvárosok egyike, de urbánus abszorpciót mutat Balassagyarmat és Kalocsa is. A forrás felszívás relatív sikerességéhez a hátrányos helyzetű környezet, a versenyt csökkentő kivételezettség (városhiányos tér), és stabil helyi politika kellett. A kérdés a jelen és jövő számára: ez elegendő-e az Európai Unió forrás megszerzéséhez, s a változó politikai térben és klímában a kiemelkedő középvárosok meg tudják-e tartani relatív előnyüket?

A fentiekben nem tértünk ki arra, hogy az önkormányzati korszakot folyamatos forráshiány jellemezte, mivel korábbi munkáinkban már bemutattuk a fejlesztési források konjunkturális hullámzás mellett trendszerűen csökkenését (Bódi-Fekete 2005). A központi elosztású források folyamatos csökkenését a decentralizált források belépése sem ellensúlyozta. A fejlesztési forrás hiány következtében a fejlesztések a nagypolitika által meghatározott céloknak rendelődtek alá, mialatt a forrás szerzők tábora évről évre csökkent, azaz a forrás koncentráció erősödött, ezzel együtt

a verseny élesedett. A fejlesztési források megszerzése egyre nehezebb lett, különösen akkor, amikor az állam által biztosított működési források (intézmény fenntartó normatívák) is kritikus szintre csökkentek. Az önkormányzatok – részben az önkormányzati rendszer immanenciájából eredően – kooperációs készsége nem nőtt, ellenkezőleg még inkább individualizálódott.

A térségekben, különösen a nagyszámú és kis létszámú (aprófalvas- kisvárosi) önkormányzatokat tömörítő téregységekben a relatíve a téből kiemelkedő nagyoknak: apró- (1000-5000 fő) kis- (5001-10000 fő) és középvárosoknak (10001 főtől nagyobb, de nem megyei jogú) maradt meg az esélye a sikeresebb abszorpcióra. A fenti feltételek inkább esélyt jelentettek, nem törvényszerű következményei voltak a területpolitikai döntéseknek és az elosztási rendszernek, mivel a sikerhez kellett azok a helyi politikai szereplők is, akik képesek voltak a nagypolitika kapcsolati hálójába beépülni, ez utóbbi tény különösen igazolható a középvárosok esetében. A fenti statisztikai módszerek mellett szükséges a hálózati megközelítés is (Pálné 2009), amely minden bizonnyal gazdagítja mai tudásunkat. Végül adósak vagyunk annak a vizsgálatnak a bemutatásával is, amellyel feltárjuk, mennyire voltak eredményesek a területi- és településfejlesztések az adott településen és térségben. A forrásabszorpciók eredményezték-e fejlődést, a források hatottak-e a tér egyes elemeire, például van-e elmozdulás a régiók, kistérségek és városok vonatkozásában az épített és emberi tényezőket figyelembe véve? (Csatári 2010.) Mennyire voltak átgondoltak az egyes fejlesztések? A milliárdos vonalas infrastrukturális beruházások után meredeken csökkent a lakossági gázfogyasztás, sok településen nem kötöttek rá a szennyvízcsatornákra, sok újjáépült kórházban osztályokat zártak be, ágyszámot csökkentettek, sok felújított iskolában már nincs tanítás. A közelmúlt jobb megismerése minden bizonnyal segíthetné a jelen és a jövő fenntartható fejlesztéseinek tervezését, a jobb utak megtalálását a terület- és településfejlesztésben, területpolitikában.

IRODALOM

- Bódi F. – Fekete A. (2005) Kormányzati kísérletek a területi különbségek enyhítésére. *A Falu* XX. évfolyam, 4. szám Tél, 9-76.
- Bódi F. (2006) Önkormányzati választások a városokban 1998-2002. In (szerk. Böhm A.): *A helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarország 1990-2002.* MTA PTI, Budapest, 307-319.
- Bódi F. (2008) Forrásallokáció és fejlettség. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer.* MTA PTI, Budapest, 257-278.
- Bódi F. – Fekete A. (2007) A területfejlesztési források térbeli eloszlása az Európai Unió csatlakozás előtti időszakban. *Területi Statisztika* 10. (47.) évfolyam 2. szám (2007. március), 121-134.
- Csatári B.álint (2010) Területi egyenlőtlenségek néhány régi-új tényezője a mai Magyarországon. MTA RKK, kézirat, INNOTARS2008 számára.
- Illés I. (1992) A területfejlesztés irányításának kérdései. *Tér és Társadalom*, 1-2.

- Illés I. (1993) A város és falufejlesztés dichotómiája a magyar településhálózat fejlesztésben. In (szerk. Kovács K.) *Település gazdaság és igazgatás a térben*. MTA RKK, Pécs.
- Fekete Attila (2006) A polgármesteri tisztség stabilitása. In (szerk. Böhm A.) *A helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarországon 1990-2002*. MTA PTI, Budapest
- Kajtár I. (1992) *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)* Akadémia Kiadó, Budapest.
- Pálné Kovács I. (1987) A közösségi tanácsi döntések néhány sajátossága, In (szerk. Böhm A. – Pál L.) *Helyi hatalom V. kötet*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Pálné Kovács I. (1994) *Kistérségek, megyék, régiók és a közeljövő közigazgatása*. Kutatási zárótanulmány. MTA RKK, Pécs.
- Pálné Kovács I. (1999) *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Pálné Kovács I. (2008) *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- Pálné Kovács I. (2009) Regionális hálózatok a Dél-Dunántúlon. In *A politika új színtere a régió*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Szelényi I. (1981) Városfejlődés és területgazdálkodás Kelet-Európában. In (Szerk. Szelényi I.) (1990) *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 303-350 pp.
- Vági G. (1991) Versengés a fejlesztési forrásokért. In (szerk. Vági G.) *Magunk, Uraim*. Gondolat, Budapest.

Magad uram, ha nincs szolgád¹

Magyarország hátrányos helyzetű településeinek politikai viszonyai, nem igazán keltek fel a társadalom érdeklődését, de igazából még a kutatókét sem. Az itt élők nem igen tudnak beleszólni az országos ügyek alakulásába, hiszen politikusai – polgármesterei – egy-két felvillanástól eltekintve nincsenek rivalda fényben, a szavazó polgárok pedig számarányuknál fogva nem döntenek, nem dönthetik el egy-egy választókerületi, megyei mandátum sorsát.

Miért lehet mégis fontos az itt élők politikához fűződő viszonya? Az elmaradott települések többsége az ország tradicionálisan elmaradott térségeihez tartozik, azaz már az önkormányzati rendszer kialakulását megelőzően is sereghajtók voltak. Hátrányaikat, ha önmagukhoz képest csökkentették is, a fejlett településekhez képest az elmaradottságuk csak növekedett, különösen a társadalom-dinamikai mutatóikat illetően (demográfia, gazdasági aktivitás, jövedelem). (Csatári 2006) (Bódi 2008) (Fekete 2008) Jövőjük egyre inkább külső tényezőktől függ, a külső hatások azonban a legjobb szándék mellett sem érnek célt, ha nincs jó helyi kormányzás. Jó helyi kormányzáshoz, azonban jó helyi politika kell, amely képes az alternatívák egészséges versenyt fenntartani, s a legversenyképesebbet a helyi hatalomba helyezni. (Dahl 1982), Az országos méretű politikai játszmák a falvak, a vidék, és különösen a hátrányos helyzetű vidékek esetében elhanyagolhatóak, azonban a helyi politika önsors építés szempontjából fontos tényező. A helyi politika fórumain eldőlhethetnek olyan fontos kérdések is, amelyek megszürik azokat a külső hatásokat, amelyek egy-egy Isten háta mögötti települést is elérhetnek.

Fentiek alapján kiinduló kérdésünk az volt, hogy az alapvetően elmaradott településeken élők, hogyan viszonyulnak a - helyi – politikához. Témánkat két oldalról közelítettük meg. Egyrészt azt vizsgáltuk, hogy a különböző fejlődési utat bejárt településeken élők vajon különbözőképpen viszonyulnak-e a politikához. Pl. a sikeresebb települések lakói jobbnak értékelik a helyi politika teljesítményét, mint a leszakadó településeken élők. Másrészt a különböző társadalmi rétegek, státuszcsoportok véleményét vizsgáltuk. Ebben az esetben is azt tételeztük fel, hogy a rosszabb helyzetben élők helyi politikáról alkotott véleménye negatívabb lesz, mint a magasabb státuszcsoportok tagjaié. S természetesen arra is kerestük a választ, hogy vajon mi magyarázza jobban a helyi közügyekről, a helyi politika teljesítményéről alkotott képet: az, hogy a település eltérő fejlődési utat járt be, avagy inkább a különböző státusz csoportokhoz való tartozás.

Miközben a fenti kérdésekre keressük a választ, mintegy melléktermékként, de valószínűleg új eredményként jelenik meg a vidéki társadalom státuszcsoportjainak meghatározása.

¹ A tanulmány az INNOTARS2008 kutatás (MTA PTI) terepkutatásait dolgozza fel.

Elemzésünk az INNOTARS kutatás keretében² - 2009 ősze és 2010 ősze között - készült kérdőíves adatfelvételen alapul.

Módszertani alapok

Előfordulhat, hogy némely olvasónak a módszertani leírás hosszadalmasnak és unalmasnak tűnhet, de a viszonylag bő terjedelmet két szempont is indokoltá teszi. A mintavétel folyamatának ismertetése szükséges ahhoz, hogy képet kapjunk a minta érvényességéről és a kutatási eredmények relevanciájáról, megalapozottságáról. A klaszterképzés kialakításának módszere pedig elengedhetetlen a státuszcsoportok értelmezéséhez.

A minta kialakítása

A minta kialakításakor több szempontot kellett figyelembe vennünk. Első lépésként meg kellett határozni, hogy az ország hátrányos helyzetű települései közül, melyek a manapság is elmaradott, leszakadó települések, és melyek azok, amelyek fejlődőnek tekinthetők. A települések csoportosítása kétféleképpen is elképzelhető. Kiindulhatunk egy saját magunk által kialakított mutatókészletből, s az adatok időbeli változása alapján egyszerűbb vagy bonyolultabb matematikai-statisztikai módszerekkel besorolhatjuk a településeket fejlődő, és elmaradó kategóriákba. A másik lehetőség, hogy a különböző évek jogszabályaiban rögzített kedvezményezett települések, térségek listájából indulunk ki. Ez utóbbit választottuk, annak ellenére, hogy a lehatárolások mutatórendszere időről időre változott, s ez önmagában is hatással lehetett a kedvezményezett települések körének változására. Ezt a hibalehetőséget felvállaltuk, mert azt tartottuk elsődleges célnak, hogy kormányzati szinten elismert elmaradott településeket, illetve a kedvezményezett listából kikerült, s ezzel deklaráltnak fejtettebbnek - általunk fejlődőnek - tekintett településeket vizsgálhassunk.

A gazdasági-társadalmi szempontból elmaradott térségek első - hivatalosnak mondható - lehatárolására 1986-ban került sor, azzal a céllal, hogy területfejlesztési források felhasználásával segítsék ezekben a térségeknek a felzárkóztatását. A területfejlesztés szempontjából kedvezményezett térségeket, településeket ettől kezdve időről-időre meghatározták. Eleinte a településlista csak bővült, s bővült, mígnem 1993-ban már ki is kerültek települések a kedvezményezett körből. (Fekete 2008) Ezért döntöttünk úgy, hogy kiindulópontnak az 1992-es ide vonatkozó jogszabályt vesszük. A tipizáláshoz még a 2004 és 2007-es évek jogszabályaiban megjelent kedvezményezett települések listáját használtuk fel és a következő kategóriákat hoztuk létre³:

² INNOTARS program „Terület- és településfejlesztés társadalmisítása” című kutatási program az MTA PTI-ben Bódi Ferenc témavezetésével (2008-2010) a Nemzeti Kutatási Technológiai Hivatal támogatásával futott.

³ 97/1992. (VI. 16.) Korm. rendelet az elmaradott területek fejlesztését és a munkahelyteremtést szolgáló területfejlesztési támogatásokról

Azokat a településeket, amelyek mind a három évben a leghátrányosabbak közé tartoztak; a *tartósan leghátrányosabb* helyzetűek kategóriájába soroltuk. (1. tábla)

1. tábla. Településkategóriák kedvezményezettség alapján

kategória	fő	%
Leghátrányosabb	705	37,5
Fejlődő	138	7,3
Visszaeső	476	25,3
Stabilan hátrányos	563	29,9
Összesen	1882	100,0

Forrás: saját számítás

Azok a települések, amelyek a vizsgált időpontok mindegyikében „csak” hátrányos helyzetűnek bizonyultak, a *stabilan hátrányos helyzetűek* csoportjába kerültek. Azok a települések, amelyeket 1992-ben nem soroltak a kedvezményezettek – elmaradottak – közé, de 2004-ben és 2007-ben egyaránt a leghátrányosabbak csoportjába tartoztak; a *visszaesők* kategóriába kerültek. Azokat a településeket, amelyek 1992-ben „csak” elmaradottak voltak, de sem 2004-ben, sem 2007-ben nem tartoztak a kedvezményezettek közé; *fejlődőnek* tekintettük. (Olyan település nem akadt, amely 1992-ben a legelmaradottabbak közé tartozott, de kikerült a kedvezményezettek közül.)

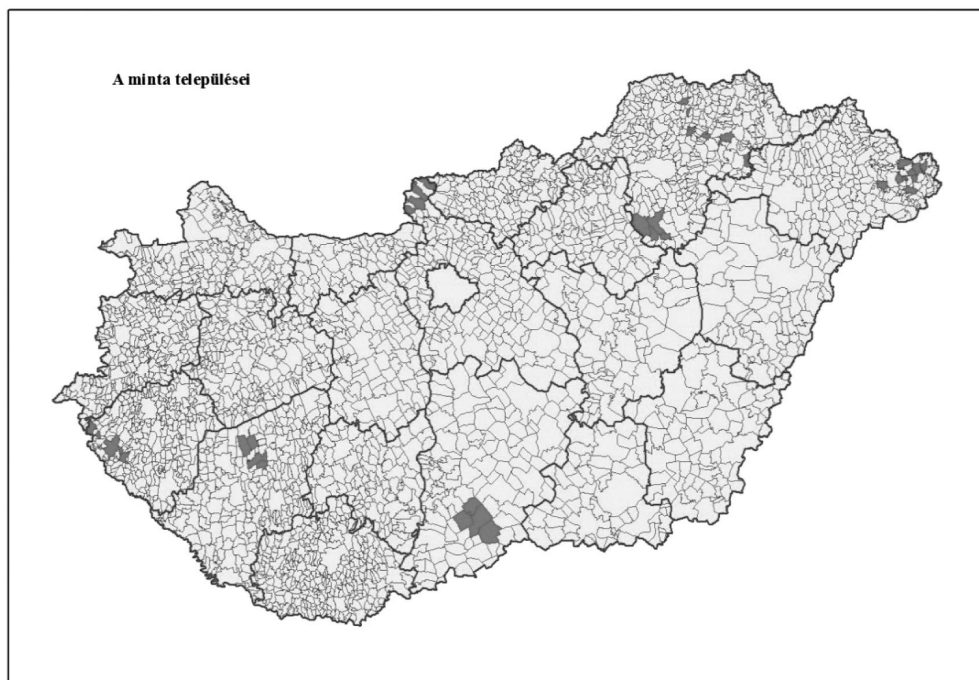
Feltételeztük, hogy a települések fejlődése a népességszámuktól is függ – egy népesebb s így „jelentősebb” település jobban fejlődhet, mint egy aprófalú – ezért a fentiekben kialakított fejlettséget mutató kategóriákon belül a településeket népességszámuk alapján is bontottuk: 500 főnél kevesebb lakosú, 500-1.000 fő közötti lélekszámú, 1000-3000, 3000-10 000 és 10 000 lakosnál népesebb csoportokat képeztünk. Ezek után kiszámítottuk az így kialakított 18 csoport – a leghátrányosabb és a fejlődő kategóriákba nem került 10 000 főnél népesebb település – lakosságát, s mindegyik csoportból 2,5 ezrelékes mintát vettünk.

Az egyes kategóriákba tartozó településeket véletlenszerű kiválasztással kerestük meg, pontosabban a rendelkezésünkre álló források koncentrációja érdekében először a mintának megfelelő, jellemző kistérségeket választottunk. Arra törekedtünk, hogy az ország különböző területeiről kerüljenek be a vizsgálatba olyan kistérségek, amelyek jól jellemzik a fenti kategóriákat. A kistérségekből véletlenszerűen, a mintába kerülés kritériumainak megfelelően választottunk településeket. (1. térképi ábra) Az egyes településeken, hogy a kérdezőbiztosok ne csak a legkönnyebben elérhető célcsoportot – az otthontartózkodó, idős embereket, elsősorban nőket – ériék el, a településen megkérdezendő személyekre népességarányos, nem és életkori megoszlás alapján számított kvótát állítottunk össze. (Csak 18 éven felüli lakosokat vettünk figyelembe.) A kérdezőbiztosok a kvóta alapján már véletlenszerűen választották ki

64/2004. (IV. 15.) Korm. rendelet a területfejlesztés kedvezményezett térségeinek jegyzékéről
311/2007. (XI. 17.) Korm. rendelet a kedvezményezett térségek besorolásáról

a megkérdezendő személyeket, viszont a kérdezők mozgásterének meghatározásakor arra is törekedtünk, hogy a település minden szegletéből kerüljenek a mintába.

1. térképi ábra. A kutatásba bevont települések elhelyezkedése

Státuszcsoportok létrehozása

Nem csak a „lakóhelyet”, az elmaradott és fejlődő településeket tipizáltuk, hanem az embereket társadalmi helyzetük alapján is igyekeztünk csoportokba sorolni. A státuszcsoportok képzéséhez klaszteranalízist⁴ alkalmaztunk és a következő jellemzőkből indultunk ki: iskolai végzettség, jelenlegi foglalkozás, egy főre jutó jövedelem, életkor, vagyoni helyzet. A személyi jellemzők közül megpróbáltuk még csoportképző ismérvként beilleszteni a kérdezett nemét és családi állapotát is, azonban bármelyik jellemző bevonására a modell „szegényessé” vált, és ezért már nem lehetett megfelelően elkülöníteni egymástól klasztereket.

Első lépésben, „automatikus üzemmódban” három klasztert lehetett megkülönböztetni, de tapasztalataink szerint a program által felkínált lehetőségeket, klasztereket tovább lehet finomítani. Próbálkozásaink eredményeképpen végül négy klasztert sikerült a program által „megfelelőnek” minősített módon elkülönítenünk. (2. tábla)

⁴ Az SPSS 19. program TwoStep Cluster metódusával dolgoztunk

2. tábla. A klaszterek jellemzői vagyon, jövedelem és életkor alapján

státusz csoport		vagyon	Egy főre jutó jövedelem (ezer Ft)	kora
helyi elit	átlag	12,22	71,29	39,71
	fő	156	156	156
	szórás	2,41	35,24	11,28
vidéki középréteg	átlag	11,37	53,22	37,45
	fő	335	335	335
	szórás	2,77	25,59	12,67
veszélyeztetett	átlag	9,26	40,78	41,23
	fő	460	460	460
	szórás	2,93	24,92	11,95
nyugdíjas	átlag	8,15	62,61	67,71
	fő	506	506	506
	szórás	2,85	22,67	10,25
összesen	átlag	9,68	54,49	49,39
	fő	1457	1457	1457
	szórás	3,18	27,74	17,68

Forrás: saját adatfelvétel

A négy státuszcsoportunknak jellemzőik alapján a következő elnevezést adtuk: *helyi elit*, *vidéki középréteg*, *veszélyeztetett* és *nyugdíjas*. A csoportjellemzők átlagai minden viszonylatban szignifikánsan⁵ különböznek egymástól az egy főre jutó jövedelem és a vagyoni jellemzők tekintetében. Az életkorok átlagát vizsgálva a legnagyobb eltérést - értelemszerűen – akkor találjuk, ha a nyugdíjasok csoportját hasonlítjuk bármely másik csoporthoz. Szignifikáns eltérés mutatkozik még, ha a különbség nem is nevezhető nagy, a jól szituáltak és a veszélyeztetettek átlagéletkora között is. Az iskolai végzettség és a foglalkozás esetében, ha nem is minden kategóriában találunk szignifikáns különbségeket, de a csoportok jól körülhatárolhatók. (3-4. tábla)

⁵ A vizsgálat során 5%-os szignifikancia szintet alkalmaztunk. A tanulmányban, az elemzés során, csak azokat az eltéréseket, különbségeket emeltük ki, amelyek szignifikánsnak tekinthetők.

3. tábla. A klaszterek jellemzői foglalkozás alapján

Jelenlegi foglalkozása	státusz csoport				
	elit	vidéki középréteg	veszélyeztetett	nyugdíjas	összesen
vezető állású értelmiségi	14,7	0,0	0,0	0,0	1,6
szellemi foglalkozású	53,2	16,4	3,0	0,0	10,4
vállalkozó	6,4	12,8	5,4	0,0	5,4
fizikai munkás	5,8	24,2	44,8	0,0	20,3
tanuló	4,5	17,0	1,3	0,0	4,8
nyugdíjas	0,0	0,0	0,0	100,0	34,7
más inaktív	5,8	6,6	13,5	0,0	6,4
munkanélküli	3,2	8,1	18,7	0,0	8,1
egyéb	6,4	14,9	13,3	0,0	8,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Saját adatfelvétel

Milyen jellemző tulajdonsággal bírnak a klaszterek, mi alapján nyerték el nevüket?

A *helyi elit* minden szempontból kitűnik, legmagasabb a jövedelme, a legjobb vagyoni helyzettel rendelkezik. A csoport tagjai jellemzően felsőfokú végzettségűek (92% felsőfokú végzettségű, s a diplomások 74%-a tartozik ebbe a csoportba). Foglalkozásukat tekintve nagy többségük értelmiségi, majdnem 70%-uk sorolható ebbe a kategóriába, és az összes vezető állású a klaszter tagja.

A *vidéki középréteg* vagyoni helyzetét tekintve a klaszterek rangsorában a második helyet foglalja el, míg az egy főre jutó jövedelem nagyságát illetően a harmadik. A csoport legmagasabb és egyben legjellemzőbb iskolai végzettsége az érettségi - mindössze 6%-uk nem jutott el az érettségiig. Jellemző foglalkozást olyan kizárólagossággal, mint az „elit” esetében nem lehet meghatározni. Legnagyobb arányban a fizikai munkások képviselik magukat, de a csoportnak még a negyedét sem teszik ki. Viszont más oldalról közelítve itt található a vállalkozók több mint fele, a tanulók 80%-a, a szellemi foglalkozásúak 36%-a.

Ez azt mutatja, hogy a vidéki középréteget elsősorban az iskolai végzettség és az anyagi helyzet köti össze. A foglalkozást tekintve több úton is el lehet érkezni ebbe a klaszterba. A tanulók magas aránya pedig azzal magyarázható, hogy ez az a csoport, amelynek gyerekei felsőfokú tanulmányokat folytathatnak.

4. tábla. A klaszterek jellemzői iskolai végzettség alapján

legmagasabb iskolai végzettsége	státusz csoport				
	elit	vidéki közép réteg	veszélyeztetett	nyugdíjas	összesen
kevesebb, mint 8 általános	0,0	0,0	5,9	13,8	6,7
8 általános	0,0	3,0	33,7	38,9	24,8
középiskola, érettségi nélkül	3,2	3,0	60,4	22,1	27,8
érettségi	4,5	94,0	0,0	15,0	27,3
felsőfok	92,3	0,0	0,0	10,1	13,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Saját adatfelvétel

A társadalmi rangsorban a vidéki közép réteg után helyeztük el a nyugdíjasok csoportját. Ez a kategória a foglalkozás alapján nyerte el a nevét, mert az összes nyugdíjas ebbe a klaszterbe sorolódott, ugyanakkor más foglalkozású egyáltalán nem került bele. Vagyoni helyzetük alapján harmadikok a klaszterek rangsorában, de az egy főre jutó jövedelem nagyságát tekintve a második helyet foglalják el. A csoport, az életkori sajátosság miatt jellemzően alacsony iskolai végzettségű, a csak általános iskolát, illetve még azt sem végzők teszik ki a csoport több mint felét. Ugyanakkor az eliten kívül csak ebben a csoportban találunk diplomásokat, igaz arányuk éppen csak meghaladja a 10%-ot.

A negyedik klaszter, bár a társadalmi rangsorban az utolsó helyre került, nem mondhatjuk rá, hogy tagjai kimondottan szegények lennének, s mivel a „leszakadó” elnevezés egy folyamatot jelöl, felmérésünk pedig egy állapotot tükröz, ezért a *veszélyeztetettek* nevet kapta. A csoport a többi klasztertől nincs egyértelműen elmaradva, nincs olyan mértékben leszakadva, mint ahogy a helyi elit kiemelkedik. Összességében, nincsenek jelentősen elmaradva az „átlagostól”, de csoportjellemzőik alapján valószínűsíthető, hogy lecsúszásuk fokozódni fog.

Vagyontárgyaikat tekintve a nyugdíjasok klaszterénél jobban állnak, de az egy főre jutó jövedelem átlaga már a legalacsonyabb a csoportok közül. Ennek a két adatnak az összevetése is egy leszakadó tendenciát rajzol elénk, hisz minden bizonnyal a vagyontárgyak megszerzésére a korábbi, magasabb jövedelem adhatott módot. Elmaradásuk további oka, bár aktív korosztályról van szó, szembe tünően alacsony az iskolai végzettségük, 60%-uk ugyan eljutott a középiskoláig, de leérettségizni már nem tudott. A többiek pedig megrekedtek az általános iskolánál, illetve 6%-uk még azt sem végezte el.

A csoport közel felét (45%-át) teszik ki a fizikai munkások és a többi klaszterhez képest kirívóan magas a munkanélküliek (19%), valamint az inaktívák (14%) aránya. Más oldalról megközelítve még riasztóbbak az adatok, hiszen a munkanélküliek közel háromnegyede (73%), s az inaktívák kétharmada tartozik (66,7%) ebbe a csoportba.

Ami még szembetűnő, az a tanulók alacsony aránya. Mivel 18 év fölöttieket kérdeztünk meg, ez azt jelenti, hogy ez a csoport, gyermekét sokkal kisebb arányban tudja egyetemre, főiskolára járatni. S ne feledjük, a nyugdíjasok után ez, a veszélyeztetettek klasztere a második legnépesebb csoport, a minta majd harmadát teszi ki.

A státuszcsoportok jellemző lakóhelyét keresve a települések fejlettségbeli kategóriái alapján csak egy pontban találtunk lényeges eltérést. A veszélyeztetett klaszterbe tartozók némileg magasabb arányban élnek a legelmaradottabb településeken. A különbség ugyan nem nagy - a legelmaradottabb településeken él a minta 39%-a, míg a veszélyeztetett csoport tagjainak 44%-a – azonban ez az 5%-os különbség szignifikáns eltérést takar.

Politikai érintettség

A módszertani leírás után, térjünk rá a vizsgálat tulajdonképpeni tárgyára, s legelőször a lakosok politikához való hozzáállását vegyük szemügyre. Ebben a témakörben azt vizsgáltuk, hogy az embereket érdekli-e a politika, egyáltalán értik-e, megértik-e a politikusokat és mennyire könnyen alakítanak ki politikai álláspontot.

A hátrányos vidéki településeken élő szavazókorú népesség kétharmadát alig, vagy egyáltalán nem érdekli a politika (64,7%), négytizede soha, vagy csak ritkán, háromtizede pedig alkalmanként érti meg a politikát, illetve a politikusokat. A politikai érdektelenség és értetlenség ellenére csak minden negyedik vallotta azt, hogy nehezen tud politikai álláspontot kialakítani (26,8%).

Tehát addig, amíg az emberek 37%-a állította azt magáról, hogy nagyon vagy eléggé érdekli a politika, a státuszcsoportokat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a nyugdíjasok és az elit tagjai között ez az arány némileg magasabb – 41, illetve 48%. Ezzel szemben a veszélyeztetett csoportba tartozóknál éppen csak meghaladja a 28%-ot, és ebben a klaszterben kirívóan magas azoknak az aránya - 40% - akiket nem érdekel a politika. Ezzel szemben az elit tagjai közül csak 20% állította ezt magáról.

A politika nyomon követése, a politikusok megértése az elitnek okozza a legkisebb problémát. Felülreprezentáltak azok között, akik gyakran, illetve mindig értik miről szólnak a hírek. Kitűnik, hogy a veszélyeztetett csoportba tartozók között magas azoknak az aránya, akik sosem értik a politikát, illetve szignifikánsan alacsonyabb azok között, akik tudják követni a politikai eseményeket.

A klaszterek között a legkisebb véleménykülönbség abban mutatkozik, hogy mennyire könnyű, illetve nehéz politikai álláspontot kialakítani. Igaz, az eddigi tendenciához hasonlóan az elit könnyebben tudja ezt megtenni, míg a veszélyeztetettek között magasabb arányban találunk olyanokat, akiknek nagy nehézséget okoz a politikai álláspont kialakítása, de ezek a különbségek kisebbek, mint a fenti kérdések esetében.

Addig, míg minden státuszcsoportban szignifikáns összefüggések mutatkoznak az érdeklődés, az álláspont kialakítása és a politikusok értése/nem értése között, még ha nem is nagy eltérésekkel, a települések fejlettség szerinti összevetése egyik kérdésben sem mutat rá lényegi különbségekre. A fenti példánál maradva, a legelmaradottabb települések lakosai hasonlóképpen nehezen értik meg a politikusokat, mint a fejlődő,

vagy a visszaeső települések polgárai. Tehát a politikához való hozzáállás nem függ attól, hogy az emberek mennyire elmaradott településen élnek.

Választási aktivitás

A perifériákon élő települések lakói két egyenlő számú táborra oszlanak, ha arra a kérdésre kell választ adniuk melyik választás alakítja jobban települése jövőjét, az országgyűlési vagy az önkormányzati. Ebben a kérdésben egyáltalán nem különbözik a fejlődő, illetve elmaradott települések lakosainak véleménye. A fejlettség szerinti bontás nem mutat különbséget, minden kategóriában megközelítőleg a válaszadók fele az önkormányzatot, másik fele viszont a kormányt tartotta meghatározónak a település fejlődése szempontjából.

A státuszcsoportok szerinti bontást vizsgálva, megállapítható, hogy az „elit” tagjai és a nyugdíjasok véleménye között szignifikáns eltérés mutatkozik a kérdésben. Az elit inkább az önkormányzati választást tartotta fontosnak, (64%) míg a nyugdíjasok az országgyűlést (56%).

Arra a kérdésre, hogy elment-e a legutóbbi helyi önkormányzati választásra, vagy akár az EP választásra a válaszadók nyolctizede válaszolt igennel. Igen, ez az arány nem csak magasnak tűnik, hanem valóban jócskán meghaladja a tényleges részvételi adatokat. A hivatalos adatok alapján mindegyik csoportnak jócskán csal az emlékezete. A választási részvétel a minta településein 68,5% volt, míg a válaszadók átlagában ez az arány 83,5%. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kérdés vizsgálatakor nem a csoportok tényleges részvételi arányai közötti eltérésre mutathatunk rá, hanem inkább arra, hogy a különböző klaszterek, a különböző településtípusokon élők mit gondolnak arról, mennyire „illik” elmenni a választásokra.

A státuszcsoportok között, a politikához való hozzáállásnak megfelelően a szavazási hajlandóság is eltérő. A különbségek a 2006-os önkormányzati választás tekintetében szembeötlőbbek, mint a 2009-es Európa Parlamenti választásra történő visszaemlékezéskor. Az EP választásokon az elit és a nyugdíjasok csoportja az átlagosnál magasabb arányban jelezte részvételét, míg a veszélyeztetettek kisebb arányban jelentek meg.

Az önkormányzati választások esetében sokkal markánsabban jelentkeztek a különbségek. A nyugdíjasok és az elit tagjai kiugróan magas arányban vélték úgy, hogy részt vettek a választáson, míg a veszélyeztetettek csoportján túlmenően, a vidéki közepréteghez tartozók is lényegesen kisebb arányban állították, hogy szavaztak.

Úgy tűnik, hogy az emlékek keverednek a jelen szándékaival – illetve az elvárásokkal? – hiszen a „vélt” részvételi aránnyal közel azonos százalékban állították, hogy ha most vasárnap lennének az önkormányzati választások, akkor részt vennének rajta (85,6%). A szándékot illetően a csoportok közti különbségek azonban sokkal kisebbek. Akik úgy vélték, hogy részt vettek 2006-ban az önkormányzati választásokon, szinte klaszter hovatarozástól függetlenül, 90% fölött állították, hogy ha most vasárnap önkormányzati választások lennének, elmennének szavazni. Összesen a minta mintegy 15%-a változtatott véleményt, s elsősorban a veszélyeztetettek pozitív hozzá-

állása, magasabb szavazási hajlandósága miatt csökkentek a csoportok közti különbségek.

A szavazási hajlandóság akkor sem mutat nagy különbségeket, ha település kategóriák szerinti bontásban vizsgáljuk. Az EP szavazás esetében a fejlődő (65%) és a stabilan hátrányos helyzetű (75%) települések lakosainak részvételi arányában talá-lunk mintegy 10%-os eltérést. Az önkormányzati választások esetében pedig mind-össze pár százaléknyi különbségekről beszélhetünk, de ebben az esetben is a stabilan hátrányos helyzetű települések lakosainak némileg magasabb arányú szavazókedvét tapasztalhatjuk.

Kérdésként felvetődhet, hogy a „részvételi ígérek” kitartanak-e a választásokig, a magas szavazási hajlandóság megnyilvánul-e tetteikben is? A 2010-es önkormányzati választás részvételi adatai alapján nem, hiszen a választásra jogosultak 65%-a szava-zott, ami 20%-al alacsonyabb a megkérdezettek előrejelzéseitől.

A helyi fejlesztésről

Amikor az önkormányzati rendszer 1990-ben létrejött, ugyan a helyi autoritások jo-gilag önkormányzatokká alakultak, decentralizálódott költségvetésük és döntésho-zatali hatáskörök sokasága jelent meg a lokalitásokban, de ezzel egy csapásra nem teremtődött meg az önkormányzatok gazdasági, gazdálkodási háttere. A létrejött helyi autonómiák többségének nem volt igazi vagyona, amelyiknek volt, az is ha-mar felélni kényszerült. (Vígvári 2007) A vidéki települések zömében nem volt annyi helyi gazdasági erő sem, amely helyi forrást teremtett volna a helyi döntésekre épülő helyi politikák számára. Az elmaradottság leküzdésére lényegében csak a központi források állhattak rendelkezésre, amelyek pályázatok útján kerültek a periférián ve-getáló településekre. A pályázati források érkezésének ugyanakkor két negatív hatása is lehet. Az egyik, hogy azok a fejlesztések valósulnak meg, amelyekre forrás van, s nem azok, amelyek igazán szükségesek a település számára. A másik, hogy a fejlesztés „adottság” jellege fölöslegessé teszi a lakosság bevonását a tervezésbe.

Amikor megkérdeztük, hogy a fejlesztési tervek készítése során kikérték-e az ott lakók, az érintettek véleményét, a válaszadók hattizede nemmel válaszolt. A települé-sek lakóinak túlnyomó többsége (83,5%) szükségét látta volna, ha megkérdezik véle-ményüket a fejlesztések kapcsán. A mellőzöttség ellenére azonban, tízből heten úgy gondolták, valóban a települése számára fontos fejlesztések valósultak meg.

Mind a különféle településtípusokon élők, mind a státuszcsoportok tagjai között véleménykülönbség mutatkozik abban a kérdésben, hogy megkérdezték-e őket a fejlesztési tervekről. A stabilan hátrányos helyzetű települések lakói érezték a legin-kább úgy, hogy bevonták őket a tervezésbe, majdnem minden második megkérdezett (48%) emlékezett rá, hogy kikérték a véleményüket. Ezzel szemben a visszaeső és a fejlődő településeken ez az arány alig haladta meg az egyharmadot (34%).

A státuszcsoportok tagjai közül a nyugdíjasoknak tűnt némileg magasabb arány-ban (45%) úgy, hogy megkérdezték őket a fejlesztésekről, ellenben a veszélyeztetettek alig 36%-a vélekedett hasonlóképpen.

A státuszcsoportok szinte egységesen – 83%-ban – vallották azt, hogy ki kell kérni a lakosság véleményét a fejlesztésekről, míg a különböző településtípuson élők között kicsit eltérőek voltak a vélemények. A hátrányos helyzetű településen élők az átlagosnál némileg magasabb arányban (88%) gondolták úgy, hogy meg kellett volna, meg kell kérdezni a lakosságot, míg a visszaeső településen lakók pont ellenkezőleg, kicsit magasabb arányban vélekedtek úgy, hogy erre nincs szükség.

A megvalósult fejlesztések a nyugdíjasoknak tetszettek a legjobban, 77% állította, hogy azok a beruházások valósultak meg, amelyek valóban fontosak voltak a település számára. A vidéki középréteg volt a legkevésbé megelégedve, harmaduk szerint nem a leglényegesebb fejlesztések valósultak meg.

A településtípusok közül érdekes módon a fejlődő települések lakosságának véleménye a legkirívóbb, 38%-a szerint nem a szükséges fejlesztések valósultak meg. Ez is azt mutatja, hogy a fejlődés érzete és a statisztikai (hivatalos) megközelítése nem esik egybe.

A település életét befolyásoló szereplők

Amint korábban már írtunk róla, a településeken történő fejlesztések megvalósítása, a települések fejlődése döntően a pályázati forrásoktól függött. A pályázati források érkezését, vagy éppen elmaradását kétféleképpen lehet értelmezni. Lehet úgy gondolni, hogy inkább az államon múlik a település fejlődése és lehet úgy is, hogy a helyi vezetésen. Kicsit sarkítva a kérdést, a központ, az állam nem juttat elegendő forrást a település fejlesztésére, illetve a helyi vezetés nem elég „ügyes”, hogy megszerezze a forrásokat. Éppen ezért merült fel kérdésként, hogy a lakosok hogyan látják a különböző aktorok, és saját maguk szerepét a település fejlődésében, a helyi közéletben.

A közélet, a politika szereplőinek fontosságára, a döntéshozatalban kivívott súlyára kétszer is rákérdeztünk a kérdőívben. Először fontossági sorrendet kellett kialakítani a település lakói, a polgármester, az önkormányzat, a kormány/állam, a megye, a régió, és az EU között abból a szempontból, hogy a település fejlődésében mekkora szerepet játszanak a felsorolt tényezők.

Másodszor, mintegy kontrollváltozóként, különböző szempontból pontozni kellett - 1 és 5 között – a polgármester, a testület, a térségi szereplők, a helyi szereplők (lakosság, vállalkozók, civil szervezetek) teljesítményét.

Első körben tehát arra kérdeztünk rá, kinek a felelőssége, hogy fejlődjön a település: a település lakói, a polgármester, az önkormányzat, a kormány, az állam, a megye, a régió, az EU? A település lakóit a válaszadók 12%-a tette az első helyre és második helyre is mintegy tíz százaléka jelölte (9,8%). A polgármestert a lakópolgárok egyharmada említette az első helyen (34,2%), s majd negyede a második helyre tette (23,9%). A település lakói meglehetősen alulértékelték magukat, ami a realitásokat tükrözi. A polgármester dobogós helye nem meglepetés, korábbi vizsgálataink is azt mutatták, hogy a polgármester egy-egy település „non plusz ultrája”, azaz első számú reprezentánsa. (Bódi-Böhm 1999) Az önkormányzatot a megkérdezetteknek csak igen kis része jelölte első helyen (13,9%), viszont második helyre tette a lakópolgárok

bő harmada (35,6%). Az „önkormányzat” (alias köztestület) jelentősége tagadhatatlan, de kistelepüléseken gyakran szekundása, jó Sanco Panzája a polgármesternek, ritkábban valódi döntéshozó testület.

Az első helyezéseket illetően holtversenyben a polgármester mellett a kormány, az állam áll. A megkérdozettek harmada jelölte az első helyre (32,5%), míg második helyre csak hatoda (15,7%). A polgármester mögött szorososan felsorakozó kormányzatnak tulajdonított omnipotencián nem lehet csodálkozni, a nagypolitika hozzászoktatta a társadalmat a kormányzat mindenhatóságának gondolatához.

A bipoláris politikai rendszerben, amelyben a helyi hatalom és a központi kormány, illetve politika között nem helyezkedett el lényegében semmi (a középszint hiánya a 90-es évek egyik fő témája volt az önkormányzatiságot tárgyaló szakirodalomnak) természetes, hogy a válaszadók a megyét, és annak riválisát, a régiót igen könnyűnek találták. (Pálné 2008) A megyét első helyre a lakópolgárok 1%-a tette, s második helyre is csak 7%-a. A régiót kísértetiesen hasonlóan leértékelték: első helyen 1,5%, második helyen 6% említette. Brüsszel megítélése - az első helyek tekintetében - relatíve erősnek mondható, hiszen a települések lakossága olyan fontosnak ítélte az EU felelősségét, mint önmagukét, azaz a település lakóiét. Első helyen említette az Unió felelősségét a válaszadók 11%-a, második helyen pedig 5,9%-a.

Összességében sorrendként értékelve és pontozva a helyezéseket, a település fejlődésében a legnagyobb felelősséget a polgármesternek tulajdonítják, szinte együtt az állammal és az önkormányzattal. Őket követi lényegesen „leszakadva”, mintegy a középmezőnyben, a helyi lakosság, valamint a megye és egy újabb ugrás után az a két szint, amivel láthatólag nem nagyon tudtak mit kezdeni: a régió és az EU. (5. tábla)

Úgy tűnik, a lakosok nem látják, nem érzékelik a „propaganda” táblák ellenére sem, pedig jó néhánytal találkozunk a kutatás közben, hogy a fejlesztési források – a lekérdezés időpontjában a régió közvetítésével - az EU-ból érkeztek.

5. tábla. A településfejlődés tényezőinek fontossági sorrendje

Ön szerint kinek a felelőssége, hogy fejlődjön a település?	átlag	szórás
Polgármester	2,66	1,744
Kormány, állam	2,83	1,716
Önkormányzat	2,86	1,417
Település lakói	4,32	2,073
Megye	4,41	1,271
Régió	5,02	1,482
EU	5,31	2,112

Forrás: Saját adatfelvétel

Amennyiben település kategóriák szerinti bontásban vizsgálódunk, azt tapasztaljuk, hogy a stabilan hátrányos helyzetű települések jobban hisznek a helyi szereplőkben. A többi településtípushoz képest kicsivel előrébb sorolták a polgármestert, az

önkormányzatot, sőt a helyi lakosokat is, viszont kisebb jelentőséget tulajdonítanak a „távolabbi” tényezőknél, a kormánynak, a megyének, a régióknak és az EU-nak is.

A leghátrányosabb helyzetű települések viszont inkább bíznak a kormányban, s kevésbé tartják jelentősnek a lakosság, s a testület szerepét.

Státusz csoportok vélekedése a településük jövőjét alakítókról

A státuszcsoportok véleménye között viszont nem rajzolódik ki markáns eltérés. Mindössze annyit lehet megállapítani, hogy a nyugdíjasok az átlagosnál kicsivel többre értékelik a polgármester szerepét, míg az elit a régióét.

A helyi közéletet befolyásoló szereplők értékeléséről szóló második kérdéssorban összességében nem találunk nagyon nagy különbségeket, az eredmények egybecsengenek az előbbieken ismertetett sorba rendezős változattal.⁶ A polgárok legjobban a polgármestert értékelték, s előkelő helyet foglal el az önkormányzat teljesítménye is. Az előző kérdés tapasztalatainak tükrében az már nem is meglepő, hogy a megye, az ország, és az EU a sereghajtó, a lakosság jólétének előmozdításában a közepesnél valamivel rosszabb „érdemjegyet” érdemeltek ki. Érdekes viszont, hogy bár zömében elmaradott településekről van szó, a lakosok mégis úgy értékelték, hogy - viszonylag - „jó irányba haladnak a dolgok”. A milyen irányban haladnak a dolgok a településen kérdésre adott válaszok átlaga - 2,67- sorrendben a harmadik helyen áll a polgármester és az önkormányzat után.

Nézzük, vajon a státuszcsoportok, mennyire vélekednek eltérően a helyi közéletet befolyásoló szereplőkről, illetve azok tevékenységéről. Azt tapasztaljuk, hogy a véleménykülönbségekben ugyan felfedezhető egy tendencia, de markáns differenciák kialakulásáról nincs szó. Mind a polgármester, mind a testület tevékenységének megítélésében a nyugdíjasok a leglojálisabbak, ők látják legpozitívabban a település jövőjét is. Ezzel ellentétben a veszélyeztetettek csoportjának tagjai pesszimistán látják a közügyek alakulását. Ki kell azonban emelni, hogy bár minden esetben szignifikáns különbségekről van szó, ezek mértéke nem számottevő. Legnagyobb eltérés abban a kérdésben mutatkozik, hogy miképpen látja el feladatát a polgármester. Azonban a nyugdíjasok és a veszélyeztetettek csoportjának átlaga közti különbség, ebben az esetben sem haladja meg a 0,38-as értéket.

Addig, míg ez a két csoport a helyi politikával szemben egy viszonylag jól meghatározható, állandó álláspontot foglal el – lojális, illetve távolságtartó – addig a vidéki középréteg, de elsősorban az elit véleményalkotása rugalmasnak nevezhető. A polgármesterek tevékenységét – talán személyes kötődés miatt is, de ez egy másik vizsgálat tárgya lehetne – jónak értékelik, viszont a képviselőtestület működéséről ők vélekednek a legrosszabbul. (Abszolút értelemben véve azonban ez is jobb a „közepesnél”).

⁶ Ebben az esetben az egyes osztályzat - az első hely - volt a legjobb, s az ötös a legrosszabb.

A nyugdíjasok hatalomba vetett hite, bizalma kitűnik a helyi civil megmozdulások sikerességének értékelésekor is. Ugyanis a nyugdíjasok csoportja az egyik, amelyik a település fejlődésének előmozdításában rendre viszonylag kis jelentőséget tulajdonít a lakossági, vállalkozói tevékenységnek. A másik a veszélyeztetettek klasztere, ez a két csoport mintegy egymással versengve a legkisebb fontosságot tulajdonítja és helyezi utolsó – utolsó előtti helyre – a nem hivatalos településfejlesztési tevékenységet. A nyugdíjasoknál, mint már szó volt róla, ez egyfajta lojalitást, a helyi hatalom tevékenységébe, problémamegoldó képességébe, kizárólagosságába vetett hitet tükrözhet. A veszélyeztetettek csoportja esetében azonban, a fentiek tükrében, már nem csak távolságtartásról, hanem közömbösségről, a helyi társadalomból történő kiilleszkedési folyamat kezdetéről lehet szó.

Településtípusok szerint vizsgálódva azt tapasztaljuk, hogy a fejlődő és a hátrányos – legelmaradottabb és stabilan hátrányos - helyzetű települések lakosainak véleménye, ha arányait tekintve nem is jelentősen, de statisztikailag markánsan különbözik. A két hátrányos helyzetű településcsoport polgárai értékelték a legjobbra a helyi politika intézményes működését, valamint ők a legelégedettebbek a polgármester teljesítményével, az önkormányzat működésével és a testület ténykedésével. Ezzel szemben a fejlődő kategória tagjai ezeket a tényezőket a leggyengébbre minősítették – ami abszolút értelemben nem jelent rosszat, mivel közepes, illetve közepesnél valamivel gyengébb „osztályzatot” kaptak.

A település érdekében történő helyi erőfeszítéseket illetően nem rajzolódik ki ilyen „polarizált” véleménykülönbség, inkább az eddig egyet értő, két hátrányos helyzetű településcsoportok lakosai vélekednek különbözőképpen. A település sikerességének megítélésekor mind az öt tényezőt – lakosság erőfeszítései, civil szervezetek munkája, vállalkozók tevékenysége, egyházi szervezetek munkája, jótékonyági tevékenység – a stabilan hátrányos helyzetű települések polgárai a legfontosabbra értékelték, míg a leghátrányosabb helyzetű települések lakosai szerint ezek számítanak a legkevésbé.

Konklúzió

Kutatásunk eredményeit látva megállapíthatjuk, hogy a politika iránt egy viszonylag zárt világ rajzolódik elénk. A vidéken élők politikai érdektelensége azonban nem feltétlenül a saját életviláguk iránti érdektelenséget tükrözi. Ez nem apátia, miután a település problémáit több mint héttizedük (71,3%) megbeszéli szomszédjával, vagy a településen élők közül valaki mással. Igaz a személyes kapcsolatokon kívül kevesen tudtak olyan szervezeti tagságról beszámolni, amelynek révén a település ügyes-bajos dolgával foglalkoznának - közel ezerkilencszáz válaszadóból mindössze kilencvenhárman. Egyáltalán olyan szervezetről, amely a település problémáival foglalkozik, tíz megkérdezettből csak háromnak volt tudomása - bár ott, ahol ilyen szerveződés ténykedett, a válaszadók háromnegyede (72,8%) elégedett volt annak működésével.

Tehát a mért politikai közömbösséget és értetlenkedést fenntartással kell fogadni, de minden esetre elvonatkoztatni a helyi politikától. Magyarországon a politika szó alatt elsődlegesen a nagypolitikában cselekvésre gondolnak, s kevésbé kapcsolódik a

köznyelvben a helyi társadalomhoz köthető aktivitáshoz. A falvak és vidéki kisvárosok lakói különösen távol érzik magukat az országos ügyektől, ennek a kettős világnak különös és sajátos kultúrája alakult ki, amelynek gyökerei messze történelmi időkbe nyúlnak vissza. A nagypolitikának hátat fordító, de helyi ügyeit átlátó és bizonyos fokig kontroll alatt tartó vidékies attitűd leginkább hasonlítható a balkáni hegyi társadalmak zárt világára, valamint a mediterrán szigetek életvilágainak viszonyára a szárazföldön elterülő államhoz. Magyarország népességének többsége nyolcvan éve vidéki, azaz falusi volt, s minden ötödik tanyán élt (16,7%), azaz különös zárt közösségekben volt egymásra utalva (Tirring 1932), amelyben nem sok segítséget várhatott az államtól, a lokális tértől távolabb eső tényezőktől, erőterektől, politikától. „Magad uram, ha nincs szolgád” közmondás különösen illett a vidéki népességre, amely nem várt sokat az államtól, a nagypolitikától, de nem is igazán törekedett annak kegyeit elnyerni. Ez a viszony kölcsönös volt és minden bizonnyal több habitus jegy fennmaradt az innen elszármazottak családi milióiban, még azután is hogy tanyaközpontokba terelték őket, vagy városokba költöztek.

Kutatásunk során a településtípusok és a státuszcsoportok közti véleménykülönbségeket kerestük, de mielőtt összefoglalnánk a kutatás tapasztalatait, le kell szögeznünk, hogy a vélemények között nem tapasztaltunk markáns különbségeket, többnyire 10 százalék körüli – eltéréseket figyelhettünk meg. Igaz, ezek – amiket a tanulmányban is kiemeltünk – szignifikáns különbségeket jelentenek, s bizonyos tendenciát jeleznek. Milyen tendenciákról van szó?

A stabilan hátrányos helyzetű települések lakosai leginkább szűkebb környezetükre számítanak. Amikor a település fejlődésének kulcsára, felelősére kérdeztünk a többi kategóriához képest előrébb rangsorolták a polgármestert és a település lakosságát, ugyanakkor pedig hátrább rangsorolták az államot. Nem csak fontosnak tartják a hely szerepét, de a többieknél elégedettebbek a helyi közszereplők teljesítményével és úgy gondolják a civilek, mind a szervezetek, mind az egyének sokat tehetnek a település fejlődéséért. Úgy tűnik ennek a településcsoportnak a lakosai azok, akik leginkább úgy érzik, csak magukra számíthatnak.

A leghátrányosabb helyzetű települések ezzel szemben inkább a kormánytól várják a segítséget, a civil erőfeszítéseknek csekély jelentőséget tulajdonítanak, viszont elégedettek a helyi politika teljesítményével. Ők azok, akik inkább a külső forrásokat várják, s megbíznak a helyi vezetőkben. Feltételezik, hogy a prominens személyek a legmegfelelőbbben használják fel a támogatásokat.

Érdekes a fejlődő települések lakosainak véleménye. Azt gondolhatnánk, hogy státuszuk következtében ők azok, akik a legelégedettebbek, de nem, ők a legszkeptikusabbak. Nem állíthatjuk, hogy „kormánypártiak”, a többiekhez képest nagyobb szerepet tulajdonítanak az államnak, de mégis a legelégedetlenebbek a helyi politikával. A polgármester szerepét nem tartják annyira fontosnak, mint a többi településkategória lakosai, és a helyi közélet teljesítményével is a legkevésbé elégedettek. Úgy tűnik, mintha azt gondolnák, hogy a fejlődési lehetőségeket nem használták ki kellőképpen, s ez a helyi vezetés hibája. Az mindenestre világosan látszik, hogy a fejlődés és annak eredménye, a statisztikai besorolás, nem esik egybe a lakosok elégedettség érzésével.

A státuszcsoportok véleménye nem különbözik lényegesen abban a kérdésben, hogy kinek a felelőssége a település fejlődése. Azonban a helyi közélet szereplőinek megítélésében már találhatunk finom eltéréseket.

A nyugdíjasok azok, akik a civil kezdeményezések ellenében a - helyi - hatalom problémamegoldó képességében hisznek, s a leglojálisabbnak mutatkoznak. Az elit tagjai, inkább kritikával figyelik a helyi hatalom ténykedését, elismerik a helyi politika teljesítményét, ha az elismerésre méltó. Még ha a vélemények nem is egyeznek, de megállapítható, ez a két klaszter az, amelyik a leginkább érdeklődik a politika iránt.

Különösen figyelemfelhívó, hogy a politikai érdektelenség, közömbösség leginkább a veszélyeztetett klaszter tagjaira jellemző. Amennyiben ez a jelenség tényleg egy tendenciát tükröz, akkor ez egy társadalmilag veszélyes, kiilleszkedési folyamatot takarhat, amely bármely – kutatásunk által érintett – településen előfordulhat.

A politikai érintettség – a politika nyomon követése, az iránta való érdeklődés – nem függ a település fejlődési útjától, kvázi a politika teljesítőképességétől, inkább magyarázható a társadalmi közeggel, azzal a társadalmi csoporttal, ahová az egyén tartozik.

Visszatérve kutatásunk egyik kérdésére, akkor a – helyi – politika, közélet értékelése mitől is függ, a települések fejlődési útjától, avagy a státuszcsoportoktól? Összességében erre a kérdésre nem adható egyértelmű válasz. Témakörönként kell értékelnünk ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a válaszhoz. A politikai érintettség és a választási aktivitás mondhatni státuszfüggő, mivel a különböző társadalmi csoportok véleménye között találtunk szignifikáns eltéréseket. Ezzel szemben a településcsoportok szerinti vizsgálódás azt mutatta, hogy a különböző fejlettségű települések lakosainak vélekedése nem tér el szignifikánsan.

A helyi fejlesztésről és a település életét befolyásoló szereplőkről alkotott véleményekben mind a két bontás szerint kimutathatók szignifikáns különbségek. Ezekben az esetekben azonban nem ítéltető meg, hogy melyik tényező hatása jelentősebb, a státusz csoportoké, avagy a település fejlettségi kategóriáé. A kapcsolat szorosságát mérő mutatók ugyanis alig mutattak különbséget.⁷

S végül zárógondolatként, megemlítjük, hogy az elemzés során felvetődött bennünk egy további kutatási irány. Amennyiben más szemszögből közelítjük az eredményeket, akkor további két csoport körvonalazódik a szemünk előtt. Nevezzük az egyiket „municipalistának”, míg a másikat „centristának”. Mind a választások fontossága, mind a helyi közéletet befolyásoló tényezők vizsgálata közben azt tapasztaltuk, hogy vannak, akik Hamvas szavaival élve a „hely szellemének” tulajdonítanak nagyobb fontosságot, míg mások ezzel szemben a központi akaratnak. Mindenképpen érdemes elgondolkodni azon, milyen társadalmi jellemzői vannak a „municipalista” és a „centrista” csoportnak. A helyi vagy az országos politika iránti nagyobb várakozás függhet-e attól milyen típusú az elmaradottság a településen? Esetleg inkább az határozza meg a helyi vagy a központ fontosságát, hogy az emberek milyen társadalmi közeghez tartoznak?

⁷ Keresztttáblás elemzésekben a Cramer féle V mutatót alkalmaztuk, míg vegyes kapcsolat esetén az eta-t.

A lekérdezés helyszíneinek listája

Bernecebaráti	Lengyeltóti	Somogyvamos
Borota	Lenti	Somogyvár
Buzsák	Letkés	Sonkád
Cserépváralja	Mánd	Szatmárcseke
Csömödér	Mélykút	Szentgyörgyvölgy
Felsődobsza	Mezőkeresztes	Szentistván
Fülesd	Mezőkövesd	Tállya
Gagybátor	Nagybörzsöny	Tésa
Jánkmajtis	Nemesborzova	Tiszacsécse
Jánoshalma	Nemesnép	Tokaj
Kázmárk	Nyésta	Tunyogmatolcs
Kéleshalom	Páka	Vámosoroszi
Kölcse	Penyige	
Léh	Perőcsény	

IRODALOM

- Dalh R. A. (1982) *Dilemmas of Pluralist Democracy*. Yale University Press.
- Csatári B. (2006) Vátozások az Észak-Alföld településeinek átalakulási dinamikájában. *A Falu*, XXI. évfolyam (tavasz) (51-62. p.)
- Bódi F. (2008) Forrásallokáció és fejlettség. In (szerk. Bódi) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest. (245-278 p.)
- Fekete A. (2008) Kedvezményezett települések Magyarországon 1994-2004. In (szerk. Bódi F.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest. (239-256 p.)
- Pálné Kovács I. (2008) *Helyi önkormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- Tirring L. (1932) A tanyák, puszták és egyéb külterületi lakott helyek népessége 1930-ban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1932. év 12. szám (1044-1062 p.)

Melléklet

Korábbi INNOTARS 2008 kutatásunk több száz táblájából és térképi ábrájából válogattuk ki és frissítettük fel az itt közzétett negyvenet, amelyek a tanulmánykötetben szereplő fejezetek jobb megértését segítik. Kutatásunk további menetében célunk, hogy az eddig megszerkesztett és a jövőben elkészülő térképi ábrákat, s azok tábláit folyamatosan publikáljuk kutatásunk, illetve intézeteink honlapján magyarul és angolul. Célunk kettős: egyrészt a kutatócsoportunk hálózatába került nemzetközi összehasonlító kutatáshoz (Ausztria, Finnország, Csehország, Szlovákia) csatlakozott kutató kollegákat és intézeteket friss információval lássuk el, másrészt inspiráljuk hallgatóinkat és más egyetemek hallgatóit a kutatott témáink választására, művelésére.

A Mellékletet igyekeztünk úgy összeállítani, hogy az a kötet fejezeteitől függetlenül is használható legyen, viszont a könyv egyes fejezetei a Mellékletben helyet kapó táblák és térképi ábrák nélkül hiányosak lennének. Különösen: *Népességfogyás, elöregedés – kisiklott fejlődési pályák, Hol vannak a választók?, Árnyékok és kísértetek a vidéki helyi szociális ellátásban, A kereslet és kínálat változása az alapszintű oktatásban 1988–2009* fejeztek olvasása igényli a Mellékletben lévő térképi ábrák és táblák tanulmányozását.

A Melléklet megalkotásában részt vett Bódi Dániel, a Debreceni Egyetem geográfia szakos hallgatója, valamint Bódi Máttyás, az Eötvös Loránd Tudományegyetem regionális elemző szakos végzőse. A térinformatikai munkák vezetője Fekete Attila, az MTA PTI tudományos munkatársa, valamint Bódi Ferenc, az MTA PTI tudományos főmunkatársa, aki egyben az OTKA és NKTH kutatások témavezetője is volt.

Szerkesztők

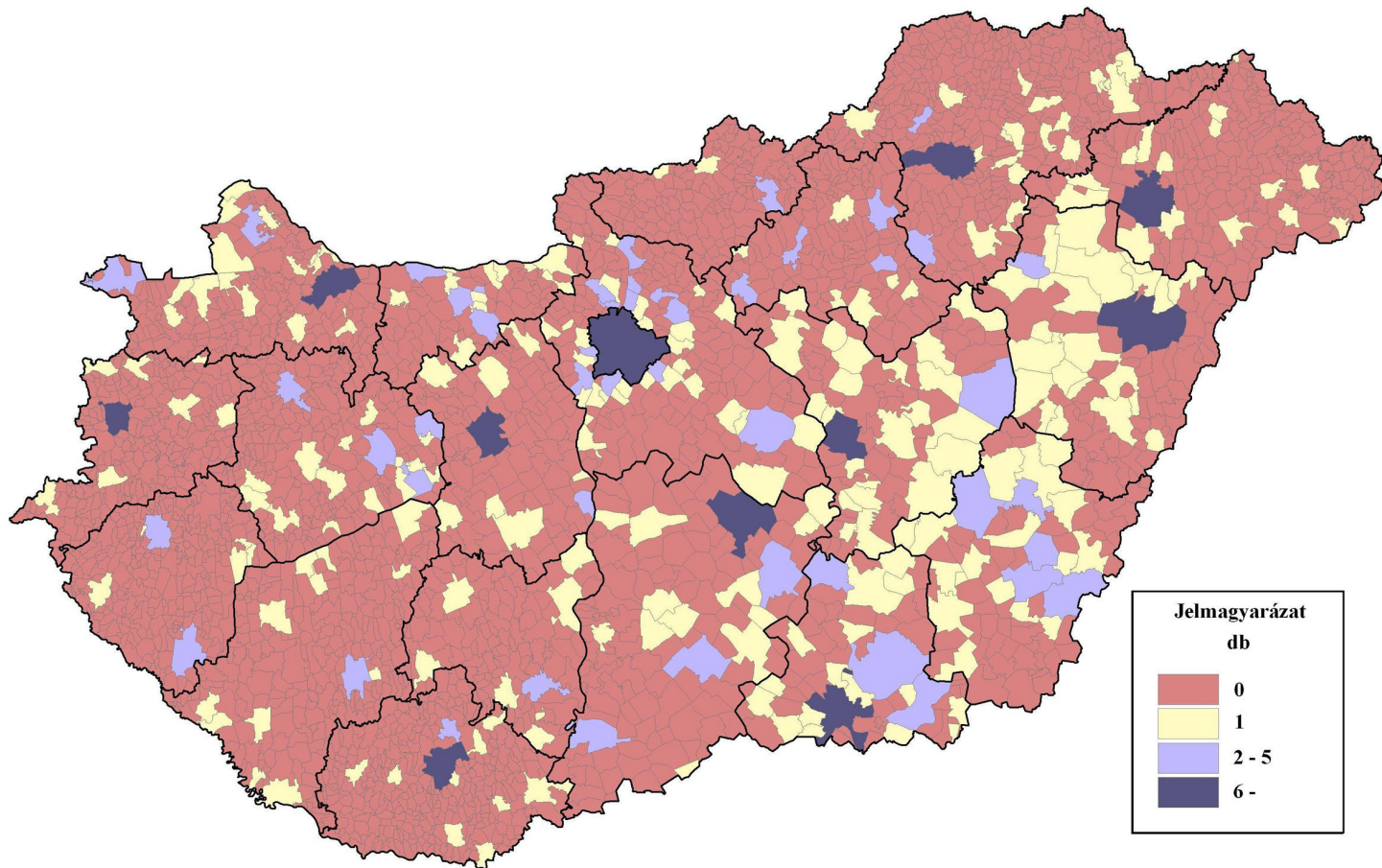
1. tábla. Bölcsődék száma 2009

Településméret és <i>jogállás</i>	0–3 évesek száma	0–3 évesek számának eloszlása (%)	Bölcsődék száma	Bölcsődék számának eloszlása (%)
–500	10 250	2,6	12	1,9
501–1000	21 794	5,6	7	1,1
1001–3000	63 486	16,2	55	8,8
3001–10000	69 663	17,8	107	17,1
10001–	230 678	58,8	444	71,0
<i>Főváros</i>	<i>65 001</i>	<i>16,6</i>	<i>146</i>	<i>23,4</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>76 212</i>	<i>19,4</i>	<i>152</i>	<i>24,3</i>
<i>Városok</i>	<i>126 999</i>	<i>32,4</i>	<i>226</i>	<i>36,2</i>
<i>Községek</i>	<i>124 033</i>	<i>31,6</i>	<i>101</i>	<i>16,2</i>
Összesen	392 245	100,0	625	100,0

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

1. térképi ábra. Bölcsődék száma 2009

319

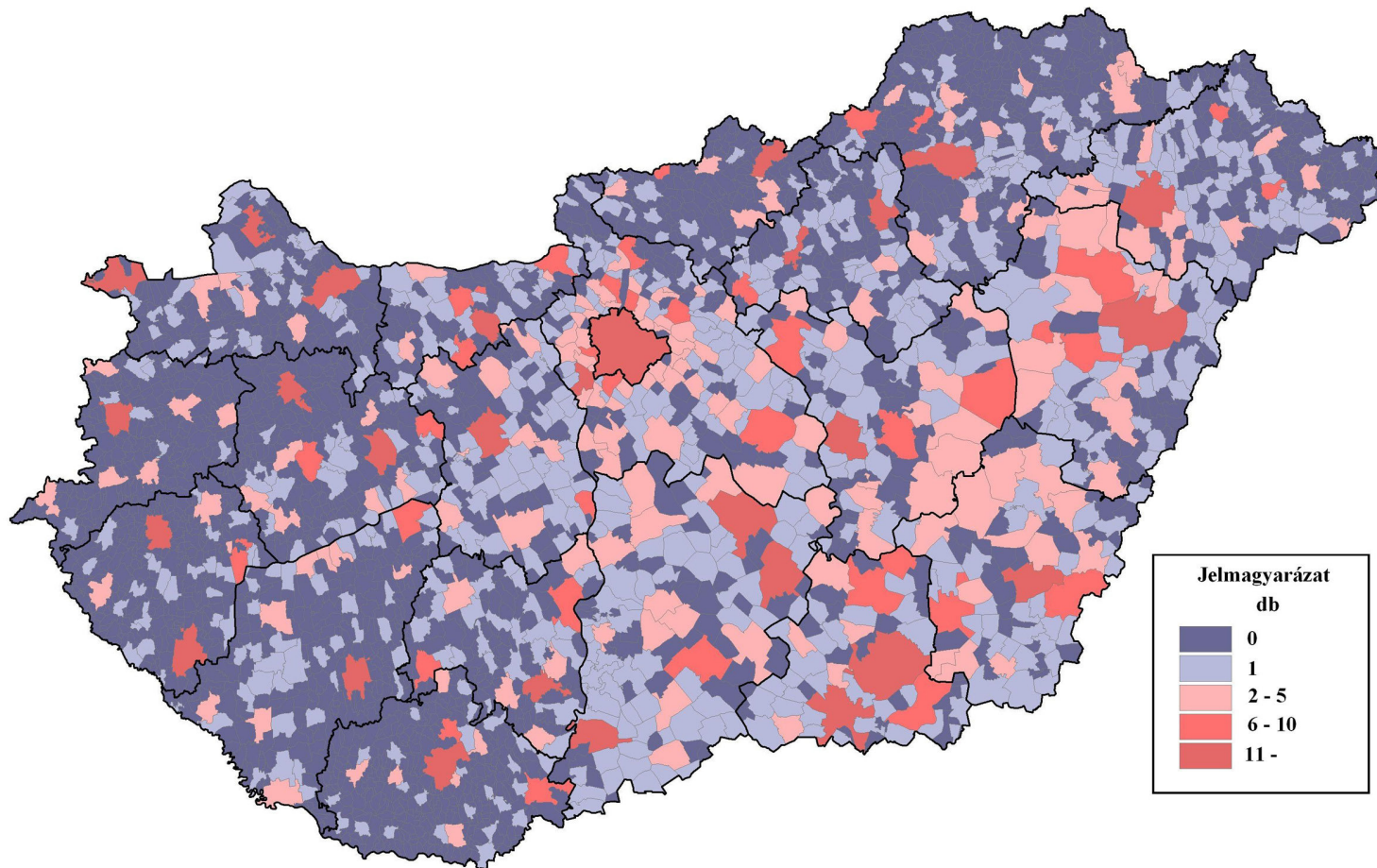
2. tábla. Gyógyszertárak száma 2009

Településméret és <i>jogállás</i>	Gyógyszertárak száma	Gyógyszertárak számának eloszlása (%)	Települési önkormányzatok száma	Állandó népesség (%)
–500	2	0,1	1 042	2,8
501–1000	34	1,4	675	4,8
1001–3000	356	14,8	936	16,1
3001–10000	435	18,0	353	17,5
10001–	1 585	65,7	146	58,9
<i>Főváros</i>	430	17,8	1	16,7
<i>Megyei jogú városok</i>	596	24,7	23	20,0
<i>Városok</i>	821	34,0	304	32,1
<i>Községek</i>	565	23,4	2 824	31,3
Összesen	2 412	100,0	3 152	100,0

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

2. térképi ábra. Gyógyszertárak száma 2009

321

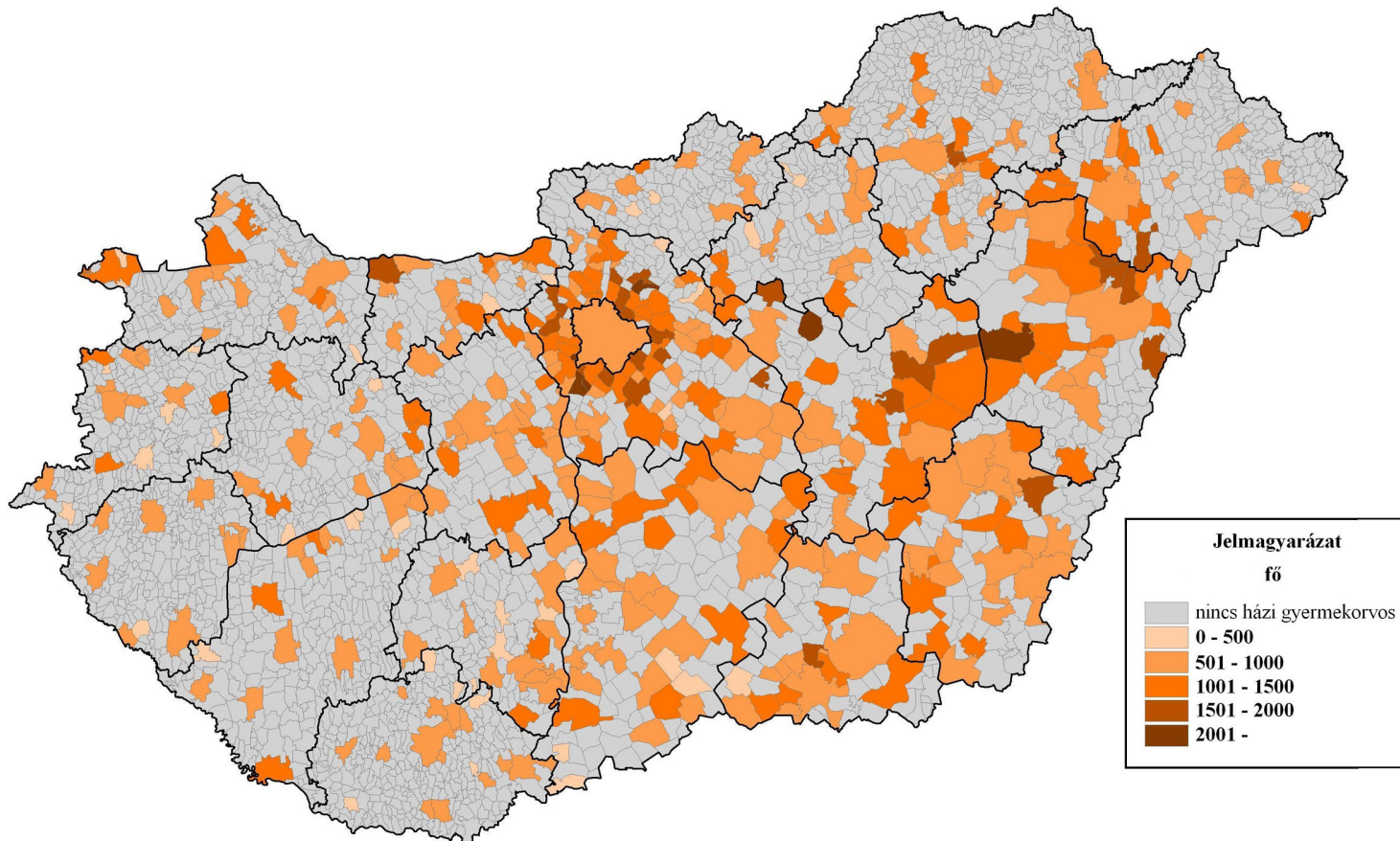
3. tábla. Házi gyermekorvosokra jutó kiskorúk száma 2009

Településméret és jogállás	Házi gyermekorvosok száma	Házi gyermekorvosok számának eloszlása (%)	0–18 évesek száma	0–18 évesek számának eloszlása (%)	Házi gyermekorvosi ellátásban részesültek (eset)
–500	0	0,0	57 076	2,9	0
501–1000	1	0,1	100 719	5,1	7 494
1001–3000	61	3,9	344 531	17,6	435 065
3001–10000	285	18,4	369 743	18,8	2 255 364
10001–	1 201	77,6	1 090 285	55,6	8 335 222
<i>Főváros</i>	338	21,8	273 938	14,0	1 747 355
<i>Megyei jogú városok</i>	430	27,8	367 826	18,7	2 602 420
<i>Városok</i>	624	40,3	649 889	33,1	4 979 685
<i>Községek</i>	156	10,1	670 701	34,2	1 168 624
Összesen	1 548	100,0	1 962 354	100,0	12 780 500

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

3. térképi ábra. Házi gyermekorvosokra jutó kiskorúk száma 2009

323

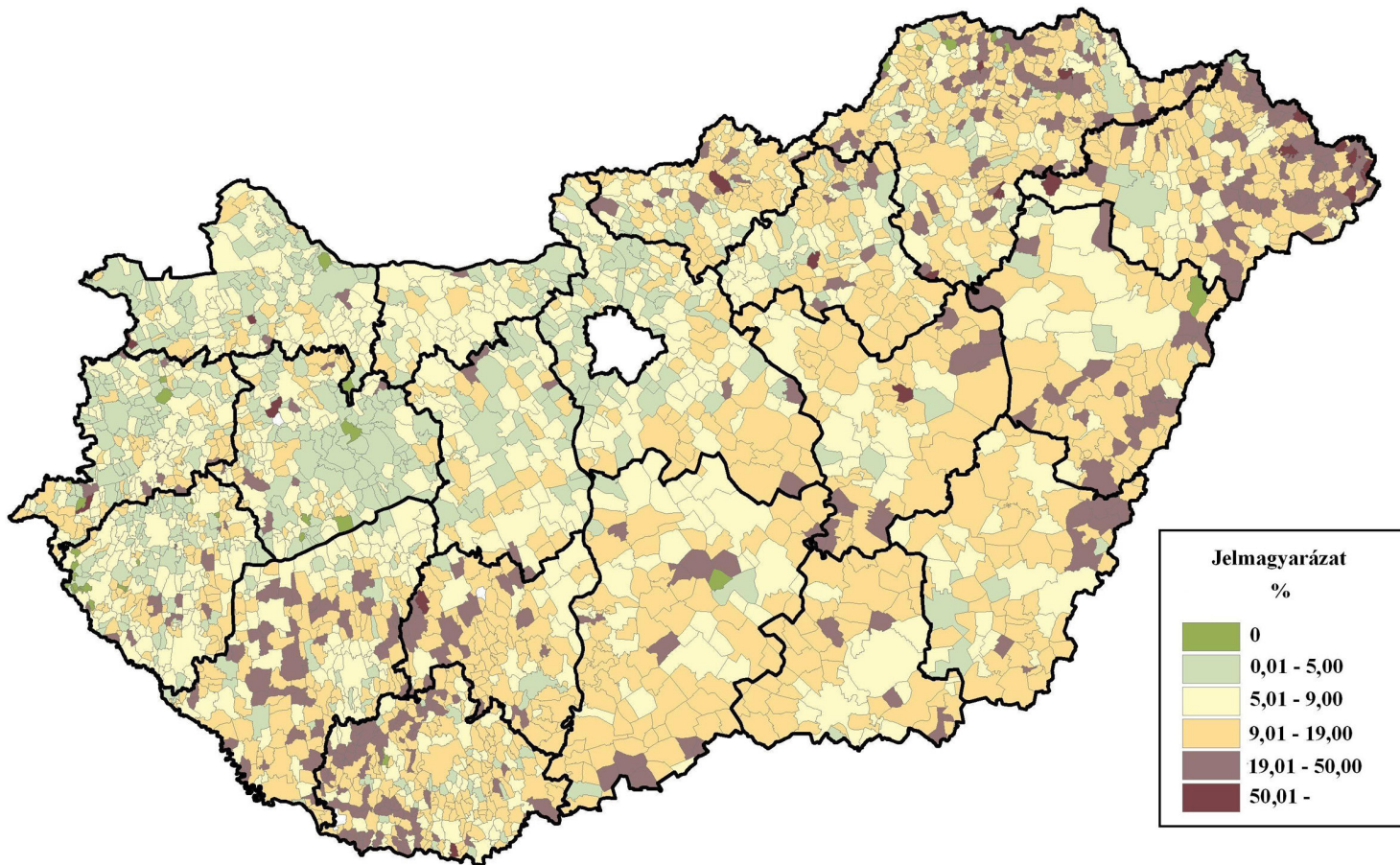
4. tábla. Közgyógyellátásban részesülők aránya az adózókhoz képest

Településméret és <i>jogállás</i>	Állandó népesség	Állandó népesség eloszlása (%)	Közgyógyellátási igazolvánnyal rendelkezők száma	Közgyógyellátási igazolvánnyal rendelkezők számának eloszlása (%)	Adófizetők száma*	Adófizetők számának eloszlása (%)*	Közgyógyellátásban részesülők aránya az adózókhoz képest (%)*
–500	281 624	2,8	12 750	3,5	109 563	3,0	11,6
501–1000	487 333	4,8	21 969	6,1	195 830	5,4	11,2
1001–3000	1 649 555	16,3	67 610	18,7	662 126	18,2	10,2
3001–10000	1 753 598	17,3	68 629	19,0	740 740	20,3	9,3
10001–	5 974 672	58,9	190 425	52,7	1 935 573	53,1	9,8
<i>Főváros</i>	<i>1 694 942</i>	<i>16,7</i>	<i>50 895</i>	<i>14,1</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>2 025 698</i>	<i>20,0</i>	<i>61 005</i>	<i>16,9</i>	<i>941 441</i>	<i>25,8</i>	<i>6,5</i>
<i>Városok</i>	<i>3 255 026</i>	<i>32,1</i>	<i>115 348</i>	<i>31,9</i>	<i>1 378 679</i>	<i>37,8</i>	<i>8,4</i>
<i>Községek</i>	<i>3 171 116</i>	<i>31,3</i>	<i>134 135</i>	<i>37,1</i>	<i>1 323 724</i>	<i>36,3</i>	<i>10,1</i>
Összesen	10 146 782	100,0	361 383	100,0	3 643 844	100,0	7,4

Forrás: TelR alapján saját szerkesztés

* *Budapest nélkül*

4. térképi ábra. Közgyógyellátásban részesülők aránya az adózókhoz képest

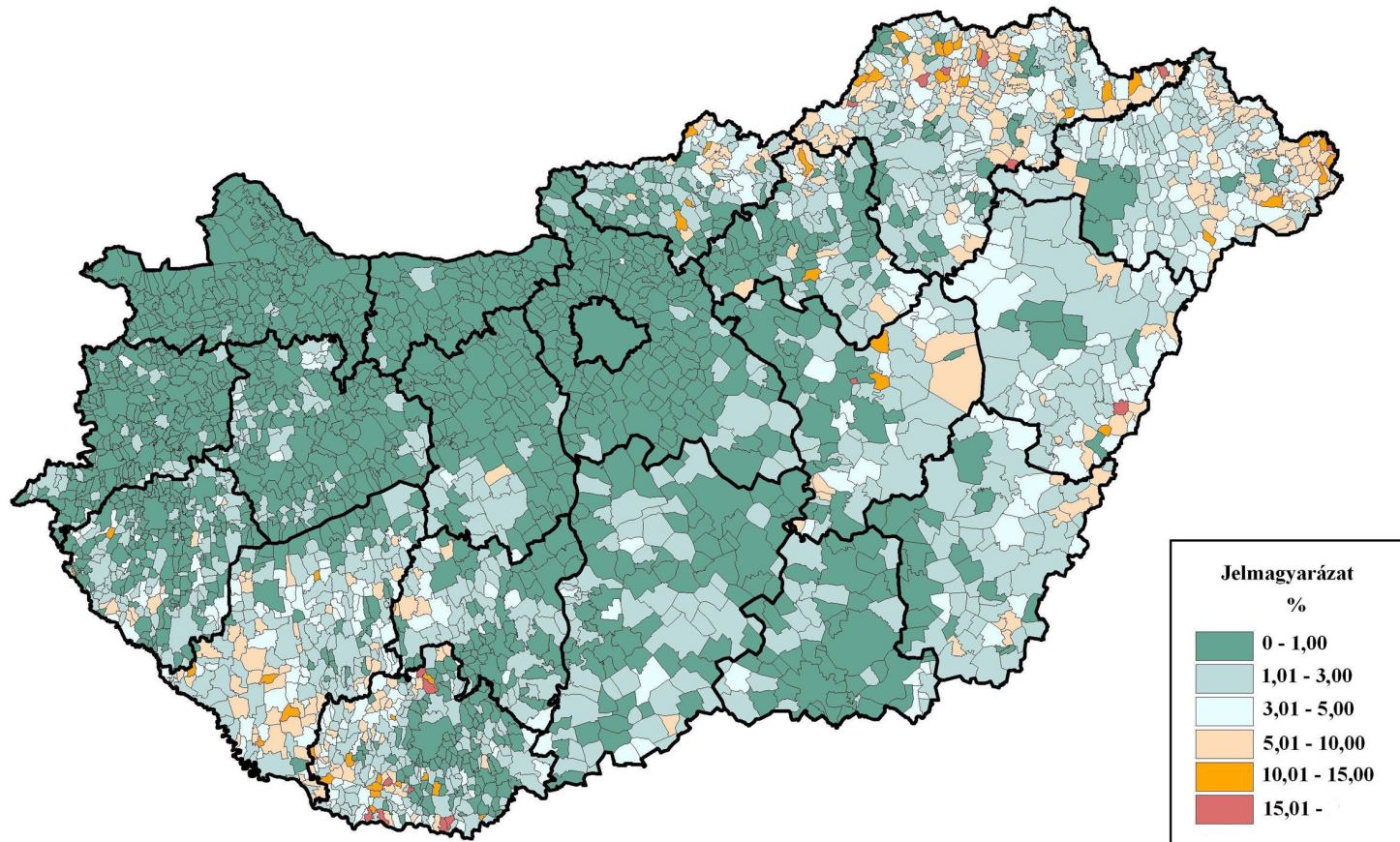

5. tábla. Rendszeres szociális segélyben részesülők aránya az aktívkorú népességhez viszonyítva 2009

Településméret és <i>jogállás</i>	Aktívkorú (18–59 év közötti) népesség száma	Aktív korú népesség számának eloszlása (%)	Rendszeres szociális segélyben részesítettek átlagos száma	Rendszeres szociális. segélyezettek aránya az aktívkorú népességhez viszonyítva (%)
–500	161 342	2,7	4 116	2,6
501–1000	286 328	4,7	6 403	2,2
1001–3000	966 090	15,9	17 211	1,8
3001–10000	1 058 961	17,4	15 287	1,4
10001–	3 601 718	59,3	28 799	0,8
<i>Főváros</i>	<i>1 007 527</i>	<i>16,6</i>	<i>4 211</i>	<i>0,4</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 233 579</i>	<i>20,3</i>	<i>9 083</i>	<i>0,7</i>
<i>Városok</i>	<i>1 958 683</i>	<i>32,2</i>	<i>25 084</i>	<i>1,3</i>
<i>Községek</i>	<i>1 874 650</i>	<i>30,9</i>	<i>33 439</i>	<i>1,8</i>
Összesen	6 074 439	100,0	71 816	1,2

Forrás: TeIR adatok alapján saját szerkesztés

5. térképi ábra. Rendszeres szociális segélyben részesülők aránya az aktívkorú népességhez viszonyítva 2009

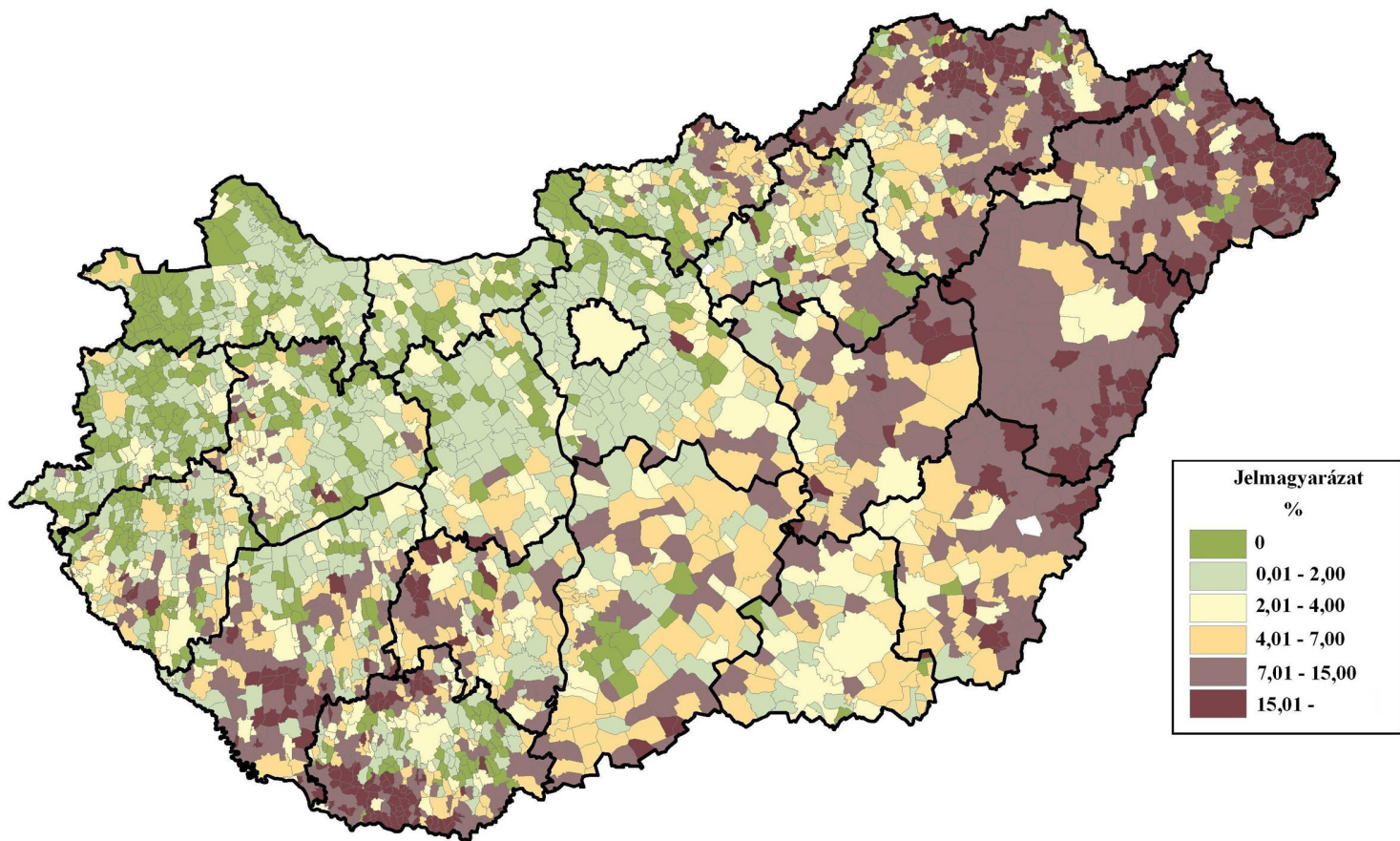

6. tábla. Lakásfenntartási támogatásban részesültek aránya a felnőtt népességben 2009

Településméret és jogállás	18 év felettek száma	18 év felettek számának eloszlása (%)	Lakásfenntartási támogatásban részesültek száma	Lakásfenntartási támogatásban részesültek számának eloszlása (%)	Lakásfenntartási támogatásban részesültek aránya a felnőtt népességben (%)
–500	224 143	2,7	13991	4,1	6,2
501–1000	388 581	4,7	24326	7,2	6,3
1001–3000	1 285 961	15,7	69102	20,4	5,4
3001–10000	1 400 882	17,1	69797	20,6	5,0
10001–	4 884 861	59,7	161678	47,7	3,3
<i>Főváros</i>	<i>1 421 004</i>	<i>17,4</i>	<i>29028</i>	<i>8,6</i>	<i>2,0</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 657 872</i>	<i>20,3</i>	<i>59874</i>	<i>17,7</i>	<i>3,6</i>
<i>Városok</i>	<i>2 532 420</i>	<i>30,9</i>	<i>113964</i>	<i>33,6</i>	<i>4,5</i>
<i>Községek</i>	<i>2 573 132</i>	<i>31,4</i>	<i>136028</i>	<i>40,1</i>	<i>5,3</i>
Összesen	8 184 428	100,0	338894	100,0	4,1

Forrás: TeIR adatok alapján saját szerkesztés

6. térképi ábra. Lakásfenntartási támogatásban részesültek aránya a felnőtt népességben 2009

7. tábla. Járadékosok aránya az adózókhoz képest 2009

Településméret és jogállás	Adófizetők száma*	Járadékosok száma	Adófizetők számának eloszlása (%)*	Járadékosok számának eloszlása (%)	Járadékosok aránya az adózókhoz képest (%)
–500	109 563	48 107	3,0	3,7	43,9
501–1000	195 830	81 095	5,4	6,2	41,4
1001–3000	662 126	260 665	18,2	19,8	39,4
3001–10000	740 740	260 384	20,3	19,8	35,2
10001–	1 935 573	663 884	53,1	50,5	34,3
<i>Főváros</i>	<i>n.a.</i>	<i>132 482</i>	<i>n.a.</i>	<i>10,1</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>941 441</i>	<i>246 272</i>	<i>25,8</i>	<i>18,7</i>	<i>26,2</i>
<i>Városok</i>	<i>1 378 679</i>	<i>426 166</i>	<i>37,8</i>	<i>32,4</i>	<i>30,9</i>
<i>Községek</i>	<i>1 323 724</i>	<i>509 216</i>	<i>36,3</i>	<i>38,7</i>	<i>38,5</i>
Összesen	3 643 844	1 314 135	100,0	100,0	36,1

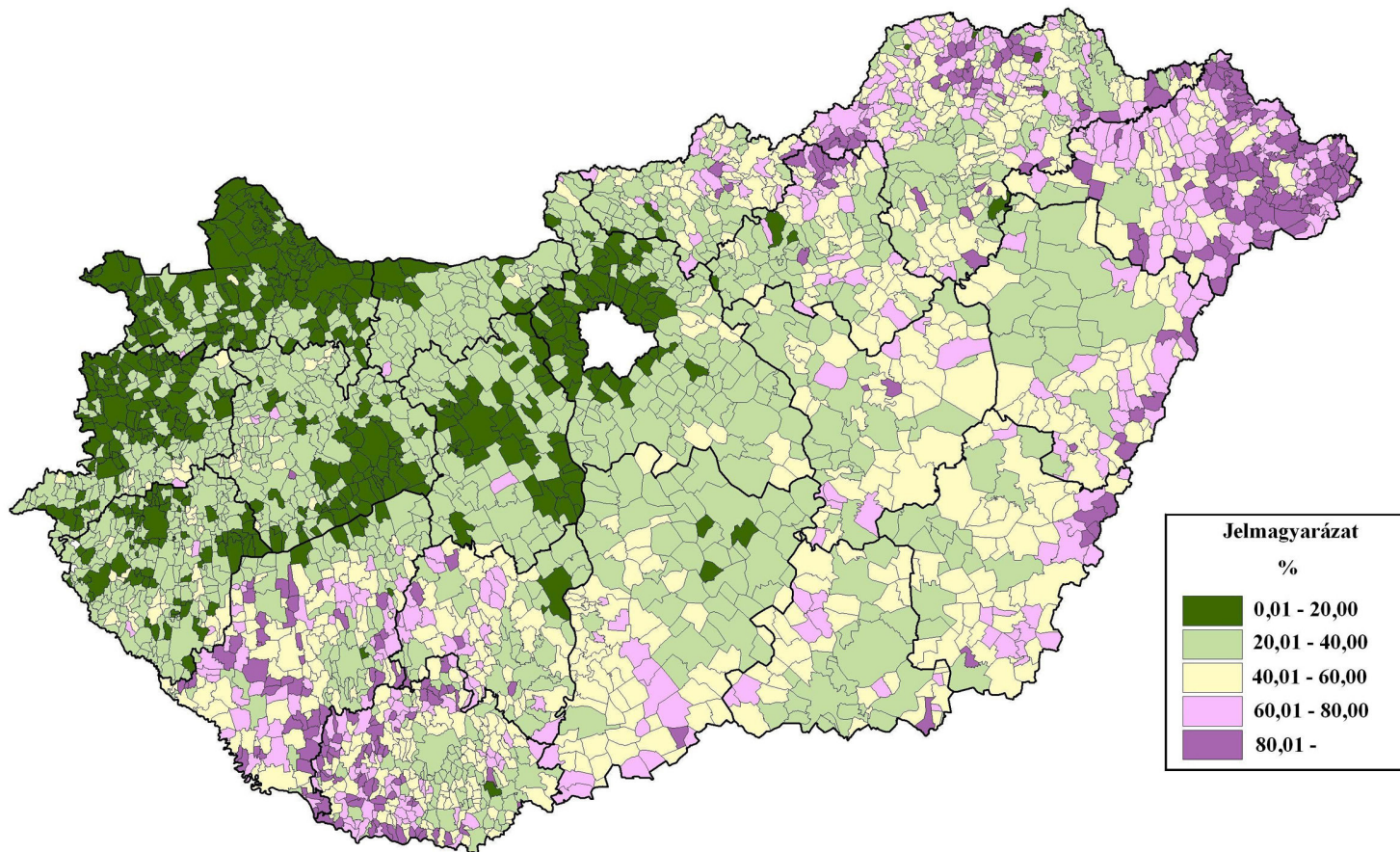
Forrás: TelR alapján saját szerkesztés

**Budapest nélkül*

Járadékos ráta számítása: korbetöltött és korhatár alatti rokkant nyugdíjban részesülők száma + megváltozott munkaképességűek száma + munkanélküliek száma + rendszeres szociális segélyben részesülők száma / adófizetők száma X 100.

7. térképi ábra. Járadékosok aránya az adózókhoz képest 2009

331

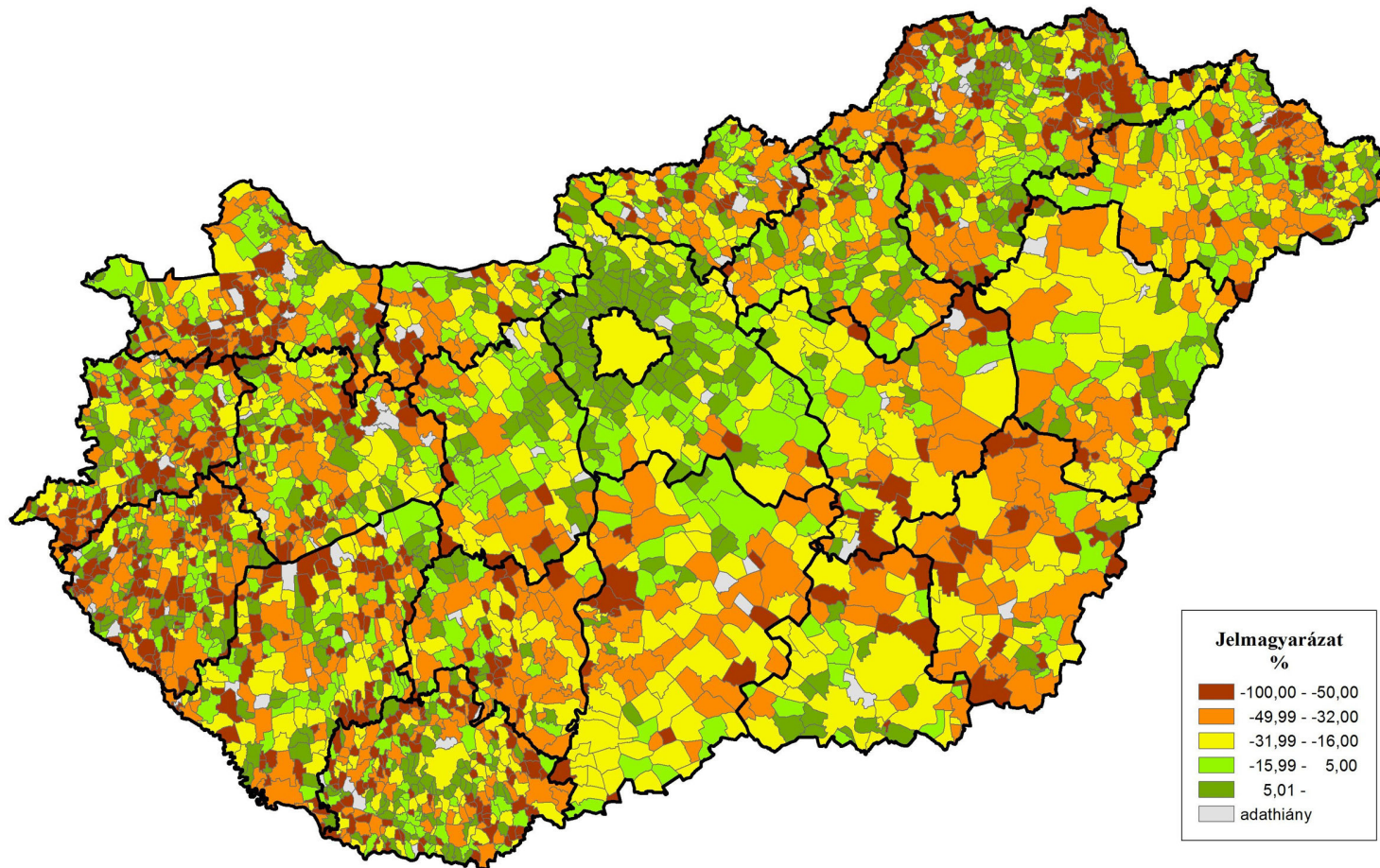
8. tábla. 3–5 évesek számának alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

Településméret és jogállás	1988		1995		2002		2009		változás %
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
–500	10 433	2,8	11 529	3,1	9 160	3,2	7 805	2,7	–25,2
501–1000	18 304	4,9	18 880	5,1	15 719	5,5	14 216	4,8	–22,3
1001–3000	59 520	16,0	63 263	17,1	51 740	17,9	48 945	16,7	–17,8
3001–10000	64 451	17,3	66 305	17,9	55 276	19,2	53 814	18,3	–16,5
10001–	219 912	59,0	209 450	56,7	156 381	54,2	168 736	57,5	–23,3
<i>Főváros</i>	<i>58 458</i>	<i>15,7</i>	<i>54 104</i>	<i>14,6</i>	<i>38 342</i>	<i>13,3</i>	<i>44 899</i>	<i>15,3</i>	<i>–23,2</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>76 676</i>	<i>20,6</i>	<i>73 381</i>	<i>19,9</i>	<i>53 350</i>	<i>18,5</i>	<i>56 303</i>	<i>19,2</i>	<i>–26,6</i>
<i>Városok</i>	<i>121 712</i>	<i>32,7</i>	<i>118 151</i>	<i>32,0</i>	<i>92 909</i>	<i>32,2</i>	<i>93 387</i>	<i>31,8</i>	<i>–23,3</i>
<i>Községek</i>	<i>115 774</i>	<i>31,1</i>	<i>123 791</i>	<i>33,5</i>	<i>103 675</i>	<i>36,0</i>	<i>98 927</i>	<i>33,7</i>	<i>–14,6</i>
Összesen	372 620	100,0	369 427	100,0	288 276	100,0	293 516	100,0	–21,2

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

8. térképi ábra. 3–5 évesek számának alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

333

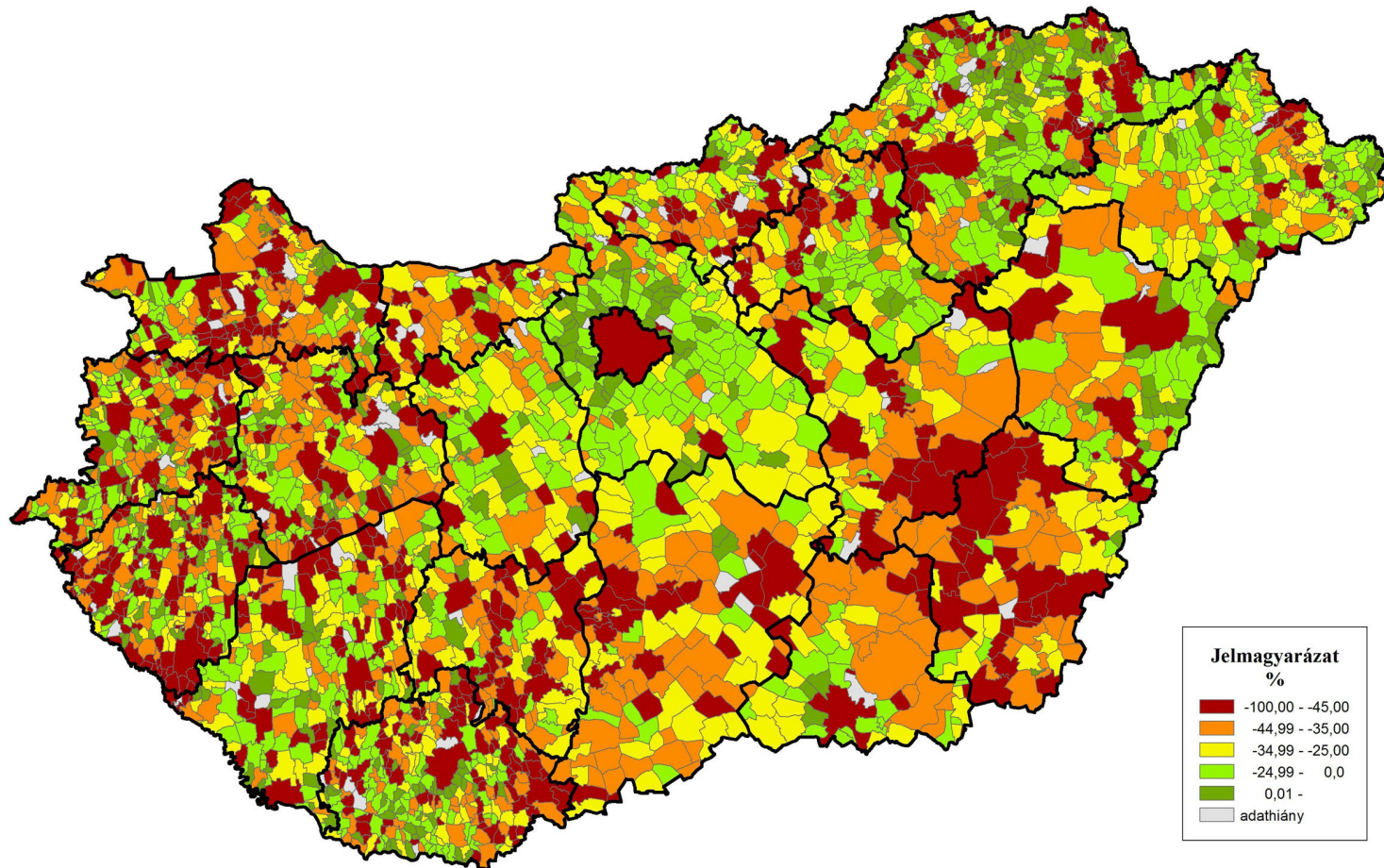
9. tábla. 6–14 évesek számának alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

Településméret és jogállás	1988		1995		2002		2009		változás %
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
–500	36 372	2,5	32 574	2,8	31 953	3,0	26 828	3,0	–26,2
501–1000	64 805	4,4	57 072	5,0	55 895	5,3	47 963	5,4	–26,0
1001–3000	219 333	15,0	189 449	16,6	189 143	17,9	161 428	18,0	–26,4
3001–10000	239 703	16,4	201 775	17,6	199 988	18,9	172 705	19,3	–28,0
10001–	898 188	61,6	663 065	58,0	581 673	54,9	487 091	54,4	–45,8
<i>Főváros</i>	<i>247 066</i>	<i>16,9</i>	<i>172 745</i>	<i>15,1</i>	<i>139 085</i>	<i>13,1</i>	<i>117 875</i>	<i>13,2</i>	<i>–52,3</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>321 650</i>	<i>22,1</i>	<i>232 739</i>	<i>20,3</i>	<i>203 002</i>	<i>19,2</i>	<i>164 221</i>	<i>18,3</i>	<i>–48,9</i>
<i>Városok</i>	<i>465 866</i>	<i>31,9</i>	<i>369 956</i>	<i>32,3</i>	<i>343 926</i>	<i>32,5</i>	<i>289 858</i>	<i>32,3</i>	<i>–37,8</i>
<i>Községek</i>	<i>423 819</i>	<i>29,1</i>	<i>368 495</i>	<i>32,2</i>	<i>372 639</i>	<i>35,2</i>	<i>324 061</i>	<i>36,2</i>	<i>–23,5</i>
Összesen	1 458 401	100,0	1 143 935	100,0	1 058 652	100,0	896 015	100,0	–38,6

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

9. térképi ábra. 6–14 évesek számának alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

335

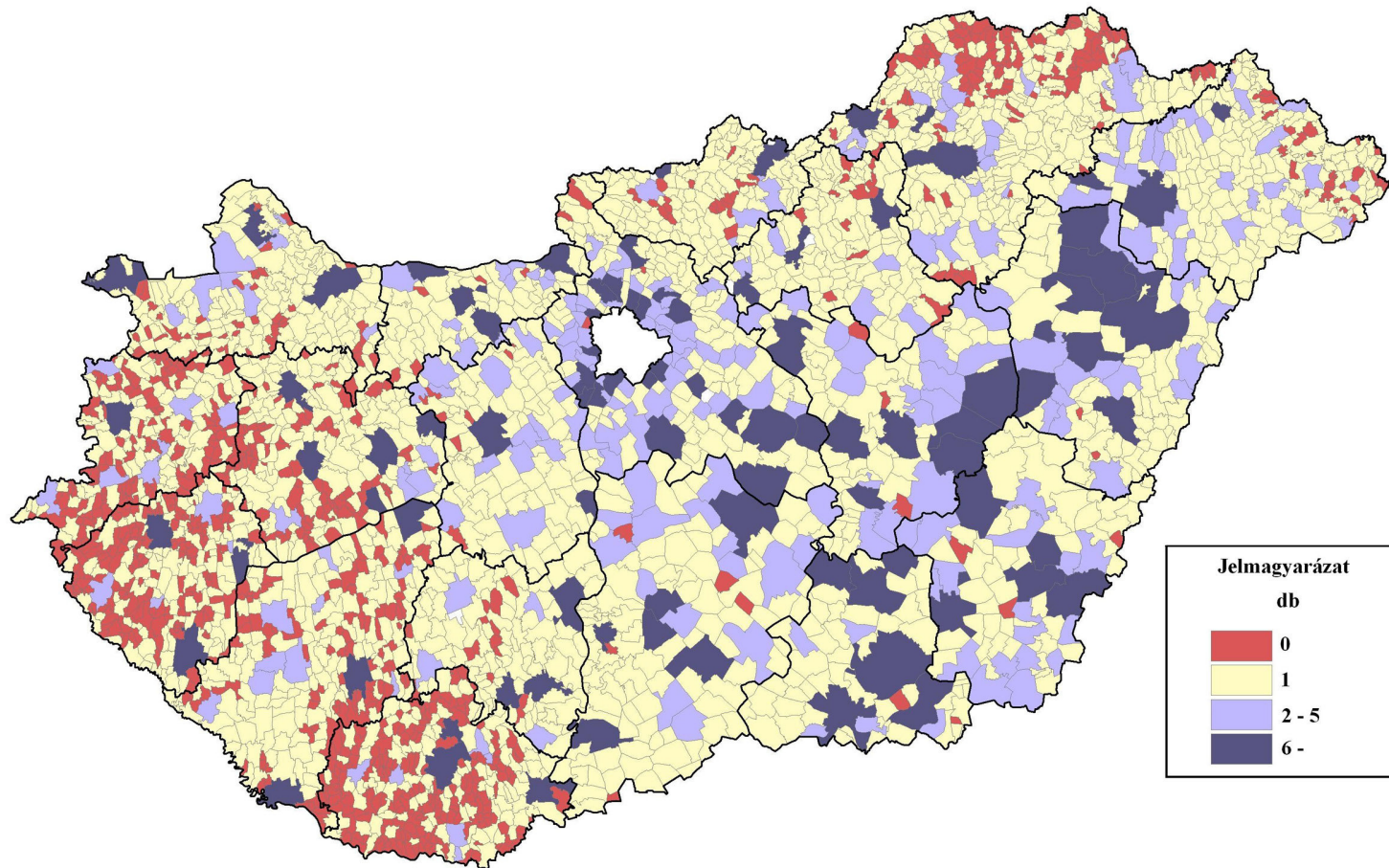

10. tábla. Óvodák és óvodáskorúak száma és megoszlása 2009

Településméret és jogállás	Óvodák száma	Óvodák számának eloszlása (%)	Óvodáskorúak száma	Óvodáskorúak számának eloszlása (%)
–500	211	4,8	7805	2,7
501–1000	594	13,6	1 4216	4,8
1001–3000	950	21,8	4 8945	16,7
3001–10000	614	14,1	5 3814	18,3
10001–	1 997	45,7	168 736	57,5
<i>Főváros</i>	546	12,5	44 899	15,3
<i>Megyei jogú városok</i>	655	15,0	56 303	19,2
<i>Városok</i>	1 106	25,3	93 387	31,8
<i>Községek</i>	2 059	47,2	98 927	33,7
Összesen	4 366	100,0	293 516	100,0

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

10. térképi ábra. Óvodák és óvodáskorúak száma és megoszlása 2009

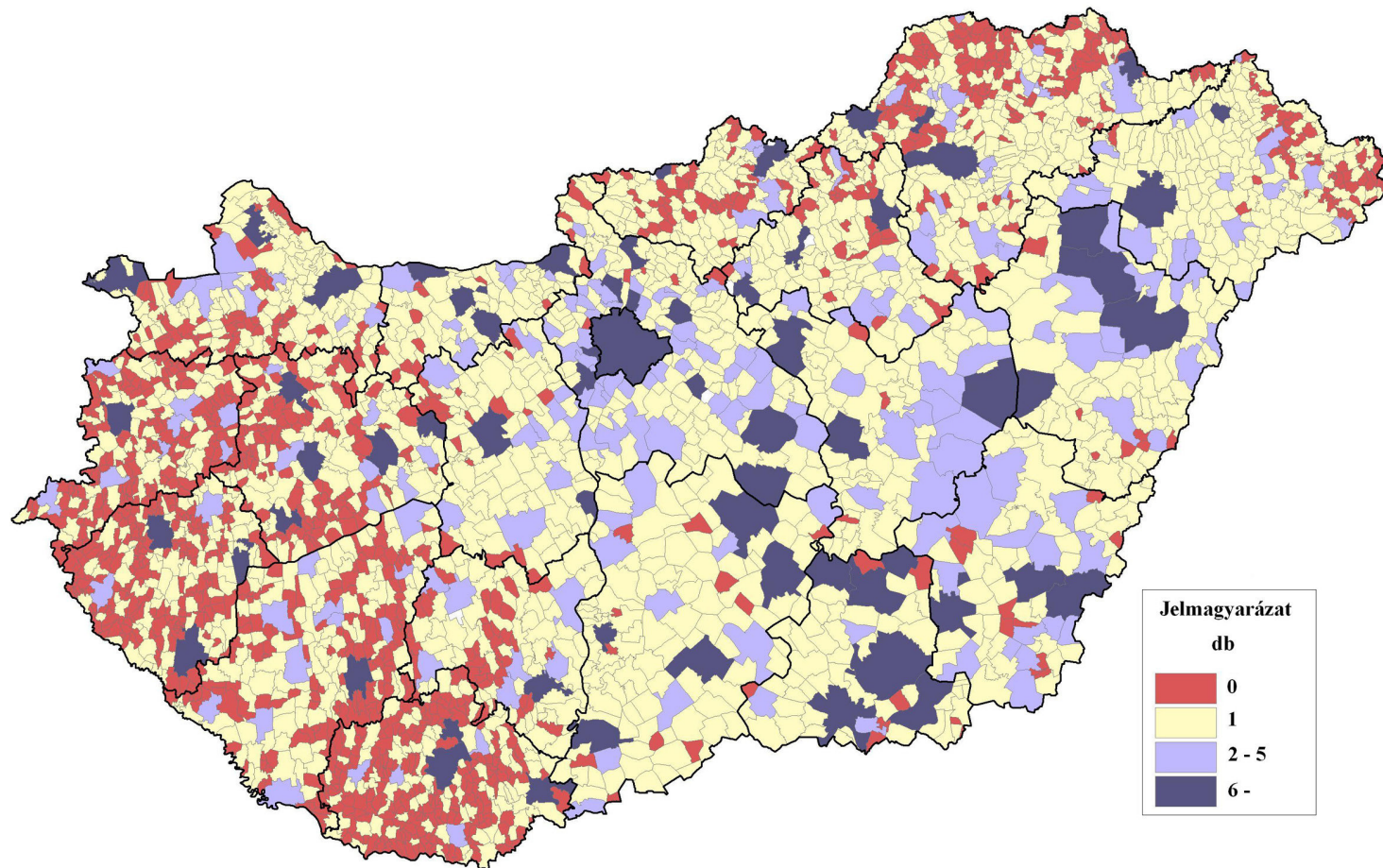
11. tábla. Iskolák és iskoláskorúak száma és megoszlása 2009

Településméret és <i>jogállás</i>	iskolák száma	iskolák számának eloszlása (%)	Iskoláskorúak száma	Iskoláskorúak számának eloszlása (%)
–500	77	2,3	26 828	3,0
501–1000	426	12,7	47 963	5,4
1001–3000	932	27,9	161 428	18,0
3001–10000	472	14,1	172 705	19,3
10001–	1 436	43,0	487 091	54,4
<i>Főváros</i>	377	11,3	117 875	13,2
<i>Megyei jogú városok</i>	836	25,0	164 221	18,3
<i>Városok</i>	471	14,1	289 858	32,3
<i>Községek</i>	1 659	49,6	324 061	36,2
Összesen	3 343	100,0	896 015	100,0

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

11. térképi ábra. Iskolák és iskoláskorúak száma és megoszlása 2009

339

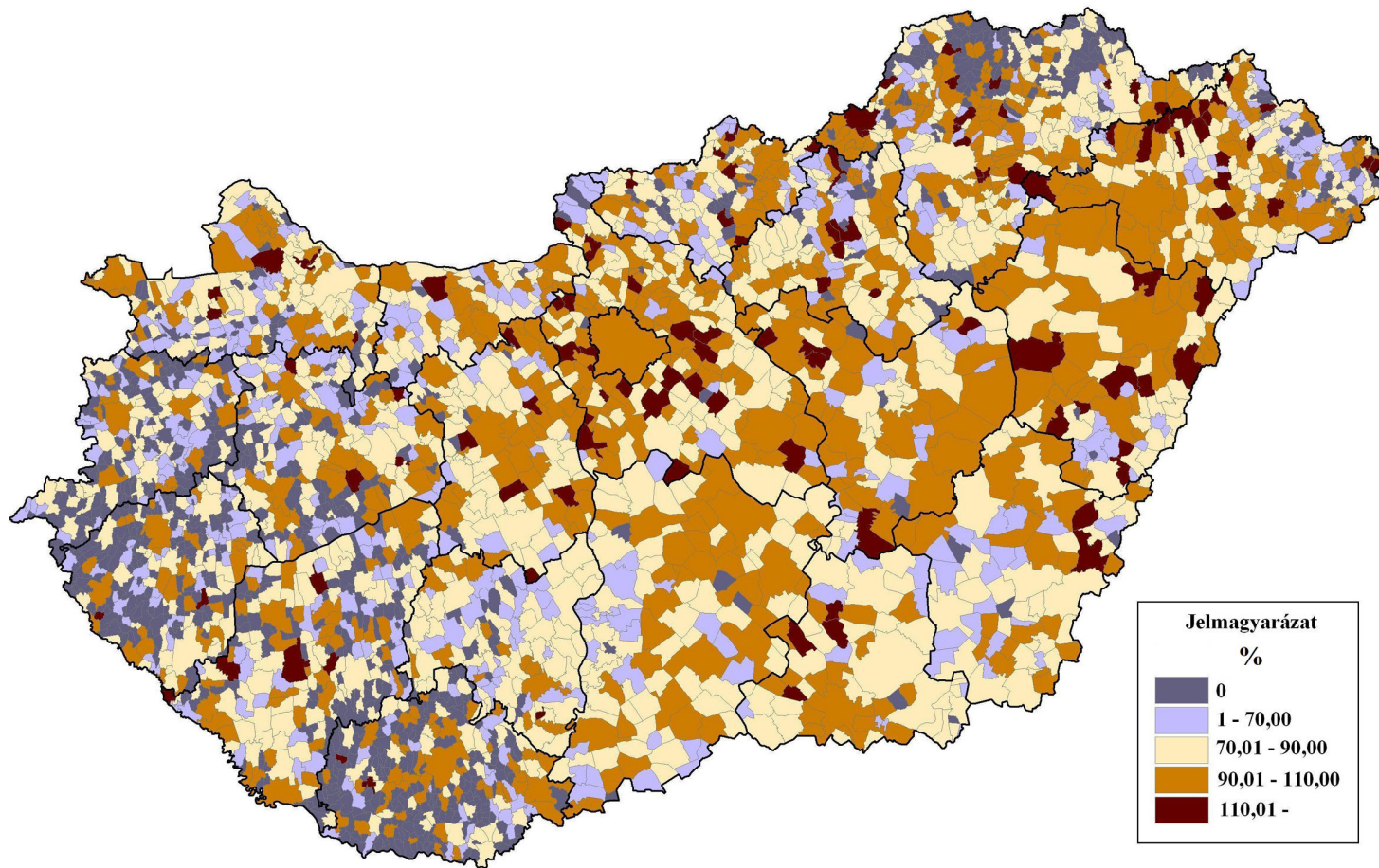
12. tábla. Óvodák kihasználtsága 2009

Településméret és jogállás	Óvodák száma	Óvodai férőhelyek száma	Óvodába beírt gyermekek száma	Óvodák kihasználtsága (%)
–500	211	5 649	3 980	70,5
501–1000	594	20 813	15 819	76,0
1001–3000	950	63 389	54 308	85,7
3001–10000	614	62 846	58 379	92,9
10001–	1 997	210 327	196 059	93,2
<i>Főváros</i>	<i>546</i>	<i>57 090</i>	<i>52 017</i>	<i>91,1</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>655</i>	<i>71 930</i>	<i>66 933</i>	<i>93,1</i>
<i>Városok</i>	<i>1 106</i>	<i>119 757</i>	<i>107 491</i>	<i>89,8</i>
<i>Községek</i>	<i>2 059</i>	<i>114 247</i>	<i>102 104</i>	<i>89,4</i>
Összesen	4 366	363 024	328 545	90,5

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

12. térképi ábra. Óvodák kihasználtsága 2009

341

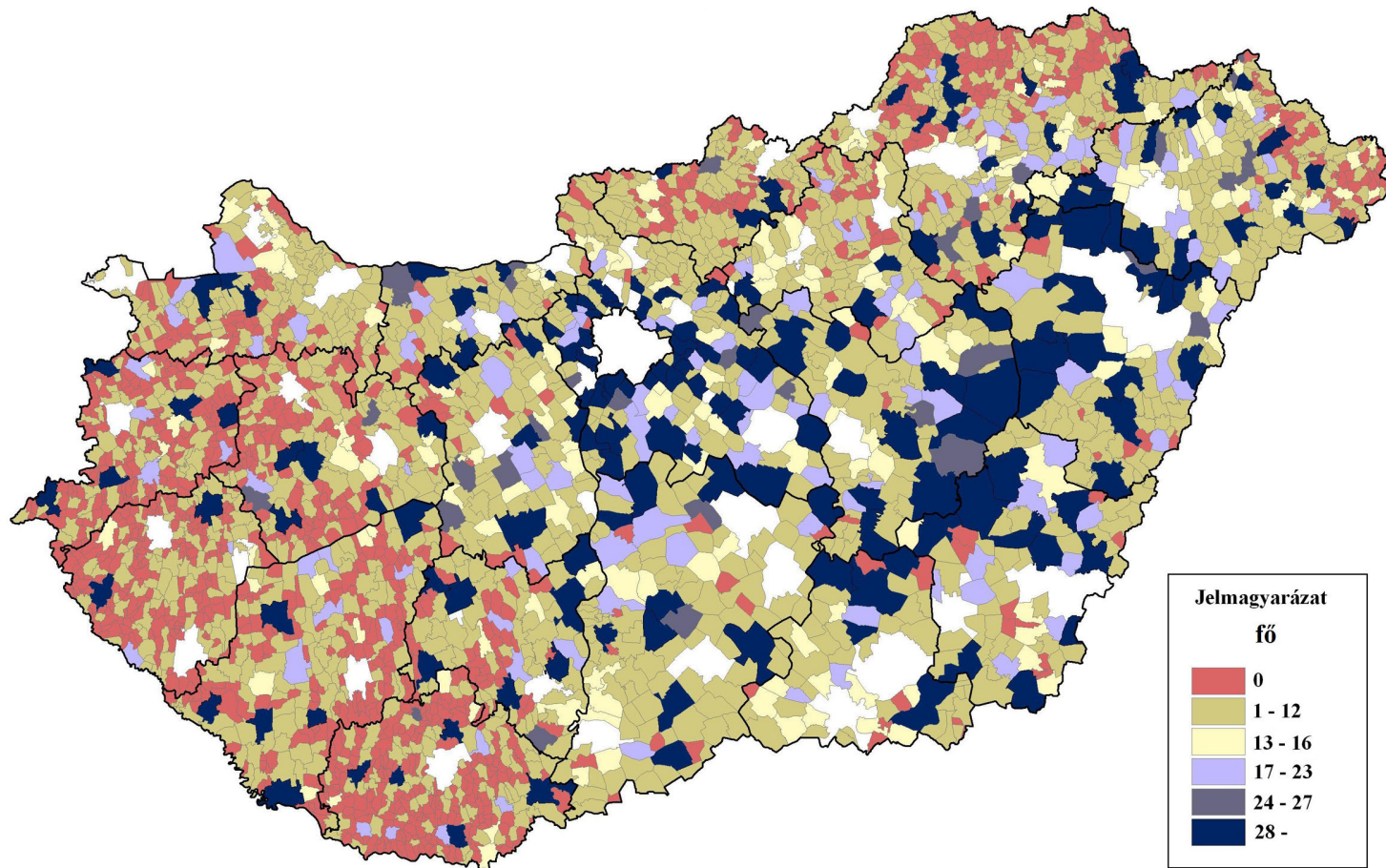
13. tábla. Egy osztályteremre jutó tanuló 2009

Településméret és jogállás	Iskolák száma	Általános iskolai tanulók száma	Általános iskolai osztályteremek száma	Egy osztályteremre jutó tanuló
–500	77	3 280	242	14
501–1000	426	30 341	2 293	13
1001–3000	932	139 218	7 880	18
3001–10000	472	145 673	6 862	21
10001–	1 436	455 194	20 186	23
<i>Főváros</i>	377	107 885	5 139	21
<i>Megyei jogú városok</i>	836	157 535	6 752	23
<i>Városok</i>	471	271 512	12 169	22
<i>Községek</i>	1659	236 774	13 403	18
Összesen	3343	773 706	37 463	21

Forrás: TeIR adatok alapján saját szerkesztés

13. térképi ábra. Egy osztályteremre jutó tanuló 2009

343

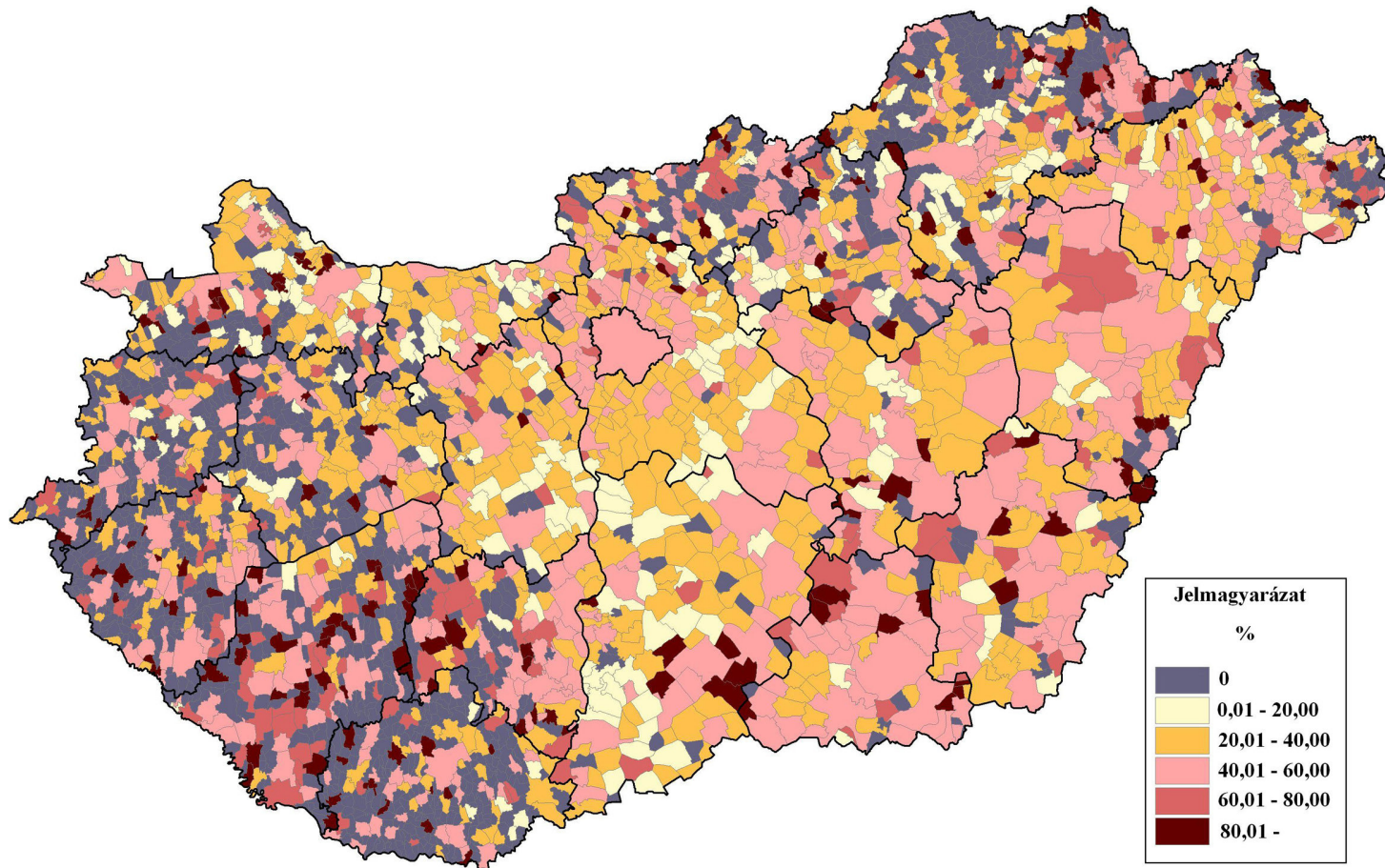
14. tábla. Napközisek aránya 2009

Településméret és jogállás	Iskolák száma	Általános iskolai tanulók száma	Napközis tanulók száma az általános iskolákban	Napközis tanulók aránya (%)
–500	77	3 280	1 648	50,2
501–1000	426	30 341	13 315	43,9
1001–3000	932	139 218	46 752	33,6
3001–10000	472	145 673	50 652	34,8
10001–	1 436	455 194	227 578	50,0
<i>Főváros</i>	377	107 885	59 834	55,5
<i>Megyei jogú városok</i>	836	157 535	80 949	51,4
<i>Városok</i>	471	271 512	117 163	43,2
<i>Községek</i>	1 659	236 774	81 999	34,6
Összesen	3 343	773 706	339 945	43,9

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

14. térképi ábra. Napközisek aránya 2009

345

15. tábla. Száz adózóra jutó korbetöltött nyugdíjasok száma 2009

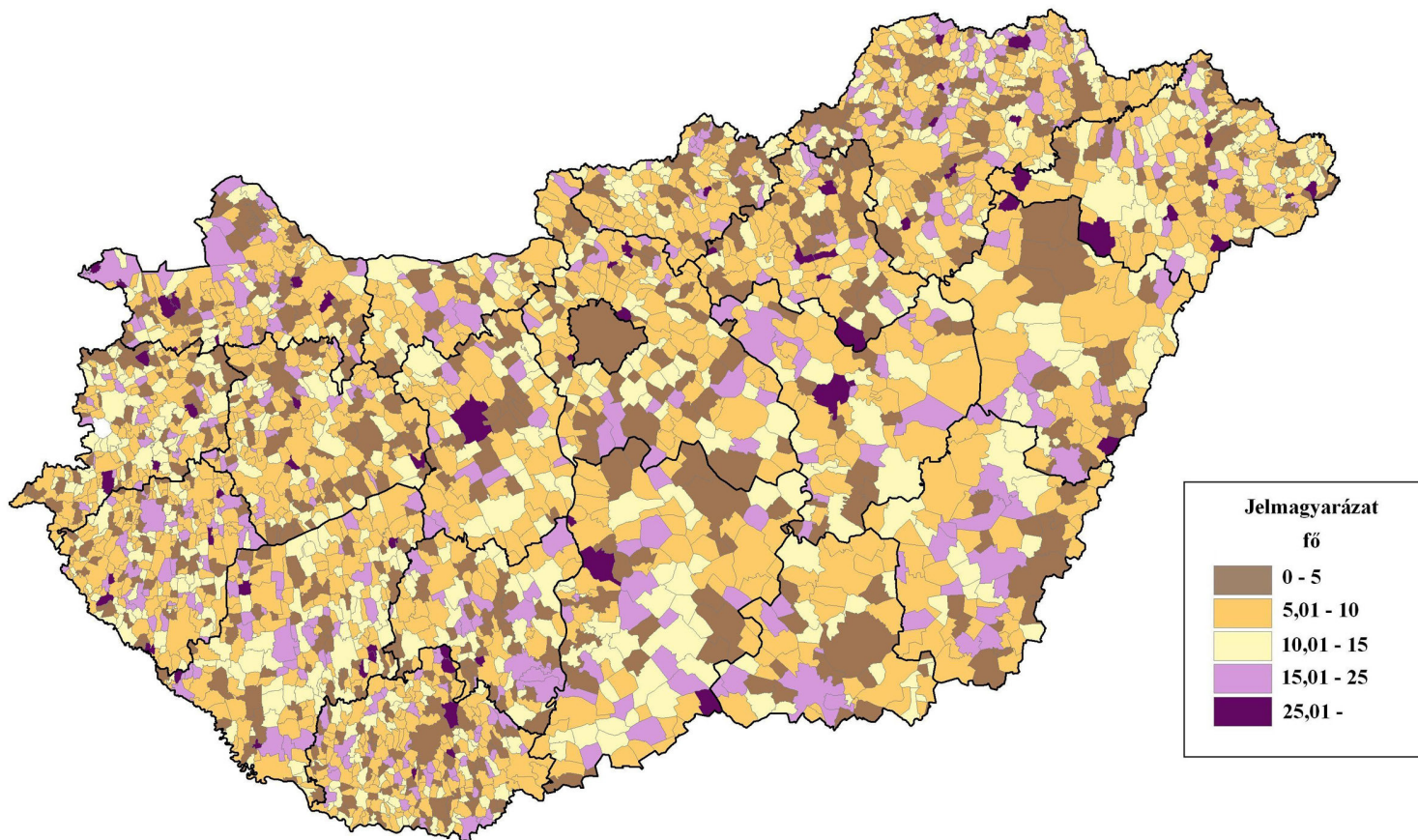
Településméret és jogállás	Korbetöltött nyugdíjasok száma	Korbetöltött nyugdíjasok számának eloszlása (%)	Adózók száma*	Adózók számának eloszlása (%)	100 adózóra jutó korbetöltött nyugdíjasok száma
–500	60 553	3,5	109 563	3,0	55
501–1000	77 166	4,5	195 830	5,4	39
1001–3000	247 189	14,4	662 126	18,2	37
3001–10000	250 573	14,6	740 740	20,3	34
10001–	1 076 524	62,9	1935 573	53,1	56
<i>Főváros</i>	<i>361 655</i>	<i>21,1</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>353 703</i>	<i>20,7</i>	<i>941 441</i>	<i>25,8</i>	<i>38</i>
<i>Városok</i>	<i>519 057</i>	<i>30,3</i>	<i>1378 679</i>	<i>39,8</i>	<i>36</i>
<i>Községek</i>	<i>477 590</i>	<i>27,9</i>	<i>1 323 724</i>	<i>34,4</i>	<i>38</i>
Összesen	1 712 005	100,0	3 643 844	100,0	47

Forrás: TelR alapján saját szerkesztés

*Budapest nélkül

15. térképi ábra. Száz adózóra jutó korbetöltött nyugdíjasok száma 2009

347

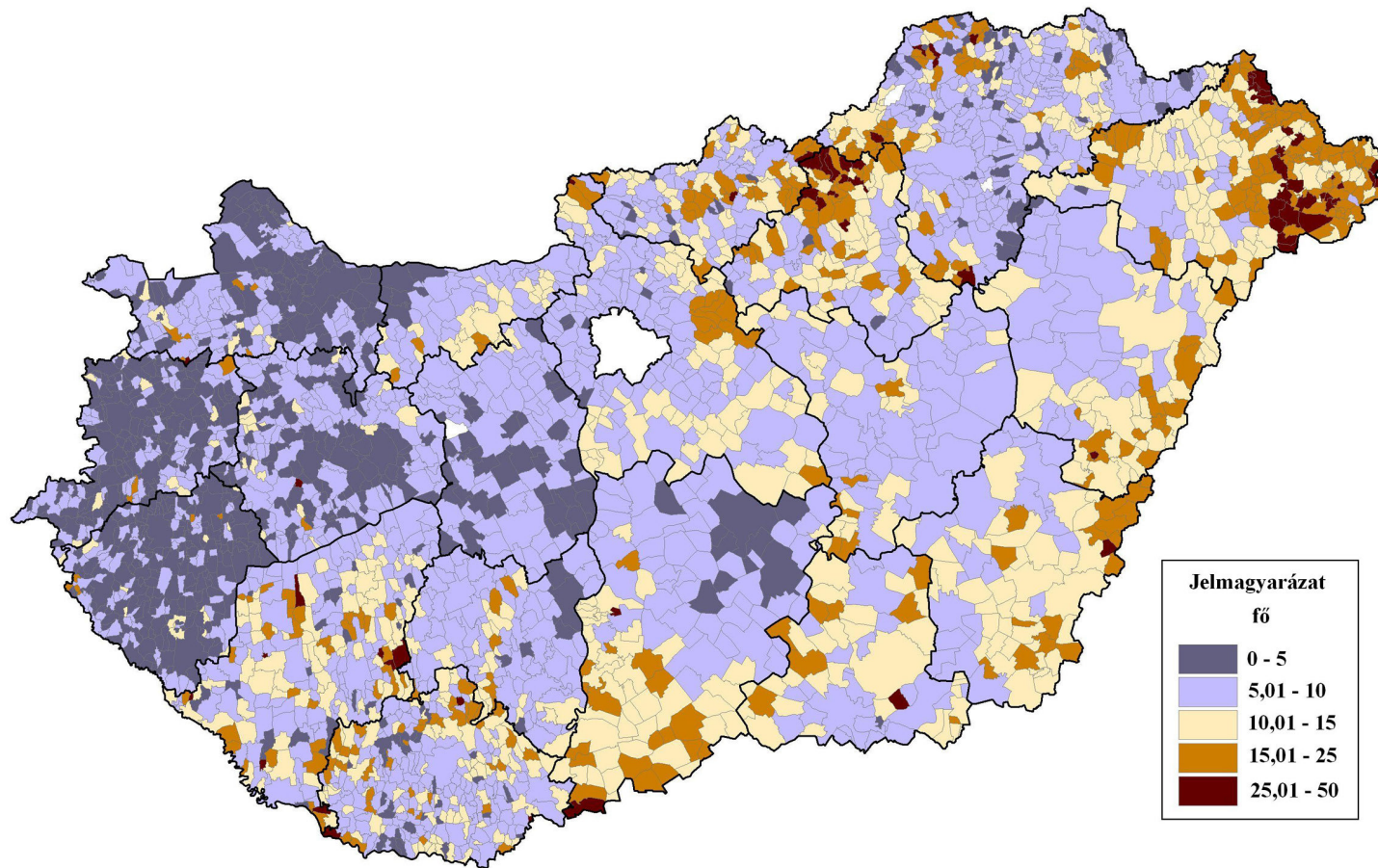
16. tábla. Száz adózóra jutó korbetöltött rokkantnyugdíjasok száma 2009

Településméret és <i>jogállás</i>	Korbetöltött rokkantsági nyugdíjban részesülők száma	Korbetöltött rokkantsági nyugdíjban részesülők számának eloszlása (%)	Adófizetők száma*	Adófizetők számának eloszlása (%)*	100 adózóra jutó korbetöltött rokkantnyugdíjasok száma*
–500	9 811	2,7	109 563	3,0	9
501–1000	17 834	4,8	195 830	5,4	9
1001–3000	62 084	16,8	662 126	18,2	9
3001–10000	65 133	17,6	740 740	20,3	9
10001–	215 185	58,2	1935 573	53,1	11
<i>Főváros</i>	<i>61 052</i>	<i>16,5</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>73 558</i>	<i>19,9</i>	<i>941 441</i>	<i>25,8</i>	<i>8</i>
<i>Városok</i>	<i>118 925</i>	<i>32,1</i>	<i>1378 679</i>	<i>37,8</i>	<i>8</i>
<i>Községek</i>	<i>116 512</i>	<i>31,5</i>	<i>1 323 724</i>	<i>36,3</i>	<i>9</i>
Összesen	370 047	100,0	3 643 844	100,0	10

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

*Budapest nélkül

16. térképi ábra. Száz adózóra jutó korbetöltött rokkantnyugdíjasok száma 2009

17. tábla. Rendszeres szociális segélyben részesülők aránya az adózókhoz képest 2009

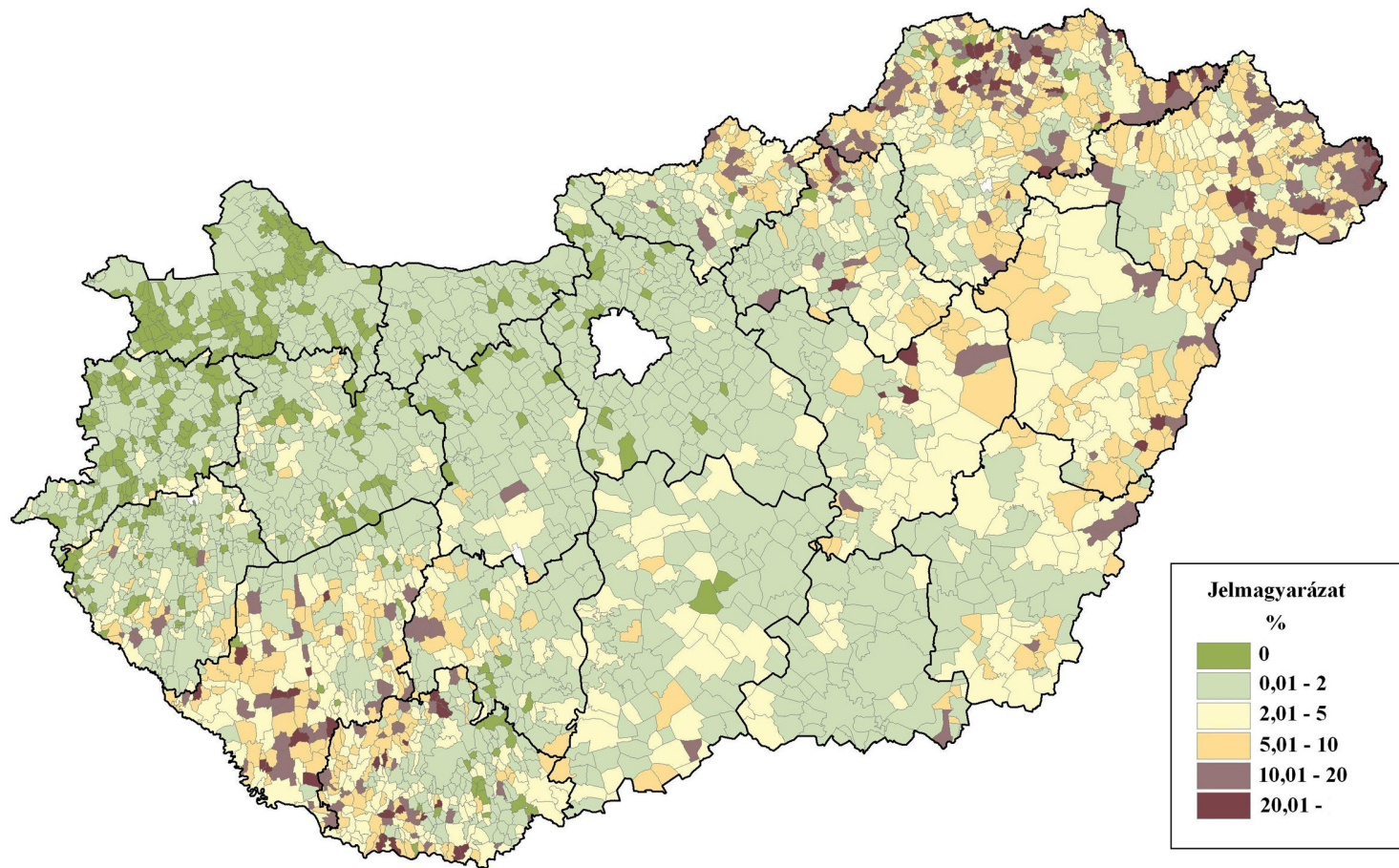
Településméret és <i>jogállás</i>	Rendszeres szociális segélyben részesítettek átlagos száma	Rendszeres szociális segélyben részesítettek átlagos számának eloszlása (%)	Adózók száma*	Rendszeres. szociális segélyben részesültek aránya az adózókhoz képest* (%)
–500	4 145	5,8	109 563	3,8
501–1000	6 427	8,9	195 830	3,3
1001–3000	17 244	24,0	662 126	2,6
3001–10000	15 303	21,3	740 740	2,1
10001–	28 808	40,1	1935 573	1,5
<i>Főváros</i>	4 211	5,9	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	9 083	12,6	941 441	1,0
<i>Városok</i>	24 974	34,7	1378 679	1,8
<i>Községek</i>	33 659	46,8	1 323 724	2,5
Összesen	71 927	100,0	3 643 844	2,0

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

**Budapest nélkül*

17. térképi ábra. Rendszeres szociális segélyben részesülők aránya az adózókhoz képest 2009

351

18. tábla. Regisztrált munkanélküliek aránya az adózókön belül 2009

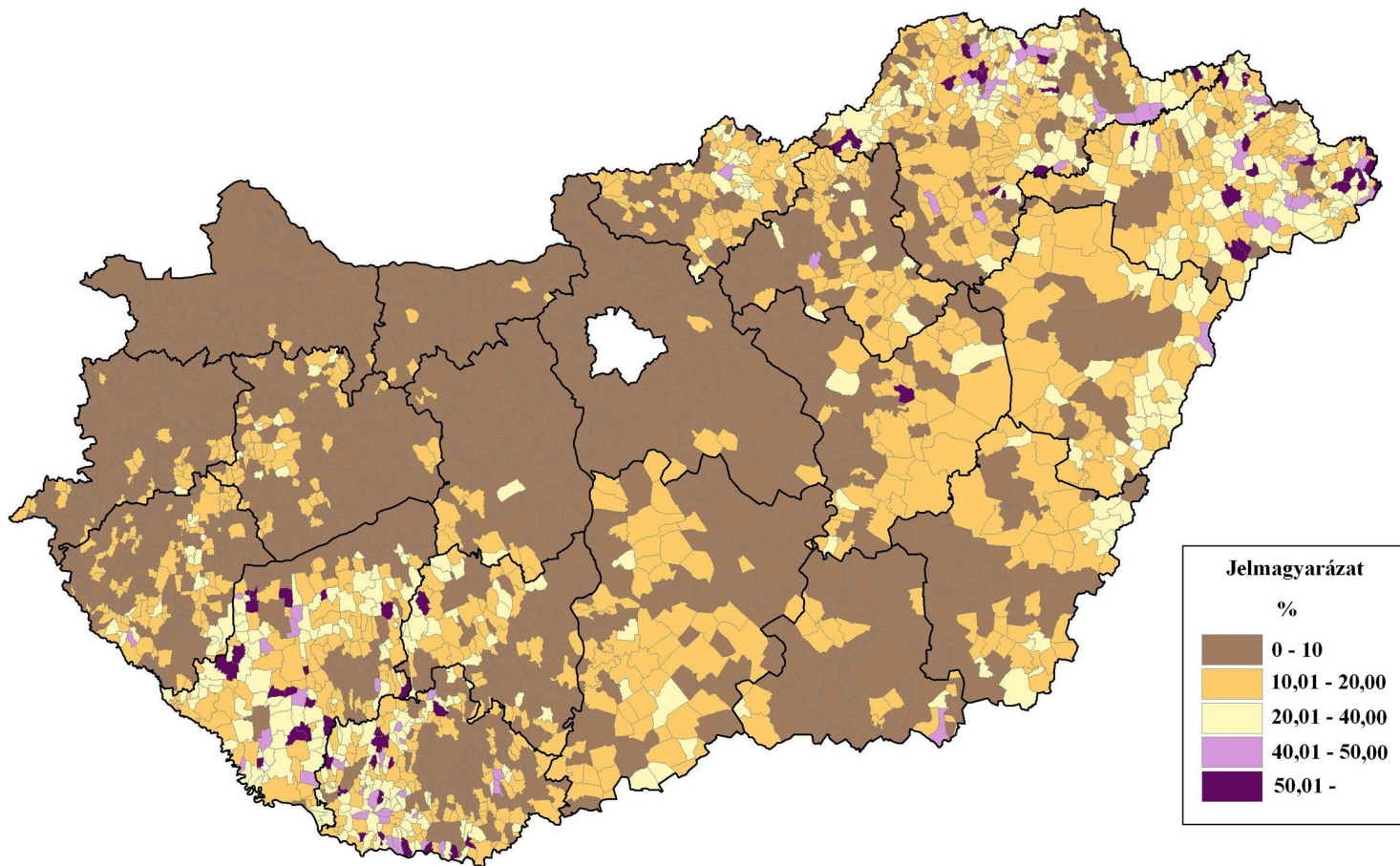
Településméret és jogállás	Regisztrált munkanélküliek száma	Regisztrált munkanélküliek számának eloszlása (%)	Adófizetők száma*	Adófizetők számának eloszlása (%)	Regisztrált munkanélküliek aránya az adófizető népességén belül (%)
–500	15 427	4,8	109 563	3,0	14,1
501–1000	24 094	7,5	195 830	5,4	12,3
1001–3000	71 309	22,1	662 126	18,2	10,8
3001–10000	67 829	21,0	740 740	20,3	9,2
10001–	144 051	44,6	1935 573	53,1	7,4
<i>Főváros</i>	<i>18 475</i>	<i>5,7</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>57 702</i>	<i>17,9</i>	<i>941 441</i>	<i>25,8</i>	<i>6,1</i>
<i>Városok</i>	<i>109 946</i>	<i>34,1</i>	<i>1378 679</i>	<i>37,8</i>	<i>8,0</i>
<i>Községek</i>	<i>136 587</i>	<i>42,3</i>	<i>1 323 724</i>	<i>36,3</i>	<i>10,3</i>
Összesen	322 710	100,0	3 643 844	100,0	8,9

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

*Budapest nélkül

18. térképi ábra. Regisztrált munkanélküliek aránya az adózókon belül 2009

353

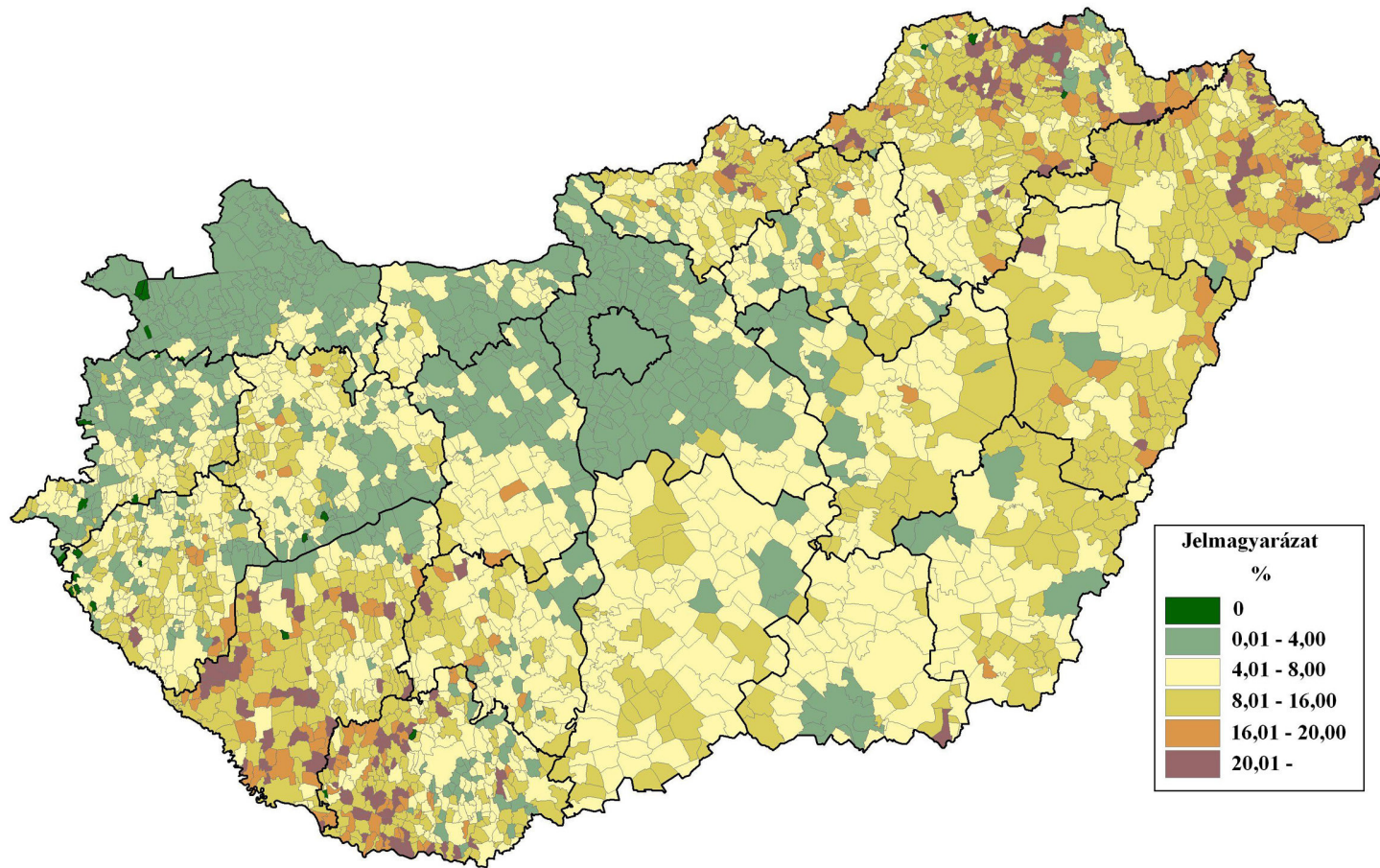
19. tábla. Regisztrált munkanélküliek aránya az aktívkorú népességben belül 2009

Településméret és <i>jogállás</i>	Regisztrált munkanélküliek száma	Regisztrált munkanélküliek számának eloszlása (%)	Aktívkorú (18–59 év) közötti népesség	Aktívkorú népesség számának eloszlása (%)	Regisztrált munkanélküliek aránya az aktívkorú népességben belül (%)
–500	15 427	4,8	161 342	2,7	9,6
501–1000	24 094	7,5	286 328	4,7	8,4
1001–3000	71 309	22,1	966 090	15,9	7,4
3001–10000	67 829	21,0	1 058 961	17,4	6,4
10001–	144 051	44,6	3 601 718	59,3	4
<i>Főváros</i>	18 475	5,7	1 007 527	16,6	1,8
<i>Megyei jogú városok</i>	57 702	17,9	1 233 579	20,3	4,7
<i>Városok</i>	109 946	34,1	2 005 133	33,0	5,5
<i>Községek</i>	136 587	42,3	1 828 200	30,1	7,5
Összesen	322 710	100,0	6 074 439	100,0	5,3

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

19. térképi ábra. Regisztrált munkanélküliek aránya az aktívkorú népességén belül 2009

355

20. tábla. Száz adózóra jutó megváltozott munkaképességű járadékosok száma 2009

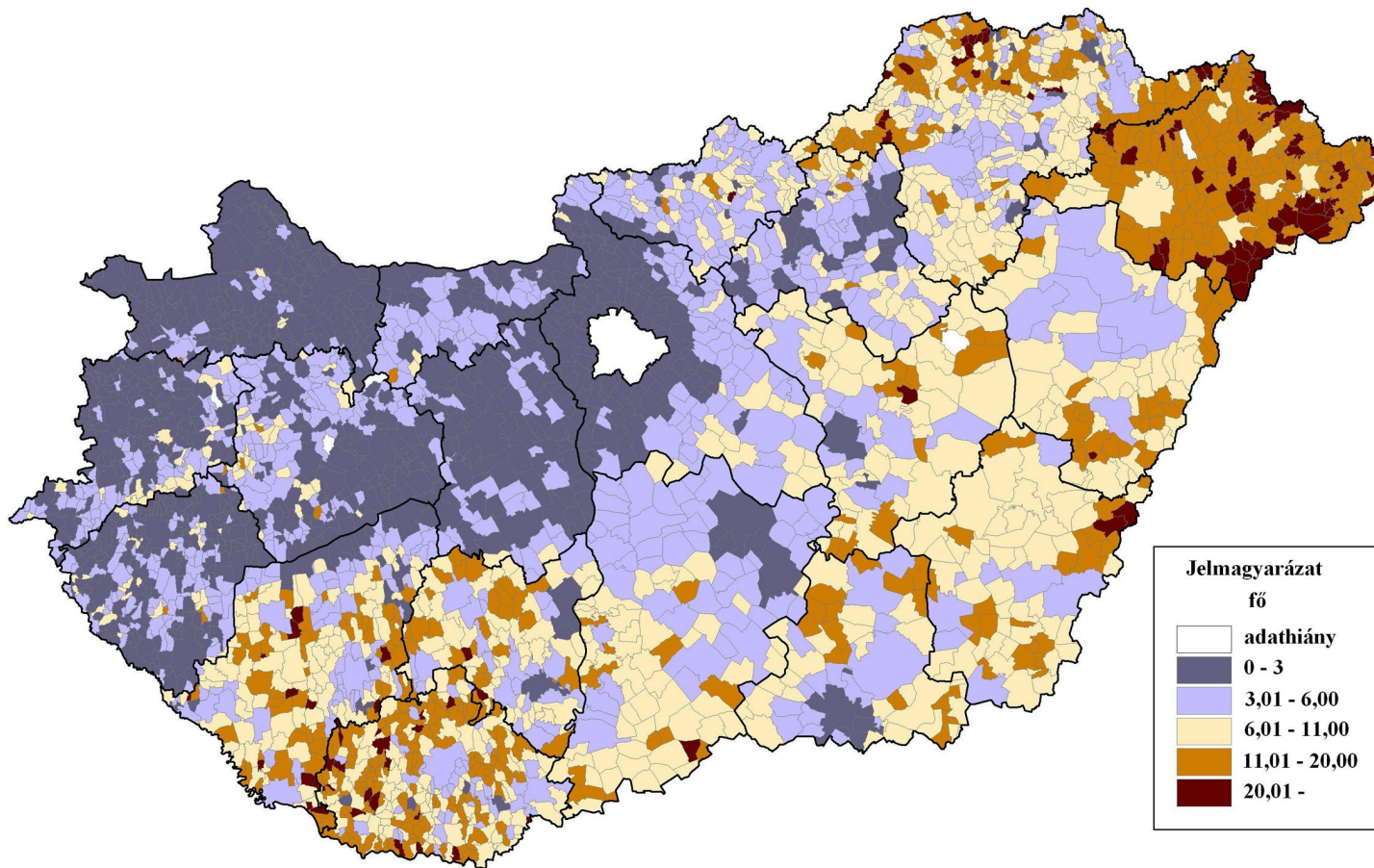
Településméret és jogállás	Megváltozott munkaképességűek járadékában részesülők száma	Megváltozott munkaképességűek járadékában részesülők számának eloszlása (%)	Adófizetők száma*	Adófizetők számának eloszlása (%)*	100 adózóra jutó megváltozott munkaképességűek száma*
-500	7 949	4,6	109 563	3,0	7
501-1000	13 258	7,7	195 830	5,4	7
1001-3000	39 060	22,8	662 126	18,2	6
3001-10000	41 346	24,1	740 740	20,3	6
10001-	69 866	40,7	1935 573	53,1	4
Főváros	8 474	4,9	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
Megyei jogú városok	25 207	14,7	941 441	25,8	3
Városok	59 525	34,7	1378 679	37,8	4
Községek	78 273	45,6	1 323 724	36,3	6
Összesen	171 479	100,0	3 643 844	100,0	5

Forrás: TeIR adatok alapján saját szerkesztés

*Budapest nélkül

20. térképi ábra. Száz adózóra jutó megváltozott munkaképességű járadékosok száma 2009

357

21. tábla. Száz adózóra jutó megváltozott munkaképességű járadékosok száma 2009

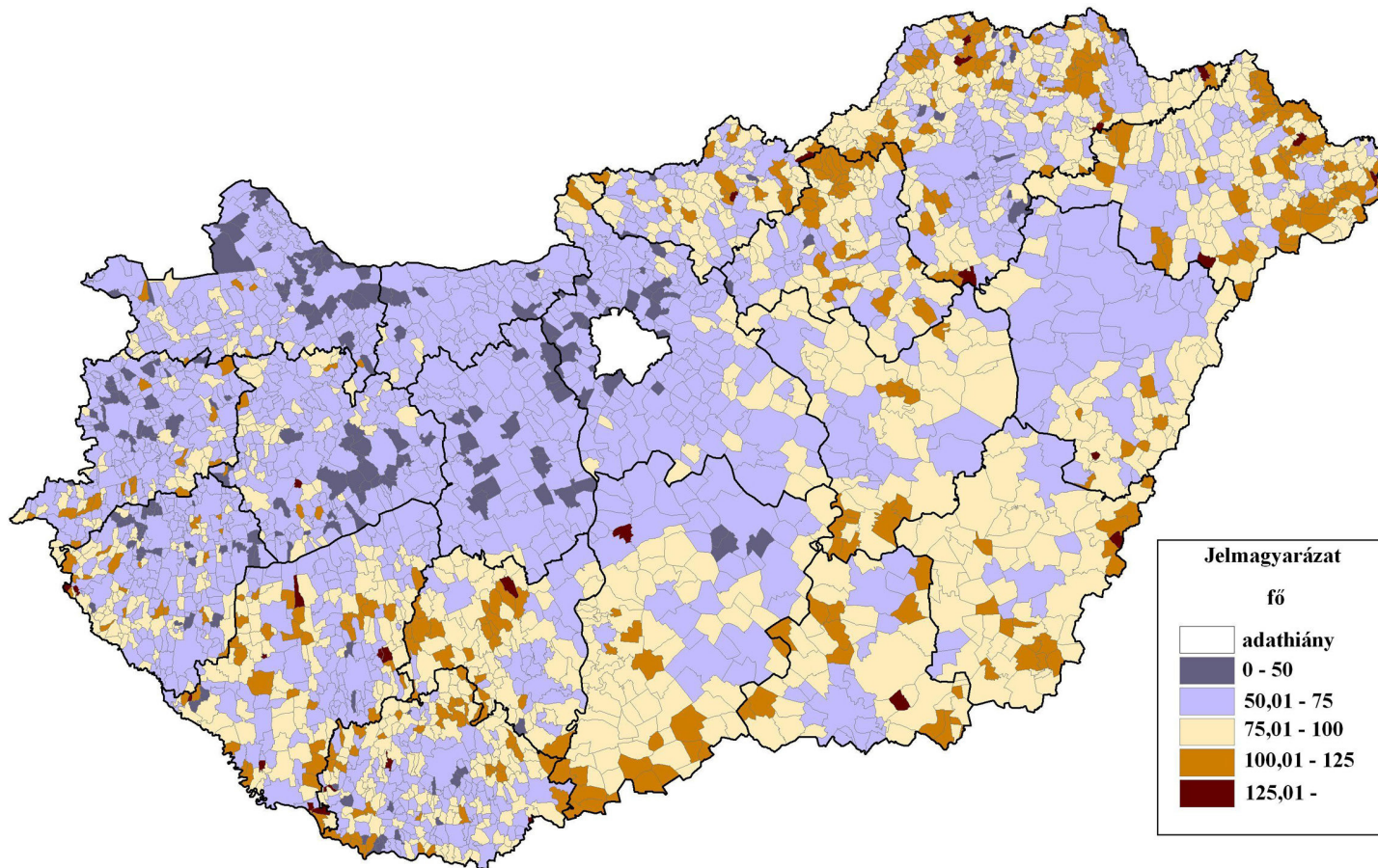
Településméret és jogállás	Nyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma	Nyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban részesülők számának eloszlása (%)	Adófizetők száma*	Adófizetők számának eloszlása (%)*	100 adózóra jutó nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma
–500	86 478	2,9	109 563	3,0	79
501–1000	147 045	5,0	195 830	5,4	75
1001–3000	474 778	16,1	662 126	18,1	72
3001–10000	505 961	17,1	740 740	20,4	68
10001–	1 740 882	58,9	1935 573	53,1	90
<i>Főváros</i>	<i>498 745</i>	<i>16,9</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>597 757</i>	<i>20,2</i>	<i>941 441</i>	<i>25,8</i>	<i>63</i>
<i>Városok</i>	<i>955 093</i>	<i>32,3</i>	<i>1378 679</i>	<i>39,8</i>	<i>66</i>
<i>Községek</i>	<i>903 549</i>	<i>30,6</i>	<i>1 323 724</i>	<i>34,4</i>	<i>72</i>
Összesen	2 955 144	100,0	3 643 844	100,0	81

Forrás: TeIR adatok alapján saját szerkesztés

*Budapest nélkül

21. térképi ábra. Száz adózóra jutó megváltozott munkaképességű járadékosok száma 2009

359

22. tábla. Száz adózóra jutó korhatár alatti rokkantnyugdíjasok aránya 2009

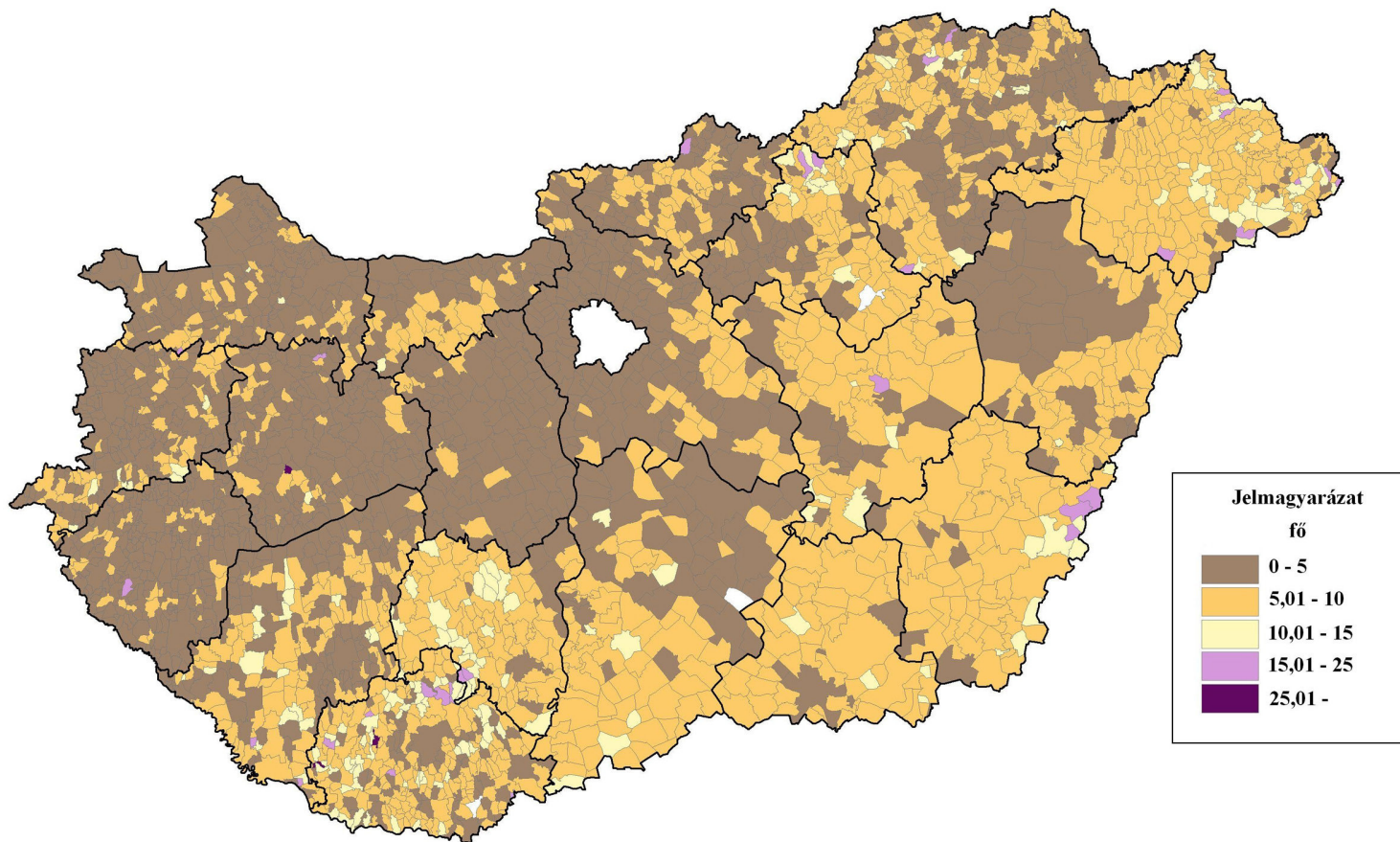
Településméret és jogállás	Korhatár alatti rokkantsági nyugdíjban részesülők száma	Korhatár alatti rokkantsági nyugdíjban részesülők számának eloszlása (%)	Adófizetők száma*	Adófizetők számának eloszlása (%)	100 adózóra jutó korhatár alatti rokkantsági nyugdíjban részesülők aránya
–500	10 883	2,9	109 563	3,0	10
501–1000	19 753	5,2	195 830	5,4	10
1001–3000	68 541	18,1	662 126	18,2	10
3001–10000	72 930	19,3	740 740	20,3	10
10001–	205 983	54,5	1935 573	53,1	11
<i>Főváros</i>	<i>40 270</i>	<i>10,7</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>80 722</i>	<i>21,3</i>	<i>941 441</i>	<i>25,8</i>	<i>9</i>
<i>Városok</i>	<i>128 559</i>	<i>34,0</i>	<i>1378 679</i>	<i>37,8</i>	<i>9</i>
<i>Községek</i>	<i>128 539</i>	<i>34,0</i>	<i>1 323 724</i>	<i>36,3</i>	<i>10</i>
Összesen	378 090	100,0	3 643 844	100,0	10

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

**Budapest nélkül*

22. térképi ábra. Száz adózóra jutó korhatár alatti rokkantnyugdíjasok aránya 2009

361

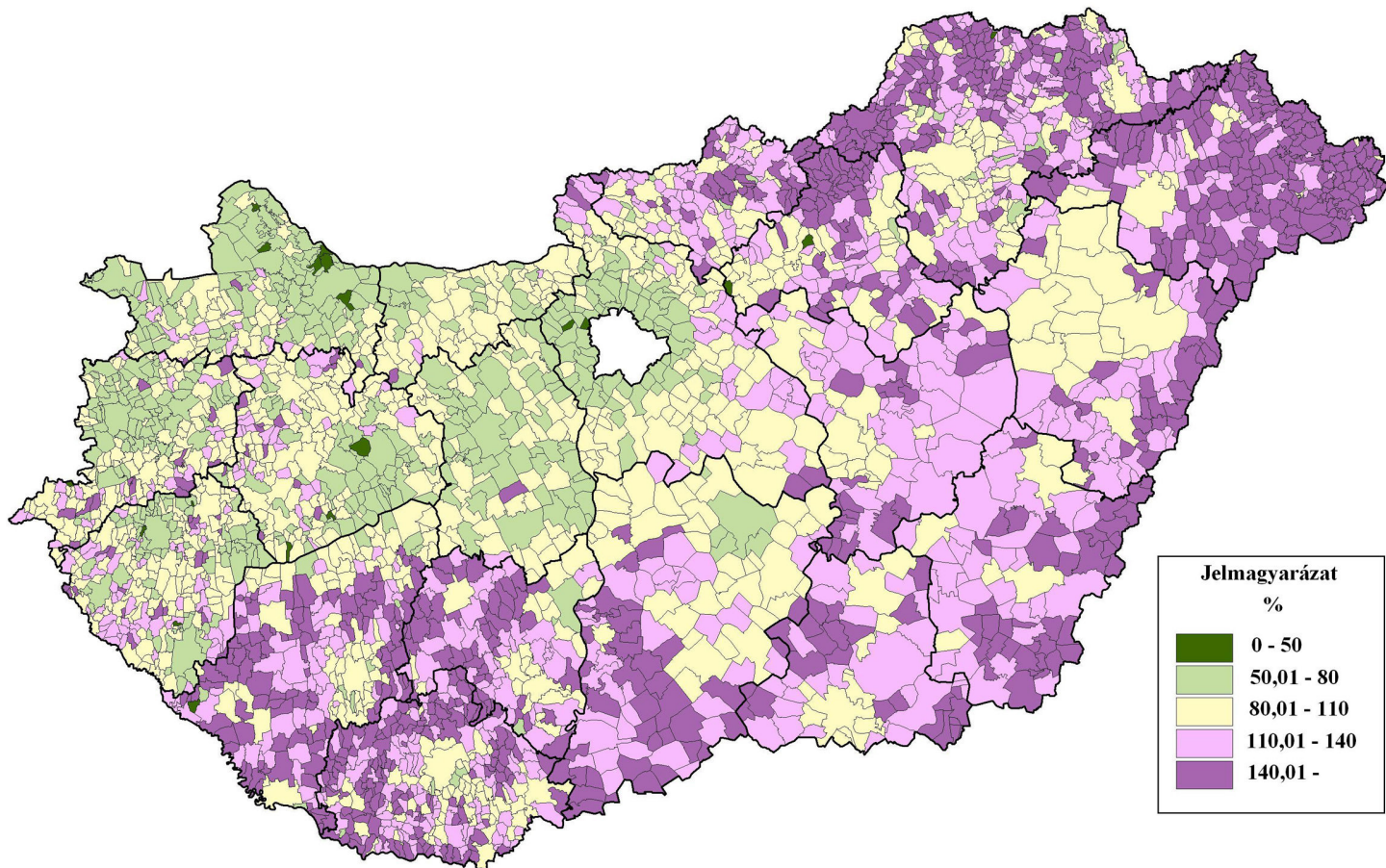
23. tábla. Járadékosok és korbetöltött nyugdíjasok aránya az adózókhoz képest 2009

Településméret és jogállás	Járadékosok száma	Járadékosok számának eloszlása (%)	Korbetöltött nyugdíjasok száma	Korbetöltött nyugdíjasok számának eloszlása (%)	Adózók száma*	Adózók számának eloszlása (%)*	Járadékosok és korbetöltött nyugdíjasok aránya az adózókhoz* képest (%)
–500	48 107	3,7	60 553	3,5	109 563	3,0	99,2
501–1000	81 095	6,2	77 166	4,5	195 830	5,4	80,8
1001–3000	260 665	19,8	247 189	14,4	662 126	18,2	76,7
3001–10000	260 384	19,8	250 573	14,6	740 740	20,3	69,0
10001–	663 884	50,5	1 076 524	62,9	1935 573	53,1	89,9
<i>Főváros</i>	<i>132 482</i>	<i>10,1</i>	<i>361 655</i>	<i>21,1</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>246 272</i>	<i>18,7</i>	<i>353 703</i>	<i>20,7</i>	<i>941 441</i>	<i>25,8</i>	<i>63,7</i>
<i>Városok</i>	<i>426 166</i>	<i>32,4</i>	<i>519 057</i>	<i>30,3</i>	<i>1378 679</i>	<i>37,8</i>	<i>65,2</i>
<i>Községek</i>	<i>509 216</i>	<i>38,7</i>	<i>477 590</i>	<i>27,9</i>	<i>1 323 724</i>	<i>36,3</i>	<i>78,8</i>
Összesen	1 314 135	100,0	1 712 005	100,0	3 643 844	100,0	83,0

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

*Budapest nélkül

23. térképi ábra. Járadékosok és korbetöltött nyugdíjasok aránya az adózókhoz képest 2009

363

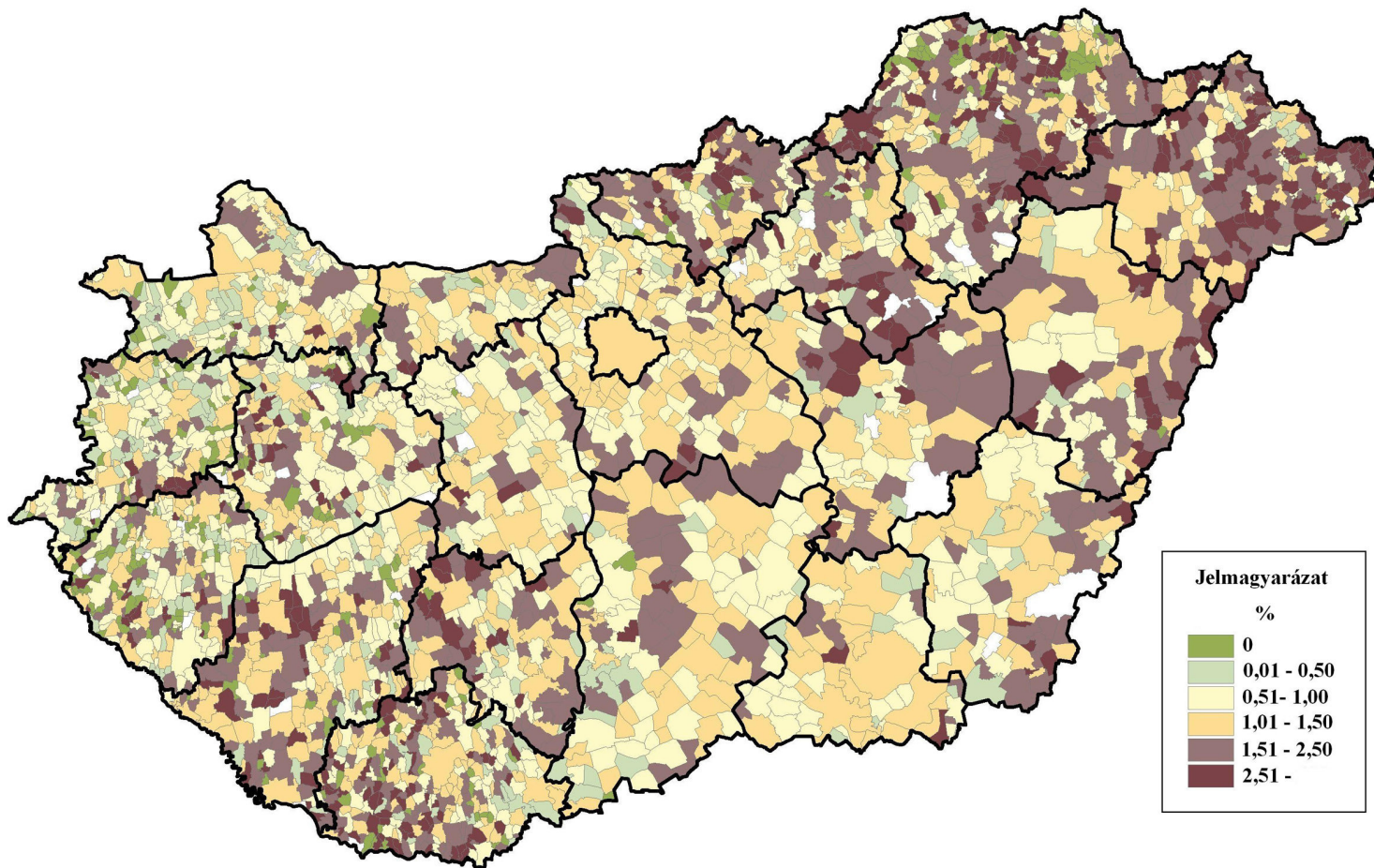
24. tábla. Bűnelkövetők aránya a felnőtt lakosságon belül 2009

Településméret és <i>jogállás</i>	Felnőtt népesség száma (18–x)	Felnőtt népesség számának eloszlása (%)	Regisztrált bűnelkövetők száma	Regisztrált bűnelkövetők számának eloszlása (%)	Bűnelkövetők aránya a felnőtt népességben belül (%)
–500	224 143	2,7	3 291	3,0	1,5
501–1000	388 581	4,7	5 402	5,0	1,4
1001–3000	1 285 961	15,7	17 871	16,4	1,4
3001–10000	1 400 882	17,1	19 219	17,7	1,4
10001–	4 884 861	59,7	63 026	57,9	1,3
<i>Főváros</i>	<i>1 421 004</i>	<i>17,4</i>	<i>16 338</i>	<i>15,0</i>	<i>1,1</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 657 872</i>	<i>20,3</i>	<i>22 268</i>	<i>20,5</i>	<i>1,3</i>
<i>Városok</i>	<i>2 532 420</i>	<i>30,9</i>	<i>34 728</i>	<i>31,9</i>	<i>1,4</i>
<i>Községek</i>	<i>2 573 132</i>	<i>31,4</i>	<i>35 475</i>	<i>32,6</i>	<i>1,4</i>
Összesen	8 184 428	100,0	108 809	100	1,3

Forrás: TelR adatok alapján saját szerkesztés

24. térképi ábra. Bűnelkövetők aránya a felnőtt lakosságon belül 2009

365

25. tábla. Részvétel az Országgyűlési választásokon 1990–2010*

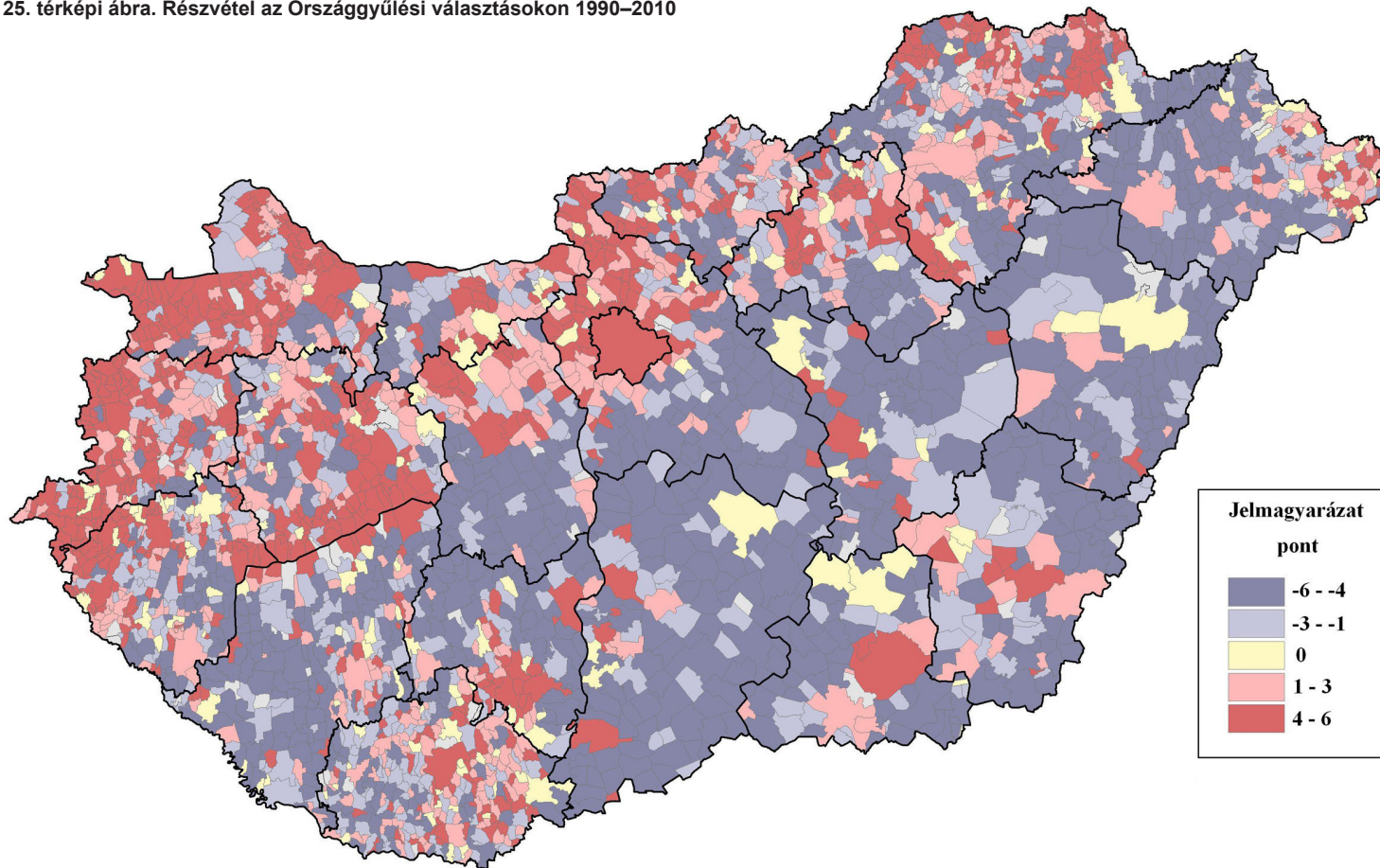
	abszolút (db) számmal kifejezve					az adott településtípus százalékában				
	-6 – -4	-3 – -1	0	1–3	4–6	-6 – -4	-3 – -1	0	1–3	4–6
-500	135	152	57	220	450	13,3	15,0	5,6	21,7	44,4
501–1000	182	146	43	112	166	28,0	22,5	6,6	17,3	25,6
1001–3000	439	160	37	133	137	48,5	17,7	4,1	14,7	15,1
3001–10000	182	55	16	44	48	52,8	15,9	4,6	12,8	13,9
10001–	27	22	12	34	48	18,9	15,4	8,4	23,8	33,6
<i>Főváros</i>	0	0	0	0	1	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
<i>Megyei jogú városok</i>	0	0	3	8	12	0,0	0,0	13,0	34,8	52,2
<i>Városok</i>	102	48	16	48	63	36,8	17,3	5,8	17,3	22,7
<i>Községek</i>	863	487	146	487	773	31,3	17,7	5,3	17,7	28,0
<i>Összesen</i>	965	535	165	543	849	31,6	17,5	5,4	17,8	27,8

OVI adataiból saját szerkesztés

*A pontértékek az alábbi módszerrel jönnek létre. Minden választás alkalmával (1990–2010) a települések, az adott választás részvételi arányához viszonyított pontértéket vesznek fel, mely -1, 0, és 1 lehet, attól függően, hogy az aktuális részvételi arányt meghaladó (1), vagy alulmúló (-1) részvételt produkált az adott választási évben. Egy adott választáson egy település 0-át is kaphatott, ha annak választási részvétele, az adott év adatsorának második (K2) és harmadik (K3) kvintilisei közé esett, magyarán átlag közeli volt. Az elmúlt 20 év választásait összegezve (a 6 választásra vonatkozóan) kapjuk meg a táblázatban szereplő aggregált települési adatokat.

25. térképi ábra. Részvétel az Országgyűlési választásokon 1990–2010

367

26. tábla. Részvétel az önkormányzati választásokon*

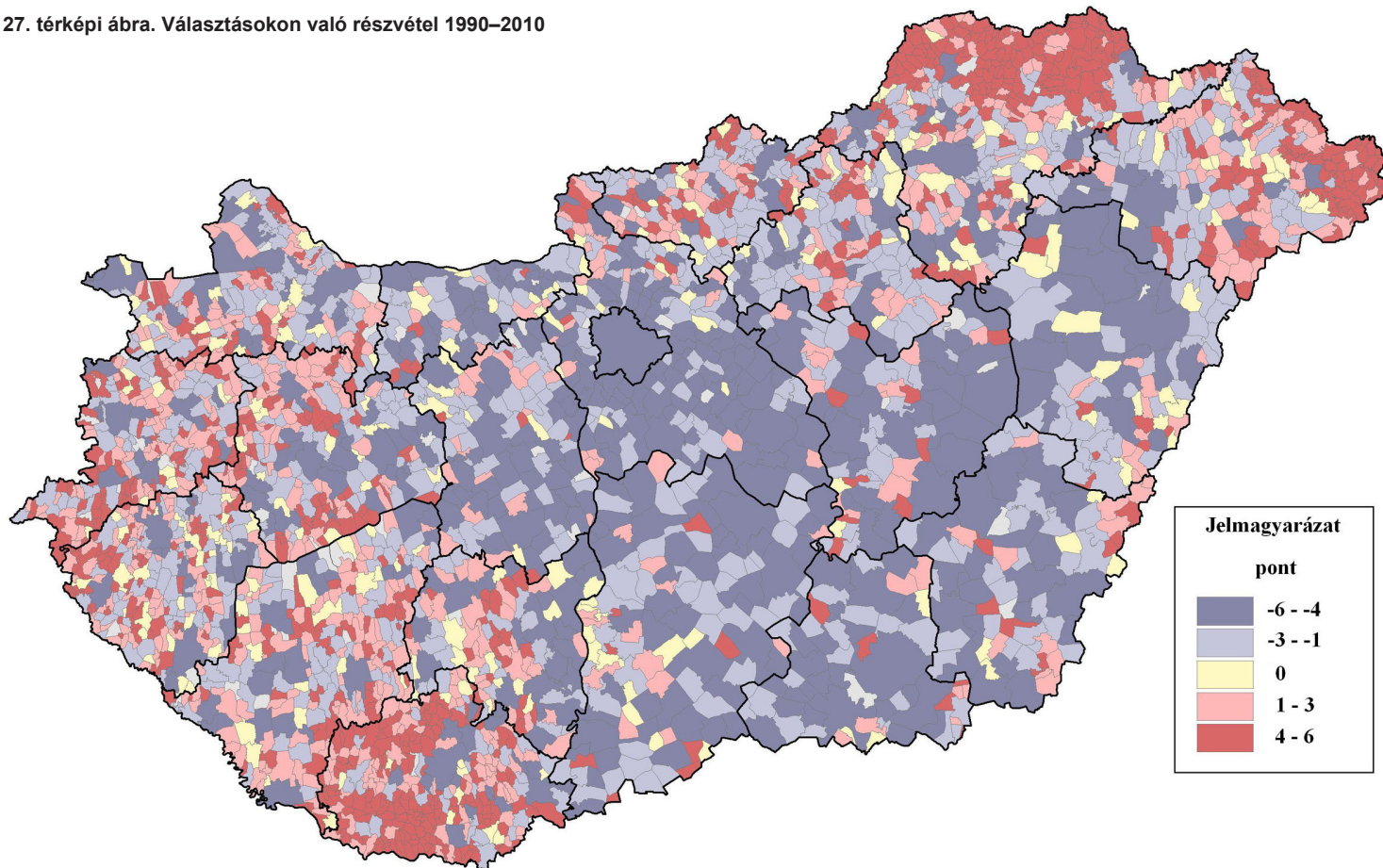
	abszolút (db) számmal kifejezve					az adott településtípus százalékában				
	-6 – -4	-3 – -1	0	1–3	4–6	-6 – -4	-3 – -1	0	1–3	4–6
-500	9	57	42	263	651	0,9	5,6	4,1	25,7	63,7
501–1000	13	149	78	214	197	2,0	22,9	12,0	32,9	30,3
1001–3000	118	430	106	194	72	12,8	46,7	11,5	21,1	7,8
3001–10000	196	123	13	11	4	56,5	35,4	3,7	3,2	1,2
10001–	131	14	0	0	0	90,3	9,7	0,0	0,0	0,0
<i>Főváros</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>100,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>23</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>100,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
<i>Városok</i>	<i>192</i>	<i>65</i>	<i>9</i>	<i>12</i>	<i>2</i>	<i>68,6</i>	<i>23,2</i>	<i>3,2</i>	<i>4,3</i>	<i>0,7</i>
<i>Községek</i>	<i>251</i>	<i>708</i>	<i>230</i>	<i>670</i>	<i>922</i>	<i>9,0</i>	<i>25,5</i>	<i>8,3</i>	<i>24,1</i>	<i>33,2</i>
<i>Összesen</i>	<i>467</i>	<i>773</i>	<i>239</i>	<i>682</i>	<i>924</i>	<i>15,1</i>	<i>25,1</i>	<i>7,7</i>	<i>22,1</i>	<i>30,0</i>

OVI adataiból saját szerkesztés

*A pontértékek az alábbi módszerrel jönnek létre. Minden választás alkalmával (1990–2010) a települések, az adott választás részvételi arányához viszonyított pontértéket vesznek fel, mely –1, 0, és 1 lehet, attól függően, hogy az aktuális részvételi arányt meghaladó (1), vagy alulmúló (–1) részvételt produkált az adott választási évben. Egy adott választáson egy település 0-át is kaphatott, ha annak választási részvétele, az adott év adatsorának második (K2) és harmadik (K3) kvintilisei közé esett, magyarán átlag közeli volt. Az elmúlt 20 év választásait összegezve (a 6 választásra vonatkozóan) kapjuk meg a táblázatban szereplő aggregált települési adatokat.

27. térképi ábra. Választásokon való részvétel 1990–2010

369

27. tábla. Választásokon való részvétel 1990–2010*

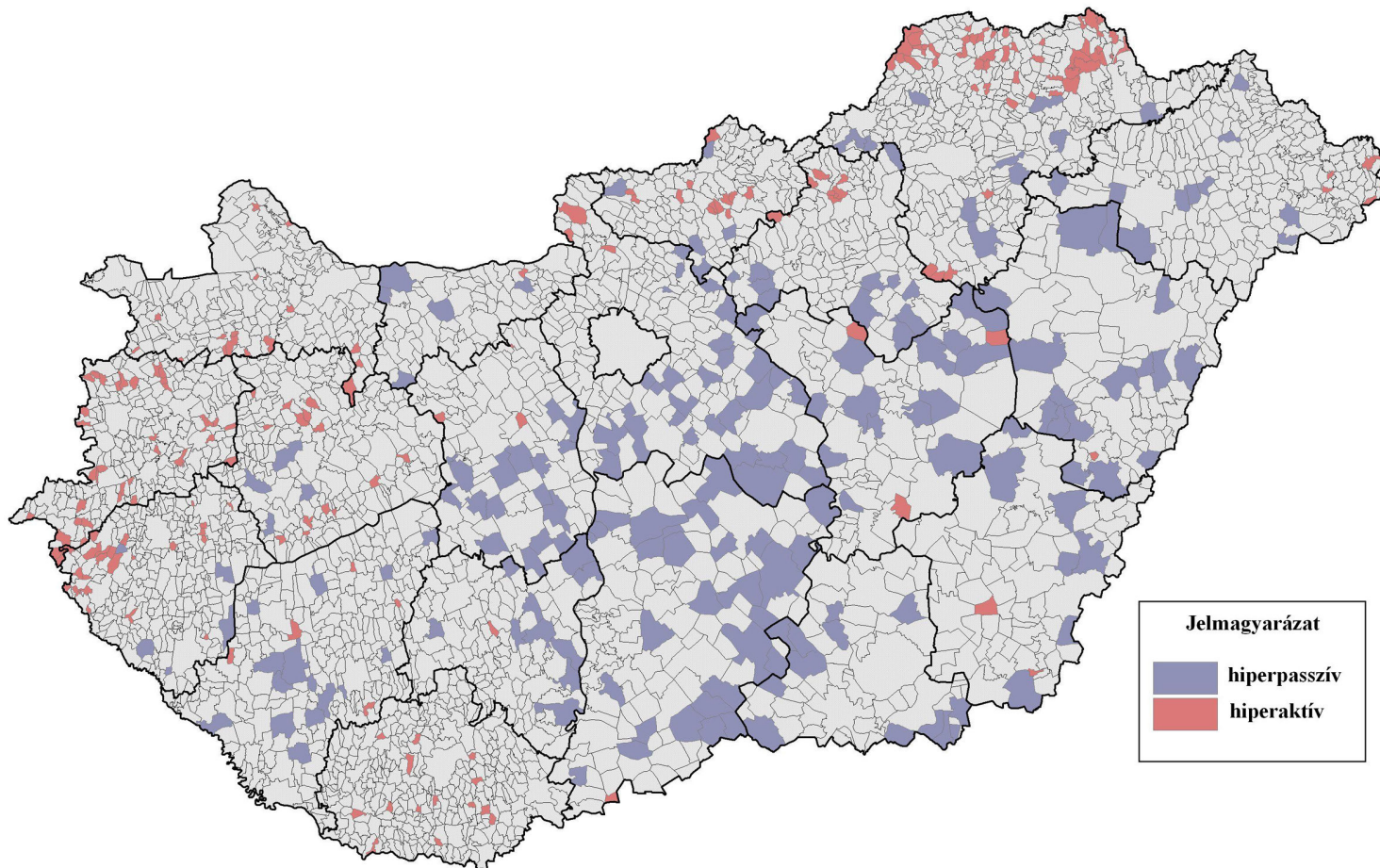
	Hiperpasszív	Hiperaktív
–500	1	173
501–1000	9	20
1001–3000	86	3
3001–10000	89	0
10001–	15	0
<i>Főváros</i>	0	0
<i>Megyei jogú városok</i>	0	0
<i>Városok</i>	56	0
<i>Községek</i>	144	196
<i>Összesen</i>	200	196

OVI adataiból saját szerkesztés

*A „hiperpasszív és „hiperaktív” kategóriák meghatározásában a 26. és 27. táblázatok módszertanában leírtak szerint jártunk el, így a hiperpasszív kategóriába sorolódtak azok a települések, melyek aggregált részvételi pontértéke –12 (országgyűlési és önkormányzati adatokat összegezve –6 + –6) volt. Ennek megfelelően hiperaktívak voltak azok a települések, melyek összesített pontértéke 12 volt.

27. térképi ábra. Választásokon való részvéte1 990–2010

371

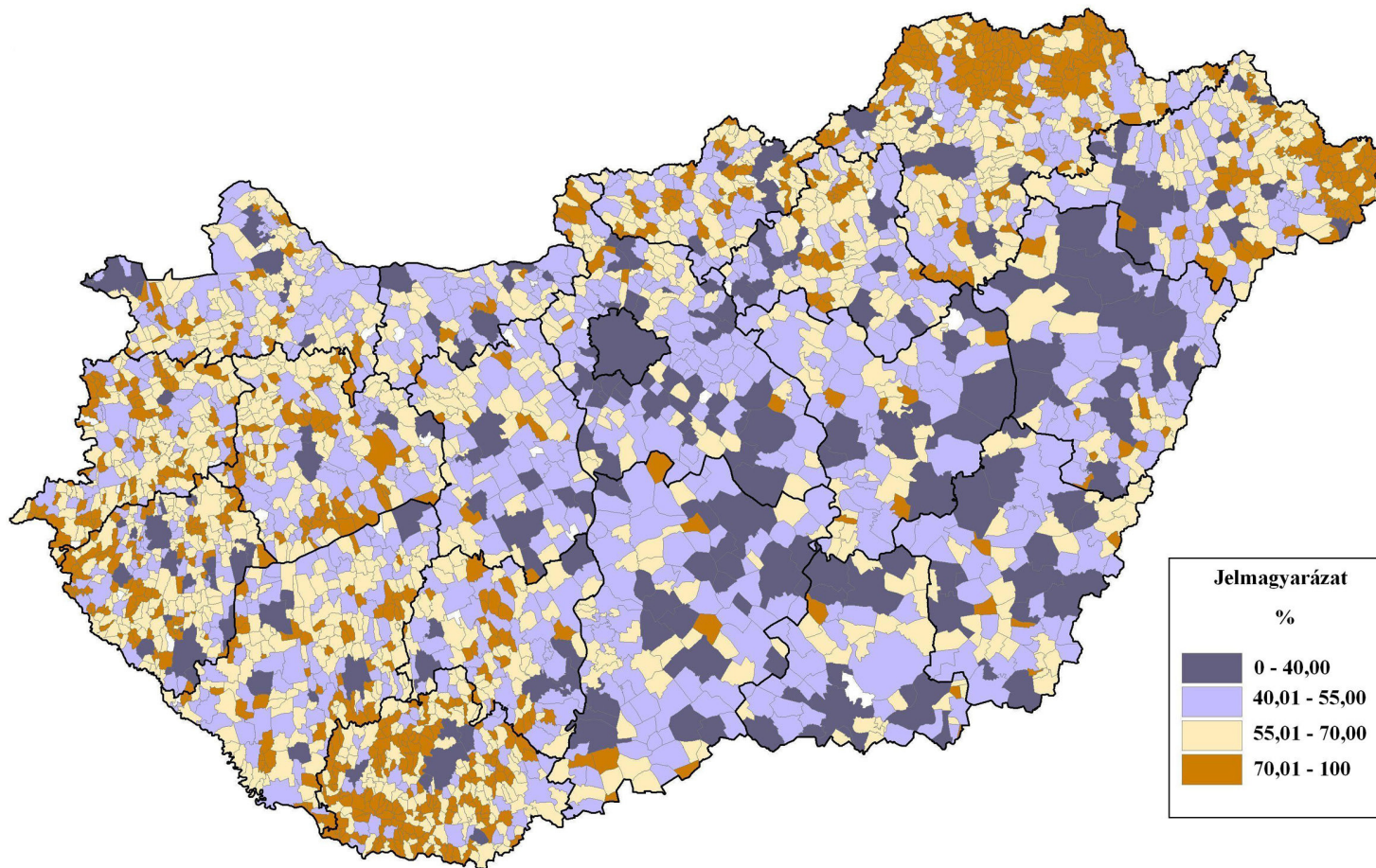
28. tábla. Részvételi arány az 1990. évi önkormányzati választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
-500	270 144	205 904	76,22
501-1000	408 522	275 466	67,43
1001-3000	1 225 471	675 357	55,11
3001-10000	1 206 854	548 877	45,48
10001-	4 695 847	1 714 923	36,52
<i>Főváros</i>	<i>1 522 047</i>	<i>641 238</i>	<i>42,13</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 475 214</i>	<i>498 032</i>	<i>33,76</i>
<i>Városok</i>	<i>1 802 545</i>	<i>793 300</i>	<i>44,01</i>
<i>Községek</i>	<i>3 007 032</i>	<i>1 784 373</i>	<i>59,34</i>
Összesen	7 806 838	3 587 242	45,95

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

28. térképi ábra. Részvételi arány az 1990. évi önkormányzati választásokon

373

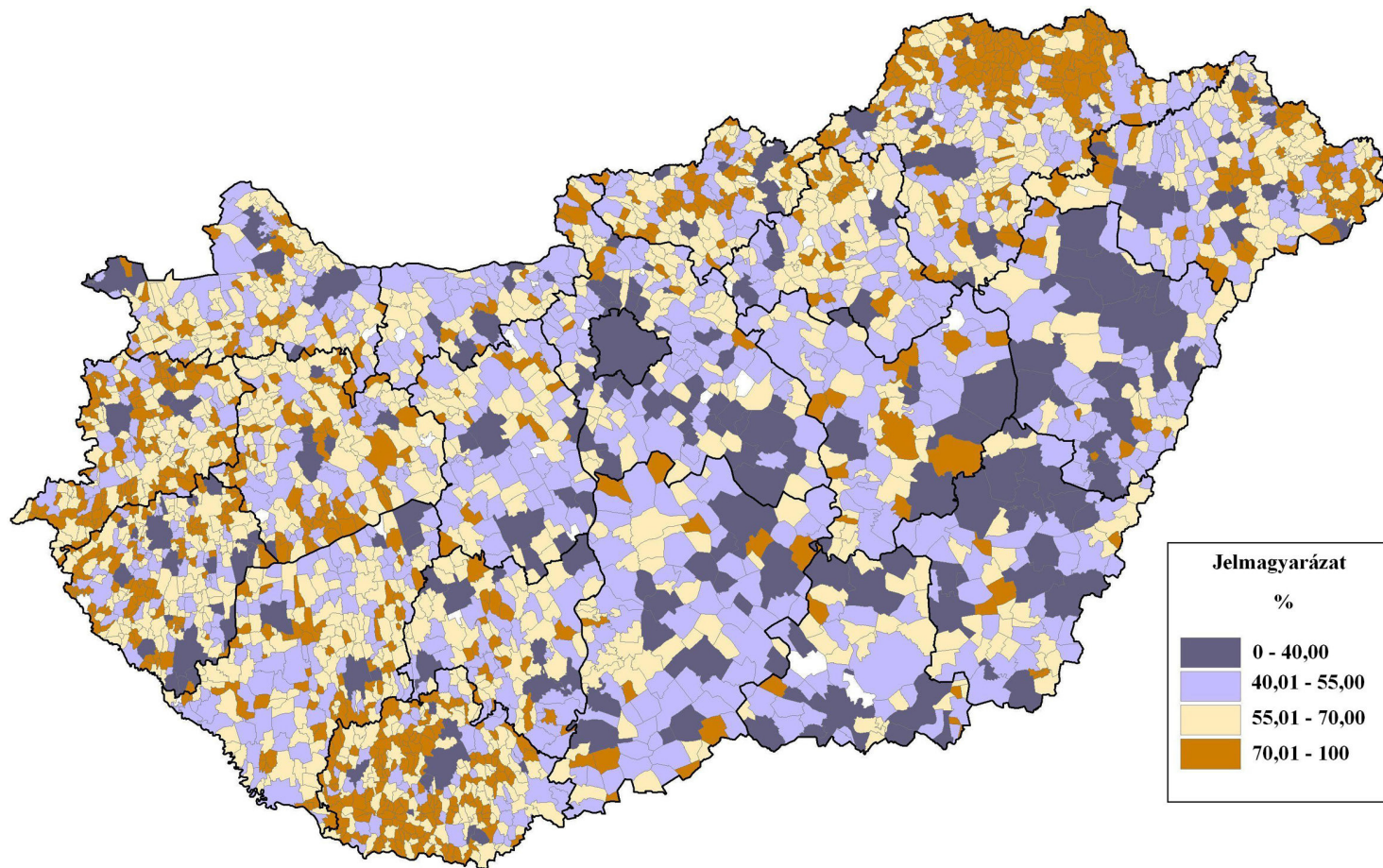
29. tábla. Részvételi arány az 1994. évi önkormányzati választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	270 658	193 548	71,51
501–1000	410 285	263 280	64,17
1001–3000	1 367 729	730 806	53,43
3001–10000	1 213 135	559 709	46,14
10001–	4 541 011	1 650 237	36,34
<i>Főváros</i>	<i>1 531 049</i>	<i>602 088</i>	<i>39,33</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 599 614</i>	<i>499 525</i>	<i>31,23</i>
<i>Városok</i>	<i>1 931 441</i>	<i>764 442</i>	<i>39,58</i>
<i>Községek</i>	<i>2 981 326</i>	<i>1 628 229</i>	<i>54,61</i>
Összesen	8 043 430	3 494 284	43,44

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

29. térképi ábra. Részvételi arány az 1994. évi önkormányzati választásokon

375

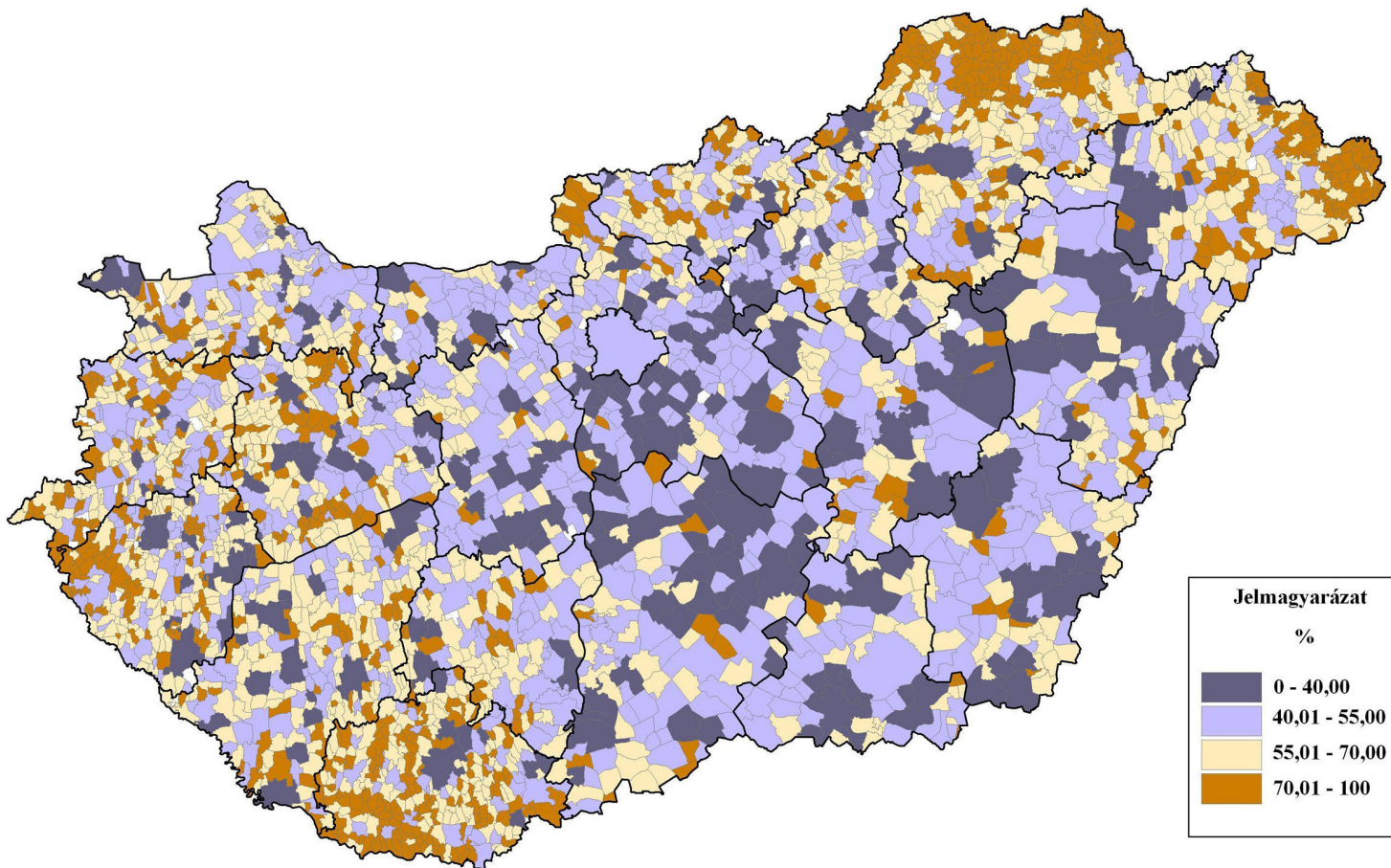
30. tábla, térképi ábra. Részvételi arány az 1998. évi önkormányzati választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	261 167	181 137	70,59
501–1000	413 110	257 060	63,04
1001–3000	1 276 935	694 071	54,35
3001–10000	1 283 436	595 481	46,40
10001–	4 889 114	1 981 644	40,53
<i>Főváros</i>	<i>1 495 260</i>	<i>653 339</i>	<i>43,69</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 622 290</i>	<i>610 566</i>	<i>37,64</i>
<i>Városok</i>	<i>2 086 697</i>	<i>874 694</i>	<i>41,92</i>
<i>Községek</i>	<i>2 923 088</i>	<i>1 572 406</i>	<i>53,79</i>
Összesen	8 127 335	3 711 005	45,66

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

30. térképi ábra. Részvételi arány az 1998. évi önkormányzati választásokon

377

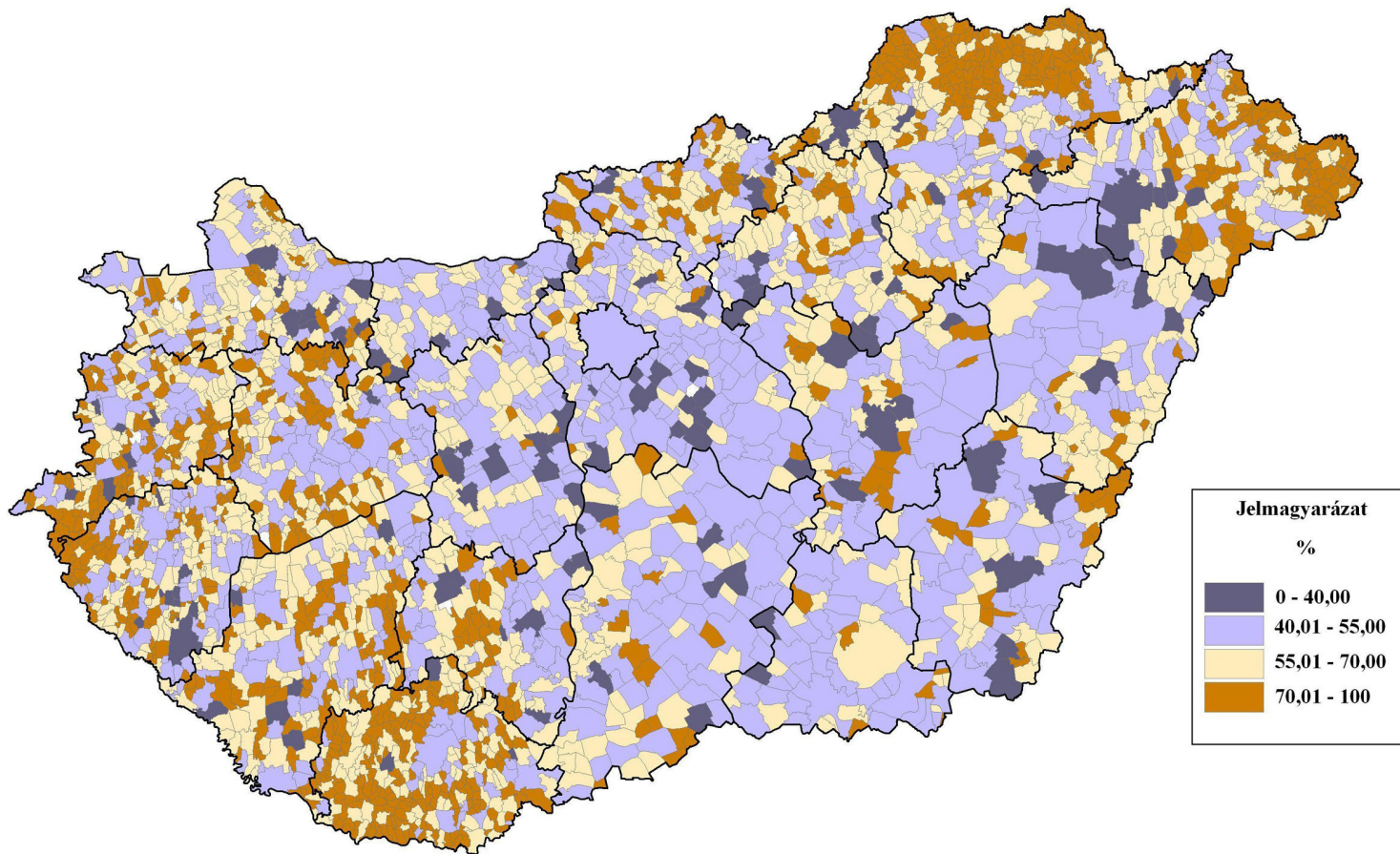
31. tábla. Részvételi arány a 2002. évi önkormányzati választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	257 572	185 599	73,04
501–1000	411 755	264 542	64,99
1001–3000	1 298 647	736 857	56,74
300 –10000	1 313 540	655 336	49,89
10001–	4 814 710	2 294 931	47,66
<i>Főváros</i>	<i>1 432 553</i>	<i>754 674</i>	<i>52,68</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 615 527</i>	<i>724 950</i>	<i>44,87</i>
<i>Városok</i>	<i>2 285 571</i>	<i>1 084 314</i>	<i>47,44</i>
<i>Községek</i>	<i>2 792 066</i>	<i>1 589 168</i>	<i>56,92</i>
Összesen	8 125 717	4 153 106	51,11

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

31. térképi ábra. Részvételi arány a 2002. évi önkormányzati választásokon

379

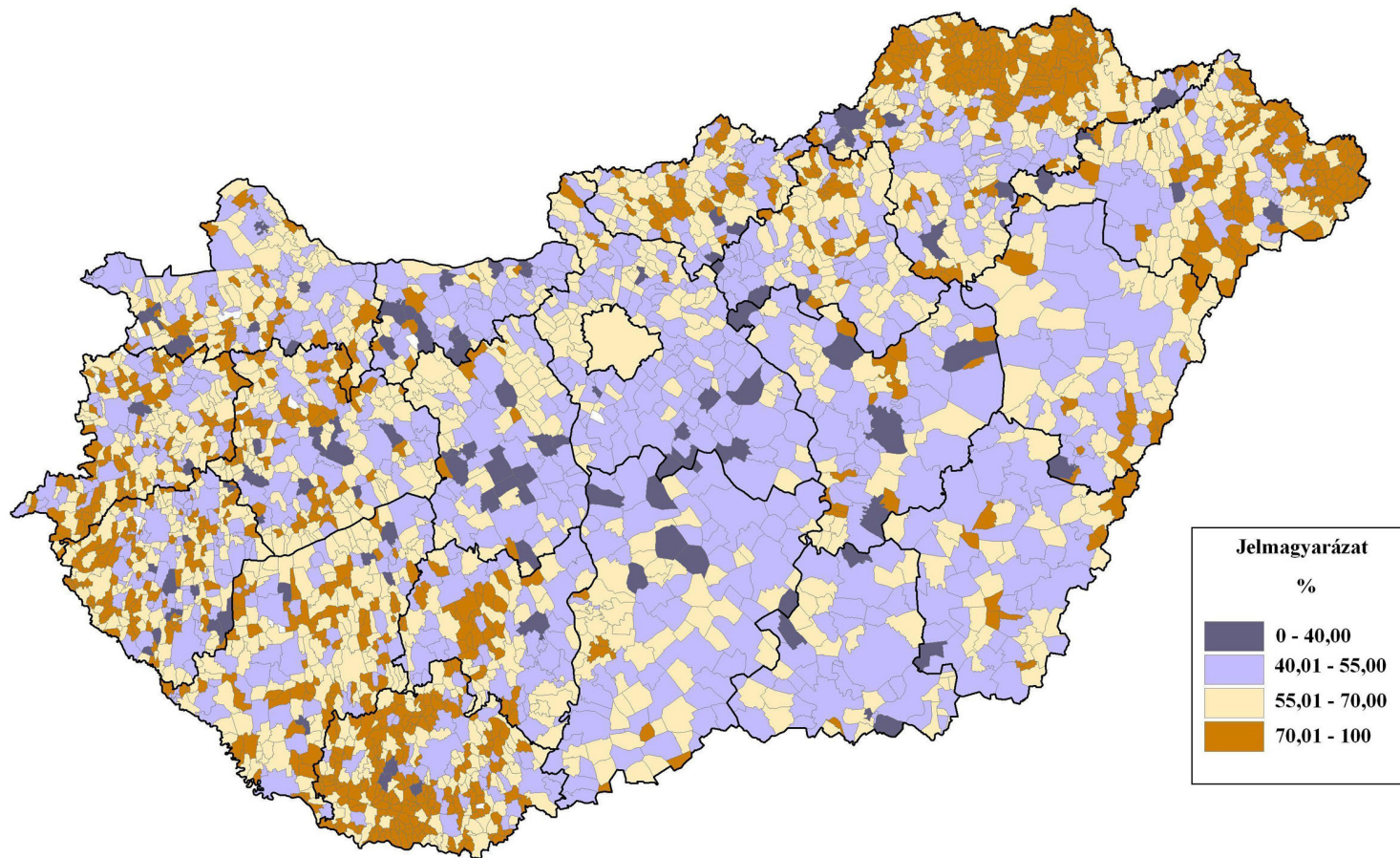
32. tábla. Részvételi arány a 2006. évi önkormányzati választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	251 246	178 193	71,54
501–1000	409 850	262 271	64,38
1001–3000	1 310 883	740 713	56,50
3001–10000	1 341 648	675 467	50,35
10001–	4 827 277	2 467 594	51,12
<i>Főváros</i>	<i>1 403 416</i>	<i>784 378</i>	<i>55,89</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 653 553</i>	<i>806 354</i>	<i>48,76</i>
<i>Városok</i>	<i>2 418 284</i>	<i>1 205 207</i>	<i>49,84</i>
<i>Községek</i>	<i>2 656 525</i>	<i>1 523 166</i>	<i>57,34</i>
Összesen	8 131 778	4 319 105	53,11

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

32. térképi ábra. Részvételi arány a 2006. évi önkormányzati választásokon

381

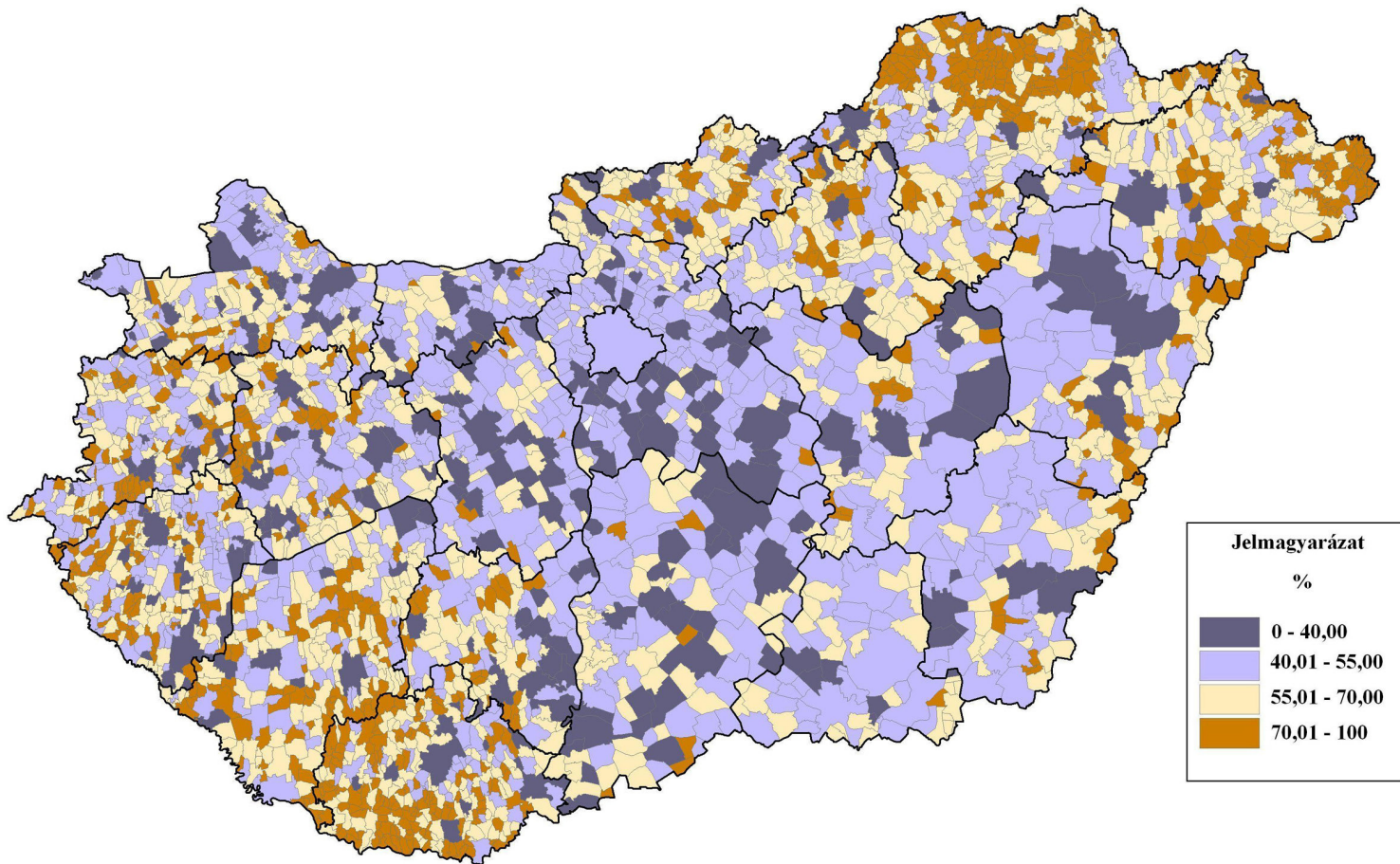
33. tábla. Részvételi arány a 2010. évi önkormányzati választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	249 444	170 342	70,83
501–1000	409 303	249 191	62,66
1001– 3000	1 316 244	722 924	54,92
3001–10000	1 356 438	644 494	47,51
10001–	4 854 873	1 959 425	40,36
<i>Főváros</i>	<i>1 398 768</i>	<i>609 723</i>	<i>43,59</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 500 452</i>	<i>568 221</i>	<i>37,87</i>
<i>Városok</i>	<i>2 479 767</i>	<i>1 092 833</i>	<i>44,07</i>
<i>Községek</i>	<i>2 544 876</i>	<i>1 426 657</i>	<i>56,06</i>
Összesen	7 923 863	3 733 724	47,12

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

33. térképi ábra. Részvételi arány a 2010. évi önkormányzati választásokon

383

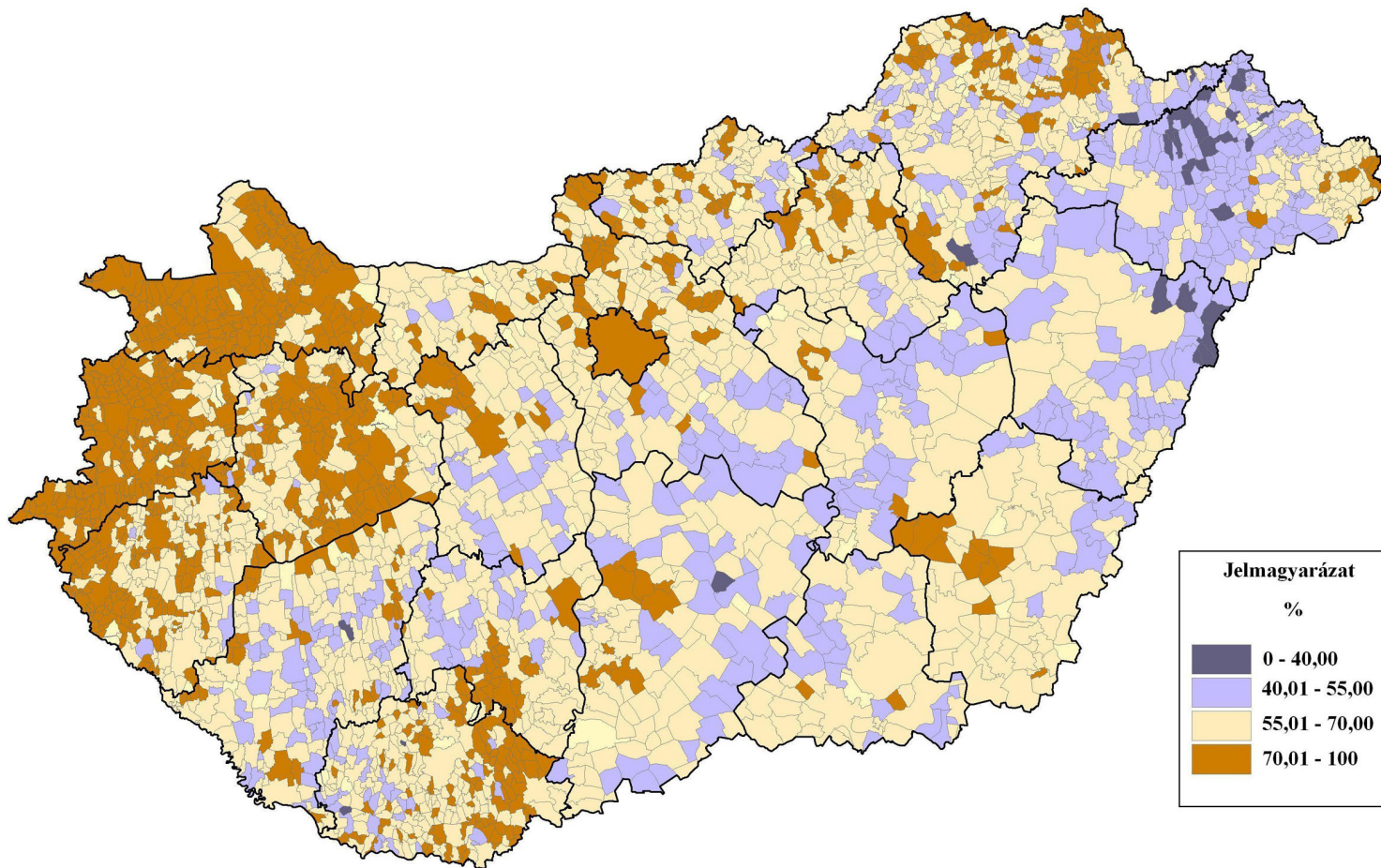
34. tábla. Részvételi arány az 1990. évi országgyűlési választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	271 002	186 349	70,40
501–1000	405 560	261 649	65,31
1001–3000	1 218 994	735 410	60,33
3001–10000	1 205 517	726 991	60,31
10001–	4 649 357	3 126 217	67,24
<i>Főváros</i>	<i>1 514 112</i>	<i>1 076 759</i>	<i>71,11</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 455 080</i>	<i>982 737</i>	<i>67,54</i>
<i>Városok</i>	<i>1 773 689</i>	<i>1 128 571</i>	<i>63,63</i>
<i>Községek</i>	<i>3 060 477</i>	<i>1 883 676</i>	<i>61,55</i>
Összesen	7 803 358	5 071 743	64,99

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

34. térképi ábra. Részvételi arány az 1990. évi országgyűlési választásokon

385

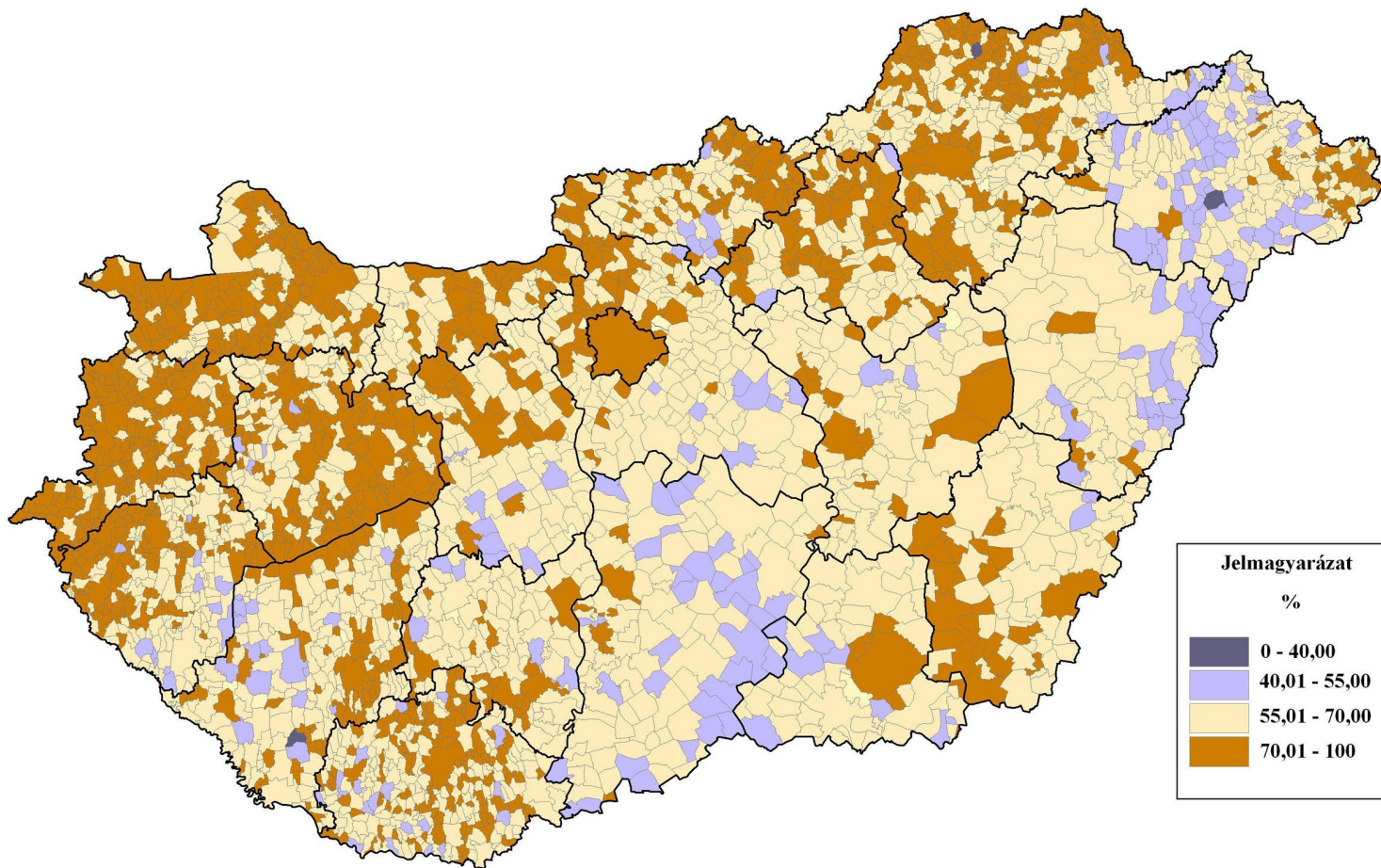
35. tábla. Részvételi arány az 1994. évi országgyűlési választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	269 467	190 941	71,90
501–1000	409 719	274 975	67,11
1001–3000	1 248 654	802 758	64,29
3001–10000	1 222 546	791 265	64,72
10001–	4 861 851	3 462 853	71,22
<i>Főváros</i>	<i>1 516 257</i>	<i>1 125 849</i>	<i>74,25</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 514 865</i>	<i>1 077 164</i>	<i>71,11</i>
<i>Városok</i>	<i>1 990 911</i>	<i>1 366 943</i>	<i>68,66</i>
<i>Községek</i>	<i>2 938 260</i>	<i>1 916 429</i>	<i>65,22</i>
Összesen	7 960 293	5 486 385	68,92

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

35. térképi ábra. Részvételi arány az 1994. évi országgyűlési választásokon

387

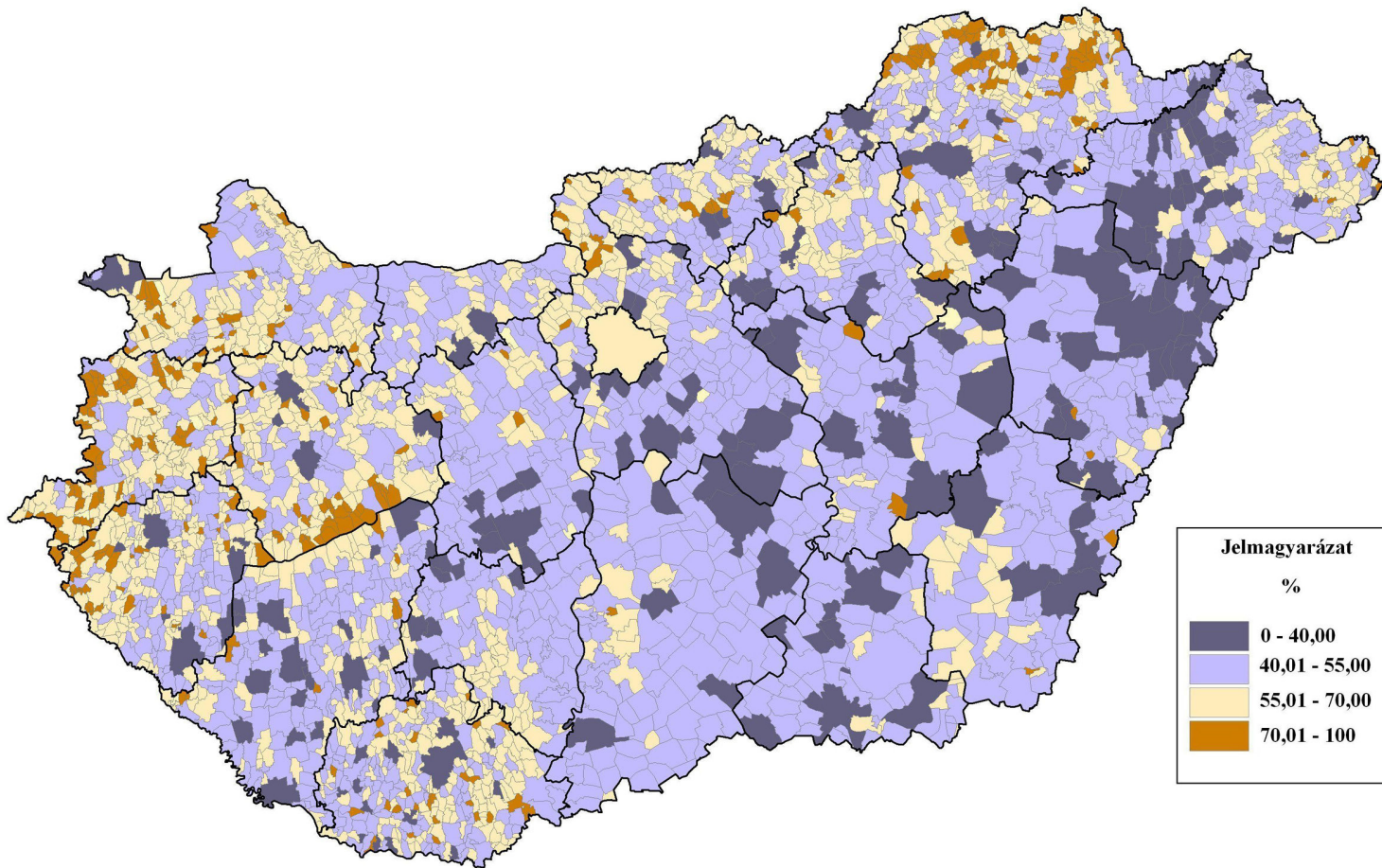
36. tábla. Részvételi arány az 1998. évi országgyűlési választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	261 785	158 096	61,76
501–1000	411 199	226 060	55,60
1001–3000	1 268 612	639 224	50,39
3001–10000	1 272 687	639 695	50,26
10001–	4 873 327	2 279 922	46,78
<i>Főváros</i>	<i>1 481 088</i>	<i>942 387</i>	<i>63,63</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 608 492</i>	<i>951 862</i>	<i>59,18</i>
<i>Városok</i>	<i>2 069 890</i>	<i>1 130 736</i>	<i>54,63</i>
<i>Községek</i>	<i>2 903 238</i>	<i>1 511 269</i>	<i>52,05</i>
Összesen	8 062 708	4 536 254	56,26

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

36. térképi ábra. Részvételi arány az 1998. évi országgyűlési választásokon

389

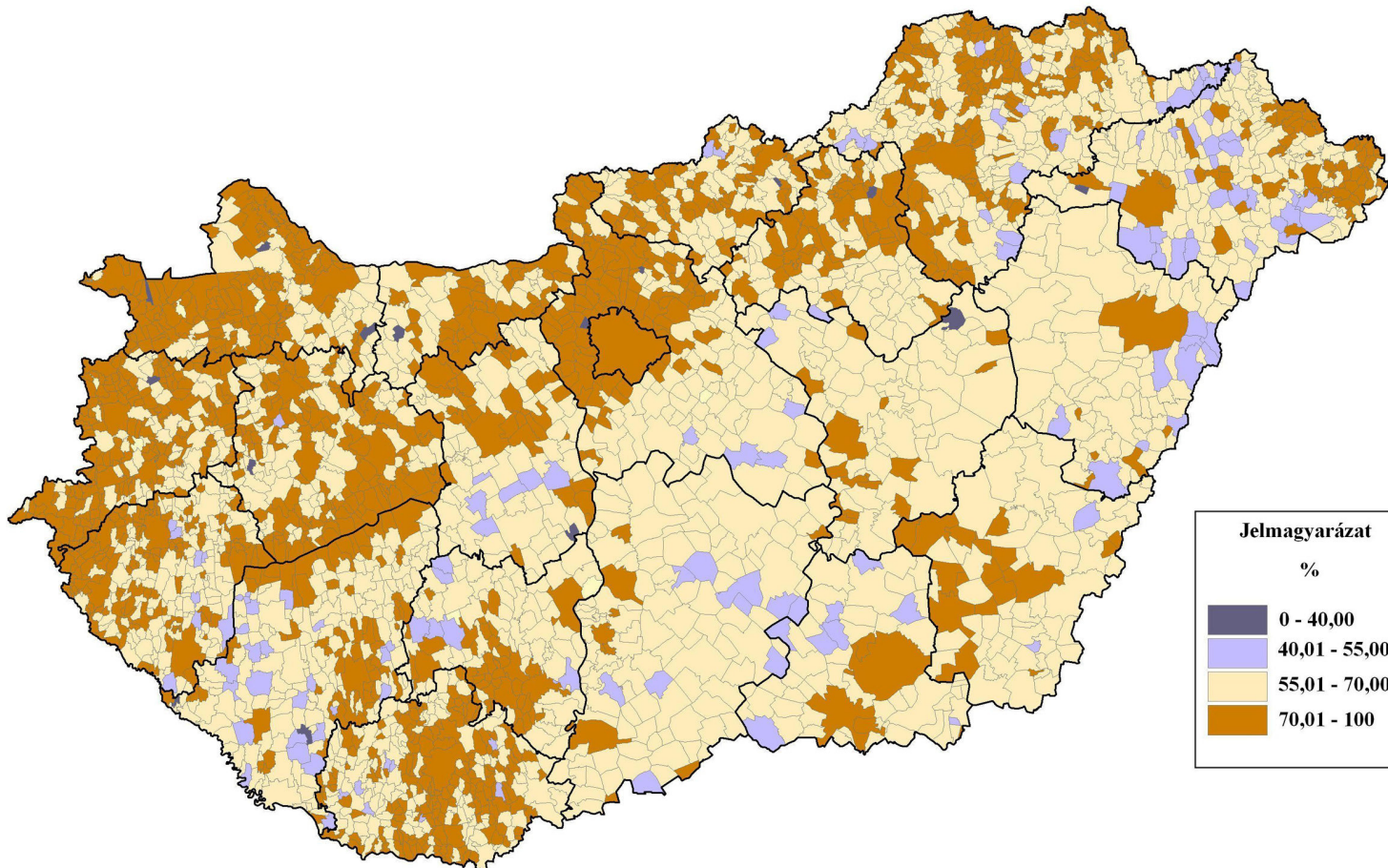
37. tábla. Részvételi arány az 2002. évi országgyűlési választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
-500	255 650	181 648	71,89
501-1000	406 057	275 252	68,23
1001-3000	1 282 355	834 762	65,10
3001-10000	1 301 665	855 716	65,74
10001-	4 812 110	3 535 820	73,48
<i>Főváros</i>	<i>1 424 266</i>	<i>1 104 142</i>	<i>77,52</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 605 233</i>	<i>1 178 199</i>	<i>73,40</i>
<i>Városok</i>	<i>2 269 402</i>	<i>1 572 601</i>	<i>69,30</i>
<i>Községek</i>	<i>2 762 200</i>	<i>1 830 713</i>	<i>66,28</i>
Összesen	8 061 101	5 685 655	70,53

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

37. térképi ábra. Részvételi arány az 2002. évi országgyűlési választásokon

391

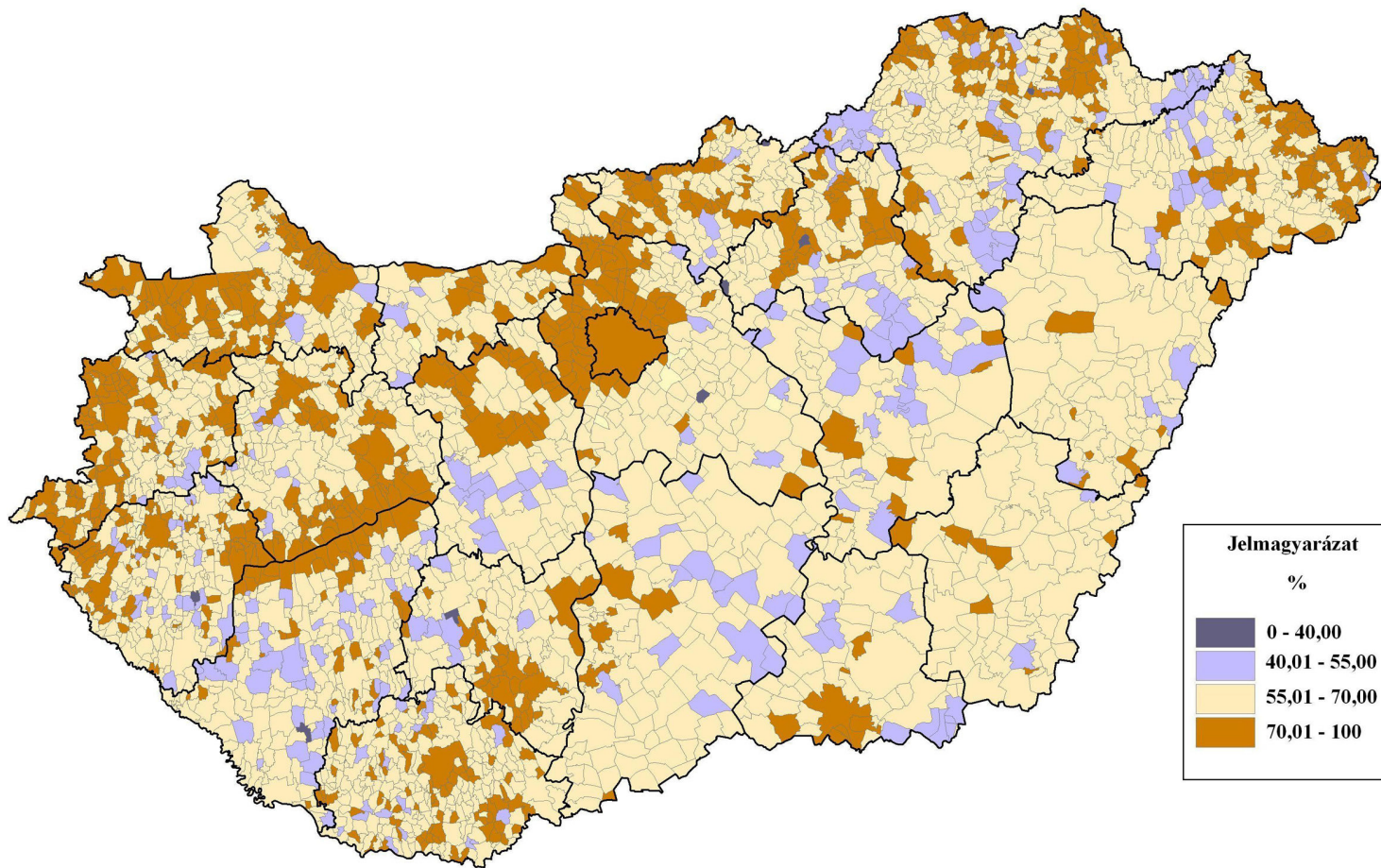
38. tábla. Részvételi arány a 2006. évi országgyűlési választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	248 574	167 185	67,73
501–1000	402 919	263 326	65,53
1001–3000	1 294 348	817 317	63,15
3001–10000	1 323 550	844 513	63,81
10001–	4 795 294	3 379 016	70,47
<i>Főváros</i>	<i>1 375 378</i>	<i>1 025 304</i>	<i>74,55</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 540 162</i>	<i>1 080 311</i>	<i>70,14</i>
<i>Városok</i>	<i>2 504 408</i>	<i>1 673 499</i>	<i>66,82</i>
<i>Községek</i>	<i>2 618 069</i>	<i>1 678 439</i>	<i>64,11</i>
Összesen	8 038 017	5 457 553	67,90

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

38. térképi ábra. Részvételi arány a 2006. évi országgyűlési választásokon

393

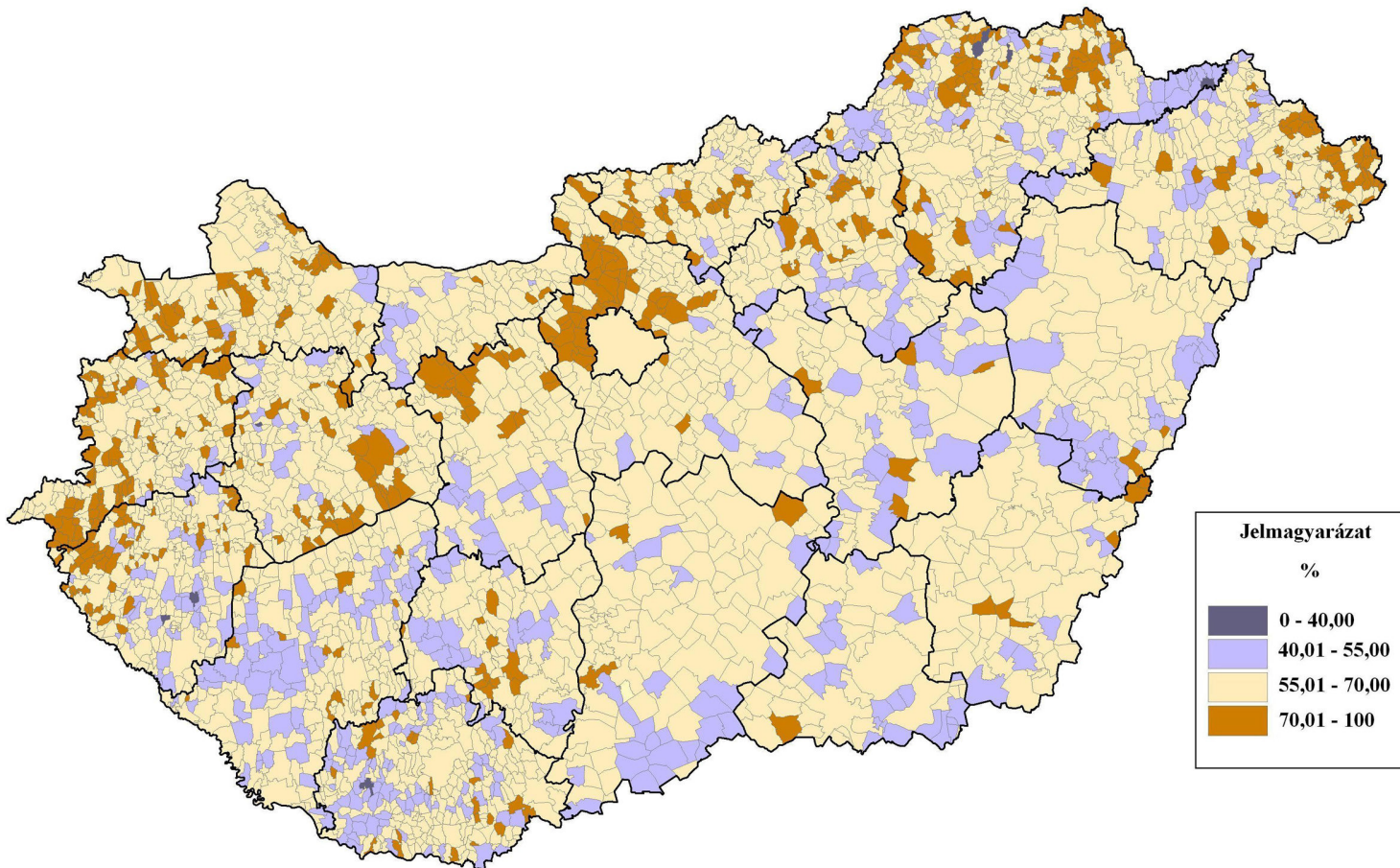
39. tábla. Részvételi arány a 2010. évi országgyűlési választásokon

Település méret és jogállás	névjegyzék	szavazóként megjelent	részvételi arány
–500	241 343	154 797	64,14
501–1000	400 432	248 388	62,03
1001–3000	1 299 675	791 632	60,91
3001–10000	1 345 112	870 556	64,72
10001–	4 780 453	3 193 821	66,81
<i>Főváros</i>	<i>1 402 920</i>	<i>978 396</i>	<i>69,74</i>
<i>Megyei jogú városok</i>	<i>1 520 123</i>	<i>997 353</i>	<i>65,61</i>
<i>Városok</i>	<i>2 487 356</i>	<i>1 576 237</i>	<i>63,37</i>
<i>Községek</i>	<i>2 534 782</i>	<i>1 564 214</i>	<i>61,71</i>
Összesen	7 945 181	5 116 201	64,36

Forrás: az OVI adataiból saját szerkesztés

39. térképi ábra. Részvételi arány a 2010. évi országgyűlési választásokon

395

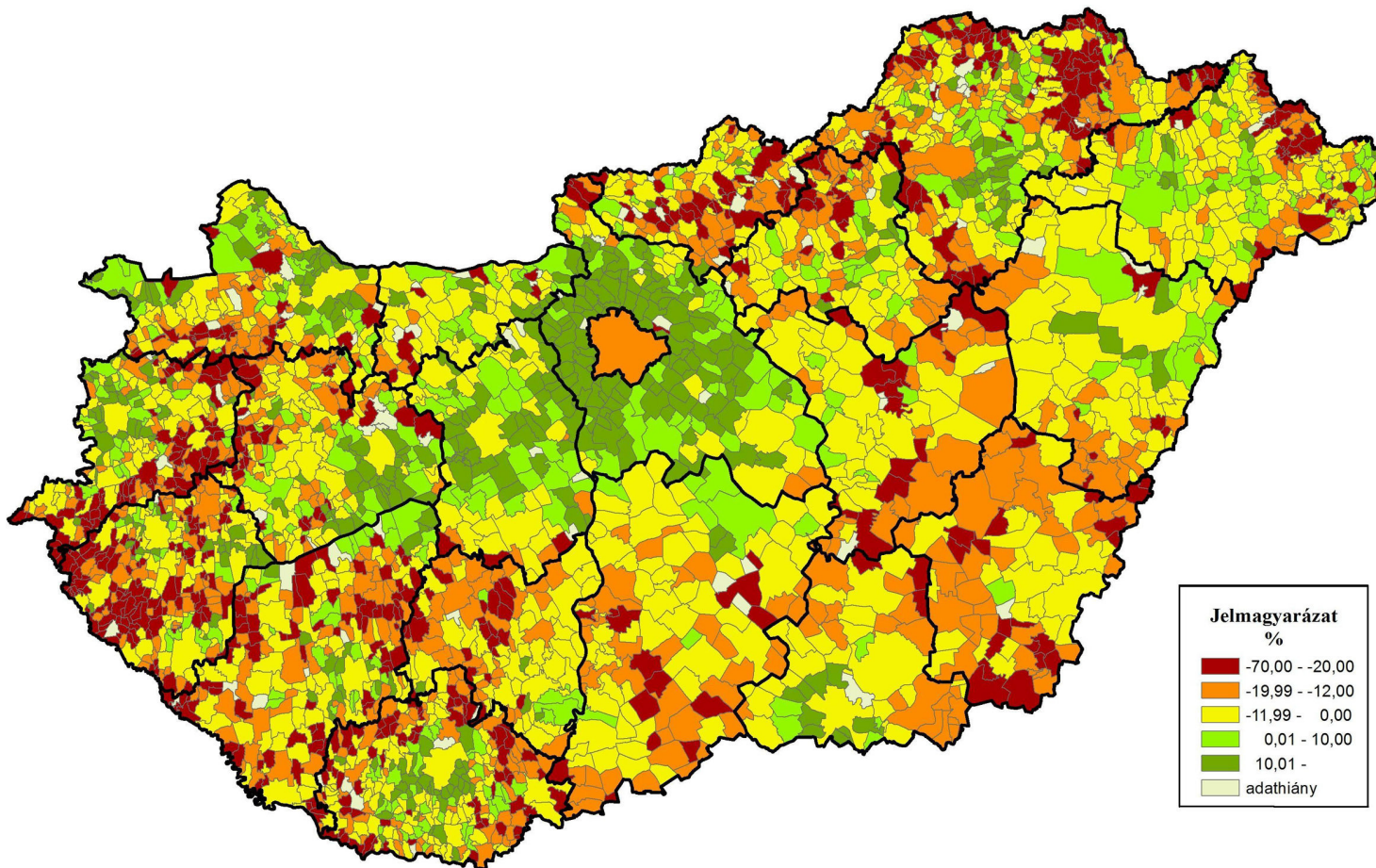
40. tábla. Népszámszám alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

Településméret és jogállás	1988		1995		2002		2009		Népesség változása %
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
–500	326 612	3,1	312 745	3,0	297 805	2,9	281 123	2,8	–13,9
501– 1000	525 208	5,0	513 464	4,9	501 787	4,9	489 834	4,8	–6,7
1001– 3000	1 643 591	15,6	1 644 415	15,7	1 640 097	16,1	1 630 054	16,1	–0,8
3001–10000	1 715 336	16,2	1 718 992	16,4	1 757 570	17,2	1 770 625	17,5	3,2
10001–	6 355 960	60,2	6 274 035	60,0	5 994 067	58,8	5 975 146	58,9	–6,0
<i>főváros</i>	<i>1 969 569</i>	<i>18,6</i>	<i>1 889 000</i>	<i>18,1</i>	<i>1 703 818</i>	<i>16,7</i>	<i>1 694 942</i>	<i>16,7</i>	<i>–13,9</i>
<i>megyei jogú város</i>	<i>2 137 775</i>	<i>20,2</i>	<i>2 134 136</i>	<i>20,4</i>	<i>2 053 698</i>	<i>20,2</i>	<i>2 025 698</i>	<i>20,0</i>	<i>–5,2</i>
<i>város</i>	<i>3 214 096</i>	<i>30,4</i>	<i>3 197 507</i>	<i>30,6</i>	<i>3 168 984</i>	<i>31,1</i>	<i>3 163 216</i>	<i>31,2</i>	<i>–1,6</i>
<i>község</i>	<i>3 245 267</i>	<i>30,7</i>	<i>3 243 008</i>	<i>31,0</i>	<i>3 264 826</i>	<i>32,0</i>	<i>3 262 926</i>	<i>32,2</i>	<i>0,5</i>
összesen	10 566 707	100,0	10 463 651	100,0	10 191 326	100,0	10 146 782	100,0	–4,0

Forrás: TelR adatállománya 1988–2009

40. térképi ábra. Népszámszám alakulása és megoszlása településméret és jogállás szerint 1988 és 2009 között

397

Szerzők

Balázsi Ildikó

Oktatási Hivatal, Közoktatási Mérési Értékesítési Osztály, osztályvezető
Ph. D. hallgató, Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola
PISA (Programme for International Student Assessment) National Project
Manager

Bruder Emese

Ph.D. hallgató, Szent István Egyetem Gödöllő

Bódi Ferenc Ph.D.

MTA Politikatudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
Apor Vilmos Katolikus Főiskola, főiskolai tanár

Bódi Mátyás

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz – Földtudományi Intézet, Msc, végzős
hallgató VM VKSZI munkatárs, regionális elemző geográfus

Fábián Gergely Ph.D.

Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, dékán

Fekete Attila dr.

MTA Politikatudományi Intézet, tudományos munkatárs

Fónai Mihály CSc

Debreceni Egyetem, Állam-és Jogtudományi Kar, Közpolitikai és Alkalmazott
Szociológiai Tanszék, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető

Giczey Péter

közösségfejlesztő, szociológus

ÉLET FA Segítő Szolgálat Egyesület, elnök

Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Egészségügyi Kar,
óraadó tanár

Hüse Lajos Ph. D.

Gyermekjóléti Központ Nyíregyháza, igazgató

Rotary Club Nyíregyháza, alapító tag

Horváth Zsuzsanna

Ph. D. hallgató, Pécsi Tudományegyetem Regionális Gazdaságtan és Politika
Doktori Iskola

Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi
Kar, előadó

Prof. Kulcsár László Ph.D.

Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron
Laki László

MTA Politikatudományi Intézet, nyugalmazott tudományos munkatárs

Prof. Thomas R. Lawson Ph.D., Hon. Dr. Sc., FUAS M

Kent School of Social Work, University of Louisville, Director of International
Programs, Louisville, Kentucky, USA

Obádovics Csilla Ph. D.

Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron, egyetemi docens

Szoboszlai Katalin Ph. D.

Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, docens

Periféria Egyesület, elnök

Szabó Andrea Ph. D.

MTA Politikatudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Magyar Választáskutatási Együtműködés, alelnök

Eric R. Soelter MSW, LCS W, Ph. D.

Health Care Consultant, Evansville, Indiana, USA

Takács Péter Ph.D.

Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, docens

Lektorok

Prof. Csoba Judit, Ph. D.

dékanhelyettes, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
(1.2–2.6 fejezetek)

Prof. Thomas R. Lawson, Ph.D., Hon. Dr. Sc., FUAS M, Director of International
Programs, Kent School of Social Work, University of Louisville, Louisville,
Kentucky, USA

(angol nyelvű változat)

Prof. Pálné Kovács Ilona DSc,

MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet,
intézetvezető

Pécsi Tudományegyetem BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, egyetemi tanár
(3.1-3.2. fejezet)

Olvasószerkesztők

Dévai Emese

Kovács Mariann (MTA Szociológiai Kutatóintézet)

A Változások – Válságok – Válaszok (Helyi szociális ellátórendszerek
alkalmazkodása) című OTKA kutatás projektasszisztense Kamocsa Beáta